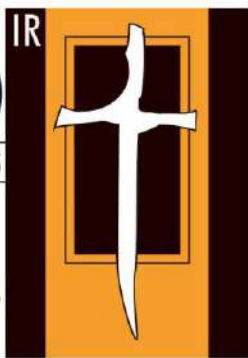


GENOCIDAS

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2011 **2**(30)



ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA



GENOCIDAS IR REZISTENCIJA



2011 2(30)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2011

Redakcijos kolegija:

Vyriausiasis redaktorius

dr. ARŪNAS BUBNYS

Nariai:

KEŠTUTIS K. GIRNIUS (Vilniaus universitetas)

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)

BRONIUS MAKASKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)

HEINRIHS STRODS (Latvijos okupācijas muzejs, Latvijos universitetas)

SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)

JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)

ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)

VYTAUTAS TININIS (Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija)

LIUDAS TRUSKA (Vilniaus pedagoginis universitetas)

Turinys – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Stanislovas Buchaveckas

Holokaustas Vilkaiviškio apskrityje: Pilviškių žydų bendruomenė ir jos likimas 1941 m.	7
The Holocaust in Vilkaiviskis County: the Fate of Pilviškiai Jewish Community in 1941.....	39

Alfredas Rukšėnas

Kauno savisaugos batalionų karių dalyvavimo žydų ir kitų asmenų grupių žudynėse vokiečių okupacijos laikotarpiu (1941–1944 m.) motyvai	40
Motives of the Soldiers of Kaunas Self-Defence Battalions for Participation in the Killing of Jews and Other Groups of People during the Nazi Occupation (1941–1944)	61

Mindaugas Pocius

Antisovietinis pasipriešinimas Kaune 1946–1947 m.	62
Anti-Soviet Resistance in Kaunas 1946–1947	83

Juozas Banionis

Lietuvos laisvinimas tarp Helsinkio ir Belgrado konferencijų: krizė ar nauji impulsai?.....	84
Liberating Lithuania between the Helsinki and Belgrade Conferences: Crisis or New Impulses?	103

Lina Okuličiūtė

Visuomenės profilaktika – KGB psichologinio poveikio įrankis	104
Preventive Measures for Society – a KGB Psychological Impact Tool	120

STUDENTŲ STUDIJOS – STUDENTS’ RESEARCH

Vilma Bukaitė

Valstybingumo laikotarpio elito atstovų padėtis Sovietų Lietuvoje: Petro Klimo atvejis	121
The Situation of the Representatives of Statehood Period Elite in Soviet Lithuania: the Case of Petras Klimas	136

Monika Kareniauskaitė

Lietuvos neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo antrosios sovietų okupacijos metais ištakos ir veiksniai	137
Origins and Factors of the Lithuanian Unarmed Anti-Soviet Resistance during the Second Soviet Occupation	154

ATMINTIS – MEMORY

Katarzyna Batorowicz-Wołowiec

Leono Švedo asmenybė – atvejo studija	155
---	-----

Aistė Čepulytė, Gediminas Petrauskas

Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio štabo bunkerio archeologiniai tyrimai Daugėliškių miške	165
--	-----

KRONIKA – CRONICALS	173
----------------------------------	------------

KNYGOS – BOOKS	202
-----------------------------	------------

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS	207
--	------------

Stanislovas Buchaveckas

Holokaustas Vilkaviškio apskrityje: Pilviškių žydų bendruomenė ir jos likimas 1941 m.

Lokaliniame tyrime nagrinėjami su nacių vykdytu holokaustu susiję įvykiai didelėje Pilviškių gyvenvietėje (Vilkaviškio apskritis), tiriami kai kurie specifiniai giluminiai aspektai, kuriems nepakanka vietos straipsnyje apie holokaustą apskrityje ar dar didesnėje teritorijoje.

Pilviškiuose XIX a. ir XX a. pirmojoje pusėje buvo didelė žydų bendruomenė. Jai iki 1940 m. teko svarbus vaidmuo Lietuvos Užnemunės žydų (litvakų) kultūriniame gyvenime, viso to krašto ir valstybės ūkyje. Pilviškių valsčiaus ir miesto žydų bendruomenės istorija nutrūko 1941 m., kai dauguma jos narių buvo sušaudyta gretimos Šakių apskrities Baltrušių kaime.

Straipsnyje trumpai primenama Pilviškių žydų bendruomenės istorija. Kiek leidžia archyvinė (daugiausia Lietuvos ypatingojo archyvo baudžiamųjų bylų) ir kita medžiaga bei straipsnio apimtis, siekiama rekonstruoti 1941 m. vasaros ir rugsėjo mėn. įvykius, susijusius su aptariamą bendruomenės sunaikinimu, kuris kai kuriais esminiais bruožais skyrėsi nuo holokausto proceso kitose Lietuvos provincijos vietovėse, papildyti daug neatsakytų klausimų turinčią žydų žūties Užnemunėje istoriografiją.

IVADAS

Lietuvoje nacių vykdyto holokausto vyksmą sunku nagrinėti tiek kaip visos Europos žydų tragediją Antrojo pasaulinio karo įvykių kontekste, tiek kaip vieną to sudėtingo laikotarpio Lietuvos istorijos temų. Tai pasakytina ir apie klausimus, kylančius tiriant žydų bendruomenių žūtį atskirose Lietuvos apskrityse, miestuose, miesteliuose ar valsčiuose. Tiesa, lokaliniai tyrimai geriau išryškina vietos gyventojų dalyvavimo ar vengimo dalyvauti nusikaltimuose žydams faktus ir tendencijas, žydams suteiktos pagalbos atvejus, antisemitinius ir žudikiškus nacių pareigūnų veiksmus ir iniciatyvas. Tačiau būtent holokausto Lietuvoje vokiško veiksnio analizė, remiantis mūsų šalies archyvų medžiaga, vis tiek palieka daugiausia klausimų netgi gilinantis į atskirų teritorinių žydų bendruomenių sunaikinimą. Istoriografijoje (tiek Lietuvos istorikų, tiek ir užsienio tyrėjų) nėra gerai faktografuoti ir susisteminti Lietuvą okupavusių Vokietijos nacių (holokausto priemonių, žydų getų ar trumpo sulaikymo ir žudynių organizatorių karo komendantų, operatyvinių padalinių karininkų, kitų vokiečių įstaigų pareigūnų)

ir 1941 m. vasarą vermachto užnugaryje paliktų vokiečių kareivių (būta jų dalyvavimo kankinant žydus, taip pat egzekucijose atvejų) veiksmai.

Atkurti tikrovei artimesnį ir objektyvesnį nacių okupacijos laikotarpio (nacmečio) įvykių vaizdą sunku ir dėl to, kad nacių pareigūnai daugelį įsakymų persekioti ir žudyti žydus duodavo žodžiu, o vokiečių saugumo policijai buvo nurodoma veikti užkulisyje. Tad tarsi užkeikimas nemažai išlikusios galios tebeturi 1941 m. vokiečių saugumo policijos ir SDA operatyvinės grupės (vok. *Einsatzgruppe*) vado SS brigadenfiurerio Franzo Walterio Stahleckerio 1941 m. siekis, kad po žudynių „viskas turėjo atrodyti taip, tarytum vietiniai gyventojai viską būtų darę savo iniciatyva, natūraliai reaguodami į ligšiolinį komunistų terorą ir žydų priespaudą. [...] Vienas saugumo policijos uždavinių buvo skatinti apsivalymo tendencijas ir nukreipti jas tinkama vaga, kad valymo operacijos [žydų žudynės. – S. B.] pasibaigtų kuo greičiau. Ne mažiau svarbu buvo sukurti neginčijamą faktą, kuriuo vėliau būtų galima įrodyti, kad išvaduoti gyventojai patys savaime griebėsi griežčiausių priemonių prieš bolševikinius ir žydiškuosius priešus. Tai reikėjo padaryti, kad neiškiltų aikštėn vokiečių įstaigų nurodymai.“¹

Nors nacių operatyvinės ir kitos okupantų struktūros siekė maskuoti savo įsakymus ir veiksmus, jų vaidmuo holokausto Lietuvos provincijoje procesuose matyti net iš Lietuvos ypatingajame archyve esamų pokario sovietmečio baudžiamųjų bylų. Tačiau tose bylose labai mažai duomenų apie vienoje ar kitoje vietovėje žydus persekiojusius, diskriminavusius ir žudžiusius konkrečius vokiečius – aukštesnius pareigūnus ir karininkus, eilinius operatyvininkus, žandarų grupės ar karo komendantūros kareivius ir tarnautojus, kelias savaites ar mėnesius stovyklavusio armijos dalinio karius. Apie

vokiečių veiksmus suimtieji ar liudytojai beveik nebuvo klausinėjami. Retoje baudžiamojame byloje galima aptikti žydų žudynes organizavusių ir vykdžiusių vokiečių pavardžių. Be to, su tais vokiečiais tiesiogiai bendravę ir apie juos kiek daugiau žinoję lietuviai, 1941 m. ėję aukštesnes civilines ir policines pareigas, retai patekdavo į „Smeršo“ ar NKVD–NKGB areštines ir kalėjimus. O eiliniai policininkai ar varomų į viešuosius darbus žydų arba jų geto saugoti pasitelkti kiti vyrai ne ką žinojo apie valsčių, miestą ar apskritį kontroliavusius vokiečius, kurie už neklusnumą ir įsakymų nevykdymą vietos gyventojams ne tik grasino represijomis ir mirties bausmėmis, bet ir vykdėdavo jas. Beje, istoriografijoje dar beveik nėra rašyta apie nacių okupacijos pradžioje tvyrojusią ir civilių žudynėmis paženklintą baimės atmosferą (tikslingai ar sporadiškai diegiamą įvairių okupacinių vokiečių struktūrų) kaip labai svarbią priemonę pajungiant Lietuvą ir jos gyventojus Trečiojo reicho vadovybės interesams ir nacių nusikaltimams. Šis Vokietijos okupuotos Lietuvos žmonių kasdienio gyvenimo 1941 m. vasarą ir rudenį aspektas, kaip ir nemažai kitų netyrinėtų ar mažai tirtų klausimų, ateityje turėtų padėti objektyviau analizuoti veiksmus, turėjusius daugiau įtakos holokausto eigai, ypač provincijoje.

Kaip matysime iš kai kurių pokaryje nuteistų pilviškiečių baudžiamųjų bylų, didelę dalį tų vyrų naciai klausta ir grasinimais (pasinaudodami konkrečiais asmens baimės jausmu) pavertę izoliuotų ar į darbus varomų žydų sargybiniais ir konvojuotojais į žudynių vietą. Tik, skirtingai nei kai kuriose kitose vietovėse, kuriose vokiečių karininkai stengėsi kuo daugiau vietos gyventojų, patekusių į žydų konvojuotojus, padaryti dar ir žudikais, Pilviškiuose tokiomis tapo tik vienas kitas. Tačiau talkininkauti naciams varant ir saugant žydus irgi buvo nusikaltimas.

Kelių dešimčių pilviškiečių tardymo protokoluose surašyti kaltinamųjų ir liudytojų parodymai labai prieštaringi. Atidžiau panagrinėjus, aiškėja, kad dalis jų (ar kai kurių protokolų fragmentai) neatspindi 1941 m. tikrovės, yra netikslūs ar net melagingi. Tikrovės neatitinkantys liudijimai ir jais grįsti kaltinimai atsirasdavo pilviškiečių baudžiamosiose bylose dėl nacių okupacijos pradžioje kalintų lietuvių ar išsigelbėjusių žydų kerštavimo. Kartais liudytojai suklydavo netyčia (ypač kai perpasakodavo, ką apie 1941 m. įvykius girdėjo iš kitų žmonių) arba vertėjas netiksliai išversdavo pasakytą teiginį. Falsifikuotų parodymų atsirasdavo ir tardytojui įrašius tai, ko apklausiamas asmuo nepasakė. Taip daryta dėl to, kad sovietų represinės sistemos pareigūnai siekė nubausti kuo daugiau „vokiškųjų okupantų talkininkų“, taip pat dėl kitų subjektyvių priežasčių, susijusių su žmonių nuostatomis ir veiksmais. Tad neretai suimtųjų kaltė buvo padidinama dėl neteisingų ar neteisingai užrašytų pirminių liudijimų, kuriais buvo remiamasi ir karo tribunolo teismo posėdyje. Be to, dažnoje pokario baudžiamojose bylose matyti tendencija 1941 m. vasarą „tėvynę išdavusiems“, raudonarmiečius ar sovietų aktyvistus sulaikiusiems vyrams priskirti ir kitų nusikaltimų, kurių suimtieji nepadarė (bet mušami prisiimdavo kaltę pasirašydami protokolą). Todėl, aiškindamiesi galimo vietos gyventojų dalyvavimo ar nedalyvavimo vienoje ar kitoje susidorojimo su Pilviškių žydais stadijoje tikrumą, kiekvieną baudžiamąją bylą kaip šaltinį turime vertinti įdėmiai ir kritiškai. Pažymėtina, kad nemažai 1941 m. su holokaustu susijusių pilviškiečių buvo iš dalies reabilituoti jau sovietmečiu (ir stalinizmo metais, ir kiek vėliau). Tada, keliems liudytojams atsisakius kai kurių savo ankstesnių parodymų, bent formaliai nuo tų asmenų buvo nuplėšta žudiko etiketė. Jie tapo tik nacių talkininkais. Dauguma jų

1941 m. tik epizodiškai saugojo ar konvojavo žydus. Tačiau vietiniai žmonės juos ir vėliau vadino žydšaudžiais.

Medžiaga apie nacių veiksmus prieš Pilviškių, kaip ir kitų vietovių, žydus taip pat labai fragmentiška. Tardytojai, apklausdami liudytojus ir suimtuosius, į baudžiamųjų bylų apklausų protokolus daugiausia įrašydavo tai, kas susiję su 1941 m. įvykiuose dalyvavusiais vietos gyventojais. Kai kuriuose pilviškiečių, padėjusių okupantams diskriminuoti ar net ir žudyti savo kaimynus žydus, tardymo protokoluose užrašytas vos vienas kitas sakiny, iš kurio sužinome žudynes organizavusio ar komandą šauti į sustatytus prie duobės žydus išrėkdavusio vokiečio pavardę arba apie kitų vokiečių pareigūnų, kareivių ar fotografų buvimą egzekucijos vietoje. Tačiau iš baudžiamųjų bylų, susijusių su 1941 m. įvykiais Pilviškiuose, visumos galima ne tik atkurti esminius žydų bendruomenės sunaikinimo elementus, bet ir kai ką sužinoti apie tame nusikaltime dalyvavusius vokiečius. Taip pat galima suprasti nacių čia taikius taktiką įtraukti kai kuriuos vietos vyrus į veiksmus prieš žydus, iš pradžių – diskriminuojant ir sunkinant gyvenimo sąlygas, vėliau – iš dalies atskiriant nuo kitų gyventojų. Tačiau tipinis žydų getas Pilviškiuose nebuvo įsteigtas. 1941 m. liepos mėn. klojime laikinai izoliuoti vyrai galėjo iš savo namiškių gauti maisto. Žydų moterys su vaikais ilgą laiką gyveno ne sargybos saugomame gete, bet savo, o vėliau – vokiečių nurodyto kvartalo namuose.

Iš panaudotų šaltinių ir fakto, kad vietos žydų naikinimas užsitęsė ilgiau, galime daryti prielaidą, kad tam įtakos turėjo atskirų vokiečių struktūrų tarpusavio nesutarimai. Vienos jų (kariuomenė, o gal ir nacių civilinė administracija) norėjo Pilviškių žydus ilgiau panaudoti kaip darbo jėgą, kitos (operatyvinės formuotės, gestapas) – kuo greičiau raportuoti savo vadovybei apie vietovės ar apskrities „išvalymą nuo žydų“. Apie tokią

trintį galima spręsti iš išsigelbėjusių Pilviškių žydų atsiminimų. Juose taip pat galima rasti tyrimą lengvinančių svarbių žydų diskriminavimo ir izoliavimo duomenų, nes įvykiai iki masinių žudynių baudžiamosiose bylose yra mažai aprašyti.

Su Pilviškių žydų tragedija susiję įvykiai nepateko į 1941–1944 m. dokumentų rinkinį „Masinės žudynės Lietuvoje“, nors tuometis Komunistų partijos istorijos institutas buvo gavęs nemažai medžiagos apie naciams „spręsti žydų klausimą“ (tai viena iš vokiečių pareigūnų vartotų formuluočių susirašinėjant žydų naikinimo klausimais) padėjusius pilviškičius. Matyt, kilo abejonių dėl XX a. septintajame dešimtmetyje iš KGB archyvo atsiųstų baudžiamųjų bylų fragmentų objektyvumo atspindint 1941 m. įvykius Pilviškiuose ir dėl demaskuojamiems „buržuaziniams nacionalistams“ (nors dauguma jų buvo iš žemųjų socialinių sluoksnių) priskiriamo kaltės laipsnio ar žudiko vardo. Tad ta medžiaga nebuvo panaudota nė vienoje rinkinio „Masinės žudynės Lietuvoje“ dalyje. Tik antroje dalyje pateikiamame LKP istorikų sudarytame vadinamosios Lietuvos SSR teritorijoje vykusių žydų masinių žudynių sąrašė paminėtas Šakių apskrities Barzdų valsčiaus Baltrušių kaimas ir nurodyta, kad čia 1941 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. nužudyta „apie 1000 vyrų, moterų ir vaikų“², bet neparašyta, kur nužudytieji gyveno. Anksčiau išleistos pirmosios sovietinės enciklopedijos straipsnelyje apie Pilviškius nurodyta buvus 1800 aukų³. Tačiau abiem atvejais, kaip sovietų istoriografijoje buvo įprasta, jų tautybė nenurodyta. Žydų masinių žudynių vietoje pastatytų paminklų užrašai aukas teapibūdindavo kaip „tarybinius piliečius“. Nužudytų Pilviškių žydų skaičius labai įvairuoja pokario metų pažymose ir suvestinėse, vėlesnėse enciklopedijose ir kituose leidiniuose. Reikia pažymėti, kad, palyginti su kitų vietovių aprašymais demaskuojant

1941 m. „buržuazinius nacionalistus“, Pilviškių žydų tragedijai mažai dėmesio skyrė sovietinė lietuvių periodika. Joje galima rasti tik vieną kitą temai tinkamą straipsnį. Pavyzdžiui, yra 1963 m. vykusį Kazio Kaminsko parodomąjį teismą aprašantis straipsnis, tačiau ir jame žydų tautybė pradingsta „tarybinių žmonių“ sąvokoje⁴.

Iš tekstų, parengtų išsigelbėjusių Pilviškių žydų atsiminimų pagrindu, tyrimui buvo reikšmingas Josefo Rosino pasakojimas, kurį iš anglų kalbos išvertė ir internetiniame Pilviškių portale pateikė Valius Staugaitis⁵. Tie atsiminimai svarbūs tiriant 1941 m. įvykius Vilkauskio apskrityje ir Užnemunėje (pietvakarių Lietuvoje). Taip pat naudotasi kita elektroninėje erdvėje prieinama Izraelio Yad Vashemo ir Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejų, Lietuvos žydų Izraelyje asociacijos interneto svetainės medžiaga, kitais šaltiniais ir istoriografijos darbais.

Nesant su naujais archyviniais faktais susijusių argumentų, straipsnyje nekar-tojami ankstesniuose leidinio „Genocidas ir rezistencija“ numeriuose – 2009 m. Nr. 2(26), 2010 m. Nr. 1(27) ir Nr. 2(28), 2011 m. Nr. 1(29) – Raseinių ir Šiaulių apskritims skirtuose straipsniuose⁶ pateikti 1940–1941 m. laikotarpio (bolševikmečio ir nacimečio pradžios, įskaitant antisovietinį 1941 m. Birželio sukilimą) įvykius Lietuvoje vertinantys teiginiai ir kai kurios principinės autoriaus nuostatos dėl 1941 m. vasaros ir rudens įvykių, taip pat holokausto temai skirtos istoriografijos (Kazimiero Rukšėno, Solomono Atomuko, Dovo Levino, Sauliaus Sužiedėlio, Arūno Bubnio, Alfonso Eidinto, Valentino Brandišausko, Christofa Dieckmanno, Alfredo Rukšėno, Kęstučio K. Girniaus ir kitų autorių darbų) apžvalga. Apibūdindami Pilviškių žydų bendruomenės sunaikinimą nušviečiančius įvykius, aiškin-simės čia įvykdytų nusikaltimų schemą ir bendrybes, neabejotinus faktus, iškelsime kai

kurias prielaidas. Taip pat trumpai aptarsime talkininkavimo ir netalkininkavimo naciams bei kai kurias kitas temos problemas.

PILVIŠKIŲ (VALSČIAUS) ŽYDŲ BENDRUOMENĖ

Pilvišok (*Pilvishok*) – taip Pilviškių gyvenvietę vadino joje gyvenantys ir kitų miestų bei vietovių žydai. Teigiama, kad žydai Pilviškiuose apsigyveno ne vėliau kaip XVIII a. viduryje. Palyginkime – Vilkauskio žydai įsikūrė XVII a. ar net XVI a. pabaigoje. Kai 1620 m. čia buvo pastatyta katalikų bažnyčia, netrukus (apie 1623 m.) iškilo ir didelė sinagoga. Tačiau Pilviškiuose pirmieji žydai galėjo apsigyventi ir po 1655 m., kai rusų kariuomenė įsiveržė į Vilnių ir aplinkines apskritis (pavietus). Gyventojai iš čia bėgo į Užnemunę ir dalis joje liko. Tada gyvenvietė prie Pilvės ir Višakio upių santakų su Šešupe ūgtelėjo⁷.

Prie prekybos kelių, vedančių iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės į Prūsiją ir kitas Europos šalis, auganti Pilviškių gyvenvietė iš pradžių buvo patogi žydų prekybininkams, užėigę ir nakvynės namų savininkams ar nuomotojams plėtoti savo verslą. Vėliau svarbių kelių į Vilkauskį, Šakius, Kauną, Marijampolę, Kalvariją sankirtoje buvusi gyvenvietė žydus viliojo galimybe užsiimti amatais, teikti kredito ir banko, kitas paslaugas. Susidarė žydų kahalas, t. y. bendruomenė. Išeivių iš Judėjos palikuonis apsigyventi Pilviškiuose skatino ir 1792 m. kartu su miesto herbu suteikta renovacinė savivaldos privilegija (Magdeburgo savivaldos teisių vietovei suteikta dar 1536 m.)⁸. Teigiamos įtakos augančiai gyvenvietei turėjo du dešimtmečius galiojusi vokiška miestų tvarka, kada Užnemunė XVIII a. pabaigoje–XIX a. pradžioje priklausė Prūsijai. Tada Pilviškiai buvo apibūdinami kaip

valdovo (Prūsijos karaliaus) miestas. 1810 m. jame gyveno 592, 1827 m. – 888 žmonės. Nemaža dalis miestiečių turėjo būti žydai. Jų kahalas augo sparčiau už bendrą miesto gyventojų skaičių. 1851 m. buvo surašyti 1559 Pilviškių gyventojai, iš jų 984 žydai. 1858 m. statistikoje – 1621 miestelėnas, iš jų 432 lietuviai, 178 vokiečiai, 1011 žydų. 1860 m. iš 1812 gyventojų 1139 buvo žydai. Jų skaičius, jei tikėsime statistika, buvo sumažėjęs po 1863 m. sukilimo (1865 m. surašyti 1568 gyventojai, iš jų 976 žydai)⁹. Kaip teigia Algimantas Miškinis ir kiti tyrėjai, XIX a. (kaip ir anksčiau) miestuose žydų gyveno daugiau, nei būdavo nurodoma. To priežastis – pati žydų bendruomenė pateikdavo valdžios įstaigoms netikslius savo kahalų narių duomenis, taip siekdama sumažinti mokesčių naštą.

Postūmį miestui augti davė į Prūsiją ir Berlyną nutiesta geležinkelio linija. 1862 m. buvo pastatyta Pilviškių geležinkelio stotis. Pilviškiuose gyvenę žydai sėkmingai darbavosi kaip įvairių sričių amatininkai, steigė ir plėtojo didesnes įmones. Aplinkinių miestelių ir kaimų kitų tautybių gyventojai pasitikėjo medicinos paslaugas teikiančiais Pilviškių žydais. XIX a. antrojoje pusėje Pilviškiai tapo vienu iš Lietuvos Užnemunės miestų, kurio dauguma gyventojų buvo žydai. XIX a. pabaigoje Pilviškiuose vyko dideli turgūs ir prekymečiai. Miestas buvo žinomas daugeliui stambių vokiečių ir rusų pirklių, kuriems talkino Pilviškiuose gyvenantys žydai – prekybininkai, pramonininkai ir kitų profesijų žmonės¹⁰.

Pilviškių žydai kelis kartus nukentėjo nuo gaisrų. Vienas jų kilo 1887 m., tada sudegė du trečdaliai miesto pastatų, tarp jų ir sinagoga, nuskurdo apie 300 žydų šeimų. Sudegę kahalų kvartalai buvo sparčiai atstatomi 1889–1894 m., o 1912 m. iškilo nauja mūrinė sinagoga. Dar vienas gaisras miesto žydus nuskriaudė 1906 m.¹¹

Nors ir patyrusi daug nuostolių, Pilviškių žydų bendruomenė buvo viena didžiausių Užnemunėje. Ji, be sinagogos, turėjo dar kelerius maldos namus ir mokyklas, teikiančias bendrąją ir religinę išsilavinimą. Žydų bendruomenės brandą XIX a. liudija faktas, kad 1885 m. mieste šalia konfesinio pobūdžio mokyklėlių atsirado valstybės remiama žydų pradžios mokykla (kaip privati veikė maždaug nuo 1840 m.). Lietuvių vaikai lankė rusišką mokyklą, o vokiečių – savo kalba dėstomą¹². Pilviškių bendruomenė garsėjo Užnemunėje kaip regioninio masto žydų kultūros židinys. Dera pridurti, kad Pilviškiai – daugelio žinomų žydų teologijos, politikos, kultūros ir kitų visuomenės gyvenimo sričių veikėjų ir verslininkų gimtinė arba miestas, kuriame jie ilgą laiką gyveno¹³.

1897 m. gyventojų surašymo metu žydai mieste taip pat sudarė daugumą. Tada Pilviškiuose gyveno 2335 žmonės, iš jų 1242 buvo žydai. Pilviškių žydų bendruomenė gausiausia buvo XX a. pradžioje. Carinės Rusijos valdžios laikotarpio pabaigoje miestas augo sparčiausiai. Pilviškiuose atsirado didesnių pramonės įmonių, daug jų priklausė turtingiems žydams. Vokietijos kariuomenės žvalgybos duomenimis, prieš Pirmąjį pasaulinį karą Pilviškiuose būta 3065 gyventojų, iš jų 1774 – žydai¹⁴. Tiesa, kasdienio gyvenimo tėkmėje Pilviškiuose žydų dominavimas kitų tautybių gyventojų atžvilgiu nebuvo toks akivaizdus. Mat su miestu beveik suaugo ir savotiškais jo priemiesčiais tapo keli lietuvių gyvenami kaimai ir dvarų sodybos. Tarp tokių priemiesčių – Dvarnieji (kartais rašoma Dvarniai) su keliais šimtais gyventojų. Kaimas galutinai susiformavo 1932 m. bežemiams čia išdalijus sklypus. Jo sodybos stovėjo prie kelių, kurie buvo Pilviškių gatvių tęsiniai, tačiau miestui nepriklausė. NAGRINĖJAMAI TEMAI Dvarnieji (šiandien irgi atskira gyvenvietė) svarbūs ir

tu, kad 1941 m. keliolika naujakurių kaimo vyrų atliko neigiamą vaidmenį susidorojant su Pilviškių žyda, sudarė jų konvojuotojų ir sargybinių branduolį.

Miesto žydų bendruomenė sumažėjo per Pirmąjį pasaulinį karą. Po jo dėl bolševikų „eksperimento“ Rusijoje ir lenkams okupavus Vilnių nutrūko per Pilviškius plaukę prekių srautai. Padidėjo Pilviškių žydų emigracija (daugiausia – į Jungtines Amerikos Valstijas ir Pietų Afrikos Respubliką), prasidėjusi dar XIX a.¹⁵ Žydų tyrėjų duomenimis, 1921 m. mieste gyveno 909 žydai¹⁶. Per 1923 m. gyventojų surašymą Pilviškių valsčiuje būta 4582 žmonių, iš jų 961 žydas. Pačiuose Pilviškiuose 1923 m. buvo 2358, 1938 m. – 2874 gyventojai¹⁷. Tiesa, vėliau Pilviškių valsčius išsiplėtė prie jo prijungus panaikintų valsčių vietas, kuriose taip pat gyventa žydų.

Lietuvos Respublikos laikotarpiu (1918–1940 m.) Pilviškiai Užnemunėje išliko kaip svarbus provincijos masto amatų ir prekybos centras. Per jį, nors ir mažesniu mastu, buvo intensyviai prekiaujama ir su užsieniu. Vokietijos žydai turėjo ekonominių ryšių su Pilviškių verslininkais (žyda ir lietuviais). Dauguma Pilviškių prekybos ir kito verslo įmonių tebe priklausė žydams. Nors su jais vis labiau konkuravo lietuviai, dėl to didesnio tarpusavio priešiško čia nebuvo. Dauguma miesto lietuvių ir vokiečių (pastarieji 1924–1928 m. čia pasistatė liuteronų bažnyčią) suvokė, kad žydai savo aktyvumu labai prisideda prie viso miesto plėtros ir visų gyventojų gerovės. Pavyzdžiui, vien 1935–1936 m. Pilviškių žydų verslininkai pastatė didelį, modernų kailių fabriką „Tigras“ (jame iš pradžių dirbo šimtas darbininkų, o vėliau – dar daugiau), elektrinę. Nepriklausomybės laikotarpiu be vietos žydų pastangų ir kapitalo nebūtų buvusi sutvarkyta Šešupės vaga, ją perkasant kanalais ir taip išvengiant potvynių nuostolių, pastatytas naujas tiltas.

Tada buvo sutvarkyta miesto aikštė, dalis gatvių ir šaligatvių, pasirūpinta jų apšvietimu. Aikštėje nesutelpant turgaus prekiautojams, buvo įrengtos dvi naujos turgavietės. Iškilio daug dviaukščių mūrinių pastatų. Trečiajame dešimtmetyje buvo atstatyta per Pirmąjį pasaulinį karą apgriauta sinagoga¹⁸. Pilviškiai įgijo nedidelio, modernaus miesto išvaizdą. Rūpintasi atgauti miesto teises, bet tam sutrukdė okupacijos ir karas.

1918–1940 m. Pilviškių žydai aktyviai dalyvavo ne tik sionistinių ir kitų įvairaus profilio savo tautinių organizacijų veikloje, bet ir miesto bei apskrities kultūriniame ir sportiniame gyvenime. Pilviškiuose jie organizavo daug bendrų su lietuviais ir vietos vokiečiais (pastarieji turėjo biblioteką, orkestrą) visuomenės renginių. Žydų jaunimo santykiai su lietuviais tapo glaudesni įsteigus Pilviškių žydų sporto klubą „Makabi“¹⁹. Nors tradiciškai buvo linkę į uždarumą, žydai natūraliai integravosi į visų tautybių Pilviškių bendruomenę. Tam įtakos turėjo visų miestiečių kartu atliekami darbai moderninant miestą, bendri profesiniai ir kitokie žydų ir nežydų interesai, mokymasis toje pačioje mokykloje, kasdienis bendravimas.

Mieste buvo keli konfesinio pobūdžio žydų švietimo ir kultūros židiniai; be religinio, jie teikė ir bendrąjį išsilavinimą. Konfesinėse mokyklose mokėsi daug vaikų. Dalis jų, baigusią žemiausiąją cheder mokyklą, mokydavosi aukštesnėje konfesinėje ješivoje. Didelis vaidmuo teko tik žydų vaikų lankomai Pilviškių valstybinei 2-ajai pradžios mokyklai (pirmasis numeris priklausė pradžios mokyklai lietuvių mokomąja kalba). 1920 m. sausio mėn. ji turėjo 175 mokinius (89 berniukus ir 86 mergaites) ir 6 mokytojus (vedėjas Samuelis Pošeliniskis). Nepriklausomybės laikotarpio pabaigoje 2-ojoje pradžios mokykloje veikė trys komplektai. 1940 m. pavasarį 97 žydų

mokinius mokė ir auklėjo 3 pedagogai: vedėjas Rachilė Kopilavičiūtė, mokytojai Jonas Lindė (atrodo, vardas ir pavardė sulietuvinoti) ir Dina Geringaitė²⁰. Nemažai Pilviškių žydų jaunuolių aukštesnio išsilavinimo siekė žydų gimnazijose (dažniausiai – Kauno ir Vilkaiviškio), kai kurie – lietuviškoje Pilviškių progimnazijoje.

Nepriklausomybės laikotarpiu Pilviškių valsčiuje žydų gyventa ir už miesto ribų. Kaime jie daugiausia buvo įsikūrę vienkaimiuose arba dvarų sodybose. Čia žydai valdė nemažus žemės plotus. Jų savininkai žydai (dalis žiemą grįždavo į miestą) samdydavo darbininkus lietuvius. Tačiau daugėjo žydų, kurie ir patys dirbo žemės ūkio darbus²¹. Dauguma žydų ūkių buvo arti Pilviškių. Pačiame mieste taip pat daugėjo žydų žemdirbių. Nedideli šių ūkininkų dirbamos žemės sklypai daugiausia buvo priemiesčiuose. Iš turimų duomenų galima spręsti, kad 1918–1940 m. dalis valsčiaus žydų miestiečių kėlėsi į kaimą, įgijo žemdirbio įgūdžių. Šį procesą skatino socialiniai-ekonominiai veiksniai – lietuvių skverbimasis į tas profesines, ūkinės veiklos sritis, kuriose anksčiau miestuose ir miesteliuose vyravo žydai. Taip pat po Pirmojo pasaulinio karo pasikeitus valstybių sienoms žydams sumažėjo galimybių pelningiau užsiimti kai kuriomis verslo šakomis. Pilviškių žydų bendruomenės žemdirbystės istorijoje yra įdomių faktų, pasakojančių apie kelerius metus prie miesto veikusį mokomąjį kibucą. Jame kolektyvinio darbo įgūdžių turėjo įgyti išvažiuoti į istorinę Eretz Jisrael (Izraelio žemę) sumanę jaunuoliai. Žemės ūkio naudmenų turėjęsio Pilviškių kibuco nariai ne tik mokėsi ūkininkauti, bet ir atliko kitus darbus, kurių vaisiais naudojosi visi miesto gyventojai. Tarp tokių darbų buvo elektrinės prie Šešupės statyba, upės vagos reguliavimas, upės pakrančių ir miesto gatvių tvarkymas ir kt. Daug Pilviškių kibuco narių ir jo įsteigėjas Givatas Breneris

iki 1940 m. vasaros spėjo išvykti į Izraelio žemę²², kuri tuomet buvo daugiausia apgyventa arabų ir vadinosi Palestina.

Pilviškių valsčiaus žydų bendruomenę 1940 m. bolševikų okupacijos išvakarėse turėjo slėgti nerimas dėl ateities, nes ji per verslo su Vokietija ryšius anksti pajuto pavojaus ženklus. Jie labiau išryškėjo 1939 m. pabaigoje. Antrąjį pasaulinį karą sukėlusioms nacių Vokietijai ir bolševikų Sovietų Sąjungai nugalėjus Lenkiją ir pasidalijus jos teritoriją, naciai varė žydus iš užimto Suvalkų krašto. Kurį laiką tie žydai išbuvo tarsi niekieno žemėje prie Lietuvos sienos. 1939 m. pabaigoje–1940 m. pradžioje į Lietuvą nelegaliai ir legaliai pateko apie 2400 Suvalkų krašto žydų. Apie šimtą tokių išvartų atbėgėlių priglaudė Pilviškių žydų bendruomenė²³. Tad dėl emigracijos į užsienį ir dalies jaunuolių kėlimosi į kitas Lietuvos vietas sumažėjusi Pilviškių valsčiaus žydų bendruomenė 1940 m. pradžioje vėl padidėjo. Be to, Suvalkų krašto žydai savo pasakojimais tuo metu pilviškiečiams liudijo Lenkijos žydų persekiojimą. Dar anksčiau Pilviškių žydai sužinojo apie Vokietijos žydų kančias. Mat į Pilviškiuose vykstančius didelius turgus ir muges iš Vokietijos atvykdavo pirklių žydų. Smarkėjant žydų persekiojimui Vokietijoje ir varžant jų verslo galimybes, tie ryšiai menkėjo, kol visai nutrūko.

ŽVILGSNIS Į BOLŠEVIKMETĮ (1940–1941 M.)

1940 m. birželį visų tautybių Pilviškių gyventojai pateko į pribloškiančių įvykių verpetą. Lietuvos keliais riedėjo raudonarmiečių tankai ir sunkvežimiai. Nepavyko aptikti konkrečių faktų apie tuometines vietos žmonių nuotaikas. Iš turėtos medžiagos galima spręsti, kad ne tiek daug Pilviškių žydų džiaugsmingai pasitiko 1940 m. Lietuvą

okupavusius SSRS bolševikus. Dauguma pasiturinčių ar labiau išsilavinusių žydų nieko gera nelaukė iš milijonams žmonių gyvybę atėmusių „Stalino saulės nešėjų“. Į jų pinkles sovietų okupacijos pradžioje pateko tik nedidelė dalis žydų jaunuolių. Kai kurie iš jų vėliau tapo komjaunuoliais (tokių galėjo būti apie dvidešimt). Atrodo, kad tarp jų daugiau buvo merginų²⁴. Nedaugelio žydų aktyvumas su baime 1940–1941 m. įvykius stebėjusiems lietuviams sudarė klaidinančią įspūdį apie entuziastingai okupantus pasitikusius žydus kaip visumą. Kita vertus, žygiuojančius raudonarmiečius sveikino ir kartu su jais mitingavo ir dalis lietuvių. O Lietuvos kariuomenė, policija, įstaigų tarnautojai atėjūnams turėjo teikti visokeriopą pagalbą, taigi ir, jiems panorėjus, surengti mitingą ar parodyti filmą apie „nenugalimąją“ (armiją)...

Sovietų okupacijos pradžioje Pilviškiuose, kaip ir kitur Lietuvoje, prasidėjo „revoliuciniai pertvarkymai“. Jais Vilkaviškio rajono periodinėje spaudoje dar kartą „suspėta pasidžiaugti“ vos ne 1988–1989 m. Atgimimo sąjūdžio išvakarėse. 1940 m. birželio mėn. Pilviškių mastu apgauto žmogaus vaidmuo, panašus į tą, kurį naikinant Lietuvos valstybingumą atliko Vincas Krėvė, atrodo, bus tekęs Juozui Rimšai (skulptoriaus Petro Rimšos broliui). Jis, vykdydamas sovietų emisarų ir Vilkaviškio apskrities komunistų vadovybės nurodymus, „perėmė iš buv. viršaičio Stankevičiaus ir sekretoriaus J. Samuolio savivaldybės raktus“ ir pasivadino kolaboracinės valsčiaus tarybos pirmininku. Kiti du bolševikmečio pradžios vietos veikėjai – broliai Stasys ir Viktoras Borkiai. Pirmasis vadovavo valsčiaus komunistų organizacijai, antrasis – vietoj policijos suformuotai milicijai²⁵. Nuo tos lietuvių trijulės priklausė daugelio žmonių likimai 1940–1941 m. Tad kolaborantų piramidės viršuje buvo lietuviai. Atrodo, kad keliolika žydų, apie kurių eitas pareigas nepavyko rasti tikslų duomenų,

komunistų partijos kooptuotų Pilviškių valdininkų ir įvairaus rango komisarų sąrašuose ėjo antraeiles pareigas²⁶. Kai kurie žydai sugebėjo tapti nacionalizuotų savo buvusių parduotuvių ar įmonių vedėjais. Jei Pilviškių įmonei, kurioje dirbo daugiau žmonių, pagal bolševikų biurokratinės valdymo sąrangos principus prireikdavo komisaro, juo kartais skirdavo jaunesnį buvusio savininko žydo šeimos narį.

Labai skaudžiai žydai pajuto bolševikų prievartos poveikį savo gana autonomiškam švietimui²⁷. Veikiausiai dėl švietimo sistemos sovietizavimo 1941 m. rudenį pasikeitė Pilviškių 2-osios pradžios mokyklos vedėjas. Tas pareigas perėmė R. Levinienė, o kiti du pedagogai liko dirbti. Jau 1940 m. lapkričio pradžioje jie turėjo surengti tris dienas trukusį pompastišką „Didžiosios Spalių Revoliucijos sukaktuvių“ minėjimą²⁸. (Panašios propagandinės klišės buvo brukamos ir lietuvių mokykloms.) Mokykloje neliko pamokų hebrajų kalba ir judėjų tikybos klausimais. Dėl antireliginės propagandos pusiau legaliai galėjo veikti ir žydų konfesinės mokyklos²⁹. Dėl to padaugėjo Pilviškių progimnazijoje besimokančių žydų.

Lietuvą okupavusių bolševikų ir jiems talkinusių vietos aktyvistų politika ir veiksmai sustabdė ligtolinę pilietinės visuomenės brandą, priešino žmones tiek tautiniu, tiek socialiniu atžvilgiu. Tačiau dauguma Lietuvos gyventojų tokioms stalinistų užmačioms atsispyrė. Nėra duomenų, kad dėl bolševikų vykdyto žmonių supriešinimo 1940–1941 m. sovietų okupacijos laikotarpiu būtų pablogėję Pilviškių lietuvių ir žydų tarpusavio santykiai, kilę antisemitinių nuotaikų. Papildomą įtampą kėlė nebent tai, kad buvo nacionalizuoti keli lietuvių namai. Su jų panaudojimu kažkokiems „kolektyviniams“ tikslams (veikiausiai ideologinės propagandos ar kuriant kažkokią arteles, kurių veikla dažniausiai įgaudavo karikatūrišką išraišką)

buvo susiję keli žydų tautybės aktyvistai³⁰. Tačiau tai, kaip galima suprasti iš turimos medžiagos, neturėjo poveikio antisemitizmui plisti. Mat iš žydų taip pat buvo atiminėjamos (nacionalizuojamos) įmonės ir namai. Bolševikai atėmė turtingesnių žydų žemvaldžių turtą ir nusavino žemę. Žydai, kaip ir lietuviai, veikė antisovietiniame pogrindyje³¹. Pogrindžio apraiškų turėjo būti ir Pilviškių žydų bendruomenėje, kurioje būta daug sionistinės pasaulėžiūros išpažinėjų (neaišku, ar kas iš jų pateko į NKVD nagus). Pagaliau lietuviai matė, kad 1941 m. birželį buvo tremiami ir Pilviškių žydai. Tremtinių sąrašuose atsidūrė keturios žydų šeimos, iš jų trys – Leibos Ušpitzo, Mošės Marksono ir Meiro Šimbergo – buvo ištremtos. Jekutieli Friedmaną, vieną iš buvusių „Tigro“ fabriko bendrasavininkų, paliko kaip svarbų specialistą³², be kurio būtų strigus gamyba. Daugumai žydų, pasak žydų istoriko D. Levino, „naujoji santvarka blogino pragyvenimo lygį ir sunkino kasdienio išsilaikymo sąlygas“³³.

Tebėra abejonių dėl tikslesnio žydų skaičiaus Pilviškiuose 1939–1940 m. Kai kuriuose leidiniuose tas skaičius (ar procentas) yra padidintas. Pavyzdžiui, JAV išleistoje „Lietuvių enciklopedijoje“ rašoma, kad nepriklausomybės laikotarpiu žydai sudarė pusę miesto gyventojų. Tai įvairiais metais sudarytų 1200–1500 žmonių. Kitur skaičius yra pernelyg sumažintas, pavyzdžiui, rašoma, kad 1939 m. Pilviškiuose gyveno tik 700 žydų³⁴. Turima medžiaga leidžia teigti, kad Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo išvakarėse Pilviškių valsčiuje kartu su 1940 m. atbėgėliais iš Suvalkų krašto galėjo būti šiek tiek daugiau kaip 1000 žydų. Dauguma jų gyveno Pilviškių mieste, kiti – geležinkelio stoties gyvenvietėje ir kaimuose. Tautinė valsčiaus gyventojų sudėtis pasikeitė 1941 m. pradžioje daugumai vokiečių repatrijavus į Vokietiją ir į Pilviškius iš Suvalkų krašto atkėlus keliasdešimt rusų³⁵.

NACMEČIO PRADŽIOS YPATYBĖS

Pilviškiai nukentėjo jau pirmąją Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo dieną. 1941 m. birželio 22-osios rytą, tuoj po septintos valandos, vokiečių lėktuvai bombardavo ir apšaudė miestą ir geležinkelio stotį, šalia kurios raudonarmiečiai skaldė akmenis (matyt, įtvirtinimams statyti)³⁶. Atrodo, tada ar kiek vėliau užsiliepsnojo ir sudegė katalikų bažnyčia (paskui kurį laiką nacmečiu katalikų pamaldos vyko liuteronų bažnyčioje) ir nemažai pastatų centrinėje miesto dalyje. Pilviškių sinagoga tada beveik nenukentėjo³⁷.

Pilviškiai buvo toje Užnemunės dalyje, kurioje 1941 m. Raudonajai armijai pavyko šiek tiek pasipriešinti (kitaip nei pietinėje Užnemunėje, iš kurios vokiečių smogiamieji motorizuotieji daliniai greitai pasiekė Nemuną ties Alytumi). Per susirėmimus su vokiečių kariuomene gerokai nukentėję ir į dešinįjį Šešupės krantą pasitraukę raudonarmiečių daliniai birželio 23 d. rytą gynybines pozicijas buvo užėmę ir Pilviškiuose bei jų apylinkėse³⁸. Per mūšius, nors ir nelabai smarkius, Pilviškių miestiečiai ir kaimų gyventojai patyrė materialinių nuostolių, buvo užmuštų ir sužeistų žmonių.

Kai birželio 23 d. vokiečių kareiviai pasirodė Pilviškiuose³⁹, miesto pakraščiuose ir prie jo prigludusiuose kaimuose ir miškuose dar buvo daug demoralizuotų raudonarmiečių. Besiblaškančius sovietų kareivius vokiečiams padėjo išgaudyti kai kurie buvę šaulių organizacijos nariai. Dalis buvusių šaulių karo išvakarėse buvo susitelkę į nedideles antisovietinio pasipriešinimo pagrindžio grupes. Tose Pilviškių valsčiaus vietovėse, į kurias iškart neįžengė vermachto daliniai, ne ilgiau kaip dienai ar pusdieniui rezistentai virto sukilėliais. Tačiau juos tikslingiau būtų vadinti savanoriais apsauginiais (apsaugininkais)⁴⁰. Mat nei Pilviškiuose, nei valsčiuje

sukilimo veiksmų tikrąja to žodžio prasme (susirėmimų ir pan.), atrodo, nebuvo. Tų savanorių grupelės gelbėjo gyventojus ir jų turtą nuo galimo padrikai besitraukiančių raudonarmiečių plėšikavimo, kai kur juos apšaudė. Nemažai vokiečių užnugaryje atsidūrusių sovietų kareivių net nebandė priešintis ar slėptis ir pasiduodavo menkai ginkluotiems pilviškiečiams. Jie savo ruožtu belaisvius skubėdavo perduoti vokiečių kareiviams⁴¹. Birželio 23 d. popietę ar vakare vokiečiai kontroliavo miestą, geležinkelio stoties gyvenvietę ir beveik visus priemiesčius. Kartu su Raudonosios armijos daliniais iš Pilviškių pasitraukė tik kai kurie vietos bolševikų valdžios valdininkai, komunistai ir sovietų aktyvistai (lietuviai ir žydai)⁴².

Karo išvakarėse ir pradžioje Pilviškių miestas ir valsčius, be to, kad patyrė materialinių nuostolių, neišvengė ir žmonių aukų. Apie tuos praradimus visų duomenų nėra. Žinoma, kad dar birželio 16 d. Oželių kaime raudonarmiečiai sunkiai sužeidė nuo trėmėlių bėgantį Mykolą Stankūną. Po kelių dienų, kai šeima buvo vežama gyvuliniu tremtinių vagonu, jis mirė ligoninėje. Bolševikai giminaičiams ilgai neatidavė „nusikaltėlio“ kūno – veikiausiai jis buvo laidojamas jau nacmečiu⁴³. Pirmomis nacių okupacijos dienomis rasiniais motyvais buvo nužudyti keli Pilviškių žydai. Baudžiamosiose bylose apie tai duomenų nėra, nes vokiečių nusikaltimai sovietų tardytojams mažai rūpėjo. Apie pirmąsias žydų bendruomenės aukas sužinome iš išsigelbėjusių žydų arba kitų žmonių atsiminimų. Jau pirmąją vokiečių kariuomenės šeiminkavimo Pilviškiuose dieną buvo nužudytas pagyvenęs žydas Hertcelis Lurija⁴⁴. To nusikaltimo aplinkybės plačiau neatskleistos. Veikiausiai jis tapo kokio nors kareivio antisemito žudikiško pasimėgavimo auka. Dar viena nacmečio pradžios auka Pilviškiuose – keistuolis žydas Zelkė. Jį vadino Kazoku, nes vaikščiodavo su

prikabintomis prie šono kardo makštimis, į kurias įsikišdavęs peilį, ir prie batų pritaisytais pentiniais. Kažkas iš pilviškiečių prisiminė, kad „pačiomis pirmomis dienomis vokiečiai karininkas nušovė Zelkę, priėjusį prie jo su savo puošnia uniforma“⁴⁵. Tada Pilviškiuose galėjo būti nužudyta ir daugiau žydų, atsitiktinai patekusių į vokiečių kariškių, gestapininkų ar operatyvininkų, pasidavusių žudikiškiems instinktams, akiraty. Jei karo pradžioje tai būtų padarę žydų bendrapiliečiai lietuviai, žinotume iš baudžiamųjų bylų. Karo siaubo, mirčių ir aukų laidotuvių slogutį tęsė politinio kalinio, nužudyto kitur, laidotuvės. Eisenoje (irgi pačioje nacmečio pradžioje) dalyvavo labai daug žmonių⁴⁶. Matyt, tos laidotuvės buvo tarsi simbolinis atsisveikinimas su visais tada žuvusiaisiais. Pilviškiečiai tuo metu jautė kiekvieną karą lydinčią baimę. Dėl protu nesuvokiamų 1941 m. vasaros žiaurumų ir kitų sukrėtimų ji buvo ypač didelė. Ta baimės atmosfera naciai pasinaudojo persekiodami ir naikindami Pilviškių žydų bendruomenę. Ji moraliai buvo pasirengusi represijoms, bet ne mirčiai...

Nacmečio pradžioje Pilviškių valsčiuje galiojo daug susisiekimų, ryšius ir žmonių judėjimą varžančių apribojimų. Antai birželio 25 d. Vilkaviškio karo komendanto, kuriam turėjo būti pavaldus vokiečių kariuomenės Pilviškių komendantas (vok. *Ortskomendant*), vardu buvo išplatintas toks į lietuvių kalbą išverstas skelbimas (vok. *Bekantmachung*): „Pranešam Vilkaviškio miesto ir apskrities gyventojams, kad visas judėjimas leidžiamas tik nuo 4 val. iki 22 val. (vokiečių laiku). Kas pasirodys draudžiamu laiku be asmens dokumentų ir vietos komendanto raštinio leidimo, bus suimamas ir griežtai baudžiamas.“⁴⁷ Veikiausiai panašių skelbimų Pilviškiuose buvo pasirodę ir anksčiau (gal iš pradžių tik vien vokiečių kalba), bet archyviniais šaltiniais jie netapo. Cituojamas

lakoniškas skelbimas dar neišskyrė žydų iš visų gyventojų. Tačiau holokausto parengiamojo etapo pradžios ilgai laukti nereikėjo. Pilviškiuose santykinė žydų bendruomenės ramybė truko vos kelias dienas. Ir per jas tarp pilviškiečių jau sklاندė iš vokiečių komendantūros ateinančių kalbų nuotrupos apie žydų laukiančius suėmimus, turto konfiskavimą ir pan.

Pilviškiuose ir kitur Vilkaviškio apskrityje žydai pradėti diskriminuoti kiek anksčiau nei daugelyje kitų Lietuvos provincijos vietovių. Mat pirmomis karo savaitėmis apskritis pateko į Tilžės operatyvinio būrio, sudaryto iš Rytprūsių ir Klaipėdos gestapininkų, SD pareigūnų ir policininkų, veikimo zoną⁴⁸. Kaip minėta straipsnio įvade, žudikiška A operatyvinės grupės (vadovas F. W. Stahleckeris) veikla negalėjo aprėpti visų jai priskirtų Lietuvos apskričių. Todėl, naciams siekiant kuo anksčiau pradėti komunistų ir žydų žudynes, Užnemunės ir Žemaitijos pasienio su Vokietijos reichu ruožas buvo laikinai perleistas Tilžės operatyvinio būrio žudikams. Jie žydų žudynes Žemaitijoje pradėjo 1941 m. birželio 24 d.⁴⁹ Pirminių dokumentų, nušviečiančių to būrio veiklą Užnemunėje, nėra. Tačiau iš skelbtų ir šiame straipsnyje naudojamų šaltinių visumos matyti, kad į Vilkaviškio apskritį Tilžės operatyvinio būrio padalinys įžengė kartu su puolancia vokiečių kariuomene. Taip pat aiškėja, kad būrio karininkai veikė ir toliau nei 25 km nuo sienos esančiose vietovėse, ypač prie strategiškai svarbių transporto komunikacijų. Vilkaviškio apskrityje įsteigtų vokiečių karo komendantūrų vadai turėjo vykdyti žudikiškoms instrukcijomis (dalis jų duotos žodžiu) besivadovaujančių Tilžės operatyvininkų nurodymus. Vermachto karininkai tai darė ne visada noriai, dėl to kildavo tarpžinybinių nesutarimų ir trinties, taip pat ir žydų klausimu. Žinoma, kad 1941 m. vasarą operatyvininkų atvykdavo į Pilviškius⁵⁰.

Reikia pažymėti, kad Vilkaviškyje ir prie pat sienos esančiose Kybartų, Virbalio, Vištyčio gyvenvietėse masinės žydų žudynės prasidėjo daug anksčiau⁵¹ nei Pilviškiuose. Tačiau atrodo, kad Pilviškiuose, kaip ir kituose apskrities miestuose ir miesteliuose, žydus diskriminuojantys nurodymai buvo paskelbti tuo pačiu metu. Tai daryta pasitelkus užnugario kariuomenės komendantūras. Neaišku, kokią vaidmenį represuojant ir naikinant valsčiaus gyventojus atliko buvusio „Kulturferbando“ (1924–1940 m. veikusios Lietuvos vokiečių kultūros organizacijos, kuri po 1933 m. labiau rūpinosi nacionalsocializmo idėjų platinimu nei kultūra⁵²) Pilviškių skyriaus buvę vadovai Gustavas (ar Adolfas) Keitenas, Albertas Kramas ir Artūras Benderis, taip pat Vilis Rederis, Erengelis⁵³. Tie vokiečiai buvo aktyvūs 1941 m. vasarą, bet kadangi nepateko į įvykius Pilviškiuose tyrusių sovietų tardytojų rankas, jų veikla beveik nesidomėta. Mums svarbu, kad šie repatriantai iš Vokietijos į Lietuvą grįžo jau nacmečio pradžioje. Vadinasi, jie turėjo atlikti tam tikras organizacines ir kitas užduotis įtvirtinant Pilviškiuose nacių okupaciją⁵⁴, rengiantis valsčių germanizuoti, naikinant Reicho priešus (komunistus, žydus ir kt.). Mat 1941 m. nesistengta grąžinti visų repatriantų į Lietuvą. Eiliniai repatriantai čia daugiausia grįžo 1942 m.

Be to, į Pilviškių komendantūrą buvo atsiųstas šiek tiek lietuviškai suprantantis Klaipėdos vokiečių (ar suvokiečių) lietuvis) Dylba (Dylbo). Jis 1941 m. ėjo Pilviškių komendanto padėjėjo pareigas⁵⁵. Iš šaltinių visumos peršasi prielaida, kad Dylba buvo tiesiogiai susijęs su Tilžės operatyviniu būriu ir vykdė papildomas su žydų žudymu susijusias funkcijas. Tuo būtų galima paaiškinti kruvinus šio klaipėdiško darbus susidorojant su Pilviškių žydais. Tačiau kol kas yra per mažai duomenų apie vermachto komendantūros Pilviškiuose atsiradimo

laiką ir veiklą, jos santykių su Tilžės būrio žudikais operatyvininkais ir vietiniais savanoriais apsauginiais peripetijas. Neaišku, kada vokiečių operatyvininkai pirmą kartą lankėsi Pilviškiuose, kokius nurodymus davė Pilviškių komendantui. Ar naciai operatyvininkai tiesiogiai bendravo su gyventojų apsauga besirūpinančiais lietuviais? Ar pilviškiečiai savo iniciatyva pradėjo formuoti laikinąją savivaldą ir atkurti policijos instituciją (irgi laikino statuso)? Ar tų įstaigų veiklos pradžią inicijavo anksti Pilviškius užėmę vokiečiai? Tai kitose Lietuvos vietovėse buvo daroma siekiant užsitikrinti patikimą užnugarį, kuriame reikėjo ne tik sulaikyti pasilikusius sovietų karius, bet taip pat surinkti gausiai išsimėčiusius trofėjinius ginklus, saugoti sugedusią vokiečių karo techniką⁵⁶ ir kt.

Žinoma, kad kurį laiką kartu su vokiečių kareiviais patruliavo ir vietiniai savanoriai apsauginiai⁵⁷. Tačiau neaišku, kaip ilgai tai truko ir kiek buvo tokių pilviškiečių. Jie mūvėjo ant rankovės vokiečių komendanto leistą baltą raištį, kai kurie turėjo šautuvus. Buvo vadinami baltaraiščiais. Baltaraiščiai vokiečių nurodymu suiminėjo sovietų aktyvistus dar iki susiformuojant Pilviškių policijai⁵⁸. Kol kas tikslesnė su tais klausimais susijusių pirmųjų nacių okupacijos dienų įvykių seka nežinoma. Taip pat nežinia, ar savanoriai apsauginiai sudarė Pilviškių valsčiuje kokią nors centralizuotą struktūrą. Jeigu taip, ar vokiečiai spėjo ją formalizuoti į pagalbinės policijos būrį? Ar naciai pasitenkino savo interesams panaudodami geležinkelio apsaugos tarnybos kuopos Pilviškių padalinį⁵⁹? Neaiškus kai kurių vietinių žmonių, talkinusių vokiečių kariuomenei, vaidmuo ir aktyvus bendradarbiavimo su naujaisiais okupantais trukmė. Apie tai galima spręsti iš žmonių atsiminimų ir suimtųjų bylose aptinkamų antraeilių faktų. Tačiau nacmečio pradžia (ypač pirmoji savaitė) Pilviškiuose kelia daug neatsakytų klausimų. Tarp jų – kaip,

kiek ir kada iš pradžių patriotiniais motyvais veikusių savanorių apsauginių (ir laikinosios savivaldos bei policijos atstovų), kuriuos galima vertinti kaip tautinius aktyvistus, vėliau tapo pronaciniais aktyvistais. Pastarieji akivaizdžiai ir noriai ar prisiversdami kolaboravo su antruoju Lietuvos okupantu, tenkino nacių interesus, padėjo susidoroti ir su Pilviškių žydais. Mat kiek vėliau, stingant vietinių talkininkų, į nusikaltimus žydams buvo įtraukta žmonių, kurie pirmosiomis savaitėmis nepasižymėjo kaip tautiniai aktyvistai. Beje, tautinio aktyvisto sąvoka Pilviškių atveju sinonimiškai vartotina ir todėl, kad net pokario metais liudytojai aktyvistais vadino 1940–1941 m. antisovietinėje rezistencijoje veikusius valsčiaus žmones⁶⁰ (jie priklausė Lietuvių aktyvistų fronto organizacijų tinklui), straipsnyje vadinamus savanoriais apsauginiais. Ateityje reikėtų patikslinti, kada tik laikiną statusą turinčios Pilviškių policijos pareigūnai buvo patvirtinti etatiniais darbuotojais, išsiaiškinti, kada tos įstaigos viršininku tapo Kazys Bridžius. Jį po Pilviškių žydų žudynių naciai paskyrė Vilkaviškio apskrities policijos vadu⁶¹. Nedaug žinių ir apie valsčiaus laikinosios savivaldos veiksmus, jos virtimą nuolatine vietos valdžia, veikiančia pagal Lietuvos laikinosios vyriausybės ir apskrities vadovybės įgaliojimus, kuriuos vėliau pripažino ir naciai. Be to, Pilviškių valsčiaus viršaičiai keitėsi. Iš pradžių šios pareigos buvo įsiūlytos Vincui Ambrasui, kuris jas ėjo apie 2 mėnesius (iki 1941 m. rugsėjo 10 d.)⁶².

SOVIETŲ AKTYVISTŲ PERSEKIOJIMAS

Vokiečių nurodymu jau birželio 24 ar 25 d.⁶³ Pilviškiuose kaip sovietų aktyvistai pirmiausia buvo suimti keli lietuviai. Juos ištardžius (klausinėta apie komunistus, sovietmečio

tarnautojus ir aktyvistus), birželio pabaigoje ir liepos pradžioje sulaikyta dar kelios dešimtys Pilviškių miesto ir valsčiaus kaimų gyventojų. Kai kuriomis 1941 m. liepos dienomis Pilviškių areštinėje (jų buvo dvi) buvo laikoma apie 60 suimtų žmonių⁶⁴. Tada abi kameromis vadintos areštinės patalpos buvo sausakimšos. Tarp suimtųjų buvo kelios lietuvių moterys ir ne mažiau kaip du žydai. Politiniais motyvais kaip sovietų aktyvistai birželio 28–liepos 1 d. buvo sulaikyti žydai Alteras Kirkilovskis ir Chaimas Černiavskis⁶⁵. Areštinėje kalinamus abu žydus ir kai kuriuos lietuvius ne kartą labai sumušė keli policininkai ir pronaciniai aktyvistai⁶⁶.

Valsčiaus areštinėje atsidūrusių 1940–1941 m. pareigūnų ir kitų sovietų aktyvistų ar visiškai nepelnytai į kurio nors nacmečio pradžios tautinio aktyvisto nemalonę patekusių žmonių likimai skyrėsi. Tačiau suimtųjų ateitis priklausė ne tik nuo jų veiksmų per sovietų okupaciją, bet ir nuo to, kas atliko pirminę apklausą. Aišku viena, kad sulaikytųjų apklausos 1941 m. birželio pabaigoje ir liepos mėn. dažniausiai vyko chaotiškai. Taip atsitiko dėl apklausiančių žmonių kaitos, dėl aiškių kriterijų nebuvimo įvertinant ar paneigiant tardomų žmonių tikrus arba tariamus nusikaltimus bolševikmečiu. Tačiau nacmečio pradžioje laikinosios savivaldos ir apsaugos funkcijas vykdžiusių lietuvių tardomųjų veiksmų net su išlyga negalima laikyti teisinais. Mat šie asmenys buvo labai veikiami Vilkaviškyje ir Pilviškiuose rezidavusių vokiečių okupacinių struktūrų kariškių ir pareigūnų priežiūros ir nurodymų. Tai buvo ypač akivaizdu pirmomis nacmečio savaitėmis, kol lietuviai perprato naujos okupacijos specifiką, nepanašią į pirmojo bolševikmečio galimybes priešintis ar prisitaikyti. Be to, kaip jau minėta, į Pilviškius atvykdavo Tilžės operatyvinio būrio ar vėliau jo funkcijas perėmusio gestapo karininkų. Jie dalyvaudavo tardant areštinėje laikomus

suimtuosius. Paskui nurodydavo atrinktus kalinius (tarp jų – A. Kirkilovskį ir Ch. Černiavskį) gabenti į Vilkaviškį⁶⁷. Matyt, ten rezidavo Vilkaviškio apskrityje ar didesnėje teritorijoje veikiantis Tilžės operatyvinio būrio padalinys.

Tad 1940–1941 m. sovietų okupacijos padarinius likviduoti ir teisingumą vykdyti turinčių policijos ir laikinosios savivaldos tarnautojų sprendimai buvo suvaržyti nacių, veikti reikėjo baimės atmosferoje (tai aki-vaizdu ir iš baudžiamųjų bylų). Mat naujosios okupacijos pradžią žudynėmis pažymėję ir žmogaus gyvybės nevertinantys vokiečių operatyvininkai ir kariškiai už neklusnumą ar net menką tarpusavio nesusipratimą galėjo nubauti įkalinimu ar net mirtimi ir tą lietuvių, nuo kurio tada iš dalies priklausė kitų represuojamų pilviškiečių likimai. Be to, nacmečio pradžioje Pilviškius, kitaip nei vietoves atokiau nuo Vokietijos sienos, kontroliavo net kelių vokiečių struktūrų pareigūnai. Jų nurodymai ne visada sutapdavo. Tai kėlė dar daugiau keblumų 1941 m. su naciais kolaboruoti sutikusiai savanorių apsauginių ir tautinių aktyvistų daliai.

Susidorojimo su sovietų aktyvistais, juos žudant vietoje, nebuvo, išskyrus, atrodo, vieną atvejį, kai žydų vyrų masinių žudynių metu sušaudė komunistą lietuvių Kostą Kairiūkštį⁶⁸. Dauguma suimtųjų, laidavus jų kaimynams⁶⁹ ir dėl kitų priežasčių, iš areštinės buvo paleisti. Kai kurie paleistieji laikino sulaikymo kameroje išbuvo tik vieną ar kelias dienas, kiti – keletą savaitių. Tačiau keliolika suimtųjų buvo išgabenta į Vilkaviškio kalėjimą. Ten dauguma pilviškiečių, ištardytų Tilžės būrio operatyvininkų, buvo sušaudyta⁷⁰. Tik vienas kitas iš 1941 m. birželio pabaigoje–liepos mėn. į Vilkaviškio kalėjimą patekusių pilviškiečių grįžo namo. Tarp tokių – 1940–1941 m. batsiuvių artelei vadovavęs Pijus Buragas. Tačiau naciai jo nepaliko ramybėje. Jis tapo jokio statuso

neturinčiu policijos pagalbininku. Prireikus saugoti izoliuotus ar į žudynių vietą varomus žydus, vokiečiai ar policijos viršininkas K. Bridžius jam kelioms valandoms įbrukdavo šautuvą⁷¹.

ŽYDŲ DISKRIMINAVIMAS

Sunku apibūdinti Pilviškių žydų bendruomenės jauseną ir padėtį karo frontui nuslinkus į rytus. Mat atsiminimuose (tiek žydų, tiek lietuvių) pirmųjų dviejų trijų savaičių įspūdžius užgožė vėlesnių žiaurumų faktai. Aišku, kad nacių okupacijos pradžioje Pilviškių žydų bendruomenę pribloškė kelių jų tautiečių tyčinis nužudymas. Be to, per karinius veiksmus sudegusiuose namuose gyvenusiems žydams kilo buitės sunkumų. Kai kurių padegėlių šeimos glaudėsi pas pažįstamus ar savo namų rūsiuose. Kitos butus ar namus praradusios šeimos, griaudžiant karo frontui, išvyko į savo ar kaimynų ūkius kaimuose ir į miestą nebegrižo⁷². Po pirmųjų sporadinių nužudymo atvejų tie žydai atgal į miestą neskubėjo baimindamiesi ten patruliuojančių vokiečių kareivių represijų ir mirties. Be to, suvaržius susisiekimą su aplinkinėmis vietovėmis, Pilviškių žydams buvo keblu apsirūpinti maisto produktais. Tokių sunkumų nepatyrė savo ūkius turintys žydai. Beje, pas šiuos žydus (užrašytus kaip Rupkė, Rugas, Faipkė, Mikliukis ir kt.) nacmečiu, kaip ir iki ateinant į Pilviškius vokiečių kariuomenei, kurį laiką dirbo samdytų lietuvių⁷³. Taigi iš pradžių niekas iš pilviškiečių negalėjo net pamanyti, kad žydai bus naikinami.

Kol kas stinga duomenų apie holokausto Pilviškiuose pradžią – žydų diskriminavimą. Aišku, kad jis prasidėjo pirmos vokiečių šeiminkavimo savaitės pabaigoje. Žydų atsiminimų pagrindu parengtuose tekstuose rašoma, kad 1941 m. birželio 28 d. buvo pa-

skelbtas nacių įsakymas, taikantis Pilviškių žydams įvairius draudimus. Neaišku, ar tai okupacinės karinės valdžios įsakymo parašymo data, ar diena, kai tas įsakymas (jei parašytas anksčiau) buvo iškabintas skelbimo pavidalu, kad visi miesto gyventojai galėtų su juo susipažinti. Vilkauskio ar Pilviškių komendanto pasirašytu įsakymu žydams buvo draudžiama vaikščioti šaligatviais (turėjo eiti šalia jo gatvės pakraščiu), išeiti iš namų vakare po 20 val., prekiauti ir pirkti turguje. Pastarasis nacių draudimas labai apsunkino lietuvių ir žydų santykius. Atskirčiai nuo kitų vietos gyventojų padidinti žydams buvo įsakyta prie savo drabužių prisisiūti geltonas Dovydo žvaigždės⁷⁴. Visa tai reiškė, kad trečdalį Pilviškių gyventojų sudarantys žydai ne tik buvo labai pažeminti, bet ir nebe priklausė miesto bendruomenei. Faktiškai jie atsidūrė už tuo metu Lietuvoje veikusių įstatyminių nuostatų ribos, tapo beteisiais. Kartu tai buvo pirmas žingsnis į žydų atskyrimą nuo kitų gyventojų. Reikia pažymėti, kad Tilžės operatyvinio būrio kontroliuojamoje teritorijoje diskriminaciniai ženklai žydams buvo įvesti anksčiau nei ten, kur veikė F. W. Stahleckerio A operatyvinės grupės žudikai⁷⁵.

Lietuvoje žydų diskriminavimą naciai siekė vykdyti kitų vietos gyventojų rankomis. Nežydai vyrai nejučiomis tapdavo žydų, verčiamų dirbti viešuosius darbus, prižiūrėtojais ir sargybiniais. Patys vokiečių pareigūnai, davę nurodymą taip „globoti“ žydus, atsidurdavo tarsi šešėlyje. Mat dirbdami diskriminacinius darbus, kurie neretai būdavo beprasmiai (pavyzdžiui, nešioti akmenis iš vienos vietos į kitą, o po kelių dienų – atgal), žydai daugiausia bendraudavo su vietos vyrais. Tarp tų vietinių sargybinių neretai atsirasdavo koks iškrypėlis, nevengiantis pademonstruoti savo liguisto požiūrio į vokiečių persekiojamus žydus. Todėl daugumai žydų galėjo atrodyti, kad jų skriaudikai yra ne vokiečiai, o lietuviai. Kad pradinėje dis-

kriminavimo stadijoje Pilviškiuose lietuviai būtų tyčiojęsi iš žydų, kai jie visi dar gyveno savo namuose, duomenų nerasta. Vėliau, kai dalį žydų vyrų pradėta nakčiai uždarinėti į žydo Kovenskio klojimą, tokių vietinių kankintojų būta. Žydės moterys patyrė mažiau fizinių kančių. Tačiau jos labiau kentėjo psichologiškai ir moraliai. Žinomas atvejis, kai beteise Chajos Polikauskytės padėtimi pasinaudojo policijos pagalbininkas Jonas Ciganas. Jis paėmė merginą namų tvarkytoja ir su ja sanguliavo. O tyčiojimasis iš sovietų aktyvisto Ch. Černiavskio, verčiant jį nešioti ir bučiuoti nukabintą nuo malūno penkiakampę sovietų žvaigždę, buvo motyvuotas politiškai⁷⁶.

Mažai žinoma, kaip į 1941 m. birželio 28 d. diskriminacines nuostatas ir į savo kaimynų bei gerai pažįstamų žydų žeminimą, jų teisių ribojimą reagavo nežydai. Dauguma žmonių žydus užjautė, kiti stengėsi kuo galėdami jiems padėti. Tačiau nacių teroras, karinė padėtis įbaugino žmones ir labai sumažino galimos pagalbos žydams mastą. Pilviškių lietuviai, kurių santykius su žydais labai apribojo pastariesiems taikomi minėti draudimai, galėjo žydams padėti paslapčia. Tai buvo daroma ir vėliau⁷⁷, kai žydai buvo izoliuoti, o už bendravimą su jais buvo baudžiami ir lietuviai.

Talkininkauti naciams varinėjant ir saugant žydus buvo nusikaltimas. Tai suprato dalis okupacijos pradžioje į nacių pinkles patekusių vietos gyventojų. Tad vienas iš būdų, kurį karo ir nacių okupacijos sąlygomis galėjo pasirinkti lietuviai, nenorėdami tapti žydų diskriminavimo, persekiojimo ir apskritai holokausto dalyviais, – nebendradarbiauti su vokiečių įstaigomis vykdant jų pareigūnų nurodymus žydų atžvilgiu. Atrodo, kad tokį labiau pasyvų protestą rinkosi didelė dalis Pilviškių valsčiaus savanorių apsauginių. Tačiau ne visiems pavyko lengvai ištrukti iš nacių pinklių. Tai pasakytina ir apie pokario

ginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo Užnemunėje vieną vadovų Antaną Baltųsį (žuvo 1948 m.). Tikslėnių faktų apie jo veiklą Pilviškiuose pirmomis nacių okupacijos dienomis nėra. Aišku tik, kad A. Baltūsis buvo 1940–1941 m. antisovietinio pagrindinio dalyvis. Karo frontui artėjant ir slenkant per Pilviškių valsčių veikiausiai jis buvo aktyvus savanoris apsauginis (sukilėlis). Tad galėjo pademonstruoti savo gebėjimus sulaikant ir nuginkluojant raudonarmiečius. Gali būti, kad A. Baltūsis, kaip turintį karininko laipsnį, vokiečių komendantas buvo paskyręs vadovauti savanoriškai susiorganizavusiam valsčiaus apsaugos būriui, kurį laiką vykdžiusiam policijos funkcijas, kol ši susiformavo. Iš to, ką žinome apie tų dienų įvykius, galima daryti prielaidą, kad, apsauginiams paliepus varinėti žydus į viešuosius darbus, A. Baltūsis tokio vaidmens atsisakė ir buvo nacių suimtas⁷⁸. Veikiausiai buvo kalinamas Vilkaviškyje. Kitų asmenų baudžiamosiose bylose nėra duomenų, kad A. Baltūsis būtų persekiojęs Pilviškių žydus tautiniu pagrindu. Vienoje iš bylų nepatikimas liudytojas, painiojantis net paprasčiausių įvykių seką ir žmones, klaidingai teigė, kad A. Baltūsis pakeitė policijos viršininko pareigas ėjusį K. Bridžių, ko tikrovėje negalėjo būti. Pilviškių policijos raštininku metus dirbęs Petras Ilgūnas sakė, kad 1941 m. liepos pradžioje ateiti į tą tarnybą jį prikalbino tuometinis laikinasis policijos viršininkas Juška, vokiečių komendantas Krameris ir iš Vilkaviškio atvykęs apskrities policijos viršininkas Draugelis⁷⁹. Kai kurių interneto svetainių A. Baltūsiui metamo kaltinimo dalyvavus holokauste pagrindas turbūt yra jo veiksmai (irgi pareikalavę aukų) prieš sovietų aktyvistus ir pareigūnus Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo pradžioje ir po 1944 m. Ištrūkęs iš kalėjimo, A. Baltūsis mokytojo Vilkaviškio pradžios mokyklose. Vilkaviškio apskrities pradžios mokyklų inspekcijos raštų

byloje nėra dokumentų iki 1941 m. rugsėjo 4 d. Tačiau iš vėlesnių šaltinių aiškėja, kad dar rugpjūčio mėn. A. Baltūsis buvo paskirtas mokytoju į Vištyčio pradžios mokyklą, o nuo 1941 m. rugsėjo 16 d. perkeltas į Kurpikų pradžios mokyklą⁸⁰.

Iš vokiečių reakcijos į A. Baltūsio poelgį galima spręsti, kad to karininko pavyzdžiu netarnauti nacių interesams turbūt pasekė daugiau jo bendražygių. Veikiausiai dėl to naciams nepavyko iš savanorių apsauginių suformuoti didesnio pagalbinės policijos būrio, surinkti į jį norimo skaičiaus vyrų. Tačiau tai nesumažino diskriminuojamų žydų kančių. Žydams persekioti ir saugoti Pilviškių komendantas galėjo panaudoti komendantūros grandies kareivius ar jų papildomai sulaukti iš kitur, taip pat – pasitelkti vietinius minėto geležinkelio apsaugos kuopos padalinio pilviškiečius.

Pilviškių žydai buvo diskriminuojami kiek švelniau ėmus juos naudoti vermachto poreikiams⁸¹. Ta aplinkybė turėjo versti vokiečių komendantą išlaikyti žydus darbingus, sudaryti darbininkams ir jų šeimoms bent minimalias buitines sąlygas ir galimybes apsirūpinti maistu. Atrodo, kad beteisėje padėtyje, kurios konkrečios aplinkybės priklausė nuo vieno ar kito vokiečių karininko valios ar net nuotaikos, atsidūrę vietos žydai bent dalį maisto produktų gavo iš Pilviškių priemiesčiuose ir valsčiaus kaimuose buvusių savo ūkių, tapusių Vokietijos nuosavybe. Tuose ūkiuose kaip darbo jėga tebegyveno jų buvę savininkai ir kai kurie iš miesto pasitraukę padegėliai⁸². Tad galima kalbėti apie bendruomenės žydų kelių savaičių švelnesnės diskriminacijos laikotarpį. Tai patvirtina labai mažai duomenų. Todėl kyla klausimų dėl šio galimo išskirti švelnesnio laikotarpio trukmės, specifikos ir pan. Atrodo, kad jis truko ilgiau nei Vilkaviškio apskrities gyvenvietėse prie Vokietijos sienos, bet tai reikia pagrįsti istorijos šaltinių faktais ir datomis.

Taip pat neaišku, kaip tuo laikotarpiu skyrėsi žydų šeimų, kurios turėjo vermachtui reikalingų darbininkų, egzistencija nuo tų, iš kurių naciams nebuvo jokios praktinės naudos. Be to, kaip jau minėta, Pilviškiuose masinės žydų žudynės prasidėjo daug vėliau nei kitur Vilkaiviškio apskrityje. Tai galėjo priklausyti tiek nuo iš dalies švelnesnės diskriminacijos, tiek nuo komendanto asmenybės. Paskutiniaus Pilviškių žydų bendruomenės gyvavimo mėnesiais komendantai keitėsi. Matyt, vėlesniam masinių žudynių laikui įtakos turėjo galimas pirmojo Pilviškių komendanto konfliktas su Vilkaiviškyje reziduojančiais Tilžės operatyvinio būrio padalinio karininkais. Mat svarbiausias operatyvininkų tikslas buvo kuo greičiau dar vieną apskritį ar valsčių „išvalyti nuo žydų ir komunistų“ ir apie tai raportuoti savo vadovybei. O karinė administracija į žydų specialistus ir kitus reikalingus darbininkus žiūrėjo kaip į darbo jėgą⁸³, gaminančią produkciją Rusijoje kariaujančiai Vokietijos kariuomenei. Duomenų apie tokius nesutarimus dėl Pilviškių žydų turėtų būti Vokietijos ir kitų šalių archyvuose.

NACIŲ „SŪPUOKLĖSĖ“

Vermachto karininkai ir Tilžės operatyvininkai nesutarė tik dėl to, kiek laiko leisti Pilviškių žydams gyventi. Abiejų žinybinio konflikto pusių nesupriešino „galutinis žydų klausimo sprendimas“, – taip savo siekį sunaikinti žydų tautą formulavo nacių vadovybė. Tačiau, sušvelnėjęs persekiojimams, Pilviškių žydams atgimė viltis, kad jie nebus išžudyti, nors, be abejo, buvo girdėję apie masines savo tautiečių žudynes Vilkaiviškio apskrityje. Tad tiek persekiojami žydai, tiek naciams talkinantys vietiniai vyrai, iš esmės pasikeitus nacių politikai Pilviškiuose, atsidūrė savotiškose psichologinėse sąpuoklėse.

Žydams tai reiškė labai blogos padėties pagerėjimą, nors jie nežinojo, kad tai laikina. O pronaciniams vietos talkininkams, tarp kurių jau buvo atsiradę ir keli „profesionalūs“ žydų kankintojai, vokiečių komendantūros atgal žengtas žingsnis buvo netikėtas.

Nežinome holokaustui Pilviškiuose prietaikytų užkulisinių nacių „sūpuoklių“ peripetijų ir tikslų laiko parametrų. Apytiksliai galima teigti, kad jau 1941 m. liepos mėn. dalį žydų vyrų po viešųjų darbų nakčiai pradėta uždarinėti į didelį jų tautiečio Kovensko klotimą⁸⁴. Tokia taktika buvo taikoma siekiant palaužti galimą jaunų vyrų pasipriešinimą. Be to, izoliuotus ir vienoje vietoje laikomus vyrus buvo galima be didesnio pasirengimo sunaikinti. Matyt, kelias savaites naktinis izoliavimas ir kiti prieš Pilviškių žydus nukreipti veiksmai buvo vykdomi vokiečių operatyvininkų iniciatyva. Naciai kraupiomis masinėmis egzekucijomis jau buvo pasižymėję keliose Užnemunės pasienio su Vokietija vietovėse. Klotime uždaryti žydų vyrai bet kada galėjo būti išvesti ne į darbus, o sau masinio kapo duobės išsikasti. Tie vyrai buvo daug kartų žeminami ir kankinami. Dar 1941 m. liepos pradžioje turgaus aikštėje susirinkusių žmonių akivaizdoje autoritetą savo bendruomenėje turintiems žydams kirpo barzdas. Paskui juos vertė atlikti visokius pratimus, kuriuos naciai vadino gimnastika⁸⁵. Taip pat buvo kankinami iš darbų už miesto grįžtantys vyrai. Juos tyčia vesdavo per pelkes, liepdavo bristi per purvynus, po kelis kilometrus šliaužti⁸⁶.

Padėtis pasikeitė, kai Pilviškių komendantas Krameris gavo įsakymą atnaujinti gamybą apgriautame ir apleistame „Tigro“ fabrike. Atstatyti ir suremontuoti fabriko pastatus ir įrenginius galėjo tik darbingi, o ne kankinimų ir badmiriavimo nualinti žydai. Tad Krameris nesunkiai galėjo tapti žydų geradariu. Jis pasikvietė vieną iš buvusių fabriko savininkų ir specialistų Laibelį Zibergą ir užkrovė jam

fabriko ar jo didžiausio cecho paleidimo ir darbo atnaujinimo rūpesčius⁸⁷. Žydų vyrai nebebuvo uždaromi į Kovenskio klojimą. Į gerąją pusę šiek tiek pasikeitė ir teisinis žydų statusas, jeigu apie tokį apskritai galima kalbėti. Buvo suvaidintas žydų savivaldos veiksmas, kurį naciai įgyvendino anaip tol ne visuose provincijos miestuose ir miesteliuose. Pilviškių žydams leista išsirinkti keturių vyrų tarybą (komitetą), jai vadovavo Jitšakas Ušpitcas. Administratoriaus pareigos buvo paskirtos Izraeliui Akseliui, kuris, matyt, rūpinosi bendruomenės buitimi, maitinimu ir kitais žydų egzistencijos reikalais⁸⁸. „Geradarišku“ sprendimu komendantas nutraukė žydų kankinimus, kuriuos pats kartu su operatyvininkais buvo inicijavęs ar bent nebyliai jiems pritaręs. Krameris parodė palankumą žydams dar vienu jiems svarbiu klausimu. Pronaciniams vietos talkininkams buvo uždrausta be komendanto leidimo eiti į žydų namus, iš jų ką nors paimti ir išsinešti⁸⁹. Taip vermachto karininkas nušovė ir antrą zuikį, apsaugodamas nuo grobstymo Vokietijos nuosavybe paskelbtą žydų turtą. Atrodo, kad Lietuvos žydų turtui apsaugoti ir surinkti iš jų pasisavinusių asmenų buvo skirtas ne vienas nacių vyresnybės įsakymas ir nurodymas.

Po esminių pokyčių Pilviškių žydai, be viešųjų darbų tvarkant gatves ir kelius, upių pakrantes ar nuimant derlių priemiesčių ir kaimų ūkiuose, dirbo ir aukštos kvalifikacijos darbus. Be įgudusių specialistų žydų „Tigro“ fabrikas negalėjo išsiversti. Atnaujinus gamybą, be lietuvių, jame dirbo apie 70 žydų. Dar apie dešimt žydų dirbo specialių įgūdžių reikalingus darbus komendantūroje⁹⁰.

Liepos antroji pusė ir beveik visas rugpjūtis – tai 1941 m. vasaros tarpsnis, kai žydai Pilviškiuose vėl galėjo jaustis žmonėmis. Ypač tai pajuto vyrai, neseniai patyrę daug kančių ir patyčių. Ramiu laikotarpiu nebeliko ankstesnio muštro ir kankinimų,

kuriuos veikiausiai skatino komendanto padėjėjas Dylba. Matyt, Dylba buvo atsakingas už glaudesnius santykius su Tilžės operatyvininkais. Iki rugpjūčio pabaigos buvo pristabdyti ir nacių pavyzdžiu kankinti žydus, tyčiotis iš jų pradėję keli pilviškietiai lietuviai⁹¹.

Į Pilviškius, dėl išskirtinės žydų padėties tapusius savotiška jų oaze, gelbėdamosi nuo mirties iš Vilkaviškio buvo atbėgusios kelios grupelės žydų. Tačiau jie neilgai te galėjo džiaugtis palyginti ramiu gyvenimu Pilviškiuose. Mat po kelių dienų naujas komendantūros vadas Martinas pakeitė Kramerį. Nežinia, kiek su tolesniu Pilviškių žydų likimu susijusi vietos komendantų kaita ir kada ji vyko. Ar naujasis komendantas buvo paskirtas tam, kad parodytų iniciatyvą ir pradėtų žydų naikinimo akcijas, t. y. masines žmonių žudynes? Ar jas vykdyti pagal jau numatytą planą būtų turėjęs ir ankstesnis komendantas Krameris? Be to, kaip rašoma žydų atsiminimuose, komendantas Martinas buvo už savo pirmtaką šiurkštesnis, pavaldiniams liepė elgtis žiauriai su žydais⁹². Gali būti, kad tai buvo susiję ne tiek su naujojo komendanto charakteriu, kiek su krivina, galima sakyti, žmogėdriška užduotimi, pasirengimu jai ir vykdymu.

MASINĖS VYRŲ ŽUDYNĖS

1941 m. rugpjūčio 26 d. Pilviškių komendantūroje turėjo būti didelis sujudimas. Tą dieną komendantas Martinas su savo padėjėju Dylba karštligiškai telkė įmanomas surinkti vietinių vyrų pajėgas žydų vyrams dar kartą izoliuoti. Mat, kaip jau minėta, gausensio pagalbinio policijos būrio, kokių būta kai kur kitur Lietuvoje, Pilviškių valsčiuje nebuvo. Liepos pradžioje žydus kankinę pronaciniai talkininkai ir pavieniai pagalbiniai policininkai taip pat buvo nutolę nuo žydų reikalų.

Vieni ūkininkavo savo ar tėvų ūkiuose, kiti dirbo kaip samdiniai. Treti buvo įsidarbinę įstaigų ar įmonių tarnautojais ir pan. Potencialių vietinių talkininkų naciai pirmiausia ieškojo per policijos viršininką K. Bridžių. Šis siuntė savo pavaldinius policininkus pas pilviškiečius su nurodymu atvykti į policiją arba komendantūrą⁹³. Tada Pilviškių viešosios (tvarkos) policijos įstaiga turėjo šešis ar septynis etatus (1943 m. pradžioje buvo devyni)⁹⁴. Be paties K. Bridžiaus, dar dirbo vachmistras Kazys Lietuvninkas, policininkai P. Ilgūnas (atliko ir raštininko funkcijas), Juozas Ramanauskas, Jonas Besasparis, Albinas Vosylius ir Albinas Jasiukynas⁹⁵. Šis sąrašas gali būti kiek netikslus, nes Pilviškiuose 1941 m. vasarą ir rudenį buvo didelė policininkų kaita.

Aišku viena, kad 1941 m. rugpjūčio pabaigoje etatiniai Pilviškių policininkai negalėjo išvengti bent netiesioginio dalyvavimo holokausto veiksmuose. Jie turėjo vykdyti komendanto Martino bei jo pavaduotojo Dylbos nurodymus ir savo viršininko K. Bridžiaus įsakymus. Ankstų rugpjūčio 27 d. rytą beveik visiems policininkams teko kartu su vokiečiais eiti per žydų namus ir butus ir varyti iš jų vyrus į turgaus aikštę. Nacių terminais, tas holokausto veiksmas vadintas „žydų sutelkimu“ (sovietų baudžiamosiose bylose – „suėmimu“). Apsupti žydų kvartalus žiedu, sulaukyti bandančius pasislėpti ir iš miesto bėgančius vyrus daugiausia turėjo kiti vietos gyventojai, kuriuos pavyko pasitelkti įvairiais būdais. Tokių sargybinių pririnkta apie trisdešimt⁹⁶.

Turgaus aikštėje žydai vyrai išbuvo visą rugpjūčio 27 d. Čia jie buvo skaičiuojami, tikslinama, kiek ir ko trūksta. Neapsieita ir be patyčių. Į turgaus aikštę atvežė ir kaimuose dirbusius žydus. Buvo ieškoma pasislėpusių vyrų⁹⁷. Rastus tokius žydus žiauriai mušė. Keli iš sumuštųjų mirė. Nežinia, ar visi dirbantys specialistai irgi

atsidūrė turgaus aikštėje, tačiau bent dalis iš jų rugpjūčio 27 d. vakare kartu su ne taip „vertingais“ žydais buvo uždaryti į tą patį Kovenskio klotimą. Vis dėlto žydus specialistus rugpjūčio 28 d. rytą vėl išvedė į darbą, o kiti visą dieną praleido klotime uždaryti⁹⁸. Turbūt tada tebevyko vokiečių žinybų tarpusavio ginčai dėl vermachtui reikalingų žydų darbininkų, kol galiausiai buvo nuspręsta tą kartą jų nešaudyti.

Stengdamiesi maskuoti būsimą susidorojimą su Lietuvos provincijos žydais, naciai jiems pranešdavo, kad bus perkeliami kitur, bus vežami pas vyrus (kurie dažniausiai jau anksčiau būdavo išvežti ir sušaudyti), į darbus Vokietijoje ar kitur Lietuvoje ir pan. Žydams buvo liepiama pasiimti dokumentus, šeimos brangenybes ir kitas vertybes, baltinių pakaitą, kartais – ir daugiau drabužių. Pilviškiuose apgaulė galėjo atrodyti tikroviškesnė dėl to, kad nemažai žydų dirbo fabrike, vokiečių karo komendantūroje, pas ūkininkus ir kitur. Tad klotime esantiems mirčiai pasmerktiems vyrams apgaulingai buvo pranešta, kad juos veš dirbti į Vokietiją. Neaišku, ar tai pasakyta iš vakaro, ar tik prieš išvarant iš klotimo labai ankstų rytą. Į paskutinę maždaug 2–2,5 km kelionę pasmerktieji išėjo dar neprašvitus (apie 3 val.)⁹⁹, kad mažiau žmonių matytų juos einančius. Su didžiąja dalimi Pilviškių žydų vyrų susidorota rugpjūčio 29 d. (tai buvo penktadienis).

Kad važiuos į Vokietiją, žydai suabejojo, kai juos nuvedė ne į geležinkelio stotį, bet kelių į Barzdus (miestelis Šakių apskrityje). Mirtininkų kolona, lydimą lietuvių ir vokiečių sargybinių¹⁰⁰, perėjo Kauno–Kazlų Rūdos–Vilkaviškio–Kybartų geležinkelį ir tiltą per Višakio upę. Už jo ties tuo metu stovėjusiu Baltrušių malūnu žydų kolona pasuko žemupio link. Tada ir konvojuotojai lietuviai suprato, kad žydai varomi ne į darbą, o į mirtį. Mat policijai nurodymus davę nacių pareigūnai apie laukiančią kruviną

užduotį iš anksto buvo informavę turbūt tik K. Bridžių. Pasak pirmosiose žudynėse sargybinio buvusio Vinco Krivaičio, „tą dieną mane, kaip ir daugelį vietinių gyventojų, policininkai buvo privertę padėti nuvaryti suimtuosius žydus į šaudymo vietą Baltrušių kaime. [...] Man ir kitiems laikinai buvo išduoti šautuvai.“¹⁰¹ Daugelis vietinių vyrų, 1941 m. rugpjūčio pabaigoje pasidariusių žydų varinėtojai, tokiais tapo visiškai atsitiktinai: jiems buvo liepta atvykti į nurodytą vietą ir net nepasakyta, kokių reikalų.

Žudynių vietą (už 600–700 m nuo Pilviškių–Barzdų–Šakių kelio) tarpukalvyje arti Višakio upės naciai pasirinko neatsitiktinai. Upės vaga čia išsirangiusi kilpomis. Tai buvo natūrali kliūtis žydams, jeigu bandytų bėgti. Egzekucijos teritoriją buvo galima apžvelgti ir nuo kitoje upės pusėje esančių kalvelių. Žudynių organizatoriai aplinkinėse aukštumėlėse taip pat numatė patogias vietas sargybiniams, kurie turėjo neleisti kam nors iš mirčiai pasmerktų žmonių pabėgti, o ir smalsuoliams turėjo užstoti kelią prieiti arčiau.

Pasak žudynių vietoje buvusio V. Ambraso, tada dar ėjusio viršaičio pareigas, „visus sušaudyti numatytus piliečius suguldė už šimto metrų nuo duobės-kapo, paskui nurenginėjo, atiminėjo auksinius žiedus, laikrodžius, visas vertybes ir grupėmis po 20–25 vedė prie kapo, statė į eilę ir šaudė. [...] Be to, prieš sušaudant žydus labai mušė.“¹⁰² Ypač smarkiai šautuvų buožėmis buvo sumuštas pulkininko leitenanto laipsnį turėjęs Lietuvos nepriklausomybės kovų savanoris gydytojas Mauša Dembovskis, kuris nepakluso budelių įsakymui nusirengti ir juos prakeikė. Vokietis M. Dembovskį nušovė atskirai¹⁰³. Išskirtinė ir dar vieno žydo mirtis: nujausdamas, kad bus vykstama ne į Vokietiją, jis iš anksto išgėrė nuodų ir mirė varomas pakeliui į žudynių vietą¹⁰⁴.

Žydus saugojęs P. Buragas prisiminė, kad „kai atvedė į vietą, tai dalį suimtųjų privertė

kasti duobes, o kitus nepriėjus 180 metrų privertė gultis veidais į žemę, o mes juos saugojom. Kol mes juos saugojom, žydas Postepečkas nusprendė bėgti, bet jis vos spėjo pabėgti ir jį vokiečiai nušovė. Apie 14 valandą buvo parengta duobė, maždaug 10 m ilgio [iš tikrųjų buvo ilgesnė, maždaug 20 m. – S. B.], 3–5 m pločio, gylio nemačiau. Paskui sargybiniai pradėjo vesti iš minios po 10–13 suimtųjų prie duobės. [...] vokiečiai ir lietuviai iš automatų ir šautuvų maždaug 3–4 valandas šaudė žydus.“¹⁰⁵ Prieš pradėdant žudynes, žydai turėjo iškasti dar vieną pailgą duobę. Ji buvo didesnė, maždaug už 100 m nuo pirmosios¹⁰⁶. Šaudė vokiečiai ir keli vietos lietuviai¹⁰⁷. Patikslinant V. Ambraso žodžius, reikia pasakyti, kad, kitais duomenimis, prie mirtininkų duobės vienu metu atvesdavo šaudyti kiek mažiau žmonių – po 10–15. Prieš juos išsirikiuodavo maždaug tiek pat budelių. Į beginklių žmonių nugaras buvo šaudoma iš 10 m atstumo¹⁰⁸. Šaudytojai keli kartus keitėsi. Egzekutoriams buvo parūpinta alkoholinių gėrimų. Žudynes fotografavo vokiečių karininkai¹⁰⁹. Naciams reikėjo, kad propagandai skirtose nuotraukose būtų matyti vietiniai gyventojai, esą savo iniciatyva susidorojantys su žydais.

Per masines vyrų žudynes nacių pareigūnai sušaudė ir maždaug dvidešimt Pilviškių komjaunuolių žydžių¹¹⁰. Pagal daug kur Lietuvos provincijoje nacių taikytą žudynių schemą komjaunuolės kaip sovietų aktyvistės turėjo būti sušaudytos anksčiau. Tačiau „ramiuoju“ Pilviškių žydų gyvenimo laikotarpiu tikriausiai nenorėta trikdyti vermachtui dirbančios bendruomenės, ir žydaitės buvo paliktos gyvos iki pirmųjų masinių žudynių. Neaišku, ar komjaunuolės kuriam laikui buvo uždarytos valsčiaus areštinėje arba komendantūros rūsyje, ar komendantas Martino įsakymu buvo sulaikytos tik vyrų egzekucijos išvakarėse. Žinoma, kad naktį prieš sušaudant žydautes uždarė į Kovens-

kio klojimą¹¹¹, kuriame jau antrą parą buvo laikoma dauguma Pilviškių vyrų. Kai kurios merginos buvo vokiečių ir lietuvių išprievartautos. Kitaip nei vyrai, kuriems liepta nusirengti iki apatinių drabužių, merginos buvo šaudomos visiškai nuogos¹¹².

Kaip matysime iš straipsnio pabaigoje pateikiamų skaičių, liudytojai nurodė labai nevienodus duomenis, kiek rugpjūčio 29 d. nužudyta žmonių (nuo 150–200 iki 550). Turint omenyje paliktus gyvus darbininkus, tą dieną prie Baltrušių galėjo būti sušaudyta 300–350 Pilviškių, Vilkauskio ir Suvalkų krašto žydų.

ŽYDŽIŲ IZOLIAVIMO YPATUMAI

Tipinis žydų getas Pilviškiuose nebuvo įsteigtas. Todėl beveik visos žydės moterys su vaikais daugiau kaip du mėnesius gyveno savo namuose. Žydų gyvenamieji pastatai nebuvo kaip nors atskirti ar apstatyti sargybiniais. Padėtis pasikeitė sušaudžius daugumą žydų bendruomenės vyrų. Naciai nutarė suglaudinti savo namuose tebegyvenančius žydus. Pačioje 1941 m. rugpjūčio pabaigoje ar rugsėjo pradžioje komendantas Martinas įsakė atlaisvinti daugumą žydų gyvenamųjų namų. Iškeliant moteris iš savo namų ir butų būta žiauraus elgesio ir net susidorojimo atvejų. Žiauriausias įvykis tuo metu Vilkauskio kalinamo Ch. Černiavskio namuose. Iš jų į kitą namą policininkai turėjo perkelti Ch. Černiavskio žmoną su kūdikiu. Moterį rado sunkiai sergančią ir gulinčią lovoje. Policininkų grupės vadovo J. Ramanausko įsakymu policininkas A. Jasiukynas, išsitraukęs pistoletą, moterį ir vaiką nušovė tiesiog lovoje. Paskui J. Ramanauskas liepė policininkui A. Vosyliui paimti iš žydo Goldbergo ūkio pastotę ir aukų kūnus nuvežti į žydų kapines (tada jos buvo už pusės kilometro nuo miesto)¹¹³.

Rugsėjo pirmoje pusėje „moterys su vaikais turėjo gyventi tam tikruose jiems skirtuose namuose ir niekur nevaikščioti“¹¹⁴. Matyt, toks buvo komendanto Martino nurodymas, tačiau kokia nors speciali sargyba aplink žydams gyventi paliktus kvartalus nebuvo išstatyta. Su moterimis gyveno ir vyresnio amžiaus nedarbingi vyrai, seneliai. Turbūt ten pat gyveno žydai darbininkai, nes nėra duomenų, kad jie būtų buvę atskirai izoliuoti kur nors kitur¹¹⁵. Tad ir po pirmųjų masinių žudynių didesnė Pilviškių žydų bendruomenės dalis gyveno griežtomis sąlygomis, bet tokio muštro, koks tą rudenį buvo įprastas Lietuvos žydų getuose, nepatyrė. Dvi savaites ar kiek trumpiau gyvi likę žydai gyveno geto be sargybos sąlygomis. Matyt, naciai turėjo užtektinai pajėgų, leidžiančių kontroliuoti nevisiškai izoliuotus žydus, ar bent tikėjosi prireikus galintys tai daryti. Veikiausiai nuo išorinio pasaulio labiau atskirti moteris trukdė vermachtui dirbantys žydai darbininkai, gyvenantys su savo žmonomis ir vaikais.

MOTERŲ, VAIKŲ IR SENELIŲ ŽUDYNĖS

Moterys su vaikais buvo sušaudytos 1941 m. rugsėjo 15 d. tame pačiame Tilčės šile prie Baltrušių kaimo, kur anksčiau atgulė dauguma Pilviškių žydų bendruomenės vyrų. Ten, kaip minėta aprašant nacių organizacinius veiksmus vyrų egzekucijos dieną, iš anksto buvo iškasta duobė (griovys) moterims. Ji buvo ilgesnė nei vyrų (apie 25 m ilgio)¹¹⁶, taigi buvo planuojama daugiau aukų. Kadangi antra duobė iškasta iš anksto, vadinasi, sušaudyti moteris, vaikus ir senelius buvo nuspręsta dar rugpjūtį. Tačiau vienu metu sunaikinti skirtingomis sąlygomis gyvenusių žmones (dauguma vyrų buvo laikomi klojime) stigo pajėgų net ir radus daugiau

vietinių talkininkų. Matyt, vasaros pabaigoje susidoroti su Pilviškių žydėmis (ir taip „priartėti“ prie visos Vilkaviškio apskrities žydų žudynių grafiko) Tilžės operatyvininkams trukdė ir vermachto vadovybė. Ji veikiausiai jau turėjo pedantišką planą, kada, kiek ir kuriai kariuomenės divizijai bus pristatoma tuo metu Pilviškių žydų darbininkų gaminama apranga ir avalynė. Jam turėjo paklusti su operatyvininkais geriau nei Krameris sutariantis komendantas Martinas, panaudodamas holokaustui Lietuvos provincijoje įprastą dvejų masinių žudynių taktiką.

Kitaip nei pirmosiose masinėse žudynėse, rugsėjį būsimos egzekucijos išsaugoti paslapyje nepavyko, nes kai kurie policininkai ir apie tai sužinoję kiti lietuviai apie būsimas žudynes perspėjo pažįstamus žydus, kai kurie žmonės juos ragino slėptis ir siūlė pagalbą. Žinia apie įvyksiantį susidorojimą sklاندė tarp žydų, todėl vokiečių komendantui didesnę miesto teritoriją teko apstatyti sargybiniais. Judėjimas keliu, vedančiu į egzekucijos vietą, taip pat buvo suvaržytas sargybinių. Vežimais važiuojantys žmonės buvo stabdomi ir verčiami grįžti atgal. Sargybiniai plačiu spinduliu apjuosė parinktą egzekucijos vietą¹¹⁷. Tad šįkart dauguma nacių pasitelktų vietos vyrų jau iš anksto žinojo, kad jei jiems ir nereikės šaudyti žydų, teks juos varinėti ir saugoti prie žudynių vietos.

Moteris ir vaikus taip pat šaudė daugiausia vokiečiai¹¹⁸. Žudikai vėl atvyko sunkvežimiu iš Vilkaviškio¹¹⁸. Vietiniai talkininkai lietuviai daugiausia atliko sargybinių funkcijas. Tose žudynėse iš pilviškiečių žydus galėjo šaudyti J. Ramanauskas, Kazys Barniškis ir K. Kaminskas¹¹⁹. Kai kurie liudytojai teigia, kad susidorojant su Pilviškių žydėmis ir vaikais buvo panaudoti kulkosvaidžiai¹²⁰. Egzekucijos vietoje svarbiausias žudynių organizatorius ir vykdytojas vėl buvo vokiečių karo komendanto pavaduotojas (padėjėjas) Dylba¹²¹.

Po antrųjų masinių žudynių, be darbininkų specialistų (su kai kuriais iš jų galėjo likti ir jų šeimų narių), dar nemažai žydų slapstėsi valsčiaus kaimuose¹²². Atrodo, galėjo būti ir baigti žemės ūkio darbus nacių legaliai paliktų žydų. Daug žydų būta Užpilvių kaime¹²³. Žinoma, kad 1941 m. rugsėjo pabaigoje šiame kaime policininkai suėmė pas ūkininką Feliksą Venskutonį besislapstantį Freimarką. Jis buvo išvežtas į Vilkaviškį¹²⁴.

KITŲ ŽYDŲ LIKIMAI

Tekstuose, rašytuose pagal žydų atsiminimus, yra duomenų, kad 1941 m. lapkričio pirmoje pusėje Pilviškiuose buvo išlikę apie šimtas žydų. Keliasdešimt žydų pilviškiečių slapstėsi pas žmones. Teigiama, kad 1941 m. lapkričio 14 d. naktį apie 40 žydų vyrų buvo nužudyta už 4 km nuo Pilviškių esančiame nedideliame miške¹²⁵. Baudžiamosiose bylose apie tas žudynes neužsimenama. Vadinas, naciai tai padarė savo jėgomis. Per tą egzekuciją kai kam iš žydų pavyko išsigelbėti, kitaip informacija apie šį nacių nusikaltimą nebūtų patekusi į atsiminimus. Maždaug tuo metu kažkiek moterų buvo išvežta į Vilkaviškio getą (stovyklą)¹²⁶.

Iš įvairių šaltinių ir 1941 m. lapkričio 25 d. Vilkaviškio policijos nuovados vachmistro (tas pareigas jis ėjo laikinai) rašto Pagrandų seniūnui galima spręsti, kad tą rudenį veikiančiame Vilkaviškio gete buvo nemažai mirties išvengusių žydų (tarp jų – ir pilviškiečių). Tuo dokumentu prašoma gyventojams paskelbti, kad „Vilkaviškio apskrities žydai apgyvendinti atitinkamame Vilkaviškio miesto rajone, iš kurio jie neturi teisės pasišalinti“. Toliau rašoma, kad „draudžiama krikščionims apgyvendinti pas save žydą, jį šelpti ar palaikyti bet kokius santykius. Kas nesilaikys šių nuostatų, bus paskelbtas žydų globėju ir susilauks atitinkamų sankcijų. Visi

žydai, kurie bus pastebėti už jiems skirto gyventi rajono ribų, tuojau turi būti perduoti Vilkiaviškio nuovados policijai.“¹²⁷

Aiškėja, kad 1941 m. rudens pabaigoje į Vilkiaviškį, kur veikė stovykla (getas), liepta suvežti kitose apskrities gyvenvietėse likusius ar darbui tose vietovėse nereikalingus žydus. Veikiausiai tada Vilkiaviškio gete atsirado daugiau Pilviškių žydų. Kai kurie iš jų galėjo būti sulaikyti kaip besislapstantys kaimuose. Vilkiaviškis (kaip ir Telšiai, Švenčionys, Lazdijų apskritis) – viena iš Lietuvos provincijos vietovių, kurioje žydų laikinosios stovyklos (getai) 1941 m. veikė ilgiausiai¹²⁸. Neaišku, kiek buvo Pilviškių žydų aukų per 1941 m. lapkričio 15 d. prie Vilkiaviškio vykdytas žudynės, kai nušauta 115 žydų. Tą nusikaltimą organizavo ir vykdė ne vokiečių kariuomenės karo komendantas ir Tilžės būrio operatyvininkai, bet A operatyvinės grupės padalinys¹²⁹. Prieš šias žudynes, vedami į egzekucijos vietą, iš pasmerktųjų būrio pabėgo minėti Pilviškių žydai A. Kirkilovskis ir Ch. Černiavskis¹³⁰.

Žinoma, kad grupė Pilviškių žydų buvo išvežta į Marijampolę, matyt, dirbti kažkokių darbų. Dar kiti galėjo ilgiau likti Pilviškiuose kaip tam tikrus darbus gerai išmanantys specialistai. Gali būti, kad „Tigro“ fabrike grupė specialistų žydų dirbo ir pirmąją nacmečio žiemą, kai prie Maskvos sušalusiems vermachto kareiviams reikėjo ruošti šiltesnę aprangą. 1942 m. aštuoni iš tų kelių dešimčių Pilviškiuose gyvų likusių žydų atsidūrė Kauno gete¹³¹. Jų perkėlimo seka ir datos nežinomos. Tam išsiaiškinti reikia papildomų vokiečių šaltinių iš nacmečio laikotarpio ir atidžiai įsigilinti į hebrajų ar jidiš kalbomis rašytus pilviškiečių atsiminimus. Mat jų pagrindu parašytuose ir į anglų kalbą išverstuose tekstuose paminėti tik Vilkiaviškio, Marijampolės ir Kauno miestai¹³² (o ne konkrečios aplinkybės), per kurių getus ir laikinąsias stovyklas ar – pabėgus – per

gelbėtojų įrengtas slėptuves ėjo Pilviškių žydų gyvenimo keliai. Daliai po masinių egzekucijų likusių žydų išgyventi ir sulaukti nacmečio pabaigos padėjo krikščioniškomis vertybėmis ištikimi gelbėtojai. Kitiems po 1943 ar 1944 m. prievartinio evakavimo iš Lietuvos iki laisvės dar teko ištverti siaubo mėnesius nacių koncentracijos stovyklose.

Vieniems išsigelbėjusiems žydams dėl susiklosčiusių aplinkybių buvo lemta visą nacmetį ar bent kurį laiką slapstytis netoli Pilviškių arba net kurioje nors miesto pakraščio sodyboje. Kiti prieš žudynes pasislėpę ar vėliau iš nacių ištrūkę žydai pilviškiečiai buvo slapstomi už Pilviškių valsčiaus ribų. Kita vertus, valsčiuje buvo slapstomi ir iki karo kitur gyvenę žydai. Retas gelbėjamas žydas ar keli šeimos nariai turėjo galimybę visą okupacijos laikotarpį išbūti vienoje vietoje. Beveik kiekvieną gelbstimą žydą slėpė ir juo rūpinosi daugelis žmonių. Kilus pavojui ar esant būtinybei, gelbėjami žmonės buvo pervežami į kitą vietą¹³³. Apie Pilviškių valsčiuje, kaip ir kitur Lietuvoje, gyvenusius žydų gelbėtojus nėra surinkta daug duomenų. Kai buvo galima nesunkiai užfiksuoti žydų gelbėjimo faktus ir aplinkybes, tai nebuvo daroma dėl sovietų ideologinių ir politinių trukdžių. O XX a. pabaigoje anapilin jau buvo išėję daugelis žydų gelbėtojų, kuriems (kaip ir jų šeimoms) už persekiojamiems žmonėms suteiktą kilniaširdę pagalbą grėsė žiaurios nacių gestapo bausmės. Neaišku, kokią bausmę gestapininkai skyrė Parausių kaime žydus slėpusiam ūkininkui Juozui Narijauskui. Jis buvo suimtas kartu su slepiamais žmonėmis ir savo šeimos nariais. Tolesnis suimtųjų likimas nežinomas¹³⁴. Atrodo, kad nacių buvo suimtas ir žydų šeimą slėpęs Pilviškių miesto gyventojas Juozas Matulaitis. Jis savo namo rūsyje priglaudė daug žydų, kuriems maisto parūpindavo patikimi kaimų ūkininkai¹³⁵. Tačiau buvo daug žydų globos ir slėpimo atvejų su laiminga pabaiga. Miknaičių ūki-

ninkas slėpė Pilviškių žydaite Kaplanaitę. Margių kaimo gyventojas Juozas Rimša visą nacmetį savo namuose slėpė iš geto pabėgusią žydaite. Žydus globojo ir slėpė Naudžių kaimo ūkininkas Juozas Račaitis¹³⁶. Žydus slapstė pilviškiečiai Magdė Uleckienė, Janukiškių kaimo ūkininkas Juozas Grigaitis¹³⁷. Septynis žydus slėpė Juozūniškės kaimo ūkininkas Endrius Gavėnas (jis pokario metais buvo ištremtas)¹³⁸.

Galima pasidžiaugti, kad nacmetį išgyveno nemažai Pilviškių žydų bendruomenės narių. Peršasi prielaida, kad, be palankių aplinkybių, tai lėmė ir didesnės mirčiai pasmerktų žmonių pastangos gelbėtis. Pačių žydų skaičiavimais, vien slapstydamiesi pas žmones Raudonosios armijos sulaukė ne mažiau kaip 26 pilviškiečiai¹³⁹. Išsislapsčiusių skaičių galėjo padidinti ir iki paskutinės pavojaus dienos pas valsčiaus ūkininkus Zavadkus slėptas Natenzonas, 1940 m. turėjęs parduotuvę Antanave. 1944 m. rugpjūčio mėn. jis, paskubėjęs eiti pasitikti Raudonosios armijos, buvo pagautas vokiečių kareivių¹⁴⁰.

Pilviškių žydai turėtų būti tarp tų Lietuvos provincijos miestų ir miestelių bendruomenių, kurioms 1941–1945 m. (kai kurie žydai laisvę atgavo vėliau ir ne Lietuvoje) pavyko išsaugoti daugiausia (procentine išraiška) savo žmonių. Atsakyti į klausimą, kiek buvo tokių išlikusiųjų, geriausiai galėtų išsigelbėjusių pilviškiečių palikuonys ir žydų istorikai. Dar reikia pridurti, kad per Antrąjį pasaulinį karą išgyveno dauguma 1941 m. birželį sovietų ištremtų Pilviškių žydų, taip pat kai kas iš tų, kurie karo pradžioje spėjo pasitraukti su Raudonąja armija. O jeigu prisiminsime, kad daug jaunų žydų pilviškiečių dar iki 1940 m. išvažiavo į Palestiną, PAR, JAV ir kitas šalis, tai galime teigti, kad Pilviškių bendruomenės tęstinumo elementai tarsi medžio šakos išsišakojo bent trijuose žemynuose. 1963 m. rudenį į minėjamą

prisimenant 1941 m. aukas buvo atvykę per karą gyvi likę 25 žydai pilviškiečiai¹⁴¹.

DĖL NETIKSLUMŲ IR AUKŲ SKAIČIAUS

Rašant apie Pilviškių žydus, ne visur tiksliai nurodoma jų žudynių vieta. Dabartinės geografijos (kraštovaizdžio) požiūriu geriausia sakyti, kad masinės žudynės vyko prie Baltrušių kaimo (buv. Šakių apskrities Barzdų valsčius, dabar – Šakių rajonas). Tačiau kai kur ta vieta lokalizuojama buvusi Šilelių ar Tilčės kaime. Tilčės pavadinimą turėjo prie Baltrušių kaimo anksčiau buvęs vienkiemis. Šalia jo žaliavusį nedidelį mišką iki 1940 m. pilviškiečiai, ypač žydai, buvo pamėgę kaip poilsio vietą¹⁴² ir vadino tiesiog šileliu ar šilu, kartais – Tilčės šilu¹⁴³. Per klaidą atsirado ir Šilelių kaimas¹⁴⁴. To miškelio (šilo) pakraštyje 1941 m. naciai susidorojo su Pilviškių žydais. Yra duomenų ir apie ten vokiečių sušaudytus belaisvius raudonarmiečius.

Sovietų Ypatingosios valstybinės komisijos skubotai ir aplaidžiai, apklausiant vos kelis liudytojus, 1945 m. parengti pirminiai dokumentai, nurodantys karo aukas Vilkaiviškio apskrityje, kelia daug abejonių. Suvestinėje lentelėje prie Baltrušių vietovardžio nurodytos 1507 aukos. Eilutėje prie Pilviškių pavadinimo įrašytas 2300 sušaudytų žmonių skaičius¹⁴⁵. Kitame komisijos surinktos medžiagos lape NKVD Pilviškių įgaliotinis Davydovas sunkiai įskaitomu braižu užrašė Pilviškių valstiečio Juozo Kalinausko liudijimą, kad buvo sušaudyta apie 1500 moterų ir vaikų, ir Dvarnųjų kaimo mažaraščio Vladislovo Kučinsko dviejų masinių žudynių statistiką – 550 ir 900 aukų (antrasis skaičius, jį pataisant, protokole padidintas)¹⁴⁶. Remdamasis tuo metu Vilkaivskyje gyvenusios liudytojos Marijos Vaišnorienės pasakojimu, NKVD Vilkaiviškio apskrities skyriaus

majoras rusakalbis P. Krylovičius užrašė, kad prie Pilviškių nužudyta maždaug 1300 žydų (700 vyrų, 600 moterų ir vaikų) bei kad čia buvo šaudomi ir raudonarmiečiai. Tą pačią 1945 m. balandžio 4-ąją apklaustas ir mums žinomas A. Kirkilovskis¹⁴⁷. Neaišku, kur ir kas pirmasis pateikė straipsnio įvade minėtą 1800 aukų prie Baltrušių kaimo skaičių, patekusį į visas sovietines Lietuvos enciklopedijas ir kitus leidinius¹⁴⁸. Reikėtų vengti įvairiuose leidiniuose pasitaikančių klaidingų faktų. Antai Broniaus Kviklio sudarytame enciklopediniame leidinyje „Mūsų Lietuva“ netiksliai nurodyta, kad toje pačioje Višakio pakrantėje, kur anksčiau buvo išžudyti Pilviškių žydai vyrai, moterys buvo sušaudytos tik 1942 m. bei kad iš Pilviškių „žydų bendruomenės mirties išvengė gal apie 10“¹⁴⁹.

Vilkaviškio apskrities vykdomojo komiteto 1948 m. pažymoje rašoma, kad Baltrušių kaime buvo nužudyta ne mažiau kaip 1500 žmonių¹⁵⁰. Beje, jau 1963 m. K. Kaminsko baudžiamosioje byloje atsirado raštas su patikslintu aukų skaičiumi. Jame rašoma, kad 1941 m. prie Pilviškių „sušaudyta daugiau kaip 1000 gyventojų“¹⁵¹. Tas skaičius pateko ir į kai kuriuos rajono periodinių leidinių straipsnius¹⁵², bet kitur tikroviškesni duomenys buvo mažai vartojami.

Istoriografijos operuojamai statistikai tikslinti svarbi yra Lietuvos žydų Izraelyje asociacijos sudaryta lentelė „Masinių žudynių vietos ir datos“. Į ją įrašytos Lietuvos vietovės, turėjusios didesnes ar mažesnes žydų bendruomenes, ir, turint kokių nors duomenų ar skaičiavimų, nurodomas aukų skaičius, žudynių vieta, data. Lentelėje yra dvi datos su Pilviškių vietovardžiu: 1941 m. rugpjūčio 29 d. ir rugsėjo 15 d. Eilutėje prie pirmosios datos aukų skaičius nenurodytas. Prie antrųjų masinių žudynių laiką žyminčios rugsėjo 15-osios datos lentelės sudarytojai įrašė 961 nužudytą žydą¹⁵³. Atrodo, tai

bene tiksliausias istoriografijoje esantis abiejų masinių žudynių aukų skaičius, kurį, jeigu įmanoma, dar reikėtų pagrįsti ir patikslinti archyviniais šaltiniais.

ATSKIRŲ STUDIJŲ VERTI KLAUSIMAI

Atskirų studijų ar bent tarpinių tiriamųjų straipsnių reikalautų Pilviškių žydų turto realizavimo 1941 m. ir vietos vyrų, talkinusių naciams naikinant jų kaimynus žydus, motyvacijos klausimai.

Iš žydų atiminėti turtą pradėta dar gerokai iki masinių žudynių. Tai darė tiek naciai, tiek lietuviai policininkai ir pronaciniai aktyvistai, gavę iš vokiečių komendanto įgaliojimus prižiūrėti, kaip žydai laikosi jiems taikomų nuostatų. Gviešdamiesi už įstatymo ribų paskelbtų žmonių nuosavybės, tokie „kontrolieriai“ užėidavo į žydų namus. Keli tokie turto grobimo atvejai užfiksuoti ir baudžiamosiose bylose, nors tai, palyginti su gyvybės praradimu, nebuvo didelė netektis. Pasak išsigelbėjusio A. Feinbergo, 1941 m. rugpjūčio mėn. policininkai J. Ramanauskas ir A. Vosylis, užėję į jo butą, išsinešė bufetą, stalą, sieninį laikrodį ir vyrišką kostiumą. Kitą kartą J. Ramanauskas, atėjęs su J. Barkausku, atėmė kitą kostiumą, o nenorinčiam drabužio atiduoti ir pasipriešinusiam žydai trenkė šautuvo buože ir sužalojo pirštą¹⁵⁴. Matyt, panašių apsilankymų padaugėjo, kai dalis žydų vyrų buvo izoliuoti Kovensko klojime.

Žinomi faktai galutinai neatskleidžia, kaip vokiečių karinė ir civilinė administracija 1941 m. pasielgė su Pilviškių žydų nekilnojamoju ir kitu turtu, likusiu po masinių žudynių. Kaip žinome, Lietuvos žydų nuosavybė kaip savotiškas trofėjus buvo paskelbta Vokietijos reicho nuosavybe. Daug Pilviškių žydų baldų, drabužių, technikos įrenginių ir prietaisų, kito vertingesnio turto

naciai geležinkeliu išvežė į Vokietiją¹⁵⁵. Žydų namai buvo užantspauduoti. Kai kuriais iš jų leista naudotis lietuviams. Tai buvo daroma per viršaičio įstaigą. Viršaitis turėjo rasti kandidatų lietuvių žydų ūkių žemei dirbti ir pateikti jų sąrašą apskrities vokiečių valdžiai. Tie ūkiai, vykdant germanizaciją atėjus lietuvių išstūmimo iš valsčiaus laikui, turėjo tapti papildomu žemės ištekliumi vokiečių kolonistams.

Vokiečiams nereikalingą žydų turtą leista realizuoti patiems pilviškiečiams. 1941 m. rugsėjo pabaigoje tuo tikslu buvo sudaryta komisija prie viršaičio įstaigos. Atrodo, kad baldai, likę patenkinus nacių poreikius, buvo parduodami. Pavyzdžiui, minėtas J. Besasparis už stalą, šešias kėdes, spintą ir sofą sumokėjo 180 tada dar tebebuvousių apyvartoje sovietinių rublių¹⁵⁶. Gautos lėšos patekdavo į specialią Kauno gebitskomisaro sąskaitą. Atrodo, kad naciai holokaustą vykdyti padėjusiems savo parankiniams lietuviams veltui leido išsidalyti tik kai kuriuos mažiau vertingus Pilviškių žydų drabužius ir apavą, kurie liko žudynių vietoje nurengus sušaudyti atvartytus žmones ar tuščiuose jų namuose. Antai Antanas Gudaitis už talkininkavimą naikinant žydų bendruomenę gavo (turbūt veltui) paltą ir puskailinius¹⁵⁷. P. Buragas, artimai bendravęs su naciams labiausiai talkinusiiais policininkais, gavo ne tik sušaudytųjų turto, bet žydo namą (jis 1944 m. sudegė)¹⁵⁸. Nacmečio pradžioje sužeistą Pasodos seniūną laikinai pavadavęs A. Totoraitis gavo žydo Rabinovičiaus ūkį¹⁵⁹.

Ne visas žydų turtas, ypač nekilnojamas, buvo naudojamas. Nepavyko rasti tekstų, kurie apibūdintų, kaip vėlų 1941 m. rudenį centrinėje Pilviškių dalyje atrodė anksčiau žydams priklausę pastatai. Tai turėjo būti panašu į apibendrinantį vaizdą, kurį įvardinėje savo knygos dalyje pateikė istorikas A. Eidintas: „Lietuvos miestų ir miestelių centrai kėlė šurpą kiekvienam praeiviui. Neįprasta tyla,

nelaksto vaikai, neveikia parduotuvės, namai be langų, užkaltos durys bylojo apie žiaurų uraganą, tikriausią katastrofą, kuri ištiko senus Lietuvos gyventojus žydus.“¹⁶⁰ Buvę žydų kvartalai Pilviškiuose labai nukentėjo 1944 m., kai Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo frontas slinko į vakarus.

Baudžiamosiose bylose yra daug medžiagos apie ankstesniuose skirsnuose minėtus pilviškiečius, patekusius į nacių pinkles ir padėjusius jiems vykdyti holokaustą. Ji duoda peno ir atskleidžiant sociologinį įpainiotų į holokaustą vietos gyventojų portretą. Toliau pateiksime keletą pavyzdžių, leidžiančių suvokti priežastis ir motyvus, privertusius keliasdešimt Pilviškių miesto ir valsčiaus vyrų tapti netiesioginiais ar tiesioginiais savo kaimynų žydų žudynių dalyviais.

Iš įvade minėto Dvarnų kaimo buvo kilęs ir kaip samdinyų žydų ūkiuose dirbęs trisdešimtmetis A. Gudaitis (berastis, kilęs iš Jankų valsčiaus). Šis žmogus į žydų varinėtojų būrį pateko visiškai atsitiktinai, kai iš komendantūros pastato išėjęs vokietis jo, vaikštinėjančio kartu su draugu Jundulu, paklausė, ar jie tarnavę armijoje. Nors atsakymas buvo neigiamas, vokietis abu vyrus nusivedė į sinagogą, iš ten laikomų trofėjinių ginklų davė abiem po šautuvą, liepė eiti per žydų namus ir varyti juos į gatvę. Tai buvo diena, kai vyko antrosios masinės žudynės. A. Gudačiui (nors ir bandžiusiam atsisakyti) iš vietos, kur savo mirties laukė moterys su vaikais, teko einant priekyje vesti iki egzekucijų duobės dvi pasmerktųjų grupes¹⁶¹. Į klausimą, ar šie abu pilviškiečiai galėjo išsisukti nuo gėdingo vaidmens ir nepaimti į rankas šautuvo, dabar sunku atsakyti.

Apie apsauginių atsakymą persekioti žydus jau rašyta. Tarp tokių, kurie išvengė dalyvauti nusikaltimuose žydams, buvo ir policininkų. Nuo 1941 m. birželio 30 d. vienuolika mėnesių Pilviškiuose eiliniu policininku dirbusiam (1942 m. laikinai vieną

mėnesį ėjo vachmistro pareigas), o paskui tik ūkininkavusiam J. Besaspariui pavyko tai padaryti darbo policijos kanceliarijoje dingstimi¹⁶². Tarp žydams padėjusių žmonių buvo ir policininkų, kurie, kaip sakė išsigelbėjusi žydė, perspėjo apie nacių suplanuotas žudynes savo pažįstamus žydus, kad tie spėtų pasislėpti¹⁶³. Antai policijos tarnautojas P. Ilgūnas, išgirdęs apie būsimą egzekuciją, apie tai perspėjo ne vieną žydą, ragindamas slėptis¹⁶⁴.

Pilviškiuose dalis nacių talkininkų vykdė vokiečių nurodymus ne tik neryšdami raiščių ant rankovės, bet ir be ginklų. Baudžiamosiose bylose nebuvo domimasi tokia nacių talkininkų įvairove. Tai atsitikdavo dėl duomenų stokos arba nesistengiant išsiaiškinti, kokiai policijos nuovada, pagalbinei policijai ar baltaraiščių vardu vadinamam būriui priklausė žydus konvojavęs arba šaudęs vietos gyventojas. Pilviškių žydų tragedija rodo, kad teisus yra Kęstutis K. Girnius, kuris, polemizuodamas dėl 1941 m. Birželio sukilimo vertinimo, rašė, kad „reikia atsargiau vartoti sukilėlių, partizanų ir baltaraiščių sąvokas“¹⁶⁵. Galima pridurti, kad taip reikėtų elgtis ir kelias 1941 m. įvykių dalyvių kategorijas vadinant policininkais. Mat pagalbiniais policininkais, ypač nacių okupacijos pradžioje, kai Lietuvoje buvo karinės administracijos režimas (iki jį pakeitė vokiečių civilinė administracija su generaliniu komisaru Adrianu von Rentelnu priešakyje), tapdavo ir karo komendanto sudarytą sąrašą patekę atsitiktiniai surankioti vyrai, kurie neretai patys nežinojo savo statuso. Be to, tokie sąrašai ne visada buvo sudaromi. Kaip matyti iš 1941 m. įvykių Pilviškiuose, žydų žudynių išvakarėse ar net tą pačią dieną keletas vyrų tiesiogine to žodžio prasme buvo paprasčiausiai pagauti. Jiems trumpam buvo išduoti trofėjiniai šautuvai su keliais šovininiais. Taip tie vyrai, ne laiku atsidūrę netinkamoje vietoje, tapo nacių talkininkais.

Keliasdešimt pilviškiečių neatsispyrė nacių nurodymams ir nerado dingsties išvengti žydų varymo iš savo namų prievolės, stovint su kelioms valandoms įbruktą į rankas šautuvu prie Kovenskio klojimo durų, lydint nacių myriop pasmerktus žmones į Tilčės šilą ar stovint prie Baltrušių kaimo vadina-mojo apsupties žiedo grandinėje¹⁶⁶.

IŠVADOS

Lietuvos Užnemunėje ir Vilkaiviškio apskrityje iki 1941 m. vasaros viena iš svarbių litvakų (Lietuvos žydų) gyvenamų vietovių buvo Pilviškiai. Čia nuo XVIII a. žydai plėtojo savo tradicinius verslus ir kultūrą.

Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo pradžioje Pilviškiuose sudegė katalikų bažnyčia, centrinėje miesto dalyje nukentėjo ir žydų pastatų. Vėliau nemažai žydų pasitraukė į ūkius užmiestyje. Vermachtas į miestą įžengė 1941 m. birželio 23 d. Diskriminaciniai nurodymai buvo paskelbti birželio 28 d. Žydams persekioti naciams nepavyko panaudoti vietos apsaugininkų (tautinių aktyvistų), karo pradžioje susiorganizavusių gyventojams ir jų turtui apsaugoti nuo demoralizuotų raudonarmiečių. Pilviškių karo komendantui Kramerui ir Tilžės operatyvinio padalinio karininkams teko tenkintis atsitiktiniais pronaciniais talkininkais.

Atrodo, kad Pilviškių žydus vyrus planuota sušaudyti dar liepos mėn. (kaip ir kitur Vilkaiviškio apskrityje). Tačiau karinei vadovybei nusprendus žydus panaudoti kaip vermachtui reikalingus darbininkus (aprangai, avalynei gaminti), tai padaryti nacių operatyvininkams nebuvo leista. Žydai galėjo išsirinkti keturių vyrų tarybą. Sušvelnėjo jų režimas, pagerėjo padėtis (aprūpinimas maistu, nutraukti kankinimai). Ji vėl pablogėjo atvykus naujam komendantui Martinui. Pilviškiuose nebuvo tipinio

geto. Mirčiai pasmerkti vyrai dvi dienas buvo laikomi klojime. Prie Baltrušių kaimo (2–2,5 km nuo Pilviškių) dauguma jaunų žydų vyrų (300–350 aukų; tarp jų buvo ir apie dvidešimt komjaunuolių merginų) sušaudyta 1941 m. rugpjūčio 29 d., moterys ir vaikai – rugsėjo 15 d. (550–600 aukų). Po šių žudynių liko produkciją vermachtui gaminantys žydai darbininkai (apie 80 asmenų, gal ir jų šeimos narių) ir kelios dešimtys pasislėpusių pas gyventojus. Išlikusių gyvų žydų grupės pateko į Vilkaviškį, Marijampolę ir Kauno getą, kitas kalnimo vietas. 1941 m. lapkričio 14 d. apie 40 žydų buvo nužudyta už 4 km nuo Pilviškių.

Preliminariai galima teigti, kad išsigelbėjo ir, atsidūrę į rytus nuo Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo fronto, išliko apie 10 proc. ikikarinės Pilviškių žydų bendruomenės narių (neskaičiuojant priglautų Suvalkų karšto žydų). Tiksliau rekonstruoti holokaustą Pilviškiuose (ir visoje Užnemunėje)

Nuorodos

¹ Žr. 1941 m. spalio 15 d. V. Štalekerio (F. W. Stahlecker) parengtos A operatyvinės grupės ataskaita, *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, Vilnius, 1973, p. 20.

² Ibid., p. 403.

³ *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 3, Vilnius, 1968, p. 854.

⁴ A. Vilkys, „Avies kailyje“, *Naujas gyvenimas*, 1963, rugpjūčio 10 ir 13.

⁵ <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).

⁶ S. Buchaveckas, „Kražių valsčiaus žydų bendruomenės žūtis 1941 m.: kai kurie faktai, problemos, atsakymai, likę klausimai“, *Genocidas ir rezistencija*, 2009, Nr. 2(26), p. 38; To paties, „Holokaustas Raseinių apskrityje: Viduklės valsčiaus žydų bendruomenės sunaikinimas (1941 m. birželis–rugsjis)“, *ibid.*, 2010, Nr. 1(27), p. 69; To paties, „Holokaustas Raseinių apskrityje: Nemakščių valsčiaus žydų žūtis“, *ibid.*, 2010, Nr. 2(28), p. 31; To paties, „Kelmės ir Vaiguvo valsčių žydų bendruomenės ir jų žūtis 1941 m.“, *ibid.*, 2011, Nr. 1(29), p. 7.

galėtų padėti užsienio archyvų šaltiniai, pirmiausia nušviečiantys Tilžės operatyvinio būrio veiklą 1941 m., svarbūs holokausto vokiškam veiksmui atskleisti, taip pat įvertinant pilviškiečių nusikaltimus. Mat holokaustą vykdyti naciams padėjusių vietinių vyrų baudžiamųjų bylų medžiaga gausi, bet labai prieštaringa. Joje nemažai suklastotų ir nepatikimų liudijimų, daugelis jų pagrįsti nuogirdomis iš kitų asmenų. Sovietų represinė mašina dažnai didesnę bausmę skirdavo ne už dalyvavimą šimtų žydų žudynėse, o už „tėvynės išdavimą“ 1941 m. Birželio sukilime, sovietinių aktyvistų ir raudonarmiečių persekiojimą ir pan. Dauguma iš 30–40 į nacių pinkles patekusių ir prie holokausto prisidėjusių pilviškiečių buvo žydų sargybiniai, kai kurie jų kankino ir šaudė savo kaimynus žydus. Masinėse egzekucijose žydus daugiausia šaudė iš Vilkaviškio atvažiavę vokiečių žudikai.

⁷ *Mūsų Lietuva*, t. 4, Vilnius, 1991 (2-oji fotografinė laida), p. 423; N. Schoenburg, S. Schoenburg, *Lithuanian Jewish Communities*, New York, 1991, p. 216, 344.

⁸ A. Miškinis, *Užnemunės miestai ir miesteliai*, Vilnius, 1999, p. 415.

⁹ Ibid., p. 416.

¹⁰ Ibid.; *Lietuvių enciklopedija*, t. 22, Boston, 1960, p. 541–543; <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).

¹¹ Ibid.; *Mūsų Lietuva*, t. 4, p. 424; A. Miškinis, *op. cit.*, p. 416.

¹² Mokyklų statistinės žinios, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 391, ap. 3, b. 1252, l. 644; b. 2295, l. 46; b. 2320, l. 44; *Pilviškių vidurinės mokyklos istorija*, 2006 m. (rankraštis, saugomas straipsnio autoriaus asmeniniame archyve).

¹³ A. Miškinis, *op. cit.*, p. 416; <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).

¹⁴ A. Miškinis, *op. cit.*, p. 416.

¹⁵ <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).

¹⁶ N. Schoenburg, S. Schoenburg, *op. cit.*, p. 216.

¹⁷ *Lietuvos apgyventos vietos. Pirmojo visuotinio Lietuvos gyventojų 1923 m. surašymo duomenys*, Kaunas, 1925, p. 26; *Lietuvos statistikos metraštis (1938 m.)*, Kaunas, 1939, p. 14.

¹⁸ *Mūsų Lietuva*, t. 4, p. 428; <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas); A. Miškinis, op. cit., p. 417.

¹⁹ *Mūsų Lietuva*, t. 4, p. 429; <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).

²⁰ Pilviškių 2-osios pradžios mokyklos lankymo 1940 m. kovo 7 d. apyskaita, LCVA, f. 391, ap. 3, b. 1757, l. 133; Mokyklų statistinės žinios, ibid., b. 2320, l. 44.

²¹ J. Kalvaičio 1944 m. rugsėjo 13 d. apklausos protokolas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. 44405/3, l. 189; Ch. Černiavskio ir V. Ambrasio 1944 m. rugsėjo 3 d. akistatos protokolas, ibid., l. 27; A. Ruškienės 1950 m. apklausos protokolas, ibid., b. 16950/3, l. 66–67.

²² <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).

²³ Ibid.; B. Makauskas, „Lietuvių iškeldinimas iš Trečiojo reicho okupuoto Suvalkų krašto 1941 m.“, *Voruta*, 2011, gegužės 7.

²⁴ P. Burago 1944 m. rugsėjo 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9962/3, l. 26.

²⁵ A. Ridikevičienė, „Šeši puslapiai iš Pilviškių apylinkės istorijos“, *Pergalė*, 1988, balandžio 22.

²⁶ J. Besaspario ir Ch. Černiavskio 1944 m. rugsėjo 24 d. akistatos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7609/3, l. 17.

²⁷ D. Levin, *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, Vilnius, 2000, p. 149–150; L. Tatarūnas, „Žydai Lietuvoje pirmosios sovietinės okupacijos metais (1940–1941 m.)“, *Istorija*, 2009, Nr. 1(73), p. 43.

²⁸ Kaip Pilviškių Nr. 2 pradinė mokykla minėjo 23 metų Didžiosios Spalių Revoliucijos sukaktuvių šventę [1940 m. ataskaitos pavadinimas. – S. B.], LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 267, l. 123.

²⁹ D. Levin, op. cit., p. 150; L. Tatarūnas, op. cit., p. 43.

³⁰ A. Kirilovskio 1944 m. rugsėjo 24 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7609/3, l. 10; b. 809/3, l. 45; A. Lubnino 1944 m. rugsėjo 12 d. apklausos protokolas, ibid., b. 10108/3, l. 21–22.

³¹ J. Merkšaičio 1944 m. rugsėjo 2 d. apklausos protokolas, ibid., b. 44405/3, l. 15; D. Levin, op. cit., p. 151.

³² <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).

³³ D. Levin, op. cit., p. 149; L. Tatarūnas, op. cit., p. 39.

³⁴ *Lietuvių enciklopedija*, t. 22, p. 541; N. Schoenburg, S. Schoenburg, op. cit., p. 216; <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).

³⁵ A. Lubnino 1944 m. rugsėjo 12 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 10108/3, l. 21; I. Zaicevo 1946 m. rugsėjo 2 d. apklausos protokolas, ibid., b. 809/3, l. 45; 1942 m. gegužės 27 d. Lietuvos generalinės srities gyventojų surašymas. Vilkaiviškio apskrities Pilviškių miestas, LCVA, f. R-743, ap. 2, b. 9024, l. 541 (lapai nenumuoti).

³⁶ Justinos Kirvelaitytės (g. 1931 m.) atsiminimai, užrašyti S. Buchavecko 2006 m.

³⁷ Ibid.; *Lietuvių enciklopedija*, t. 22, p. 542; *Mūsų Lietuva*, t. 4, p. 431; A. Miškinis, op. cit., p. 418.

³⁸ S. Jegelevičius, „Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo frontas Lietuvos teritorijoje 1941 m. birželį“, *Karo archyvas*, t. 21, 2006, p. 184.

³⁹ Min. J. Kirvelaitytės atsiminimai.

⁴⁰ Tautinės darbo apsaugos nuostatai, 1941 m. kovo 29 d., LCVA, f. 1398, ap. 1, b. 1, l. 99–101; A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupantų replėse: 1940–1944*, Vilnius, 1996, p. 114; P. Stankeras, *Lietuvių policija Antrajame pasauliniame kare*, Vilnius, 2008, p. 165; V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996, p. 74, 78; S. Buchaveckas, „Kelmės ir Vaiguvo valsčių žydų bendruomenės ir jų žūtis 1941 m.“, p. 15.

⁴¹ J. Merkšaičio 1944 m. rugsėjo 2 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44405/3, l. 15; K. Vingilio 1944 m. rugsėjo 3 d. apklausos protokolas, ibid., l. 111.

⁴² J. Goldbergo 1946 m. gruodžio 13 d. apklausos protokolas, ibid., l. 104.

⁴³ 1941 m. policijos raportai, p. 1 (Mykolo Stanikūno anketa), LGGRTC Vardyno skyrius.

⁴⁴ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com>, tekstas, parengtas Yad Vashem archyve esančių išsigelbėjusių žydų atsiminimų pagrindu (iš hebrajų k. į anglų k. vertė Lazeris Mishulovinas).

⁴⁵ B. Rapulskis, „Zelkė Kazokas“, *Santaka*, 1995, birželio 20.

⁴⁶ Min. J. Kirvelaitytės atsiminimai.

⁴⁷ 1941 m. birželio 25 d. Vilkaiviškio karo komendanto skelbimas, LCVA, f. R-646, ap. 1, b. 1, l. 4.

⁴⁸ K. Rukšėnas, *Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941–1944 metais (rankraštis)*, 1970, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, p. 102–114; H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen: Die Truppe*

des Weltanschauungskrieges 1938–1942, Frankfurt am Main, 1993, S. 141–142; S. Buchaveckas, „Holokaustas Raseinių apskrityje: Nemakščių valsčiaus žydų žūtis“, p. 38.

⁴⁹ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, Vilnius, 1998, p. 197; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, Vilnius, 2006, p. 65–67.

⁵⁰ A. Kirkilovskio 1944 m. rugsėjo 24 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7609/3, l. 10.

⁵¹ Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus interneto svetainė, <http://www.jmuseum.lt>; R. Puišytė, „Masinės žudynės Lietuvos provincijoje (nusi Kaltimo vykdytojai)“, *Žydų muziejus. Almanachas*, Vilnius, 2001, p. 183–184; „Mano prosenelių ir senelių kaimynai žydai“, <http://www.vistytis.puslapiai.lt>; „Dvoras Story in Lithuanian“, <http://www.jewishvilkaviskis.org>.

⁵² *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 11, Vilnius, 2007, p. 226.

⁵³ J. Besaspario 1944 m. rugsėjo 7 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7609/3, l. 6; A. Lubnino 1944 m. rugsėjo 12 d. apklausos protokolas, ibid., b. 10108/3, l. 21–24.

⁵⁴ Ibid., l. 23–24.

⁵⁵ Ch. Černiavskio ir V. Ambraso 1944 m. rugsėjo 3 d. akistatos protokolas, ibid., b. 44405/3, l. 27.

⁵⁶ S. Buchaveckas, „Holokaustas Raseinių apskrityje: Nemakščių valsčiaus žydų žūtis“, p. 39; A. Valiukevičiaus 1945 m. kovo 16 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17753, l. 14–15.

⁵⁷ J. Daugėlos 1948 m. kovo 12 d. apklausos protokolas, ibid., b. P-18071, l. 35–36.

⁵⁸ J. Besaspario 1944 m. rugsėjo 7 d. apklausos protokolas, ibid., b. 7609/3, l. 6; Ch. Černiavskio 1944 m. rugsėjo 3 d. apklausos protokolas, ibid., l. 8.

⁵⁹ A. Totoraičio 1944 m. rugpjūčio 21 d. apklausos protokolas, ibid., b. 4471/3, l. 15.

⁶⁰ J. Daniliausko 1944 m. rugsėjo 24 d. apklausos protokolas, ibid., b. 7609/3, l. 12; J. Daugėlos 1948 m. kovo 12 d. apklausos protokolas, ibid., b. P-18071, l. 35.

⁶¹ P. Stankeras, op. cit., p. 180.

⁶² J. Merkšaičio 1944 m. rugsėjo 2 d., A. Jasiekėno 1944 m. rugsėjo 3 d. ir V. Ambraso 1944 m. rugsėjo 4 d. apklausų protokoliai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44405/3, l. 8, 15, 123.

⁶³ J. Besaspario 1944 m. rugsėjo 7 d. apklausos protokolas, ibid., b. 7609/3, l. 6; A. Totoraičio

1944 m. lapkričio 25 d. apklausos protokolas, ibid., b. 4471/3, l. 26.

⁶⁴ Ch. Černiavskio ir V. Ambraso 1944 m. rugsėjo 3 d. akistatos protokolas, ibid., b. 44405/3, l. 27–28.

⁶⁵ M. Vaišnorienės 1944 m. rugsėjo 24 d. apklausos protokolas, ibid., b. 7609/3, l. 13.

⁶⁶ Ch. Černiavskio 1944 m. rugsėjo 3 d. ir A. Kirkilovskio 1944 m. rugsėjo 24 d. apklausų protokoliai, ibid., l. 8, 15.

⁶⁷ A. Kirkilovskio 1944 m. rugsėjo 24 d. apklausos protokolas, ibid., l. 10.

⁶⁸ J. Lozoraičio 1944 m. rugsėjo 21 d. apklausos protokolas, ibid., b. 47318/3, l. 13.

⁶⁹ J. Ramanausko 1946 m. lapkričio 26 d. apklausos protokolas, ibid., b. 8789/3, l. 15–16.

⁷⁰ V. Ambraso ir J. Merkšaičio 1944 m. rugsėjo 14 d. akistatos protokolas, ibid., b. 44405/3, l. 29–30; P. Ilgūno 1948 m. balandžio 5 d. apklausos protokolas, ibid., b. P-18071, l. 15.

⁷¹ P. Burago 1944 m. rugsėjo 28 d. apklausos protokolas, ibid., b. 9962/3, l. 25.

⁷² J. Cigano 1944 m. spalio 11 d. apklausos protokolas, ibid., b. 1618/3, l. 13.

⁷³ A. Gudaičio 1944 m. spalio 1 d. apklausos protokolas, ibid., b. 9962/3, l. 29.

⁷⁴ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com/http://www.pilviskiai.lt>. (J. Rosino tekstas); T. Aprejaskajos 1944 m. rugpjūčio 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 41830/3, l. 6.

⁷⁵ K. Rukšėnas, op. cit., p. 195–204.

⁷⁶ G. Lurijos ir K. Friedmano 1944 m. rugsėjo 22 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 1618/3, l. 17–18; M. Vaišnorienės 1944 m. rugsėjo 24 d. apklausos protokolas, ibid., b. 7609/3, l. 14; A. Totoraičio 1944 m. lapkričio 25 d. apklausos protokolas, ibid., b. 4471/3, l. 26.

⁷⁷ M. Uleckienės 1959 m. lapkričio 2 d. apklausos protokolas, ibid., b. 44905, l. 181; Min. J. Kirvelaitytės atsiminimai.

⁷⁸ *Lietuvos partizanų Tauro apygarda (1945–1952). Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2000, p. 464; *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 2, Vilnius, 2002, p. 585; <http://www.partizanai.org/index>.

⁷⁹ P. Ilgūno 1948 m. birželio 19 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18071, l. 29.

⁸⁰ Lietuvos generalinės srities Švietimo vadybos generalinio tarėjo 1941 m. spalio 2 d. įsakymo nuorašas, LCVA, f. R-629, ap. 1, b. 93, l. 177; 1941 m. gruodžio 4 d. Kurpių pradžios mokyklos lankymo apyskaita, ibid., b. 12, l. 316.

- ⁸¹ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com/http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ⁸² P. Štrimačio 1962 m. balandžio 3 d. pareiškimo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 447318/3, l. 100.
- ⁸³ <http://www.jewishvilkaviskis.org>.
- ⁸⁴ Įvairūs šaltiniai.
- ⁸⁵ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com/http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ⁸⁶ Ibid; <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ⁸⁷ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com/http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ⁸⁸ <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ⁸⁹ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com/http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ⁹⁰ Ibid; <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ⁹¹ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com/http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ⁹² Ibid.
- ⁹³ V. Ambraso ir B. Šergalios 1944 m. rugsėjo 2 d. apklausos protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44405/3, l. 6, 51.
- ⁹⁴ J. Besaspario 1944 m. rugsėjo 7 d. apklausos protokolas, ibid., b. 7609/3, l. 6.
- ⁹⁵ Įvairūs šaltiniai.
- ⁹⁶ Ibid.
- ⁹⁷ J. Cigano 1944 m. spalio 11 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 1618/3, l. 13.
- ⁹⁸ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com/http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ⁹⁹ Ibid.
- ¹⁰⁰ P. Burago 1944 m. rugsėjo 29 d. ir A. Gudaičio 1945 m. liepos 3 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9962/3, l. 27, 85.
- ¹⁰¹ V. Krivaičio 1963 m. balandžio 3 d. apklausos protokolas, ibid., b. 47318, l. 117.
- ¹⁰² V. Ambraso 1944 m. rugsėjo 9 d. apklausos protokolas, ibid., b. 44405/3, l. 13.
- ¹⁰³ *Vilkaviškio rajono (buvusios apskrities) 1918–1920 metų Lietuvos kariuomenės savanorių vardynas*, Vilkaviškis, 1998, p. 30.
- ¹⁰⁴ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com/http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ¹⁰⁵ P. Burago 1944 m. rugsėjo 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9962/3, l. 27.
- ¹⁰⁶ Žudynių vietos schema, ibid., b. 47318, l. 149.
- ¹⁰⁷ Įvairūs šaltiniai.
- ¹⁰⁸ J. Ramanausko 1946 m. lapkričio 26 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 8789/3, l. 15–16.
- ¹⁰⁹ J. Ramanausko 1947 m. vasario 11 d. apklausos protokolas, ibid., l. 82–84.
- ¹¹⁰ P. Burago 1944 m. rugsėjo 29 d. apklausos protokolas, ibid., b. 9962/3, l. 27.
- ¹¹¹ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com/http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ¹¹² J. Daniliausko 1944 m. rugsėjo 24 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7609/3, l. 12; P. Burago 1944 m. rugsėjo 29 d. apklausos protokolas, ibid., b. 9962/3, l. 26.
- ¹¹³ A. Totoraičio 1944 m. lapkričio 25 d. apklausos protokolas, ibid., b. 4471/3, l. 27.
- ¹¹⁴ K. Kaminsko ir J. Štrimačio 1963 m. gegužės 25 d. akistatos protokolas, ibid., b. 47318, l. 146.
- ¹¹⁵ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com/http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ¹¹⁶ Žudynių vietos schema, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47318, l. 149.
- ¹¹⁷ Įvairūs šaltiniai.
- ¹¹⁸ K. Kaminsko 1963 m. gegužės 15 d. ir J. Štūros 1963 m. gegužės 23 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47318, l. 65, 124.
- ¹¹⁹ Įvairūs šaltiniai.
- ¹²⁰ J. Štūros 1963 m. gegužės 23 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47318, l. 124.
- ¹²¹ K. Kaminsko 1963 m. gegužės 15 d. apklausos protokolas, ibid., l. 66.
- ¹²² „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com/http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ¹²³ M. Gričėnienės 1944 m. rugsėjo 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 4471, l. 32.
- ¹²⁴ F. Venskutonio 1944 m. rugsėjo 29 d. ir A. Totoraičio 1944 m. lapkričio 3 d. apklausų protokolai, ibid., l. 20.
- ¹²⁵ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com/http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ¹²⁶ Ibid.
- ¹²⁷ Vilkaviškio policijos nuovados 1941 m. lapkričio 25 d. raštas Pagrandų seniūnijos seniūnui, LCVA, f. R-646, ap. 1, b. 1, l. 6.
- ¹²⁸ A. Bubnys, „Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikinos izoliavimo stovyklos 1941–1943 metais“, *Lietuvos istorijos metraštis. 1999 metai*, Vilnius, 2000, p. 159.
- ¹²⁹ Suvestinės žinios apie operatyvinio būrio Nr. 3 iki 1941 m. gruodžio 1 d. įvykdytas egzekucijas, *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, Vilnius, 1965, p. 135.
- ¹³⁰ A. Kirkilovskio 1944 m. rugsėjo 24 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7609/3, l. 10.
- ¹³¹ <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).

¹³² „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com>.

¹³³ S. Buchaveckas, „Lietuvos inteligentijos vaidmuo gelbstint žydus nacių okupacijos metais“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 14, 1999, p. 237.

¹³⁴ *Išgelbėję pasaulį... Žydų gelbėjimas Lietuvoje (1941–1944)*, Vilnius, 2001, p. 304.

¹³⁵ Ibid.; J. Rimašauskas, *Žydų gelbėtojai*, Vilnius, 2008, p. 120.

¹³⁶ Ibid., p. 121.

¹³⁷ T. Aprejaskajos 1944 m. rugpjūčio 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 41830/3, l. 7; M. Uleckienės 1959 m. lapkričio 2 d. apklausos protokolas, ibid., b. 4905/3, l. 181.

¹³⁸ *Išgelbėję pasaulį...*, p. 304.

¹³⁹ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com>.

¹⁴⁰ *Išgelbėję pasaulį...*, p. 304.

¹⁴¹ D. Pakalniškis, „Pilviškėčiai pagerbė fašizmo aukas“, *Pergalė*, 1963, spalio 14.

¹⁴² *Lietuvių enciklopedija*, t. 22, p. 543.

¹⁴³ Ibid.; *Mūsų Lietuva*, t. 4, p. 429.

¹⁴⁴ A. Kirkilovskio 1945 m. balandžio 4 d. liudijimas, LCVA, f. MK-1, b. 14, l. 52.

¹⁴⁵ Suvestiniai duomenys apie nustatytas Vilkaiviškio apskrityje SSRS piliečiams vokiškųjų fašistinių nusikaltėlių padarytas piktadarybes, 1945 m. balandžio 12 d., ibid., l. 3.

¹⁴⁶ J. Kalinausko ir V. Kučinsko 1945 m. balandžio 7 d. liudijimai, ibid., l. 30, 64.

¹⁴⁷ M. Vaišnorienės ir A. Kirkilovskio 1945 m. balandžio 4 d. liudijimai, ibid., l. 50, 52.

¹⁴⁸ *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 8, Vilnius, 1981, p. 627; *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 3, Vilnius, 1987, p. 381; A. Miškinis, op. cit., p. 419.

¹⁴⁹ *Mūsų Lietuva*, t. 4, p. 431.

¹⁵⁰ Vilkaiviškio apskrities vykdomojo komiteto pažyma, 1948 m., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 16006/3, l. 149.

¹⁵¹ Ypatingosios valstybinės komisijos pranešimo išrašas, 1963 m., ibid., b. 47318/3, l. 160.

¹⁵² D. Pakalniškis, op. cit.

¹⁵³ „Mass Murder Sites and Dates“, Lietuvos žydų Izraelyje asociacijos interneto svetainė.

¹⁵⁴ A. Feinbergo ir J. Ramanausko 1947 m. vasario 4 d. akistatos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 8789/3, l. 159.

¹⁵⁵ J. Besaspario 1944 m. rugsėjo 5 d. apklausos protokolas, ibid., b. 7609/3, l. 7.

¹⁵⁶ Ibid.

¹⁵⁷ A. Gudaičio 1944 m. spalio 28 d. apklausos protokolas, ibid., b. 9962/3, l. 31.

¹⁵⁸ [vairūs šaltiniai.

¹⁵⁹ A. Totoraičio 1944 m. rugpjūčio 26 d. apklausos protokolas, ibid., b. 4471/3, l. 113.

¹⁶⁰ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius, 2002, p. 13.

¹⁶¹ A. Gudaičio 1944 m. spalio 1 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9962/3, l. 29.

¹⁶² J. Besaspario 1944 m. rugsėjo 5 d. apklausos protokolas, ibid., b. 7609/3, l. 7.

¹⁶³ G. Marijaitės 1944 m. gruodžio 14 d. apklausos parodymai, ibid., l. 37.

¹⁶⁴ G. Lurytės ir M. Petraitienės apklausos protokolai, ibid., b. P-18071, l. 103–104.

¹⁶⁵ K. Girnius, „1941 m. sukilimas nevienareikšmis, bet labai svarbus“, *www.delfi.lt*, 2011, birželio 22.

¹⁶⁶ M. Uleckienės 1959 m. lapkričio 2 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44905, l. 181; R. Kirvelaitytės-Prudnikovos 1998 m. spalio 14 d. paaiškinimas Vilkaiviškio rajono vyriausiajam prokurorui, ibid., b. 4269/3, l. 463.

Gauta 2011 10 04
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Stanislovas Buchaveckas

THE HOLOCAUST IN VILKAVIŠKIS COUNTY:
THE FATE OF PILVIŠKIAI JEWISH COMMUNITY IN 1941

Summary

Until summer 1941, Pilviškiai was one of the important locations populated with Litvaks (Lithuanian Jews) in Užnemunė (the area on the left bank of the River Nemunas) and in Vilkaiviškis County. From the 18th century, Jews in Pilviškiai had engaged in their traditional businesses and culture and between the middle of the 19th century and beginning of the 20th century, were the biggest population group in the city. They were well known as trade intermediaries between the Russian governorates and Germany. Sales mediation conditions deteriorated after WWI, when the political map of Eastern and Central Europe changed and Poles occupied Vilnius. However, ties with Germany continued to be close. In addition to trade, the Jews of Pilviškiai focused both their energy and financial resources on local industry, electric power stations, agriculture, and activities for the modernisation of the town. An exclusive phenomenon of Pilviškiai was the model Kibbutz. After the Jews had gained experience with the Kibbutz there, they moved to Arab populated Palestine to lay the foundation for the Jewish state. Many Jews from Pilviškiai emigrated to the USA. At the beginning of the 1940s, around 100 Jews drawn from the Suwalki Region joined the Jewish community of Pilviškiai. In 1940, therefore, the population of Jews in Pilviškiai was over 1,000. During the first occupation of Bolsheviks (1940–1941), they suffered as much as the Lithuanians did and were also deported. The majority of local Germans were repatriated to Germany in 1941.

At the outbreak of the war between Germany and the Soviet Union, the Catholic Church and some of the Jewish buildings in Pilviškiai were burned down. As a result, a significant number of Jews moved to rural areas, to the farms. On 23 June 1941, the Wehrmacht army entered Pilviškiai; on the same day a German anti-Semite shot the Jew, Hertcel Lurija. Of the arrested Soviet activists, at least two were Jewish – and survived the Nazi occupation. Discriminatory clauses were published on 28 June. The Nazis did not succeed in using local protection units (national activists) for the persecution of Jews; these units had been formed at the beginning of the war and the June uprising to protect the residents and their property against demoralised Red Army soldiers. As a result the military commandant of Pilviškiai, Kramer, and the troops of Tilsit operational unit had to avail of the help of a random pro Nazi collaborator. It was planned to kill all the Jewish men of Pilviškiai (and those elsewhere in Vilkaiviškis County) as early as July. However,

the Nazi operational forces were prevented from carrying out their plan, because the military authorities used Jews as workers required by the Wehrmacht (for making clothes, footwear). The Jew Laibel Ziberg managed the reconstruction of the Tigras Factory (or one of its workshops). The Jews were allowed to form a council consisting of four men. The regime softened its attitude towards them, the situation improved (food was supplied and there were no further tortures). However, it deteriorated again with the arrival of the new commandant Martin. There wasn't a typical ghetto in Pilviškiai. The men, who were condemned to death, were kept in a barn for two days. Most of the Jewish men were shot on 29 August 1941 near Baltrušiai Village (2–2.5 km from Pilviškiai) (300–350 dead, of which around 20 girls who belonged to the Comsomol organisation) and women and children – on 15 September (550–600 people). It was mainly German killers, brought from Vilkaiviškis, who carried out the mass execution of Jewish people. After the massacre, only those Jewish workers who produced for the Wehrmacht remained alive (around 80 people, perhaps members of their family), and a score or so of those hiding in the homes of local residents. Groups of Jews from Pilviškiai were also drawn to the ghettos of Vilkaiviškis, Marijampolė, and Kaunas as well as other places of detention. There is evidence that on 14 November 1941, Germans killed 40 Jews in a location 4 km from Pilviškiai. It is hard to be certain, but, between 1941 and 1945, about 10% of the 1940-strong Jewish community members of Pilviškiai managed to escape (with those who moved east from the German-Soviet frontline).

The criminal files of local men drawn into the Holocaust are extensive, yet very controversial; they contain a number of forged and unreliable testimonies. The Soviet repressive machine often passed stricter sentences for “treason”, detention of soviet activists or Red Army soldiers, etc. than for involvement in the massacre of Jews. The majority of the 30–40 residents of Pilviškiai who were forced into the Nazi practices were guards of the persecuted Jews and only some of them tortured and killed their neighbour Jews. A more detailed reconstruction of the Jewish Holocaust in Pilviškiai (and in Užnemunė) could be possible by examining the sources on the activities of the Tilsit operational squad in 1941 that are to be mostly found in archives abroad.

Kauno savisaugos batalionų karių dalyvavimo žydų ir kitų asmenų grupių žudynėse vokiečių okupacijos laikotarpiu (1941–1944 m.) motyvai

Straipsnio tyrimo objektas – vokiečių okupacijos laikotarpio (1941–1944 m.) Kauno savisaugos batalionų istorija. Tikslas – remiantis archyvinių duomenų ir istorinių darbų analize, atlikti vidinių veiksmų, skatinusių Kauno savisaugos batalionų karius dalyvauti žydų, kitų asmenų grupių žudynėse, tyrimą.

IVADAS

Vokiečių okupacija (1941–1944 m.) – dramatiškas Lietuvos istorijos puslapis. Šiam laikotarpiui būdinga tai, kad lietuvių laisvės siekiai koegzistavo kartu su kolaboravimu, su nacių okupacinės valdžios inicijuotu žydų, kitų asmenų grupių persekiojimu ir naikinimu, kolonizacija, ekonominiu krašto išnaudojimu, germanizavimu ir kitais reiškiniais. Šis laikotarpis yra sukrečiantis, nes naciams pavyko dalį mūsų krašto gyventojų įtraukti į žydų, kitų asmenų grupių žudynes Lietuvoje ir už jos ribų. Vieni iš šių asmenų dirbo 1941 m. Birželio sukilimo metu ir po jo atsikūrusiose įvairaus lygio lietuvių valdžios įstaigose. Kiti buvo lietuviškų ginkluotų struktūrų – lietuvių pagalbinės policijos, Tautos darbo apsaugos, pagalbinės policijos (baltaraiščių) būrių – nariai,

dažniausiai pavaldūs lietuvių viešosios policijos nuovadų viršininkams. Treti tarnavo savisaugos batalionuose. Minėtos lietuviškos struktūros buvo subordinuotos vokiečių karinės administracijos, civilinės valdžios, vokiečių saugumo policijos ir SD Lietuvoje, kitoms įstaigoms. Žydų, kitų asmenų grupių žudynes galima laikyti vokiškų ir joms subordinuotų lietuviškų struktūrų sąveikos padariniu.

Iki šiol nebuvo tyrinėti lietuvių dalyvavimo vokiečių okupacijos laikotarpiu žydų, kitų asmenų grupių žudynėse motyvai. Kiek plačiau juos mėgino tyrinėti istorikas Alfonsas Eidintas darbe „Žudikai ir jų motyvacija“¹. Autorius teigia, kad savo darbu siekė ne tiek temą ištirti, kiek aktualizuoti². Žinių apie lietuvių dalyvavimo žydų, kitų asmenų grupių žudynėse motyvus galima rasti sovietinės Lietuvos (1945–1990 m.) laikotarpio istorikų Petro Kežinaičio³, Juozo Bulavo⁴, nepriklausomos Lietuvos laikotarpio (nuo 1990 m. iki dabar) istorikų Rūtos Puišytės⁵, Arūno Bubnio⁶, išeivijos istorikų Sauliaus Sužiedėlio⁷, Albino Gražiūno⁸ darbuose. Šios žinios yra vertingos, tačiau autoriai dalyvavimo žudynėse motyvus nagrinėja ne kaip atskirą klausimą, o tik kaip tyrimo objekto sudedamąją dalį.

Straipsniu siekiama iš dalies užpildyti šią istoriografijos spragą. Vokiečių okupacijos laikotarpiu (1941–1944 m.) Lietuvoje buvo suformuoti ne mažiau kaip 26 savisaugos batalionai, kuriuose tarnavo 12–13 tūkst. karių. Nacių okupacinė valdžia dalį šių savisaugos batalionų panaudojo žydams, kitoms asmenų grupėms persekioti ir naikinti. Išskirtinį vaidmenį naikinant šias asmenų grupes atliko Kauno 1-asis ir 2-asis pagalbinės policijos tarnybos (toliau – PPT) batalionai, kurie buvo suformuoti 1941 m. rugpjūčio mėn. reorganizavus Tautos darbo apsaugos batalioną. Istorikas A. Bubnys nustatė, kad 1-asis PPT batalionas kartu su vokiečių gestapininkais nužudė ne mažiau kaip 36 tūkst. Lietuvos ir užsienio žydų. Apie 23 tūkst. iš jų nužudyta Kaune, apie 11 600 – kitose Lietuvos vietovėse, apie 1400 – Baltarusijoje⁹. Šio straipsnio autorius nustatė, kad 2-asis PPT batalionas daugiau nei penkiolikoje Baltarusijos vietovių sunaikino 15 452 žydus, 2360 Minsko karo stovyklos Nr. 352 belaisvių ir 209 civilius žmones¹⁰.

Pagrindinis šio straipsnio uždavinys – nustatyti vidinius akstinus, kurie skatino Kauno 1-ajame ir 2-ajame PPT batalionuose tarnavusius karius dalyvauti žydų, kitų asmenų grupių žudynėse. Darbe panaudoti Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA, anksčiau – KGB archyvas) ir Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) dokumentai. LYA saugomos Kauno savisaugos batalionuose tarnavusių ir po karo teistų asmenų baudžiamosios, operatyvinės paieškos bylos, kiti dokumentai. LCVA fonduose saugomi nepriklausomos Lietuvos (1918–1940 m.), vokiečių okupacijos laikotarpiu (1941–1944 m.) Lietuvoje veikusių įstaigų dokumentai, suteikiantys biografinių žinių apie Kauno savisaugos batalionuose tarnavusius asmenis. Rengiant straipsnį kaip šaltiniu buvo remiamasi ir vokiečių okupacijos laikotarpio spauda.

PAREIGA

Istorikas Raulis Hilbergas atskirus asmenis, vykdžiusius žydų genocidą, apibūdina kaip pareigos vergus¹¹. Tai leidžia teigti, kad vienas vidinių veiksnių, skatinusių minėtuose Kauno savisaugos batalionuose tarnavusius asmenis dalyvauti žydų, kitų asmenų grupių žudynėse, buvo pareigos jausmas. Remiantis istoriniais darbais lietuvių, dalyvavusių vykdančių genocidą, santykinai galima suskirstyti į dvi grupes. Pirmajai priskirtini asmenys, kurie žydų, kitų asmenų grupių egzekucijose dalyvavo kaip naciams pavaldžių lietuviškų struktūrų (lietuvių valdžios įstaigos, pagalbinė policija, savisaugos batalionai) nariai. Antrai grupei priklausytų tie, kurie prie genocido vykdymo prisidėjo kaip pavieniai asmenys, jie nebuvo susiję ryšiais su minėtomis lietuviškomis struktūromis. Kauno 1-ojo ir 2-ojo PPT batalionų kariai priskirtini pirmajai grupei – jie buvo lietuviškos kolektyvinės visuomeninio gyvenimo struktūros nariai. Ką gi reiškė tokia narystė? Būti organizuotų visuomeninių tiek karinių, tiek nekarinių struktūrų nariais dažnai reiškia, kad atsiranda ir tam tikra privaloma elgsena, kad, tapdamas atitinkamos struktūros nariu, asmuo prisiima konkrečias pareigas. Kauno 1-asis ir 2-asis PPT batalionai buvo kariniai pėstininkų rikiuotės vienetai. Nepriklausomos Lietuvos ginkluotųjų pajėgų kareivių veiksmams tarnybinėje kasdienybėje buvo valdomi įsakymais ir komandomis. Karių pareiga buvo paklusti aukštesnio rango kariams. Tokius karių valdymo veiksmus iš nepriklausomos Lietuvos kariuomenės paveldėjo ir minėti batalionai. Stodami į savisaugos batalionus asmenys pasižadėdavo sąžiningai atlikti jiems pavedamas pareigas, pasiduoti karinei drausmei, už tarnybinius nusikaltimus ir nusižengimus atsakyti karo teisme¹². Toks pasižadėjimas reiškė, kad kariai prisiima

pareigą paklusti įsakymams ir juos vykdyti. Šį pasižadėjimą sugretinus su karių tarnybinėje kasdienybėje įsakymo tvarka atliktais veiksmais galima teigti, kad kiekvienas kario įsakymo tvarka atliktas veiksmas pirmiausia laikytinas veiksmu, atliktu pareigos jausmo pagrindu. Visi kiti vidiniai akstinai, skatinę atlikti veiksmus įsakymo tvarka, laikytini antriniais pareigos jausmo atžvilgiu. Juos galima apibūdinti kaip vidinius akstinus, skatinusius atlikti pareigą.

Pareiga, įsakymai ir žudynės. Tarnybinėje kasdienybėje įsakymai buvo išoriniai veiksniai, reguliuojantys karių tarnybinę veiklą ir kartu apeliuojantys į jų pareigos jausmą. Kariai, paklūsdami pareigai, vykdavo į komandiruotes, eidavo sargybas, atlikdavo kitus veiksmus. Kauno 1-ojo ir 2-ojo PPT batalionų subordinacija vokiečių okupacinės valdžios įstaigoms, nacių vykdyta gyventojų genocido politika lėmė, kad karių pareiga tapo ir dalyvavimas įsakymo tvarka vykdant žydų, kitų asmenų grupių genocidą. Tokia užduotis kariams buvo netikėta, nes jie, stodami į savisaugos batalioną, nežinojo, kad jų pareiga taps ir karo nusikaltimų vykdymas, t. y. dalyvavimas įsakymo tvarka žydų, kitų asmenų grupių žudynėse. Tai patvirtina duomenys. Bataliono karys Jurgis Masalskis kalbėjo, jog jis iš pradžių nežinojo, kad teks šaudyti civilius žmones. Vėliau jam teko dalyvauti šaudymuose, nes reikėjo vykdyti įsakymus¹³. Karys, buvęs grandinis Povilas Tinteris sakė, jog stodamas į batalioną nežinojęs, kad teks dalyvauti šaudant žmones ir kovoti su sovietų partizanais. Vėliau jau buvo neįmanoma išvengti šių nusikaltimų, nes tokiose operacijose turėjo dalyvauti visi bataliono kariai¹⁴. Buvęs savisaugos bataliono karys Leonas Stonkus tvirtino nežinojęs, kad reikės dalyvauti šaudant beginklius žmones. Priešingu atveju į batalioną jis nebūtų stojęs¹⁵. Buvęs karininkas, būrio vadas

jaunesn. ltn. Jonas Mečislovas Plungė teigė, kad pirmąkart dalyvaudamas masinėse žudynėse Kauno VII forte buvęs labai sukrėstas. Jis manė buvęs vokiečių apgautas, bet, kaip iš bataliono išeiti, nežinojo¹⁶.

Įsakymus, komandas, kuriomis buvo reguliuojama karių veikla žydų, kitų asmenų grupių žudynėse ir apeliuojama į jų pareigos jausmą, galima suskirstyti į dvi grupes. Pirmajai priskirtini vokiečių okupacinių įstaigų pareigūnų įsakymai Kauno 1-ojo ir 2-ojo PPT batalionų kariams, kuriais buvo inicijuotas jų išvykimas į naikinimo akciją, reguliuojama ir prižiūrima jų veikla akcijos metu. Tai, kad būta tokio pobūdžio įsakymų, patvirtina šie duomenys. Buvęs 2-ojo PPT bataliono karys J. Kleinauskas ėjo vairuotojo pareigas ir vežiojo vokiečių ryšių karininką Kurtą Spangenbergą. Iš pokalbių su šiuo karininku jam buvo žinoma, kad per jį duodami įsakymai dėl kiekvienos operacijos. Ryšių karininkui apsilankius batalione, šis netrukus išvykdavo į operaciją¹⁷. Buvęs to paties bataliono štabo narys Petras Genys prisimena, kad vokiečių ryšių karininkas kapitonas į štabą atnešdavo savo karinės vadovybės įsakymus dėl išvykimo į baudžiamąsias operacijas¹⁸. Kartu su lietuvių batalionu vykdavo vokiečių karininkai ir kariai. Jie tiek patys dalyvaudavo žudynėse, tiek atlikdavo lietuvių veiklos priežiūros funkciją. Bataliono karys S. Gervinas prisimena, kad vokiečių karininkai vykdavo kartu su lietuvių batalionu, jam vadovavo ir įsakinėjo bataliono karininkams¹⁹. 1941 m. spalio 23 d. Nesvyžiuje vykusios žydų naikinimo akcijos metu 2-ojo PPT bataliono 3-iosios kuopos vadas Juozas Ūselis, vykdydamas vokiečių 11-ojo rezervinės policijos bataliono karininko kpt. Furcho įsakymą, kartu su savo kuopos kariais vyko prie Radvilų rūmų²⁰. 1941 m. spalio 14 d. Smilovičiuose vykusiose žudynėse lietuvių ir vokiečių batalionų vadai Antanas Impulevičius ir Franzas Lechthaleris, matydami,

kad žydus šaudė nedidelis 3-iosios kuopos karių skaičius, įsakė J. Ūseliui savo karius nuo šaudymo nušalinti. Šaudymą perėmė 1-osios kuopos kariai²¹.

Antrai grupei priskirtini vokiečių nurodymus vykdžiusių Kauno savisaugos batalionų karininkų įsakymai savo pavaldiniams, t. y. žemesnio rango bataliono kariams, dėl išvykimo ir naikinimo akcijos eigos. Šiuos įsakymus naikinimo akcijos metu santykinai galima suskirstyti į tris grupes: 1) aukų sutelkimas į nurodytą vietą; 2) pasmerktųjų konvojavimas į žudynių vietą; 3) pasmerktųjų sunaikinimas žudynių vietoje. Tai pagrindžia šie pavyzdžiai. 2-ojo PPT bataliono 1-osios kuopos vadas lt. Zenonas Kemzūra 1941 m. spalio 8 d. įsakė savo kuopos kariams apsupti Dukoros miestelį, varyti žydus į nurodytą vietą ir iš ten konvojuoti į žudynių vietą. Pats jis vyko į žudynių vietą²². 1-osios kuopos būrio vadas jaunesn. lt. J. M. Plungė, vykdydamas Z. Kemzūros nurodymus, Dukoroje įsakė savo kariams varyti moteris, vyrus ir vaikus į pagrindinę gatvę²³. Žudynių vietoje jis įsakymo tvarka organizavo savo karių veiklą ir duodavo komandą „Ugnis!“²⁴. Kariai, vykdydami karininkų įsakymus, varė žydus iš namų į sutelkimo vietą, tada konvojavo aukas į žudynių vietą ir ten šaudė pagal karininkų komandas²⁵. Lietuvių batalionui spalio 27 d. atvykus į Slucką, jo vadas mjr. A. Impulevičius įsakė 1-osios kuopos kariams apsupti miestą ir papildomai patikrinti, ar nėra likę žydų²⁶. Būrio vadas jaunesn. lt. J. M. Plungė įsakė savo būrio nariams eiti suiminėti žydų ir varyti juos į aikštę²⁷. Kariai šiuos įsakymus vykdė²⁸. Kai žydai buvo sutelkti vienoje vietoje, bataliono vadas mjr. A. Impulevičius įsakė kuopų, būrių karininkams konvojuoti pasmerktuosius sunkvežimiais į žudynių vietą ir pradėti juos šaudyti²⁹. Vykdydami šį įsakymą žydus konvojavo 1-osios ir 2-osios kuopų kariai³⁰. Žudynių vietoje kariai,

vykdydami 1-osios ir 2-osios kuopų karininkų komandas, aukas sušaudė³¹. Panašių pavyzdžių galima būtų pateikti ir daugiau. Kauno savisaugos batalionuose tarnavę kariai suvokė, kad jie žudynėse dalyvauja atlikdami pareigą, t. y. vykdydami įsakymą žudyti. Tai patvirtina duomenys. Antai buvęs Kauno TDA 3-iosios kuopos, vėliau 1-ojo PPT bataliono karys Zigmas Randis sakėsi dalyvavęs žudynėse vykdydamas kpt. Anatolijaus Dagio įsakymą³².

Įsakymo vykdytojų tipai. Santykinai galima išskirti tris Kauno savisaugos batalionų karių, atlikusių pareigą, t. y. įsakymo tvarka dalyvavusių žydų, kitų asmenų grupių žudynėse, elgsenos tipus: paprastą, aktyvųjį ir nonkonformistinį. Paprastas elgsenos tipas yra labiau mechaninis, be jokių ypatingesnių požymių. Archyvinių duomenų visuma leidžia teigti, kad jis buvo būdingas daugumai Kauno savisaugos batalionų karių, kurie dalyvavo žydų ir kitų asmenų grupių žudynėse. Tarp karių būta asmenų, kurie žudynėse elgėsi kur kas aktyviau už kitus. 1941 m. spalio 21 d. 2-asis PPT batalionas dalyvavo žydų šaudymo akcijoje Kaidanavoje. Čia aktyvumu pasižymėjo jaunesn. lt. Antanas Gecevičius³³. Z. Kemzūra prisiminė, kad savanoriškai ir be pakaitos žydus šaudė Žemaitis, Kazys Ūzas, Stasys Varnas, Juozas Knyrimas³⁴. Pats K. Ūzas sakė, kad 1941 m. spalio 27–28 d. Slucke vykusiose žudynėse aktyvūs buvo Stasys Nėnius, J. Knyrimas, Žemaitis, Mykolas Dudėnas. Jie pirmiausia pasiūlydavo eiti savanoriais šaudyti žydų³⁵. Buvęs Kauno TDA 3-iosios kuopos, vėliau 1-ojo PPT bataliono karys Vytautas Barauskas prisimena, kad aktyvumą šaudant rodė Kartanas, Skabickas, Rinkevičius, jaunesn. psk. Jakimavičius. Pastarasis buvęs nedidelio ūgio, labai piktas. Visi šie kariai aktyviai šaudydavo, ragindavo tai daryti kitus, mušdavo aukas³⁶.

Dalies karių elgsenai naikinimo akcijų metu buvo būdinga ir nonkonformistinė elgsena, t. y. nenoras vykdyti įsakymo bei paklusti pareigos jausmui. Atsisakymo šaudyti pasmerktuosius atvejų būta 1941 m. liepos pradžioje Kauno VII forte vykusiose žudynėse. Kauno TDA bataliono 1-osios kuopos kareivis Jonas Baranauskas karininkui leitenantui pasakė žudynėse nedalyvausiąs, nes jo per silpna širdis. Karininkas jį apšaukė, pavadino blogu savanoriu ir paskyrė į sargybą už forto ribų³⁷. Kauno VII forte vykusiose žudynėse neužfiksuoti 1-osios kuopos karininkai Stepas Paulauskas ir Kulakauskas. Žinių, ar tai susiję su šių karininkų nenoru dalyvauti žudynėse, nėra. 2-ojo PPT bataliono 2-osios kuopos kariai 1941 m. spalio 10 d. suėmė, konvojavo į egzekucijos vietą ir šaudė Rudensko mst. geto žydus. Kuopos vadas leido nedalyvauti žudynėse 2-osios kuopos kariams Martynui Kačiuliui, J. Grigioniui ir kitiems (iš viso apie 15 karių), kai šie atsisakė šaudyti pasmerktuosius. Jiems buvo įsakyta pasitraukti į šoną³⁸. Tokio atsisakymo priežastis galėjo būti ta, kad ši naikinimo akcija buvo viena pirmųjų, kurioje dalyvavo bataliono 2-osios kuopos kariai. 1941 m. spalio 14 d. Smilovičiuose 2-ojo PPT bataliono vadas mjr. A. Impulevičius pranešė 3-iosios kuopos vadui kpt. J. Ūseliui, kad jo kuopos kareiviai turės šaudyti pasmerktuosius. J. Ūselis sakė, kad kareiviai nelabai nori tai daryti. A. Impulevičius pareiškė, kad vis vien reikės, ir J. Ūselis pakluso. J. Ūselis pasiūlė kariams eiti šaudyti savanoriais. Kiti kariai šaudyti nepanoro³⁹. J. Ūselio duomenys veikiausiai teisingi tik iš dalies, bet jie, autoriaus nuomone, nepaneigia fakto, kad karių, atsiskiusių šaudyti pasmerktuosius, ištis būta. Bataliono karys Teodoras Kelpša tvirtino, kad jis, 1941 m. lapkričio 7 d. ties Tučinkių kaimu vykdant Minsko geto kalinių žudynes, buvo žudynių vietos apsuptyje ir pats

nešaudė. Po šios akcijos bataliono kareiviai vyko šaudyti žydų į kitas vietas. Jis pats nevyko, nes kategoriškai atsisakė šaudyti žmones, kadangi to negalėjo daryti⁴⁰. 1941 m. spalio 27–28 d. Slucke vykusiose žudynėse lttn. Z. Kemzūra vokiečių karininkui pasakė, kad jis ir jo kariai nenori šaudyti. Vokietis jam pagrasino pistoletu⁴¹. Reikia pažymėti, jog tai, kad M. Kačiulis 1941 m. spalio 10 d. nedalyvavo šaudant žydus, nereiškia, kad tarnybinėje kasdienybėje jis tai darė nuolat. 1941 m. lapkričio 7 d. M. Kačiulis Minsko geto žydus konvojavo į egzekucijos vietą ties Tučinkių k. ir pats šaudė pasmerktuosius⁴², nors ir buvo atsisakęs tai daryti Rudenske. Kario T. Kelpšos tvirtinimas veikiausiai teisingas tik iš dalies. Gali būti, kad jis, panašiai kaip ir M. Kačiulis, vienoje ar kitoje akcijoje ištis atsisakė dalyvauti šaudyme. Tačiau abejotina, kad jis turėjo išskirtinių galimybių vykti ar nevykti į vieną ar kitą akciją. 3-iosios kuopos kareiviai, atsisakę šaudyti žydus Smilovičiuose, vėlesnėse žudynių akcijose greičiausiai buvo priversti elgtis panašiai kaip M. Kačiulis.

BAIMĖ

Kauno 1-ojo ir 2-ojo PPT batalionų karių dalyvavimas įsakymo tvarka vykdant žydų ir kitų asmenų grupių genocidą pirmiausia laikytini pareigos jausmo pagrindu atliktais veiksmais. Visi kiti vidiniai akstinai, skatinę atlikti veiksmus įsakymo tvarka, laikytini antriniais pareigos jausmo atžvilgiu. Kokie gi tai veiksniai? Kaip minėta, Lietuvos gyventojai, stodami į Kauno savisaugos batalionus, ne tik prisiimdavo pareigas, bet ir pasižadėdavo už tarnybinius nusikaltimus ir nusižengimus atsakyti karo teisme⁴³. Psichologas Davidas Mayersas teigia, kad vienas iš vidinių veiksmų, skatinusių amerikiečių karius dalyvauti žudynėse Vietnamo

kare, buvo baimė būti patrauktiems atsakomybėn už įsakymo nevykdymą⁴⁴. Vadinasi, vienas veiksnių, skatinusių karius atlikti pareigą ir vykdyti įsakymus, buvo baimė. Nepaklusimas įsakymui būtų reiškęs, kad jie, jų artimieji galėjo būti represuoti. Minėtas pasižadėjimas buvo privalomas visiems kariams. Vadinasi, kiekvienas Kauno savisaugos bataliono karys daugiau ar mažiau bijojo nepaklusti įsakymui.

Kad žudynių metu baimė buvo veiksnys, skatinantis vykdyti įsakymą ir atlikti pareigą, patvirtina šie duomenys. 1941 m. liepos mėn. pradžioje Kauno VII forte vykusiose žydų žudynėse TDA bataliono 1-osios kuopos vadas kpt. Bronius Kirkila būrio vadui jaunesn. ltn. J. M. Plungei kalbėjo, kad jeigu mes nešaudysime, tai mus pačius vokiečiai sušaudys⁴⁵. 2-ojo PPT bataliono 1-osios kuopos vadas ltn. Z. Kemzūra sakė į masinį žydų šaudymą žiūrėjęs neigiamai ir Slucke vienam vokiečių karininkui pareiškęs, kad mes šaudyti nenorime. Į tai vokiečiai jam pagrasinęs pistoletu⁴⁶. Karys S. Nėnius kalbėjo, kad atsisakymas šaudyti žydus Kauno VII forte kareiviui galėjo reikšti sušaudymą arba kalėjimą⁴⁷. Karys M. Dudėnas pasakojo, kad įstojęs į batalioną pamatė įklimpęs į bjaurią balą, iš kurios nėra galimybės išbristi. Jeigu būtų pabėgęs, vokiečiai būtų pasodinę jį į kalėjimą. Jis sakė nenorėjęs dalyvauti žudynėse, bet buvęs priverstas⁴⁸. Karys Balys Labeikis teigė bijojęs pasitraukti iš bataliono, nes dėl to jo šeimai grėsė baudžiamosios priemonės⁴⁹.

NEIGIAMAI VAIZDINIAI

Sovietinės Lietuvos istorikas P. Kežinaitis teigia, kad lietuvių buržuaziniai nacionalistai žydų ir kitų asmenų grupių žudynėse dalyvavo iš neapykantos jiems⁵⁰. Valentinas Brandišauskas tvirtina, kad lietuvių daly-

vauti žudant žydus skatino noras atkeršyti už kai kuriuos jų nusikaltimus pirmaisiais sovietų valdžios metais⁵¹. Šie teiginiai leidžia manyti, kad antriniu vidiniu veiksnium, skatinusiu Kauno savisaugos batalionų karius atlikti pareigą, buvo neigiami vaizdiniai, keliantys įvairias emocines būsenas: neapykantą, pyktį, keršto troškimą, norą atsiteisti su skriaudikais. Pareigos jausmo, baimės tapimą akstinu, skatinusiu dalyvauti žydų, kitų asmenų grupių žudynėse, lėmė asmenų, stojančių į savisaugos batalionus, pasižadėjimai. Neigiamų vaizdinių, akstinusių atlikti pareigą, kilmė yra kitokio pobūdžio. Jie atsirado ne dėl asmeninio pasižadėjimo, o asmeninės gyvenimiškos patirties iki tarnybos batalione pagrindu.

Archyviniai duomenys leidžia teigti, kad dalis Kauno savisaugos batalionų karių, dalyvavusių žudynėse, disponavo neigiamais vaizdiniais, kurių atskiros sudedamosios dalys atitiko jų būsimų aukų charakteristikas. Kokie tai vaizdiniai? Pagal susiformuotus vaizdinius karius santykinai galima suskirstyti į tris grupes. Pirmajai jų priskirtini kariai, kurių neigiamo žydo vaizdinio turinyje figūruoja komponentai, nesusiję su prosovietine žydų tautybės asmenų veikla. Kauno TDA 3-iojoje kuopoje tarnavęs karys J. Masalskis teigė buvęs taip išauklėtas, kad bijojęs ir nekenčęs žydų⁵². Žinių, kokiomis konkrečiomis savybėmis pasižymėjo jo neigiamas žydo vaizdinys, nėra. Aišku tik tiek, kad tas vaizdinys jam kėlė baimę ir neapykantą. J. Masalskis gimė 1913 m. Vadinasi, jis buvo auklėjamas diegiant neapykantą ir baimę žydams greičiausiai maždaug iki 1931 m., t. y. iki pilnametystės. Jis buvo kilęs iš ūkininkų šeimos. Tad tikėtina, kad neapykantą ir baimę jam galėjo kelti žydų gyvenimo būdas, papročiai ir visuomenėje sklandantys prietarai.

Antrai grupei priskirtini kariai, kurie disponavo neigiamu žydų, rusų, lietuvių

tautybės marksisto, komunisto, sovietinio aktyvisto ar raudonarmiečio okupanto vaizdiniu. Šiuos asmenis dar galima suskirstyti į du pogrupius. Pirmajam priskirtini asmenys, kurie patys per pirmąją sovietų okupaciją nebuvo represuoti. Neigiamus vaizdinius jie susiformavo stebėdami pirmosios sovietų okupacijos Lietuvoje visuomeninio gyvenimo tikrovę. Antai buvęs Kauno TDA bataliono 3-iosios kuopos jaunesn. psk. Vytautas Vekrikas sakė, kad Bronius Norkus įtikinėjo kareivius eiti šaudyti žydų savanoriais, nes žydai mus išnaudojo ir 1940 m. ėjo prieš mus⁵³. Buvęs tos pačios kuopos karys B. Labeikis tvirtino, jog Kauno 3-iosios kuopos kariams teko dalyvauti žydų šaudymo operacijose daugiausia dėl to, kad šios kuopos karininkai rodė didesnę norą ir aktyvumą. Jie nekeitė sovietinės santvarkos⁵⁴. Kauno TDA bataliono 3-iosios kuopos vadas buvo lt. Juozas Barzda, jo padėjėjas – lt. A. Dagys, būrio vadas – lt. B. Norkus⁵⁵. Šie duomenys liudija, kad neigiamą žydo vaizdinį jų sąmonėje suformavo kairiosios pakraipos žydų veikla per pirmąją sovietų okupaciją. Antrajam pogrupiui priskirtini tie kariai, kurie patys buvo represuoti, t. y. sovietinio Lietuvos saugumo pareigūnų buvo patraukti baudžiamojon atsakomybėn. Turimais duomenimis, tokiu būdu buvo represuoti nepriklausomos Lietuvos kariuomenės karininkai kpt. B. Kirkila, jaunesn. lt. J. M. Plungė, mjr. A. Impulevičius, lt. Jonas Klimavičius, jaunesn. lt. Jonas Ralys. Ūkininką Juozą Surmą represavo Baltarusijos sovietinio saugumo struktūros.

Reikia pažymėti, kad saugumiečiai, represuodami tiek minėtus asmenis, tiek kitus mūsų šalies gyventojus, vadovavosi dvejopu pagrindu. Pirmasis – SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro Lavrentijaus Berijos 1939 m. spalio 11 d. įsakymas Nr. 001223, kuriuo remiantis sovietinėje Lietuvoje turėjo būti represuoti nekomunistinių organizaci-

jų nariai, kalėjimų tarnautojai, policininkai, dvarininkai, fabrių savininkai, valstybinių įstaigų darbuotojai, karininkai, pabėgėliai iš Lenkijos, neišvykę vokiečių repatriantai ir šių žmonių šeimų nariai. Iš esmės visi jie turėjo būti suregistruoti pagal RSFSR Baudžiamojo kodekso (toliau – BK) 58 straipsnio punktus⁵⁶, t. y. represuojant turėjo būti priskirti politinių kalinių kategorijai. Antrasis pagrindas – faktinė tiek minėtoms kategorijoms priskirtinų, tiek nepriskirtinų asmenų veikla iki sovietų okupacijos pradžios ir jos metu. Šių asmenų represijos buvo kartu ir jų traumos istorija, kuri prasidėjo jų suėmimo dieną ir baigėsi karo pradžioje, kai jie išsilaivino iš kalėjimo. J. M. Plungė prisiminė, kad nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu 5-ojo pėstininkų pulko 2-ajam batalionui būnant Eišiškėse per Lenkijos sieną atbėgo kažkoks žmogus. Bataliono vadas plk. lt. Ipolitas Žulys įsakė jį sušaudyti. 5-osios kuopos vadas kpt. B. Kirkila tai padaryti pavedė būrio vadui jaunesn. lt. J. M. Plungei. Šis paskyrė du karius, kurie sienos pažeidėją sušaudė⁵⁷. Už šią veiklą J. M. Plungė ir B. Kirkila sovietmečiu buvo suimti. Kariuomenės teismo ypatingai svarbių bylų tardytojo plk. K. Rudmino 1940 m. liepos 15 d. nutarimu kpt. B. Kirkila ir jaunesn. lt. J. M. Plungė buvo suimti. K. Rudmino nurodymu Kauno kalėjimo viršininkui šie karininkai turėjo būti laikomi atskirose kamerose⁵⁸. Kariuomenės teismo ypatingai svarbių bylų tardytojas plk. K. Rudminas jaunesn. lt. J. M. Plungei 1940 m. liepos 15 d. tardymo metu pateikė kaltinimą pagal Baudžiamojo statuto 51 ir 453 straipsnius. J. M. Plungė savo kaltę pripažino⁵⁹. B. Kirkila buvo apkaltintas aplaidumu tarnyboje⁶⁰. Reikia pažymėti, kad J. M. Plungė ir B. Kirkila buvo suimti 1940 m. liepos viduryje vykstant masiniams suėmimams, kuriuos organizavo sovietizuoto Valstybės saugumo departamento (direktorius Antanas Snieč-

kus) pareigūnai. Tikėtina, kad jie buvo suimti su šių pareigūnų žinia. LSSR NKVD įsakė 1940 m. rugsėjo 14 d. Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo viršininkui priimti likviduojamo karo kalėjimo nuteistuosius – 22 kareivius ir 2 karininkus⁶¹. Kauno miesto ir apskrities komendantūros karo kalėjimo viršininkas 1940 m. rugsėjo 16 d. raštu perdavė kalinius Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo viršininkui ir pridėjo perduodamų asmenų sąrašą⁶², kuriame minimi kpt. B. Kirkila ir jaunesn. ltn. J. M. Plungė⁶³. Šie faktai netiesiogiai liudija, kad J. M. Plungės ir B. Kirkilos baudžiamųjų bylų tyrimo reikalus perėmė LSSR NKVD įstaiga. J. Ralys už dalyvavimą organizuotame antisovietiniame pasipriešinime buvo suimtas 1941 m. gegužės 28 d. Lyduvėnų geležinkelio stotyje, nuvežtas į Kauną ir uždarytas į kalėjimą. Jo baudžiamosios bylos tyrimo reikalus tvarkė LSSR NKGB skyrius⁶⁴. LSSR NKVD 3-iojo skyriaus 2-ojo poskyrio pareigūnai A. Impulevičių suėmė 1940 m. rugsėjo 11 d.⁶⁵ Jis buvo kaltinamas tuo, kad, dirbdamas Generalinio štabo 2-ajame skyriuje, vykdė žvalgybinį darbą, nukreiptą prieš Sovietų Sąjungą. Jam buvo pateiktas kaltinimas pagal RSFSR BK 58 str. „b“ punktą⁶⁶. LSSR NKVD Valstybės saugumo valdybos (rus. *Upravlenije Gosudarstvennoj bezopasnosti*, toliau – UGB) 2-ojo skyriaus pareigūnai 1940 m. gruodžio 24 d. suėmė J. Klimavičių⁶⁷. Jis buvo kaltinamas tuo, kad nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu dirbo Kudirkos Naumiesčio politinėje policijoje ir persekiojo komunistus. Jam buvo pateiktas kaltinimas pagal RSFSR BK 58 str. 13 d.⁶⁸ J. Surmą represavo ne sovietinės Lietuvos represinės struktūros. Jį 1940 m. gruodžio 15 d. suėmė Baltarusijos SSR NKVD 106-ojo pasienio būrio 5-ojo skyriaus pareigūnai. J. Surmas buvo apkaltintas tuo, kad, užverbuotas vokiečių žvalgybos, rinko duomenis apie Raudonąją armiją, dažnai kirsdavo Vokietijos sieną. Jam pateiktas kaltinimas

pagal RSFSR BK 58-6 str.⁶⁹ Kaltinimai pagal RSFSR BK 58 straipsnį reiškė, kad kaltinami asmenys yra priskirti politinių kalinių kategorijai. Apibendrinant galima sakyti, jog minėti asmenys buvo patraukti atsakomybėn dėl to, kad sovietinio saugumo pareigūnai, remdamiesi L. Berijos įsakymu, laikė juos sovietinio režimo priešininkais dėl jų iki karo visuomenėje užimtų padėties. Jų faktinė veikla tiek iki okupacijos pradžios, tiek sovietmečiu buvo pretekstas įgyvendinti L. Berijos įsakymą.

Šiuos asmenis, t. y. būsimus Kauno savisaugos batalionų karius, suėmus, pradėtos tirti jų baudžiamosios bylos, t. y. jie buvo traumuojami. Kokie konkretūs asmenys buvo atsakingi už jų tardymą ir traumavimą? Archyviniai duomenys rodo, kad J. Klimavičiaus baudžiamosios bylos reikalus tvarkė LSSR NKVD UGB 2-ojo skyriaus viršininkas pplk. Danielius Todešas, šio skyriaus vyr. operatyvinis įgaliotinis jaunesn. ltn. Šmyriovas, 2-ojo skyriaus vieno iš padalinių vadovas ltn. Šepelevas⁷⁰, LSSR NKVD Tardymo skyriaus viršininkas Eusiejus Rozauskas⁷¹ ir tardytojas Povilas Žilinskas⁷². A. Impulevičiaus baudžiamosios bylos reikalus tvarkė LSSR NKVD 3-iojo skyriaus viršininko pavaduotojas vyr. ltn. Danilas Švarcmanas⁷³, šio skyriaus 2-ojo poskyrio vyr. operatyvinis įgaliotinis saugumo seržantas Popovas⁷⁴, LSSR NKVD Tardymo dalies viršininkas E. Rozauskas⁷⁵, viršininko padėjėjas Ivanas Dunkovas⁷⁶, skyriaus vyr. tardytojas Moisiejus Vilenskis⁷⁷, vyr. tardytojas Kazys Trinkūnas⁷⁸. J. Ralio 1941 m. baudžiamosios bylos išlikę tik atskiri dokumentai, iš kurių aišku, kad jį tardė LSSR NKGB Tardymo dalies tardytojas seržantas Kuzenkovas⁷⁹. Jo viršininkas, t. y. Tardymo dalies viršininkas, tuo metu buvo E. Rozauskas⁸⁰. Žinių, kokiems Lietuvos sovietinio saugumo pareigūnams buvo pavestos tirti B. Kirkilos ir J. M. Plungės baudžiamosios

bylos, straipsnio autoriui rasti nepavyko. J. Surmo baudžiamosios bylos reikalus tvarkė Baltarusijos SSR NKVD 106-ojo pasienio būrio 5-ojo skyriaus pareigūnai – šio skyriaus viršininko padėjėjas vyr. lt. Litmanovičius ir 1-ojo rango technikas intendantas Pustovitas⁸¹. Istoriko Liudo Truskos parengti saugumiečių biografiniai duomenys rodo, kad E. Rozauskas, D. Todesas ir M. Vilenskis buvo žydų⁸², o K. Trinkūnas – lietuvių⁸³ tautybės. Žinių apie Šepelevo, I. Dunkovo, Šmyriovo, Kuzenkovo, Litmanovičiaus, Pustovito ir D. Švarcmano tautybę rasti nepavyko. Iš šių asmenų pavardžių darytina prielaida, kad pirmieji šeši galėjo būti slavų, o paskutinis – žydų kilmės. Žinių apie pareigūnų, tvarkiusių J. Surmo baudžiamosios bylos reikalus, tautybę straipsnio autoriui rasti nepavyko. Greičiausiai jie buvo slavų kilmės. Apibendrinant galima pasakyti, kad A. Impulevičiaus, J. Klimavičiaus ir J. Ralio tardymo reikalus tvarkė lietuvių, rusų ir žydų tautybės, kiti – greičiausiai slavų kilmės Lietuvos sovietinio saugumo pareigūnai. Nuosprendžiai buvo priimti A. Impulevičiaus ir J. Klimavičiaus baudžiamosiose bylose. 11-osios armijos karo tribunolas 1941 m. balandžio 11 d. nuteisė J. Klimavičių pagal RSFSR BK 58-13 str. mirties bausme – sušaudyti⁸⁴. SSRS NKVD Ypatingasis pasitarimas 1941 m. gegužės 24 d. A. Impulevičių nuteisė aštuonerius metus kalėti⁸⁵. Kitiems politiniams kaliniams teismo nuosprendžiai dėl bausmės skyrimo nebuvo priimti – tam sutrukdė 1941 m. birželio 22 d. prasidėjęs Vokietijos–Sovietų Sąjungos karas.

Minėti sovietinio saugumo pareigūnai galėjo traumuoti būsimus Kauno savisaugos dalinių karius tuo, kad, atlikdami baudžiamųjų bylų tyrimą, turėjo teisę taikyti kaltinamiesiems fizinio poveikio priemones. Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) Centro komitetas (toliau – VKP(b) CK) 1937 m. oficialiai leido taikyti kaltinamie-

siems fizinį poveikį. 1939 m. sausio 10–20 d. VKP(b) CK dar kartą patvirtino, kad fizinio poveikio metodą kaip išimtį būtina ir ateityje taikyti aiškiems ir nepalaužiamiems liaudies priešams kaip visiškai teisėtą ir tikslingą. NKVD ir NKGB Tardymo skyriaus darbuotojai turėjo monopolinę teisę tardomus asmenis kankinti, tam reikėjo gauti viršininko leidimą. Siekiant išgauti iš tardomųjų parodymus, buvo žalojamos įvairios jų kūno dalys. Pasibaigus fiziniams kankinimams, tardomiesiems buvo specialiai sunkinamos kalinimo sąlygos⁸⁶. Tai, kad minėti sovietinio saugumo pareigūnai galėjo turėti tiesioginį ar netiesioginį ryšį su būsimiems Kauno savisaugos dalinių karius taikytomis fizinio poveikio priemonėmis, kad karius buvo taikomos fizinio poveikio priemonės, patvirtina archyviniai duomenys. A. Impulevičius, būdamas TDA bataliono vado pavaduotoju, raporte Kauno komendantui kpt. Stasiui Kviecinskui rašė, kad aštuonis su puse mėnesio sėdėjo Valstybės saugumo departamento kalėjime. Iš jo išėjęs, nelaukdamas raginimo ir šaukimo, jis įstojo į TDA batalioną, nors jautė, kad sveikata ir nervai dar labai pašliję. Dėl šios priežasties jis prašė išleisti penkioms savaitėms atostogų sveikatai pataisyti⁸⁷. Komendantas į tai atsižvelgė ir jo prašymą patenkino⁸⁸. Tarnaudamas batalione, J. Klimavičius 1941 m. lapkričio 4 d. raporte rašė, kad 1940 m. gruodžio 24 d. buvo čekistų suimtas ir uždarytas į Kauno kalėjimą. 1943 m. liepos mėn. J. Klimavičius spaudoje prisiminė, kad po keliolikos mėnesių tardymų, mušimo ir sadistinio kankinimo jo tardymas buvo baigtas ir perduotas karo tribunolui. Šis 1941 m. balandžio 11 d. (Didįjį penktadienį) posėdžiavo Kaune, Dzūkų g. 2, apkaltino jį „kontrrevoliucine“ veikla ir nuteisė mirties bausme – sušaudyti. Nuosprendžiui apskūsti buvo duotos 72 valandos. Įteikus čekistams kasacinį skundą, vienas iš jų jam smogė į veidą⁸⁹. J. Klimavi-

čius 47 dienas išbuvo mirtininku. 1941 m. birželio 24 d. pairusiais nervais išėjęs iš kalėjimo, jis buvo Raudonojo kryžiaus išsiųstas į Birštoną pataisyti sveikatos⁹⁰. J. Ralys po karo tardytojui sakė, kad pirmosios sovietų okupacijos laikotarpiu per tardymus jam buvo taikoma fizinė prievarta⁹¹. M. Biržiška, remdamasis žmonių pasakojimais, teigė, kad B. Kirkila buvo „NKVD kalėjime ligi beprotystės ypačiai žydų prikankintas“⁹². Nors šis teiginys dvelkia antisemitizmu, bet šiokią tokią tiesą apie B. Kirkilą pasako. M. Biržiškos teiginį sugretinus su A. Impulevičiaus, J. Klimavičiaus ir J. Ralio patirtimi, galima manyti, kad B. Kirkilai, kaip ir jiems, kalinimo ir tardymo metu buvo taikomos fizinio poveikio priemonės. J. Surmas, išsilaisvinęs iš Kauno kalėjimo, buvo atvykęs į tėviškę, kur prastai atsiliepė apie sovietų valdžią ir komunistus, reiškė nepasitenkinimą, kad kalėjime su juo buvo blogai elgiamasi⁹³. Žinių, ar J. M. Plungė patyrė fizinę prievartą, straipsnio autoriui rasti nepavyko. Tikėtina, kad ir jam to išvengti nepavyko.

Apibendrinant galima pasakyti, kad būsimiems Kauno savisaugos batalionų kariams fizinę prievartą galėjo taikyti tiek lietuvių, tiek rusų, tiek žydų, tiek kitų tautybių sovietinio saugumo pareigūnai. Pasitaikantys teiginiai, kad pirmuoju sovietmečiu kalintus lietuvius kankino vien sovietinio saugumo pareigūnai žydai, neatitinka tikrovės.

Kokie galėjo būti „fizinio poveikio metodo“ taikymo padariniai? Fizinį poveikį patiriantis asmuo jaučia skausmą. Psichologijos mokslas skausmą laiko veiksmu, provokuojančiu agresyvią žmogaus elgseną. Tokios elgsenos tikslas – pašalinti skausmo sukėlėją. Jeigu tokios galimybės nėra, agresija kaupiasi žmoguje. Vėliau ji išliejama pasitaikius pirmai galimybei. Sugretinus šiuos psichologijos mokslo teiginius ir būsimų Kauno savisaugos batalionų karių kalinimo aplinkybes, galima daryti išvadą, kad kariai

neturėjo galimybės pašalinti skausmo šaltinio, t. y. fizinio poveikio priemonės jiems taikiusių sovietinio saugumo pareigūnų. Tad akivaizdu, kad agresija kaupėsi jų viduje.

Dalies Kauno savisaugos bataliono karių neigiamiems vaizdiniais susiformuoti įtakos galėjo turėti ir jų artimųjų per pirmąją sovietų okupaciją patirtos represijos. Karo pradžioje išsilaisvinę iš Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo, J. Surmas ir B. Kirkila patyrė dar vieną smūgį. 1941 m. birželio 14 d. į SSRS Altajaus krašto Barnaulo miestą kaip „socialiai pavojingi“ buvo ištremti J. Surmo šeimos nariai: tėvas, pamotė, brolis, dvi seserys ir įbrolis⁹⁴. Buvo ištremta ir B. Kirkilos giminaičių⁹⁵.

Kyla klausimas, ar neigiami vaizdiniai, žadinantys norą kerštauti, atsiteisti, išlieti pyktį, gali būti laikomi vidiniais veiksniais, skatinusiais Kauno savisaugos dalinių karius paklusti pareigai įsakymo tvarka dalyvauti žydų, kitų asmenų grupių žudynėse? Kauno TDA bataliono 3-iosios kuopos, vėliau 1-ojo PPT bataliono kareivis J. Masalskis 1941 m. vasarą ir rudenį šaudė žydus Kauno IV ir IX fortuose, Alytuje, Simne ir Lazdijuose⁹⁶. J. Masalskis tvirtino, kad, be pareigos ir baimės jausmo, dalyvauti žudynėse jį skatino asmeninė neapykanta: „[...] aš buvau taip išauklėtas, kad bijojau ir nekenčiau žydų, todėl skaičiau, jog galima juos naikinti, juo labiau kad gudresni ir išsilavinę žmonės tai darė.“⁹⁷ Archyviniai duomenys leidžia teigti, kad A. Impulevičius, J. Ralys, J. Klimavičius, B. Kirkila, J. M. Plungė, J. Surmas, karo pradžioje išsilaisvinę iš kalėjimo, buvo kupini agresijos, pykčio, neapykantos ir keršto jausmų savo nelaimių kaltininkams. Izidorius Ostaševskis prisiminė, kad kalinimas kalėjime, artimųjų tremtys sukėlė J. Surmui pyktį⁹⁸. J. M. Plungė sakė jautęs nepasitenkinimą tuo, kad sėdėjo kalėjime⁹⁹. J. Ralys kalbėjo, jog buvo įskaudintas, kad 1941 m. jį suėmė sovietinės valdžios parei-

gūnai. Šį suėmimą jis laikė neteisėtu, manė, kad sovietų valdžia prieš lietuvius ėmėsi represijų. Tai žadino pasipiktinimą ir norą kovoti su sovietų valdžia¹⁰⁰. Šie duomenys leidžia manyti, kad panaši emocinė būsena buvo būdinga A. Impulevičiui, B. Kirkilai ir J. Klimavičiui. Reikia turėti omenyje, kad visi šie asmenys, išsilaisvinę iš kalėjimo, neturėjo galimybės nubauti tiesioginių savo nelaimių kaltininkų. Psichologas Nealas Milleris teigia, kad, nesant galimybės nukreipti agresiją į konkretų jos sukėlėją, ji nukreipiama į panašius objektus. Šiuo atveju stipriausią agresiją patirs tie, kurie yra panašiausi į agresijos sukėlėją¹⁰¹. Vadinasi, anksčiau minėti asmenys galėjo būti linkę išlieti pyktį, neapykantą, kerštą ant asmenų, kurie jiems priminė konkrečius savo nelaimių kaltininkus. Kyla klausimas, ar Kauno 1-ojo ir 2-ojo PPT batalionų kariai, kurie sovietmečiu buvo represuoti, kurių artimieji nukentėjo nuo sovietinio režimo, galėjo suvokti savo aukas kaip asmenis, kurie tam tikrais požymiais atitiko jų sąmonėje esančius neigiamus jų nelaimių kaltininkų vaizdinius? Tai, kad kariams toks suvokimas buvo būdingas, patvirtina archyviniai duomenys. Buvęs 2-ojo PPT bataliono 3-iosios kuopos vadas kpt. J. Ūselis prisiminė, kad jo kuopoje buvo keliolika kareivių, kurie visose operacijose aktyviai dalyvavo šaudant pasmerktuosius, eidavo šaudyti savanoriais¹⁰². Jie į batalioną įstojo siekdami keršyti sovietų valdžiai už represuotus giminaičius¹⁰³. Kaip minėta, buvęs Kauno TDA bataliono jaunesn. psk. V. Vekrikas sakė, kad kai kurie 3-iosios kuopos kariai ėjo šaudyti iš keršto, kad B. Norkus įtikinėjo, jog žydeliai lietuvius išnaudojo ir 1940 m. ėjo prieš mus¹⁰⁴. Šie duomenys leidžia teigti, kad minėtas suvokimas galėjo būti būdingas ir A. Impulevičiui, B. Kirkilai, J. M. Plungei, J. Raliui, J. Klimavičiui, J. Surmui tuo atveju, kai jie, pakludami įsakymui ir pareigos jausmui, dalyvavo žudynėse. Šių asmenų

dalyvavimo žydų ir kitų grupių asmenų žudynėse faktus patvirtina archyviniai duomenys. Kauno VII forte 1941 m. liepos pradžioje vykusiose žydų žudynėse būrių vadai jaunesn. lt. J. M. Plungė, jaunesn. lt. J. Ralys, vykdydami Kauno TDA bataliono 1-osios kuopos vado kpt. B. Kirkilos įsakymus, skirstė karius grupelėmis po 10–12 žmonių, liepė jiems paimti po 10–12 žydų, varyti juos į žudynių vietą ir sušaudyti¹⁰⁵. J. Ralys po karo, greičiausiai norėdamas išvengti nemalonumų, neigė dalyvavęs žudynėse ir sakė, jog į fortą buvo nuvykęs dėl to, kad ten galima gauti degtinės¹⁰⁶. Mjr. A. Impulevičius pats šaudė žydus 1941 m. spalio 27 d. Slucke vykusiose žudynėse¹⁰⁷. Savisaugininkas Mykolas Sutkus prisiminė, kad J. Klimavičius tarnavo jo batalione, buvo ginkluotas, dalyvavo žydų žudynėse Minske ir Kaidanavoje, vadovavo būriui¹⁰⁸. 1941 m. liepos pradžioje J. Surmas kartu su kitais kuopos kareiviais ėmė iš kalėjimo žydus ir konvojavo juos į A. Mickevičiaus slėnį, kur kartu su kitais kareiviais šaudė pasmerktuosius prie ten iškastų duobių¹⁰⁹. Galima apibendrinti, kad neigiami vaizdiniai, jų keliamos emocinės būklės buvo vidiniai akstinai, skatinę A. Impulevičių, B. Kirkilą, J. M. Plungę, J. Ralį, J. Klimavičių ir J. Surmą atlikti pareigą ir įsakymo tvarka dalyvauti žydų, kitų asmenų grupių egzekucijose.

SADIZMAS

Istorikė Rūta Puišytė kaip vieną iš veiksmų, skatinusių lietuvius dalyvauti žydų genocide, nurodo užslėptus sadistinius polinkius¹¹⁰. Mokslinė literatūra sadizmą apibūdina kaip malonumą, patiriamą psichologiškai ar fiziškai kankinant kitą asmenį. Žydų genocido temai skirtuose istorikų darbuose, archyviniuose dokumentuose galima rasti duomenų, kad baudėjai tyčiodavosi iš aukų,

versdami jas atlikti orumą žeminančius veiksmus. Tokius baudėjų veiksmus lydėdavo juokas, jie būdavo geros nuotaikos ir pan. Kai kuriems jų žudymas nekėlė pasibjaurėjimo, žudynių metu jie pasižymėjo žiauriu elgesiu. Tokia baudėjų elgsena liudija, kad jiems aukų žeminimas, naikinimas teikė malonumą. Vadinasi, juos taip elgtis skatino žmogaus prigimtyje glūdintis sadistinis prad. Minėti dalykai leidžia kelti prielaidą, kad sadizmas buvo akstinas, skatinęs Kauno savisaugos batalionų karius atlikti pareigą, t. y. įsakymo tvarka dalyvauti žydų, kitų asmenų grupių naikinimo akcijose. Ši prielaida būtų pagrįsta, jeigu per žudynių akcijas karių elgsenoje būtų buvę pastebėta sadizmo apraiškų. Tokių apraiškų buvimą patvirtina šie duomenys. 1941 m. rugpjūčio mėn. žydai buvo žudomi Kauno IV forte. Buvęs savisaugininkas B. Labeikis prisiminė, kad Kauno TDA bataliono karininkai kartą žudynėse mėgaudamiesi šaudė vienam vyriškiui į lyties organus¹¹¹. Buvęs Kauno TDA bataliono 3-iosios kuopos karys Antanas Vaivada sakė, kad jo kuopos karys Česnauskas jam gyrėsi šaudęs žydus kažkur už Kauno, sakėsi, kad jam toks darbas patinka¹¹². J. Knyrimas prisiminė, kad per šaudymą Molodečne girti bataliono kareiviai ir karininkai tyčiojosi iš žydų, mušė juos¹¹³. Šie duomenys liudija, kad bataliono karininkams ir kariui Česnauskui dalyvavimas žmonių naikinimo akcijose buvo susijęs su malonumu. Archyviniai duomenys liudija, kad kai kurie Kauno savisaugos batalionų kariai žudynėse buvo aktyvesni už kitus. Antanas Bakanavičius prisiminė, kad Baranovičiuose žiaurumu pasižymėjo Stankaitis ir Daunoravičius. Jie labai aktyviai, su užsidegimu šaudė aukas, mušdavo jas šautuvų buožėmis¹¹⁴. Karys M. Dudėnas sakė, kad 1941 m. spalio 21 d. žudynėse Kaidanavoje aktyviausias iš karininkų buvo jaunesn. ltn. A. Gecevičius¹¹⁵. Anot savisaugininko K. Ūzo, 1941 m. spalio

27–28 d. Slucke vykusiose žudynėse aktyvūs buvo S. Nėnius, J. Knyrimas, Žemaitis, M. Dudėnas. Jie pirmiausia eidavo savanoriais šaudyti žydų¹¹⁶. Autoriaus nuomone, aktyvus karių dalyvavimas žudynėse rodo, kad žmonių naikinimas jiems nekėlė pasibjaurėjimo, kad karių moralinės nuostatos yra nuslopintos. Šiuo atveju sadizmas gali būti laikytinas prad, slopinusiu karių pasibjaurėjimą, moralę. Reikia pažymėti, kad sadistinė elgsena nebuvo visuotinis reiškinys, ji buvo būdinga tik atskiriems asmenims.

GIRTUMAS

Savisaugininkus paklusti pareigos jausmui, įsakymams galėjo skatinti ir alkoholio poveikis. Žudynės yra veiksmas, prieštaraujantis moralei. Alkoholis gali slopinti moralią elgseną. Vokiečių karinė vadovybė pasitarkė alkoholį kaip priemonę karių vidiniam pasipriešinimui susilpninti. Buvęs Kauno TDA bataliono 3-iosios kuopos karys A. Vaivada sakė, jog jam ir kitiems žudynių Kauno IX forte dalyviams alkoholio buvo duodama gerti tam, kad juos mažiau jaudintų žudynių vaizdai¹¹⁷. Archyviniai duomenys rodo, kad kareiviai alkoholio gaudavo tiek prieš žudynes, tiek jų metu ir po jų. J. Surmas prisimena įvykį valgykloje 1941 m. liepos pradžioje. Ten buvo paruošti stalai, o prie atskiros stalo sėdėjo bataliono vadovybė ir vokiečių valdžios atstovai. Visus karius pakvietė vaišintis. Ant stalo buvo daug visokių užkandžių ir įvairių rūšių vyno. Prieš prasidedant pietums, kalbėjo vadai karininkai – ir vokiečiai, ir lietuviai. Jie ragino šaudyti sulaikytus ir uždarytus į kalėjimą žmones. Buvo girtaujama iki sutemų. Šaudant pasmerktuosius A. Mickevičiaus slėnyje, buvo užmuštas atsisakęs tai daryti vienas lietuvių kareivis¹¹⁸. 1941 m. liepos mėn. Kauno VII forte vykusiose žudynėse

Kauno TDA bataliono 1-osios kuopos būrių vadai jaunesn. lt. J. M. Plungė, lt. Ralys, Buinauskas išgerdavo alkoholio, kuris buvo laikomas sargybos būstinėje, ir po to vadovaudavo žudynių eigai¹¹⁹. Degtinę gėrė ir kpt. B. Kirkilā¹²⁰. Buvo ir tokių kareivių, kurie po šaudymo nusigerdavo, o prasiblaivę vėl eidavo šaudyti ir vėl gerdavo¹²¹. Kauno TDA 3-iosios kuopos karys B. Labeikis prisiminė, kad degtinės kariams visuomet buvo duodama prieš einant šaudyti ir per patį šaudymą¹²². Alkoholio kareiviai gaudavo ir po egzekucijos. M. Dudėnas sakė, kad po žudynių Slucke kareiviams buvo atvežta vyno¹²³. K. Ūzas prisiminė, kad po egzekucijos Slucke jis vyko į spirito varyklą, kur gavo apie 50 litrų spirito ir 2 statines alaus. Po to kareiviams buvo duota išgerti¹²⁴. Šaudymo metu kai kurie karininkai ir kareiviai gėrė spirituotą alkoholinį gėrimą, kurio atvežė jaunesn. lt. A. Gecevičius ir K. Ūzas¹²⁵. J. Knyrimas prisimena, kad tai buvusi šlykšti operacija, nes girti kareiviai ir karininkai tyčiojosi iš žydų, juos mušė, o paskiau šaudė. 1941 m. lapkričio 9 d. žudant Borisovo žydų geto kalinius, šaudymo vietoje buvo užkandžių. Žudynių dalyviai per pertraukas gėrė degtinę, užkandžiavo, paskui apgirtę vėl eidavo šaudyti¹²⁶. A. Vaivada prisimena, kad žydų žudynėse Kauno IX forte 1941 m. rudenį (nužudyta apie 9 tūkst. žmonių) kariams buvo duodama degtinės¹²⁷.

Apibendrinant faktus galima teigti, kad Kauno TDA 1-ojo ir 2-ojo PPT batalionų kariai žmonių naikinimo akcijose galėdavo gauti alkoholio tiek prieš žudynes, tiek jų metu ir joms pasibaigus. Vokiečių vadovybė pasitelkė alkoholį per masines žudynes kaip priemonę bataliono karių moralinėms nuostatoms, skatinančioms nedalyvauti žmonių žudynėse, slopinti. Archyvinį duomenų analizė leidžia teigti, kad alkoholį žudynių metu gėrė tik dalis karių.

MARODIERIAVIMAS

Istorikas A. Eidintas rašo, kad lietuviai dalyvavo žudynėse norėdami pasinaudoję situacija praturtėti¹²⁸. Šis teiginys leidžia daryti prielaidą, kad vienas antrinių veiksnių, skatinusių Kauno savisaugos batalionų karius atlikti pareigą, t. y. dalyvauti įsakymo tvarka žydų, kitų asmenų grupių naikinimo akcijose, buvo materialiniai poreikiai. Tokia prielaida būtų teisinga, jeigu pasitvirtintų, kad kariai žmonių žudynėse dalyvaudavo ne vien tik paklusdami pareigos jausmui ir vykdydami įsakymą, bet ir norėdami praturtėti. Duomenų, kurie tai pagrįstų, išlikę labai mažai. Prielaidą patvirtina buvusio Kauno 2-ojo PPT bataliono kario Stasio Veličkos pasisakymas. Jis prisiminė, kad kai nereikėdavo dalyvauti šaudant žydų tautybės piliečius, bataliono kareiviai reikšdavo nepasitenkinimą. Mat jiems baigdavosi daiktai, kuriuos būdavo atėmę iš žydų, o vėliau pragėrę¹²⁹. Archyviniai duomenys dažniausiai liudija, kad kariai žmonių naikinimo akcijomis pasinaudodavo kaip palankia situacija įsigyti aukų turto. Taip kariai darė jau 1941 m. liepos pradžioje, kai Kauno VII forte buvo šaudomi ten uždaryti žydai. M. Dudėnas prisiminė, kad Kauno VII forte kalinius saugoję ir šaudę asmenys iš žudynių parsinešdavo plunksnaočių su auksine plunksna, pinigų, laikrodžių, žiedų, kitų daiktų¹³⁰. J. Knyrimas žydų žudynių metu įsigijo auksinių dantų karūnėlių, kitų daiktų¹³¹. Bronius Gaižauskas pasakojo iš Kauno VII forto parsinešęs du lagaminus daiktų ir sakėsi ne veltui liejęs prakaitą. Jis pasiprašė viršilos Petrausko išleidžiamas namo ir nunešė ten lagaminus¹³². K. Ūzas kalbėjo, kad prieš įstodamas į batalioną dirbęs vežiku ir veždavęs stulpus Kauno VII forto tvorai. Kartą jis, grįždamas iš VII forto, parvežė namo kareivį J. Baranauską, kuris turėjo du lagaminus su atimtais pasmerkųjų daiktais¹³³. J. Baranauskas prisiminė, kad ei-

damas sargybą galėjo laisvai vaikščioti apie žydų šaudymo vietą ir užėti į fortą. Forto teritorijoje buvo krūva lagaminų, krepšių su daiktais, kurie buvo atimti iš žydų. Pasiėmęs du lagaminus daiktų, J. Baranauskas paprašė ten buvusio vežiko K. Ūzo jį pavežti iki namų. K. Ūzas taip ir padarė. Palikęs daiktus namie, J. Baranauskas netrukus grįžo į fortą¹³⁴.

Turto įsigijimo atvejų pasitaikė ir savisaugininkams dalyvaujant žydų, kitų asmenų grupių žudynėse Baltarusijoje. Karys Petras Janyšis prisiminė, kad atvykęs į Minską pastebėjo, jog bataliono kariai labai praturtėję: turi po kelis laikrodžius, pilnas kišenes pinigų, nuolat girtuokliauja. Iš to jam tapo aišku, kad kariai dalyvavo operacijose, kurių metu grobė turtą¹³⁵. Savisaugininkas Stasys Arštikaitis kalbėjo kartą sutikęs J. Knyrimą. Tas pasipasakojo šaudęs prie Minsko žmones, rodė pasisavintus auksinius laikrodžius, žiedus, pinigus. Kalbėjo, kad gerai užsidirbo¹³⁶. Kaidanavoje suimtuosius aktyviai kratė jaunesn. psk. P. Vonžodas, jis atėmė daug pinigų ir parsivežė juos į Minską¹³⁷. Kazys Adomaitis sakė, kad kartu su K. Aržuolaičiu ėjo sargybą prie Minsko karo ligoninės. K. Aržuolaitis turėjęs auksinių dantų ir žiedų. Jis K. Adomaičiui sakėsi šiuos daiktus paėmęs per masinį šaudymą¹³⁸. Povilas Lencevičius pasakojo per masines žudynes įsigijęs vilnones kojines, chromuotus batus, didelę šilkinę nosinę, 700 tarybinių rublių ir kišeninį laikrodį, pagamintą Kirovo gamykloje¹³⁹. L. Kolka parsinešė į kareivines visokių daiktų, kuriuos paskiau keitė į degtinę ir girtuokliavo. Sakėsi tuos daiktus paėmęs iš žydų, atvežtų taikiniu į Minską iš Austrijos¹⁴⁰.

Minėti duomenys liudija, kad žmonių naikinimo akcijomis kaip palankia galimybė pasipelnyti aukų sąskaita pasinaudojo J. Knyrimas, B. Gaižauskas, J. Baranauskas, P. Vonžodas, P. Lencevičius, L. Kolka, K. Aržuolaitis. Tačiau iš šių duomenų negalima

pasakyti, ar į žmonių naikinimo akcijas, kurių metu įsigijo turto, šie asmenys vyko ne tik vykdydami įsakymą, bet ir norėdami praturtėti. Kad toks noras jiems galėjo būti būdingas, leidžia manyti minėtas S. Veličkos atsiliepimas apie bataliono karius.

Reikia pasakyti, kad Kauno savisaugos batalionuose buvo karių, kuriems pasipelnymas aukų sąskaita kėlė pasibjaurėjimą. Antai 2-ojo PPT bataliono karys P. Genys turto įsigijimo atvejus žudynių metu laikė pasibaisėtinais, siaubingais, nežmoniškais¹⁴¹. Karys Jonas Šalčiūnas apie mjr. A. Impulevičiaus bataliono karininkus ir kareivius kalbėjo labai neigiamai: vadino juos padugnėmis ir plėšikais¹⁴².

Kai kurie savisaugininkai prisiplėštą turtą parduodavo, kad gautų pinigų. Antai J. Knyrimas 1941 m. vasarą parvykdavo iš Kauno į Lekėčius. Vietiniams gyventojams jis sakėsi dalyvavęs žydų žudynėse ir pardavinėjo pasigrobtus daiktus – siūlė pirkti auksinių dantų, staltiesių, kitų daiktų¹⁴³. Kiti savisaugininkai iš prisiplėšto turto lošdavo kortomis. P. Genys pats matė, kaip lošiantys girti kareiviai po tokių baudžiamųjų operacijų užstatydavo prisiplėštą turtą. Jis prisiminė, kaip vienas karys, lošdamas kortomis, išvyniojo iš nosinės auksinį žmogaus danties protezą ir numetė ant stalo. P. Genys pasibaisėjęs padarė pastabą, kad tai nežmoniška. Kareivis į tai atsakęs, kad jei jis pats dalyvautų šaudymuose ir matytų visus tuos vaizdus, tai ir visą galvą parsineštų, ne tik dantį¹⁴⁴. Dar kiti kariai prisiplėštą turtą tiesiog pragerdavo¹⁴⁵.

UŽ BATALIONO RIBŲ

Archyviniai duomenys rodo, kad pavieniai Kauno savisaugos batalionų kariai prieš žydus nukreiptus veiksmus yra atlikę dar iki įstodami į batalioną arba tuo momentu

būdami už bataliono ribų. Šie veiksmai ypatingi tuo, kad buvo atlikti ne įsakymo tvarka, t. y. nebuvo galima apeliuoti į pareigos jausmą. Kauno 2-ojo PPT bataliono karys S. Nėnius 1941 m. rudenį iš bataliono buvo išleistas kelioms dienoms atostogų. Tuo metu jis nušovė septynerių metų žydų berniuką¹⁴⁶. Įvykio liudininkė tada matė Garliavoje, ties gyventojų Jono Skučio namais, bėgantį žydų berniuką. Šaudydamas pistoletu jį vijosi S. Nėnius. Berniukas įbėgo į bulvienojus ir paslydęs ar sužeistas pargriuvo. S. Nėnius pribėgo artyn ir kelis kartus jį šovė. Nužudytojo kūnas lauke išbuvo iki vakaro. Prieš žūtį šis vaikas, užėjęs į policijos nuovadą, teiravosi, kur jo tėvai (jie prieš kelias dienas buvo nužudyti)¹⁴⁷. S. Nėniaus veiksmai leidžia teigti, kad žydų berniuką jis nušovė iš neapykantos, kurią jam kėlė žydų tautybės asmenys. Šis atvejis neturėjo nieko bendra su pareiga.

1941 m. birželio 27 d. Kauno „Lietūkio“ garaže buvo nužudytos kelios dešimtys žydų. Yra duomenų, kad tarp šių žudynių dalyvių galėjo būti ir Kauno savisaugos bataliono karys J. Surmas. Buvęs Alytaus apskrities Seirijų valsčiaus policijos nuovados viršininkas, Alytaus kriminalinės policijos viršininkas Alfonsas Nykštaitis dienoraštyje rašė, kad jis Vilniaus kalėjime buvo uždarytas vienoje kameroje su Vištyčio gyventoju J. Surmu. J. Surmą jis įvardijo kaip prieš Kęstučio gatvę esančio garažo „didvyrį“¹⁴⁸. J. Surmas, anot A. Nykštaičio, palaikė ryšius su gestapu ir Richardu Schweizeriu¹⁴⁹. J. Surmą asmeniškai pažinojęs I. Ostaševskis prisiminė, kad šis asmuo, išsilaisvinęs iš kalėjimo, dalyvavo šaudant Kauno sovietinį partinį aktyvą ir žydus. J. Surmas Kaune atsitiktinai pamatė tardytoją, kuris jį apklausė prieš pasodinant į kalėjimą. Jis tą tardytoją sulaukė ir nukankino¹⁵⁰. Kyla klausimas, kokios priežastys galėjo skatinti J. Surmą mušti „Lietūkio“ garaže žydus, jeigu jis iš

tiesų buvo vienas iš tų žudynių dalyvių? Garažo įvykių liudininkas Henrikas Žemelis pasakojo, kad 1941 m. birželio pabaigoje į garažą Vytauto prospekte buvo atvartyta 15–20 žydų. Jie, prižiūrimi iš kalėjimo pabėgusių kalinių, turėjo išvalyti garažą. Kai kurie žydai pasipriešino prižiūrėtojams ir atsisakė vykdyti jų nurodymus. Tada ir prasidėjo egzekucija. Vienas žudynių garaže dalyvių, prieš tai kalintas ir kankintas Kauno kalėjime, H. Žemelius sakė, kad, garaže žydams pradėjus priešintis, jiems neišlaikę nervai¹⁵¹. Psichologas Konradas Lorenzas teigia, jog agresijai pasireikšti būtinas išorinis reakciją sukeliantis stimulus. Jeigu agresija ilgą laiką buvo slopinama ir susikaupė didelės energijos atsargos, agresyvią reakciją gali išprovokuoti net ir silpni stimulai. Šiuo atveju agresijos slenkstis yra toks žemas, kad ji pratrūksta pasitaikius pirmai palankiai progai¹⁵². J. Surmas pirmuoju sovietų okupacijos laikotarpiu buvo represuotas ir kalinamas Kauno sunkiųjų darbų kalėjime. Jo ir H. Žemelio minimo asmens gyvenimiška patirtis yra analogiška. Sugretinus pateiktus faktus, galima teigti, kad H. Žemelio minimas asmuo ir J. Surmas mušti aukas pradėjo dėl kalinimo metu patirtų fizinių ir psichologinių traumų, nes jų susiformuoti neigiami vaizdiniai kėlė sunkiai arba beveik visai nekontroliuojamą pyktį, kerštą ir norą nubausti. Iš H. Žemelio aprašyto atvejo matyti, kad jo minimas asmuo greičiausiai neturėjo galimybės nubausti konkrečių jo neigiamuose vaizdiniuose figūruojančių asmenų. Žydo „Lietūkio“ garaže pasipriešinimas ir tapo tuo K. Lorenzo minimu reakciją sukėlusiu išoriniu stimulu, greičiausiai išprovokavusiu ne tik H. Žemelio minimo asmens, bet ir J. Surmo agresiją, pyktį ir kerštą. Neišlaikius nervams, „Lietūkio“ garaže pradėta mušti žydus. Reikia pažymėti, kad J. Surmas šiose žudynėse galėjo dalyvauti vedamas

asmeninės neapykantos. Pareigos jausmas šiuo atveju nelaikytinas akstinu, nes šis asmuo tuo metu dar nebuvo bataliono narys, t. y. nepriklausė lietuviškai organizuotai karinei struktūrai.

IŠVADOS

Vokiečių okupacijos laikotarpiu (1941–1944 m.) Lietuvoje buvo suformuoti 26 savisaugos batalionai, kuriuose tarnavo 12–13 tūkst. karių. Nacių okupacinė valdžia dalį šių savisaugos batalionų panaudojo žydų, kitų asmenų grupių persekiojimui ir žudymui. Išskirtinis vaidmuo žudant šias asmenų grupes teko Kauno 1-ajam ir 2-ajam pagalbinės policijos tarnybos batalionams. Šis vaidmuo ypatingas tuo, kad jų kariai, palyginti su kitais batalionais, nužudė kur kas daugiau žmonių.

Išskirtini šeši vidiniai veiksniai, galimai skatinę Kauno 1-ajame ir 2-ajame PPT batalionuose tarnavusius karius dalyvauti žydų, kitų asmenų grupių žudynėse: pareiga, baimė, neigiami vaizdiniai, sadizmas, girtumas ir turto poreikis. Iš šių veiksnių vienas laikytinas pagrindiniu, o kiti – antriniais.

Pagrindinis veiksnys, skatinęs batalionų karius dalyvauti žudynėse, buvo pareigos jausmas. Jo tapimą pagrindiniu lėmė tai, jog organizuotoms ir kryptingą veiklą vykdančioms kolektyvinėms visuomeninio gyvenimo struktūroms paprastai būdinga, kad jų nariai prisiima konkrečias su naryste toje struktūroje susijusias pareigas, t. y. jiems pasidaro privaloma tam tikras taisyklės atitinkanti elgsena. Asmenys, stodami į Kauno savisaugos batalionus, t. y. tapdami organizuotos struktūros nariais, prisiimdavo pareigą tarnybinėje kasdienybėje vykdyti įsakymus ir paklusti drausmei. Ši aplinkybė lėmė, kad pareiga tapo pagrindiniu akstinu kiekvieno veiksmo, kurį kariai atlikdavo

tarnybinėje kasdienybėje įsakymo tvarka. Žydų, kitų asmenų grupių naikavimo akcijos buvo vykdomos įsakymo tvarka. Todėl pareigos jausmas laikytinas svarbiausiu akstinu, skatinusiu kiekvieną karį dalyvauti šiose akcijose. Nebuvo nė vieno kario, kuris dalyvavo žudynėse nepakludamas pareigos jausmui. Reikia pasakyti, kad asmenys, stodami į Kauno savisaugos batalionus, dažnai nežinojo, jog viena iš jų užduočių bus dalyvauti įsakymo tvarka žydų ir kitų asmenų grupių žudynėse.

Kiti penki vidiniai veiksniai – baimė, neigiami vaizdiniai ir jų keliamos emocijos, sadizmas, girtumas ir turto poreikis – laikytini antriniais dalyvavimo žydų, kitų asmenų grupių žudynėse akstinais dėl to, kad įsakymu pirmiausia buvo apeliuojama į karių pareigos jausmą, o tik paskiau – į šiuos vidinius veiksnius. Šie akstinai veikiau gali būti laikomi pareigą atlikti skatinančiais vidiniais veiksniais. Pavieniai asmenys prieš žydus nukreiptus veiksmus atliko už bataliono ribų ar dar prieš tapdami bataliono kariais. Šie veiksmai ypatingi tuo, kad buvo atlikti ne įsakymo tvarka, t. y. nebuvo apeliuojama į pareigos jausmą. Šiais atvejais antriniai veiksniai tapo pagrindiniais. Atlikti prieš žydus nukreiptus veiksmus skatino neigiami vaizdiniai ir jų keliamos emocinės būsenos – neapykanta, kerštas.

Baimė vidiniu veiksnium, skatinusiu atlikti pareigą, laikytina dėl to, kad kariai, stodami į Kauno savisaugos batalionus, ne tik pasižadėdavo vykdyti įsakymus, bet ir įsipareigodavo prisiimti atsakomybę, t. y. atsakyti karo teisme tuo atveju, jeigu nepaklus įsakymams ir drausmei. Kad baimė buvo atlikti pareigą skatinantis veiksnys, patvirtina ir Kauno savisaugos batalionų karių pasisakymai. Kadangi kiekvienas į batalioną stojantis asmuo įsipareigodavo prisiimti atsakomybę už nepaklusimą drausmei, galima teigti, kad baimė nepaklusti įsakymui didesniu ar mažesniu

mastu buvo būdinga visiems Kauno 1-ajame ir 2-ajame PPT batalionuose tarnavusiems ir žudynėse dalyvavusiems kariams.

Neigiami vaizdiniai ir jų keliami neapykantos, pykčio, keršto jausmai laikytini vidiniais veiksniais, skatinusiais dalį karių atlikti pareigą ir vykdyti su žudymu susijusius įsakymus, dėl to, kad atskiros šių vaizdinių sudedamosios dalys atitiko aukų charakteristikas. Žmogaus prigimčiai būdinga, kad neigiamų vaizdinių keliamą pyktį, neapykantą, poreikį keršyti, nesant galimybės surasti konkrečius vaizdiniuose figūruojančius asmenis, jis dažnai nukreipia į asmenis, kurie pagal įvairius požymius atitinka figūruojančius jų vaizdiniuose. Kad savisaugos batalionuose tarnavusiems kariams ištis buvo būdinga nukreipti pyktį ir kerštą į kitus asmenis, patvirtina jų pačių liudijimai. Dalis Kauno savisaugos bataliono karių buvo susidarę neigiamą žydo, ruso, lietuvio ar kitos tautybės asmens komunisto, sovietinio lojalisto vaizdinį. Taip pat jie disponavo ir kitokiais neigiamais vaizdiniais. Šie vaizdiniai susiformavo gyvenimiškos patirties, įgytos iki tarnybos batalione, pagrindu.

Kad sadizmas laikytinas veiksnium, skatinusiu paklusti pareigai, t. y. dalyvauti žmonių naikinimo akcijose, rodo tai, jog dalis Kauno savisaugos batalionų karių žudynių metu buvo ypač aktyvūs, tyčiojosi iš aukų, siekė joms suteikti skausmo, reikšė pasitenkinimą savo žudikiška veikla. Sadistinė elgsena žudymo akcijose nebuvo visuotinis reiškinys, ji buvo būdinga tik atskiriems kariams.

Girtumas laikytinas veiksnium, skatinusiu atlikti pareigą ir vykdyti įsakymą, dėl to, kad žydų, kitų asmenų grupių naikinimo

akcijose kariams buvo duodama gerti alkoholinių gėrimų. Archyvinių duomenų analizė atskleidžia, kad alkoholį žudynių metu vartojo ne visi, o tik dalis karių. Bent jau dalis jų žudynėse neabejotinai buvo daugiau ar mažiau apsvaigę nuo alkoholio. Pasak pačių karių, žudynių dalyviams gerti alkoholio buvo duodama dėl to, kad juos mažiau jaudintų egzekucijų vaizdai. Girtumas veiksnium, skatinusiu atlikti pareigą, laikytinas ir dėl to, kad įvairaus pobūdžio literatūroje alkoholis nurodomas kaip priemonė, slopinanti moralės normas atitinkančią elgseną.

Turto poreikis laikytinas veiksnium, skatinusiu dalį karių atlikti pareigą, t. y. dalyvauti įsakymo tvarka žydų, kitų asmenų grupių naikinimo akcijose, dėl to, kad žudynėse jie galėjo įsigyti aukoms priklausiusio turto. Kad kariai vyko į žudynių akcijas ir jose dalyvavo ne vien pakludami įsakymui, bet ir norėdami pasipelnyti, patvirtina negausūs duomenys. Didžioji dalis šių archyvinių duomenų rodo, kad dalis Kauno savisaugos batalionų karių pasinaudojo naikinimo akcijomis kaip palankia situacija savo materialiniams poreikiams patenkinti, t. y. įsigijo aukoms priklausiusio turto. Tačiau iš šių duomenų dažniausiai neįmanoma suvokti, ar kariai į naikinimo akcijas, kurių metu įsigijo aukų turto, vyko ne tik vykdydami įsakymą, bet ir norėdami aukų sąskaita pasipelnyti. Kad į egzekucijas buvo vykstama ir norint aukų sąskaita praturtėti, leidžia teigti negausūs duomenys, rodantys, kad būta karių, kuriuos turto poreikis skatino atlikti pareigą, t. y. vykti į naikinimo akcijas ir jose dalyvauti įsakymo tvarka.

Nuorodos

¹ A. Eidintas, „Žudikai ir jų motyvacija“, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius, 2002, p. 235–252.

² Ibid., p. 235.

³ P. Kežinaitis, „Lietuva hitlerinių žudikų valdžioje“, *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, Vilnius, 1961, p. 88.

⁴ J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, Vilnius, 1969, p. 186.

⁵ R. Puišytė, „Masinės žudynės Lietuvos provincijoje“, *Žydų muziejus. Almanachas*, Vilnius, 2001, p. 198–199.

⁶ A. Bubnys, „Lietuvos žydų naikinimas provincijoje“, *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005, p. 210; To paties, „Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 m.: žydų žudynės Kauno apskrityje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2(12), p. 82.

⁷ S. Sužiedėlis, „Penkiasdešimčiai metų praėjus: lietuvių tautos sukilimo ir Laikinosios vyriausybės istorijos interpretacijų disonansai“, *Lietuvos žydų žudynių byla*, Vilnius, 2001, p. 498.

⁸ A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse*, Vilnius, 1996, p. 229.

⁹ A. Bubnys, „Lietuvių policijos 1(13)-asis batalionas ir žydų žudynės 1941 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2006, Nr. 2(20), p. 31–52.

¹⁰ A. Rukšėnas, „Kauno 2-asis pagalbinės policijos tarnybos batalionas ir gyventojų žudynės Baltarusijoje 1941–1943 m.“, *ibid.*, 2007, Nr. 2(22), p. 54–55.

¹¹ R. Hilbergas, *Nusikaltėliai, aukos, stebėtojai. Žydų tragedija 1933–1945*, Vilnius, 1999, p. 65–78.

¹² R. Zizas, „Lietuvių kariai savisaugos batalionuose (1941–1944 m.)“, *Lietuvos archyvai*, Vilnius, 1998, Nr. 1, p. 46.

¹³ J. Masalskio 1963 m. sausio 5 d. apklausos protokolas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. 47335/3, t. 1, l. 281.

¹⁴ P. Tinterio 1962 m. birželio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47386/3, t. 2, l. 277.

¹⁵ L. Stonkaus 1981 m. gegužės 7 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47760/3, t. 2, l. 96.

¹⁶ 1979 m. liepos 18–23 d. teisiamašis posėdis, *ibid.*, b. 47745/3, t. 6, l. 201.

¹⁷ J. Kleinausko 1979 m. balandžio 10 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 3, l. 66.

¹⁸ P. Genio 1979 m. balandžio 5 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 37.

¹⁹ S. Gervino 1988 m. rugsėjo 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 1144, l. 7.

²⁰ J. Ūselio 1962 m. sausio 23 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47386/3, t. 3, l. 52–54.

²¹ J. Ūselio 1962 m. sausio 25 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 59.

²² S. Varno 1978 m. gruodžio 29 d., M. Dudėno 1978 m. gruodžio 15 d. ir P. Stanio 1978 m. gruodžio 27 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 47745/3, t. 2, l. 145, 182, 194–195.

²³ M. Dudėno 1978 m. gruodžio 15 d., K. Ūzo 1978 m. gruodžio 22 d., P. Stanio 1978 m. gruodžio 27 d., S. Varno 1978 m. gruodžio 29 d. ir S. Buinevičiaus 1979 m. kovo 13 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 145–146, 167, 183, 194–195, 240.

²⁴ M. Dudėno 1978 m. gruodžio 15 d., P. Stanio 1978 m. gruodžio 27 d., K. Ūzo 1978 m. gruodžio 22 d. ir J. Davalgos 1961 m. lapkričio 2 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 146, 168, 183; t. 4, l. 178.

²⁵ M. Dudėno 1978 m. gruodžio 15 d., K. Ūzo 1978 m. gruodžio 22 d. ir S. Buinevičiaus 1979 m. kovo 13 d. apklausų protokolai, *ibid.*, t. 2, l. 145–146, 168, 240.

²⁶ M. Dudėno 1978 m. gruodžio 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 149.

²⁷ K. Aržuolaičio 1979 m. kovo 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 268.

²⁸ M. Dudėno 1978 m. gruodžio 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 149.

²⁹ K. Ūzo 1978 m. gruodžio 22 d. ir K. Aržuolaičio 1979 m. kovo 15 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 169, 268.

³⁰ J. Arlausko 1980 m. birželio 3 d., J. Grigonio 1980 m. birželio 4 d., M. Migonio 1980 m. birželio 4 d., K. Aržuolaičio 1979 m. kovo 15 d. ir M. Dudėno 1978 m. gruodžio 18 d. apklausų protokolai, *ibid.*, ap. 46, b. 1159, l. 11–12, 34, 45; ap. 58, b. 47745/3, t. 2, l. 149, 268.

³¹ K. Ūzo 1978 m. gruodžio 22 d., K. Aržuolaičio 1979 m. kovo 15 d., J. Arlausko 1980 m. birželio 3 d., J. Grigonio, M. Migonio 1980 m. birželio 4 d. ir S. Gervino 1980 m. birželio 10 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 169, 268; ap. 46, b. 1159, l. 12, 34, 46, 57.

³² Z. Randžio 1968 m. gruodžio 26 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47588/3, t. 2, l. 202.

³³ M. Dudėno 1963 m. liepos 4 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47439/3, t. 1, l. 66.

³⁴ Z. Kemzūros 1961 m. spalio 4 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47386/3, t. 1, l. 95.

³⁵ K. Ūzo 1961 m. vasario 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47439/3, t. 1, l. 104.

³⁶ V. Barausko 1962 m. spalio 24 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47335/3, t. 1, l. 337–338.

³⁷ J. Baranausko 1979 m. kovo 22 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47745/3, t. 2, l. 215.

³⁸ M. Kačiulio 1980 m. liepos 14 d. 1982 m. rugpjūčio 16 d., E. Guogos 1982 m. vasario 24 ir rugpjūčio 19 d., B. Stimburio 1982 m. vasario 23 d., J. Vuosaicio 1961 m. balandžio 24 d. ir J. Plašcinskio 1981 m. vasario 19 d. apklausų protokoliai, *ibid.*, ap. 46, b. 1159, l. 68–69, 217, 229; b. 1160, l. 11, 18–19, 98, 134–135; b. 1287, l. 24.

³⁹ J. Ūselio 1962 m. sausio 25 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 47439/3, t. 1, l. 186.

⁴⁰ T. Kelpšos 1962 m. balandžio 23 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47386/3, t. 4, l. 129.

⁴¹ Z. Kemzūros 1961 m. rugsėjo 30 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47439/3, t. 1, l. 195.

⁴² J. Arlausko 1948 m. rugpjūčio 25 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 11238/3, l. 147.

⁴³ R. Zizas, *op. cit.*, p. 46.

⁴⁴ Д. Майерс, *Социальная психология*, Санкт-Петербург, 1999, с. 298.

⁴⁵ J. M. Plungės 1979 m. kovo 4 d. raštas LSSR KGB Tardymo skyriaus viršininkui, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47745/3, t. 2, l. 51–52.

⁴⁶ Z. Kemzūros 1961 m. rugsėjo 30 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47439/3, t. 1, l. 195.

⁴⁷ S. Nėniaus ir J. Baranausko 1947 m. rugsėjo 2 d. akistatos protokolas, *ibid.*, b. 9592/3, l. 171 a. p.

⁴⁸ M. Dudėno 1963 m. liepos 5 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47439/3, t. 1, l. 79.

⁴⁹ B. Labeikio 1962 m. spalio 6 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47335/3, t. 1, l. 155.

⁵⁰ P. Kežinaitis, *op. cit.*, p. 88.

⁵¹ V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą*, Vilnius, 1996, p. 144–145.

⁵² J. Masalskio 1963 m. sausio 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47335/3, t. 1, l. 288.

⁵³ Liudytojo V. Vekriko parodymai 1962 m. rugsėjo 26–spalio 4 d. teisiama jame posėdyje, *ibid.*, b. 47337/3, t. 12, l. 202.

⁵⁴ B. Labeikio 1961 m. kovo 31 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 47335/3, t. 1, l. 13.

⁵⁵ S. Knezys, „Kauno karo komendantūros Tautinio darbo apsaugos batalionas“, *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 1(7), p. 130–131.

⁵⁶ L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, So-

vietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais, Vilnius, 1999, p. 137.

⁵⁷ J. Plumpės 1979 m. sausio 10 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47745/3, t. 2, l. 8.

⁵⁸ Lietuvos Respublikos KAM kariuomenės teismo ypatingai svarbių bylų tardytojo 1940 m. liepos 15 d. pranešimas Kauno kalėjimo viršininkui, *ibid.*, f. L-44, ap. 1, b. 13583, l. 4.

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ Kauno kalėjimo suimtųjų ir nuteistųjų sąrašas, *ibid.*, l. 7.

⁶¹ LSSR vidaus reikalų liaudies komisariato 1940 m. rugsėjo 16 d. raštas Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo viršininkui, *ibid.*, l. 6.

⁶² Kauno kalėjimo suimtųjų ir nuteistųjų sąrašas, Lietuvos Respublikos Kauno miesto ir apskrities komendantūros karo kalėjimo viršininko 1940 m. rugsėjo 16 d. raštas Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo viršininkui, *ibid.*, l. 7–8.

⁶³ Kauno kalėjimo suimtųjų ir nuteistųjų sąrašas, *ibid.*, l. 7.

⁶⁴ J. Ralio 1953 m. balandžio 18 ir 29 d. apklausų bei 1941 m. gegužės 28 d. kratos protokoliai, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 26739/3, l. 20, 30, 398 a. p.; b. P-5024, l. 62.

⁶⁵ Valstybės saugumo departamento direktoriaus A. Guzevičiaus 1940 m. rugsėjo 10 d. orderis Nr. 184, LSSR NKGB Tardymo skyriaus 1941 m. kovo 8 d. kaltinamoji išvada dėl A. Impulevičiaus veiklos, *ibid.*, b. 47386/3, t. 1, l. 17, 39.

⁶⁶ LSSR NKVD 3-iojo skyriaus 2-ojo poskyrio vyr. operatyvinio įgaliotinio saugumo seržanto Popovo 1941 m. rugsėjo 9 d. nutarimai dėl A. Impulevičiaus suėmimo ir kardomosios priemonės skyrimo, *ibid.*, l. 15–15 a. p.

⁶⁷ J. Klimavičiaus 1940 m. gruodžio mėn. asmens anketa, *ibid.*, b. 27787/3, l. 6 a. p.

⁶⁸ LSSR NKVD UGB 2-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio saugumo jaunesn. ltn. Šmyriovo 1940 m. gruodžio 23 d. nutarimai dėl suėmimo ir kardomosios priemonės skyrimo, *ibid.*, l. 2–3 a. p.

⁶⁹ Baltarusijos SSR NKVD 106-ojo pasienio būrio 5-ojo skyriaus viršininko padėjėjo vyr. ltn. 1-ojo rango techniko intendanto Pustovito 1940 m. gruodžio 15 d. nutarimai dėl J. Surmo suėmimo ir kardomosios priemonės skyrimo, *ibid.*, b. 9940/3, l. 4–5.

⁷⁰ LSSR NKVD UGB 2-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio saugumo jaunesn. ltn. Šmyriovo 1940 m. gruodžio 23 d. nutarimai dėl suėmimo ir

kardomosios priemonės skyrimo, *ibid.*, b. 27787/3, l. 2–3 a. p.

⁷¹ LSSR NKVD 1941 m. sausio 24 d. kaltinamoji išvada dėl J. Klimavičiaus, *ibid.*, l. 40.

⁷² J. Klimavičiaus 1941 m. sausio 15 d. kvotos protokolas, *ibid.*, l. 19–19 a. p.

⁷³ LSSR NKVD 3-iojo skyriaus 2-ojo poskyrio vyr. operatyvinio įgaliotinio saugumo seržanto Popovo 1940 m. rugsėjo 9 d. nutarimai dėl A. Impulevičiaus suėmimo ir kardomosios priemonės skyrimo, *ibid.*, b. 47386/3, t. 1, l. 15–16 a. p.

⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁵ LSSR NKVD Tardymo dalies vyr. tardytojo M. Vilensko 1941 m. vasario 6 d. nutarimas dėl tyrimo laiko pratęsimo, 1941 m. kovo mėn. kaltinamoji išvada, *ibid.*, l. 31, 39.

⁷⁶ A. Impulevičiaus 1940 m. rugsėjo 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 27.

⁷⁷ LSSR NKVD Tardymo dalies vyr. tardytojo M. Vilensko 1941 m. vasario 6 d. nutarimas dėl tyrimo laiko pratęsimo, 1941 m. kovo mėn. kaltinamoji išvada, *ibid.*, l. 31, 39.

⁷⁸ A. Impulevičiaus 1941 m. kovo 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 32 a. p.

⁷⁹ J. Ralio 1941 m. birželio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-5024, l. 180–182.

⁸⁰ L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *op. cit.*, p. 337.

⁸¹ Baltarusijos SSR NKVD 106-ojo pasienio būrio 5-ojo skyriaus viršininko padėjėjo vyr. lt. 1-ojo rango techniko intendanto Pustovito 1940 m. gruodžio 15 d. nutarimai dėl J. Surmo suėmimo ir kardomosios priemonės skyrimo, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9940/3, l. 4–5 a. p.

⁸² L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *op. cit.*, p. 337, 373, 385.

⁸³ *Ibid.*, p. 375.

⁸⁴ 11-osios armijos karo tribunolo 1941 m. balandžio 11 d. nuosprendis, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27787/3, l. 54.

⁸⁵ SSRS NKVD Ypatingojo pasitarimo 1941 m. gegužės 24 d. nuosprendis, *ibid.*, b. 47386/3, t. 1, l. 41.

⁸⁶ L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *op. cit.*, p. 148.

⁸⁷ Gen. štabo mjr. A. Impulevičiaus 1941 m. liepos 28 d. raportas Nr. 3, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-1444, ap. 1, b. 8, l. 96.

⁸⁸ 1941 m. liepos 29 d. liudijimas, *ibid.*, l. 89.

⁸⁹ J. Klimavičius, „Velykos mirtininkų kameroje“, *Naujoji Lietuva*, 1943, balandžio 24, Nr. 98, p. 4.

⁹⁰ 2-ojo apsaugos bataliono lt. J. Klimavičiaus 1941 m. lapkričio 4 d. raportas, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 18, l. 398.

⁹¹ J. Ralio 1953 m. balandžio 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 26739/3, l. 32.

⁹² M. Biržiška, „Žydai ir Lietuva“, *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 368.

⁹³ I. Ostaševskio 1946 m. kovo 26 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 30352/3, l. 56 a. p.

⁹⁴ J. Surmo tremties byla, *ibid.*, f. V-5, ap. 1, b. 40757, l. 39; J. Surmo 1946 m. balandžio 22 d. apklausos protokolas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 30352/3, l. 15 a. p.

⁹⁵ M. Biržiška, *op. cit.*, p. 368.

⁹⁶ Valstybės saugumo komiteto prie LSSR MT Tardymo dalies Ypatingai svarbių bylų skyriaus vyr. tardytojo kpt. Kažio 1963 m. sausio 5 d. nutarimas dėl kaltinimo pateikimo, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47335/3, t. 1, l. 277–278.

⁹⁷ J. Masalskio 1963 m. sausio 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 288.

⁹⁸ I. Ostaševskio 1946 m. kovo 26 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 30352/3, l. 56 a. p.

⁹⁹ J. M. Plungės 1979 m. sausio 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47754/3, t. 2, l. 25.

¹⁰⁰ J. Ralio 1953 m. birželio 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 26739/3, l. 80.

¹⁰¹ A. Suslavičius, G. Valickas, *Socialinė psichologija teisėtvarkos darbuotojams*, Vilnius, 1999, p. 120.

¹⁰² J. Ūselio ir V. Gričeliausko 1962 m. vasario 15 d. akistatos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 6, l. 285.

¹⁰³ *Ibid.*

¹⁰⁴ Liudytojo V. Vekriko parodymai 1962 m. rugsėjo 26–spalio 4 d. teisiama jame posėdyje, *ibid.*, b. 47337/3, t. 12, l. 202.

¹⁰⁵ J. M. Plungės 1979 m. kovo 2 d. ir M. Dudėno 1978 m. gruodžio 15 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 47745/3, t. 2, l. 48, 143.

¹⁰⁶ J. Ralio 1979 m. balandžio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 3, l. 16–16 a. p.

¹⁰⁷ K. Ūzo 1978 m. gruodžio 22 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 170.

¹⁰⁸ M. Sutkaus 1948 m. rugpjūčio 16 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 11238/3, t. 1, l. 22.

¹⁰⁹ J. Surmo 1946 m. birželio 20 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 30352/3, l. 28–29 a. p.

- ¹¹⁰ R. Puišytė, op. cit., p. 198–199.
- ¹¹¹ B. Labeikio 1962 m. spalio 16 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47335/3, t. 1, l. 181.
- ¹¹² A. Vaivados 1961 m. rugsėjo 25 d. apklausos protokolas, ibid., b. 47588/3, t. 2, l. 49.
- ¹¹³ J. Knyrimo 1961 m. spalio 11 d. apklausos protokolas, ibid., b. 47745/3, t. 4, l. 161.
- ¹¹⁴ A. Bakanavičiaus 1962 m. sausio 22 d. apklausos protokolas, ibid., b. 47335/3, t. 1, l. 55.
- ¹¹⁵ M. Dudėno 1963 m. liepos 4 d. apklausos protokolas, ibid., b. 47439/3, t. 1, l. 66.
- ¹¹⁶ K. Ūzo 1961 m. vasario 17 d. apklausos protokolas, ibid., l. 104.
- ¹¹⁷ A. Vaivados 1961 m. rugsėjo 25 d. apklausos protokolas, ibid., b. 47588/3, t. 2, l. 49.
- ¹¹⁸ J. Surmo 1946 m. liepos 11 d. apklausos protokolas, *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, Vilnius, 1965, d. 1, p. 268.
- ¹¹⁹ M. Dudėno 1963 m. liepos 2 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47439/3, t. 1, l. 53.
- ¹²⁰ M. Dudėno 1978 m. gruodžio 15 d. apklausos protokolas, ibid., b. 47745/3, t. 2, l. 143.
- ¹²¹ Ibid.
- ¹²² B. Labeikio 1962 m. lapkričio 2 d. apklausos protokolas, ibid., t. 1, l. 193–194.
- ¹²³ M. Dudėno 1963 m. liepos 3 d. apklausos protokolas, ibid., b. 47439/3, t. 1, l. 64.
- ¹²⁴ K. Ūzo 1961 m. vasario 17 d. apklausos protokolas, ibid., l. 106.
- ¹²⁵ J. Knyrimo 1961 m. spalio 11 d. apklausos protokolas, ibid., b. 47745/3, t. 4, l. 161.
- ¹²⁶ D. Egofo 1947 m. vasario 22 d. apklausos protokolas, ibid., l. 289.
- ¹²⁷ A. Vaivados 1968 m. rugsėjo 3 d. apklausos protokolas, ibid., b. 47588/3, t. 2, l. 66.
- ¹²⁸ A. Eidintas, op. cit., p. 239–246.
- ¹²⁹ S. Veličkos 1979 m. balandžio 6 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47745/3, t. 3, l. 42 a. p.
- ¹³⁰ M. Dudėno 1963 m. liepos 2 d. ir 1978 m. gruodžio 15 d. apklausų protokolai, ibid., t. 2, l. 142 a. p.–142; b. 47439/3, t. 1, l. 53.
- ¹³¹ E. Knyrimienės 1962 m. birželio 13 d., J. Klimanskio 1961 m. gruodžio 20 d. ir S. Puskunigio 1961 m. gruodžio 19 d. apklausų protokolai, ibid., b. 47383/3, t. 5, l. 3, 14, 23–24.
- ¹³² K. Adomaičio 1962 m. vasario 27 d. apklausos protokolas, ibid., b. 47439/3, t. 1, l. 126.
- ¹³³ K. Ūzo 1978 m. gruodžio 21 d. apklausos protokolas, ibid., b. 47745/3, t. 2, l. 163.
- ¹³⁴ J. Baranausko 1979 m. vasario 22 d. apklausos protokolas, ibid., l. 215 a. p.
- ¹³⁵ P. Janyšio 1979 m. gegužės 11 d. apklausos protokolas, ibid., t. 3, l. 104 a. p.
- ¹³⁶ S. Erštikaičio 1962 m. vasario 19 d. apklausos protokolo nuorašas, ibid., ap. 46, b. 1285, l. 299.
- ¹³⁷ M. Dudėno 1963 m. liepos 4 d. apklausos protokolas, ibid., ap. 58, b. 47439/3, t. 1, l. 66.
- ¹³⁸ K. Adomaičio 1963 m. balandžio 8 d. apklausos protokolas, ibid., l. 114 a. p.
- ¹³⁹ P. Levicko 1945 m. birželio 30 d. apklausos protokolas, ibid., b. 45680/3, l. 21 a. p.
- ¹⁴⁰ P. Genio 1979 m. balandžio 5 d. apklausos protokolas, ibid., b. 47745/3, t. 3, l. 38–38 a. p.
- ¹⁴¹ Ibid.
- ¹⁴² J. Šalčiūno 1979 m. balandžio 17 d. apklausos protokolas, ibid., l. 79 a. p.
- ¹⁴³ S. Puskunigio 1961 m. gruodžio 19 d., J. Klimanskio 1961 m. gruodžio 20 d. ir E. Knyrimienės 1962 m. birželio 13 d. apklausų protokolai, ibid., b. 47383/3, t. 5, l. 3, 14, 23–24.
- ¹⁴⁴ P. Genio 1979 m. balandžio 5 d. apklausos protokolas, ibid., b. 47745/3, t. 3, l. 38–38 a. p.
- ¹⁴⁵ J. Šalčiūno 1979 m. balandžio 17 d. apklausos protokolas, ibid., l. 79 a. p.
- ¹⁴⁶ S. Nėniaus 1947 m. rugpjūčio 29 d. apklausos protokolas, ibid., b. 9592/3, l. 83 a. p.
- ¹⁴⁷ S. Keturaitienės 1947 m. balandžio 24 d. ir A. Majauskienės 1947 m. gegužės 6 d. apklausų protokolai, ibid., l. 151 a. p.–152, 154 a. p.
- ¹⁴⁸ A. Nykštaičio prisiminimai, ibid., b. 46373/3, t. 4, vokas Nr. 4, l. 3–125.
- ¹⁴⁹ Ibid.
- ¹⁵⁰ I. Ostaševskio 1946 m. kovo 26 d. apklausos protokolas, ibid., b. 30352/3, l. 56.
- ¹⁵¹ H. Žemelis, „Juodasis Lietuvos istorijos lapas“, *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 589–599.
- ¹⁵² A. Suslavičius, G. Valickas, op. cit., p. 116.

Gauta 2011 09 29
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Alfredas Rukšėnas

MOTIVES OF THE SOLDIERS OF KAUNAS SELF-DEFENCE BATTALIONS FOR PARTICIPATION IN THE KILLING OF JEWS AND OTHER GROUPS OF PEOPLE DURING THE NAZI OCCUPATION (1941–1944)

Summary

The article explores the motives of Lithuanians, who served in Kaunas National Labour Defence 1st and 2nd Auxiliary Police Service Battalions, for killing Jews and other groups of people during the period of the Nazi occupation (1941–1944). The topic is examined on the basis of archival data, historiography, and the knowledge of social psychology. The article distinguishes six inner factors that encouraged the troops who served in Kaunas National Labour Defence Battalions to participate in the massacre campaigns. They are: duty, fear, negative images, sadism, inebriation, and the need for property. The main factor, however, that urged the troops to participate in the massacre was the sense of duty. This was the main factor, because soldiers who joined the battalion had undertaken to obey orders. The operations of the extermination of Jews and other groups of people were carried out pursuant to the orders issued to them, i.e. first there was an appeal to the

sense of duty and only then to other internal factors. There were five internal factors considered to be internal stimuli that encouraged the fulfilment of duty. The feeling of duty and the motive of fear were characteristic to all soldiers involved in the campaigns of killing people. Negative images, sadism, inebriation, and the need for property were characteristic of only some soldiers of the battalions. The article also discusses the cases in which soldiers of Kaunas Self-Defence Units carried out actions directed against Jews outside the battalion or prior to joining the battalion. Such acts were carried out due to negative images, which evoked feelings of hatred and revenge. These actions are special because when carrying out of these actions, soldiers were not bound by a sense of duty, i. e. the sense of duty did not determine their actions. In this case, therefore, negative images should be considered the key factor that encouraged the act of killing.

Antisovietinis pasipriešinimas Kaune 1946–1947 m.

Straipsnis skirtas atskleisti Tauro apygardos vadovybės pastangoms išplėsti partizanų, pogrindžio rezervininkų veiklą Kaune 1947 m., taip pat studentų antisovietinę veiklą Vytauto Didžiojo universitete ir Lietuvos žemės ūkio akademijoje 1946–1947 m.

Mėginama atsakyti į klausimus, kaip reiškėsi ir kuo buvo ypatinga Tauro apygardos Birutės rinktinės partizanų ir rezervininkų veikla Kaune. Ar pogrindžio vadovybė planavo, mėgino sunaikinti aukščiausius šalies pareigūnus, žymiausius tėvynės išdavikus – Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto pirmąjį sekretorių Antaną Sniečkę, sovietinės Lietuvos Ministrų Tarybos pirmininką Mečislovą Gedvilą, Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo pirmininką Justą Paleckį, kitus vyriausybės narius?

IVADAS

1944–1953 m. antisovietinio ginkluotojo pogrindžio veikla didžiuliosiose miestuose – istoriografijoje dar per mažai dėmesio sulaukusi tema. Nuožmi kova daugiausia vyko provincijoje, todėl apie ginkluotąjį pasipriešinimą miestuose žinoma kur kas mažiau. Pasipriešinimo istorijos tyrėjai nedaug rašė apie studentų ir dėstytojų antisovietinę veiklą, nėra išsamiai nagrinėta Tauro apygardos Birutės rinktinės partizanų ir rezervininkų veikla Kauno mieste. Kadangi kitos

apygardos net nebandė kurti savo padalinių miestuose, Birutės rinktinės Kauno grupės kuopų, pasižymėjusių organizuotumu ir vykdžiusių ginkluotas akcijas, atvejis yra unikalus ir tyrinėtinas.

Lietuvos išlaisvinimo tarybą (toliau – LIT), Lietuvos partizanų sąjungą, Lietuvos tautinę tarybą ir kitas 1944–1946 m. miestuose veikusias pasipriešinimo (dažniausiai neginkluotąsias) organizacijas sovietinio valstybės saugumo struktūros sunaikino gana greitai, jų veiklai plačiau neįsibėgėjus. Nesmurtinis pasipriešinimas miestuose – įdomi ir perspektyvi tirti sritis.

Istorikų darbų, nagrinėjančių Kauno pogrindžio istoriją, nėra gausu. Paminėtini Bonifacio Ulevičiaus¹, Kęstučio Kasparo darbai ir išsamus Vidmanto Vitkausko straipsnis apie Birutės rinktinės organizavimą, išspausdintas Juozo Lukšos-Daumanto prisiminimų knygoje „Partizanai“².

„Laisvės kovų archyvas“ 2007 m. išleido atskirą dokumentų rinkinio tomą „Antisovietinis pasipriešinimas Kaune 1944–1947 metais“, kuriame pateiktos daugiausia represinių institucijų ataskaitos apie kovą su pogrindžiu Kaune³. Rinkinio sudarytojas Darius Juodis įvadiniame straipsnyje Kauną įvardija kaip Lietuvos pasipriešinimo centrą ir pažymi, kad „per visą sovietmetį Kaunas laikytas miestu, kuriame gyveno tautiškai sąmoningiausi Lietuvos piliečiai“. Neslopstantį Kauno pasipriešinimo judėjimą po

karo, pasak D. Juodžio, lėmė tautinė miesto sudėtis ir iš provincijos atsikėlę gyventojai, tarp kurių nemažai buvo besislapsčiusių nuo saugumo represijų žmonių⁴.

Mindaugas Bloznelis parašė straipsnį⁵ apie pasipriešinimą Kaune antrosios sovietų okupacijos pradžioje, kuriame fragmentiškai apžvelgė Lietuvos laisvės armijos (toliau – LLA) ir LIT veiklą. Pasipriešinimo dalyvis Vytautas Juodsnukis knygoje „Suvalkijos partizanų takais“ pateikė daug faktų apie Birutės rinktinę⁶. Apie Kauno Vytauto Didžiojo universiteto (toliau – VDU) studentų pagrindinę veiklą 1945–1947 m. vertingos informacijos paskelbta knygoje „Akademikas Antanas Kudzys“⁷. Juozapas Romualdas Bagušauskas monografijoje „Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas“⁸ aprašė kai kurias pagrindines jaunimo organizacijas Kaune ir VDU studentų antisovietinę laikyseną.

Rašant straipsnį, vieni pagrindinių darbo šaltinių buvo Lietuvos ypatingajame archyve saugomi dokumentai. Tai dešimties tomų Tauro apygardos Birutės rinktinės Kauno grupės kuopų (34 rinktinės rezervininkų ir partizanų)⁹, Birutės rinktinės štabo viršininko Stasio Jakštavičiaus-Katino, Dieduko ir kitų (33 rinktinės partizanų ir rezervininkų)¹⁰ bei Kazio Matulevičiaus-Radvilos baudžiamosios bylos¹¹.

Taip pat naudotasi buvusio Tauro apygardos Birutės rinktinės Kauno grupės 3-iosios kuopos vado Jono Poškaus-Rolando atsiminimais¹² ir žodiniais liudijimais¹³, pokalbiu¹⁴ su geru J. Poškaus draugu akademiku Antanu Kudziu¹⁵. Nemažai svarbių aplinkybių, detalių savo atsiminimuose pateikia Kauno grupės 5-osios kuopos vadas Kazimieras Algirdas Pečiukonis¹⁶. Silpstanti J. Poškaus atmintis buvo didelė kliūtis tiksliai rekonstruoti kai kuriuos įvykius, todėl šiame darbe galėjo įsivelti faktinių klaidų.

ANTISOVIETINĖ STUDENTŲ VEIKLA 1946–1947 M.

J. R. Bagušauskas, tyrinėdamas Lietuvos jaunimo neginkluotojo pasipriešinimo organizacijas, priskaičiavo penkiolika 1944–1945 m. Kaune veikusių jaunimo pagrindinių grupių, kurias sudarė apie 100 narių. Iš jų paminėtina „Ateitininkų“ organizacija, kuriai vadovavo Jonas Antanaitis, „Geležinis Vilkas“, Lietuvos laisvės kovotojų būrys, „Laisvės ratas“ ir kitos¹⁷. 1947–1948 m. Kaune buvo sunaikintos „Laisvės sakalo“ ir Lietuvos išvadavimo fronto (vadovas Antanas Morkevičius, 6 nariai) jaunimo pasipriešinimo grupės. Lietuvos SSR NKGB komisaras Aleksandras Guzevičius dar 1945 m. birželio 20 d. pranešime Lietuvos SSR Liaudies komisarų tarybos pirmininkui Mečislovui Gedvilui apie antisovietines nuotaikas Kauno ir Vilniaus universitetuose pažymėjo, kad tarp studentų ir profesorių yra daug antisovietinių elementų, kurie savo aplinkoje skleidžia priešišką agitaciją¹⁸.

Vienas aktyviausių pagrindinių studentų kuopelių organizatorių VDU ir Lietuvos žemės ūkio akademijoje (toliau – LŽŪA) 1946–1947 m. buvo buvęs Dainavos apygardos partizanas J. Poškus-Rolandas. Jo vadovaujami VDU, o vėliau ir LŽŪA studentai, kiti pagrindininkai platino universitete ir mieste antisovietinę literatūrą, laisvės kovotojų leidinius, rinko partizanams maistą, spausdinimo priemones, medikamentus, taip pat pinigus, drabužius ir avalynę (tariai neturtingiems studentams šelpiti). Tuo tikslu J. Poškus pavedė savo geram draugui studentui A. Kudziui įsitaisyti Studentų labdaros komitete. Šis komitetas rūpinosi neturtingų studentų buitimi, labdara. Galėdami aktyviai dalyvauti iš JAV ir kitur gautų drabužių bei maisto produktų dalybose, pagrindininkai legaliais ir nelegaliais būdais surinktą ir įsigytą labdarą per Mečislovą Iva-

nauską perduodavo partizanams. Dėstytojai aukodavo sidabrines žvakides ir pinigus. Kartais maišai su tokia labdara ir piniginių aukų dėžute būdavo padėti auditorijos gale, bet niekas iš studentų niekam neprasitarė, nors ir žinojo arba spėjo, kam visa tai skirta. J. Poškui aktyviai talkino Jonas Rimdžius¹⁹, Juozas Puzinas, Linas Apuokas, Konstantinas Baliukevičius-Tylius²⁰ iš VDU Technologijos fakulteto ir Vytautas Svirskas iš LŽŪA²¹.

Pagrindininkai atlikdavo ir sudėtingesnes užduotis: rinko informaciją apie aukštų Vilniaus pareigūnų išvykas į Kauną ir jų tikslus, kompromitavo rusakalbius VKP(b) istorijos, marksizmo-leninizmo ir politinės ekonomijos dėstytojus, o kartu ir šias disciplinas. Studentai pagrindininkai daugino ir platino F. Bielinskio, K. Dušausko, V. Greičiūno, J. Paulausko ir kitų dėstytojų parengtas, bet VDU draudžiamas užsienio mokslo ir technikos darbų ištraukas. Už tai vėliau buvo suimtas aktyvus studentas architektas V. Pečiulis²².

J. Poškus ir A. Kudzys organizavo visuose VDU fakultetuose tą pačią dieną turėjusią vykti akciją, kai, prasidėjus VKP(b) istorijos paskaitai, visi studentai turėjo demonstratyviai išeiti iš auditorijų, palikdami jose rusakalbius dėstytojus. Statybos fakultete auditorijose liko tik keli studentai, bet kituose fakultetuose šis protestas nepavyko. Studentai būtų stipriai nukentėję, bet, užtarti dekaną Stasio Vabalevičiaus, išsisuko.

Pasak A. Kudzio, šio dekaną galia nebuvo atsitiktinė. Po karo Čekoslovakijos komunistų partijos lyderis Klementas Gotvaldas susitiko su Josifu Stalinu. Draugiškame pašnekesyje K. Gotvaldas pasiteiravo diktatoriaus, ar dar gyvas jo technikos studijų Brno mieste bendrakursis S. Vabalevičius ir ar negalėtų jo pamatyti. J. Stalinas iškart nurodė sekretariatui pristatyti S. Vabalevičių į Maskvą. Naktį į S. Vabalevičiaus butą atėję

saugumo karininkai, nieko nesakydami, davė jam dešimt minučių susiruošti, pasiimti maisto ir būtiniausių daiktų. Jis atsisveikino su verkiančia žmona ir kupinas nerimo išėjo. Aleksoto oro uoste buvo įsodintas į karinį lėktuvą ir nedelsiant nuskraidintas į Maskvą, kur susitiko su K. Gotvaldu, galbūt ir su J. Stalinu²³. Visiškai pasitikėti S. Vabalevičiaus atpasakotu pokalbio su J. Stalinu turiniu būtų sunku, bet nemaža dalis tiesos jame, matyt, yra. Pasak S. Vabalevičiaus, per kelias valandas jį pristatė J. Stalinui ir K. Gotvaldui. Pasišnekučiąvus, išgėrus vyno, paryčiais J. Stalinas jo paklausė:

„– Tai kur tu dirbi?

– Dirbu vandentiekio stoties direktoriumi, bet dar ir dėstau truputį universitete, turiu paskaitų.

– Kokį turi laipsnį?

– Jokio laipsnio neturiu, aš inžinierius.

– Tai mes tau suteiksime profesoriaus laipsnį.

– Ne ne, profesoriaus man niekaip nepripažins.

– Gerai, tai tau docentą.“

Pasak A. Kudzio, S. Vabalevičius iš Maskvos grįžo su docento diplomu ir iš karto buvo paskirtas fakulteto dekanu²⁴. Visi žinojo, kad S. Vabalevičius buvo J. Stalino iškviestas į Maskvą, todėl dekaną užtarimas ir išgelbėjo studentus.

Moderni pagrindininkų idėja buvo iš Vilniaus atvažiavus partijos vadovybei surengti sėdimąjį protestą, kurio metu studentai sėdėdami porą valandų užtvėrtų gatves, taip pranešdami Lietuvai ir visam pasauliui, kad protestuoja prieš bolševikų okupaciją. Tačiau šis geras sumanymas nebuvo įgyvendintas.

J. Poškaus vadovaujami studentai partizanų rėmėjai vykdė kai kuriuos Tauro apygardos vadovybės nurodymus, kuriuos J. Poškui perduodavo Antanas Lukša-Arūnas (dabartinis Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjungos tarybos pirmininkas).

Veikti mieste legaliai be griežtos ir sumaniai apgalvotos konspiracijos buvo neįmanoma. Čia labai praverė nacių okupacijos metais lenkų pagrindžio kursuose J. Poškaus įgytos žinios. Savo kuopos nariams jis perduodavo neva partizanų vado Rolando įsakymus, dieną studijuodavo, o naktimis, ypač savaitgaliais, dingdavo miške. Jo pagrindinė veikla buvo taip organizuota, kad, kam nors įkliuvus, niekas neturėtų duomenų nurodyti arba įskusti kito asmens. Tik po daugelio metų bendrakursiai sužinojo, kad Rolandas ir buvo tas pats J. Poškus²⁵.

PAVOJINGI RYŠIAI SU VILNIUMI

1946 m. lapkričio pradžioje Kaune veikęs aktyvus partizanų rezervininkas studentas Juozas Raulinaitis supažindino J. Pošką su Antanu Ivanausku, kuris buvo Vilniuje veikiančio ir saugumo per agentą Juozą Markulį-Erelį kontroliuojamo Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio Vyriausiojo ginkluotųjų pajėgų štabo (toliau – BDPS VGPŠ) ryšininko Benjamino Algirdo Kavaliausko-Žvainio, Žvainiuko²⁶ giminaitis²⁷. Gruodžio mėn. J. Poškus su A. Ivanausku pradėjo važinėti į Vilnių ir per pagrindinę VGPŠ ryšininkę Vilniaus universiteto studentę Oną Trakimaitę-Ožką²⁸ užmezgė ryšį su MGB agentu Teodoru Krutkiu-Aitvaru (pogrindyje turėjo Vyto slapyvardį, gyveno Žvėryne, Žalioji g. 5), kuris prisistatė kaip VGPŠ „ryšių karininkas“ ar „atstovas“. T. Krutkis davė užduotį rinkti informaciją apie Kauno pagrindines grupes, tačiau J. Poškus šios užduoties, galbūt turėdamas įtarimų, nevykdė. T. Krutkio-Vyto pavedimu O. Trakimaitė atveždavo J. Poškui į Kauną fiktyvių dokumentų darymo instrukcijas ir kvietimą žiemą įsitaisyti mieste²⁹.

Pavojingi ryšiai su Vilniaus „komitetu“ galėjo liūdnei baigtis, tačiau 1946 m. paba-

goje legendinis J. Lukša- Daumantas³⁰, gavęs svarbios informacijos iš Kauno universiteto praeito docento Broniaus Barzdžiu-ko, demaskavo pavojingiausią MGB agentą J. Markulį-Erelį, puikiai vaidinusį BDPS vadovo vaidmenį. Stasys Lukša-Juodvarnis tuoj pat gruodžio 29 d. įspėjo O. Trakimaitę, tačiau ji šia žinia nepatikėjo ir neskubėjo pasitraukti iš Vilniaus. 1947 m. sausio 5 d. MGB suėmė O. Trakimaitės draugę O. Kondrotaitę-Snieguolę ir paliko jos bute pasalą, į kurią sausio 6 d. įkliuvo O. Trakimaitė³¹. Manytina, kad, pirmųjų apklausų metu įsitikinę, jog ryšininkė J. Markulio neįtaria, saugumo vadovai, nutarę panaudoti O. Trakimaitę „v tiomnuju“ (saugumiečių žargonu tai reiškė panaudoti žmogų savo tikslams jam to nežinant), leido jai pabėgti, kai ši neva norint pervežti į kitą vietą buvo atvesta į Vilniaus geležinkelio stotį. O. Trakimaitė iškart atvyko į Lukšų gimtinę Juodbūdį, kur išgyveno apie savaitę. Kęstučio partizanų apygardos atstovas VGPŠ štabe Algimantas Zaskevičius-Tautvaiša siūlė buvusią ryšininkę likviduoti, tačiau J. Lukša nemanė ją esant išdavikę, be to, jam buvo reikalingi ryšiai su Didžiosios Kovos apygarda. Atsargumo dėlei ji buvo apgyvendinta atokiau, jokios svarbios informacijos jai nepatikint³².

1947 m. vasario mėn. T. Krutkis atvyko į Kauną pas M. Ivanauską ir kartu su juo susitiko su J. Poškumi, kurio pakartotinai paprašė žinių apie Kauno pagrindininkus. Matyt, nujausdamas kažką negera, buvęs partizanas brolis Juozas uždraudė J. Poškui palaikyti ryšį su Vilniumi. Taip Kauno pagrindininkai išvengė saugumo areštų.

BIRUTĖS RINKTINĖ KAUNE

1947 m. sausio 12 d. Tauro apygardos vado Antano Baltūsio-Žvejo įsakymu iš Žalgirio rinktinės S. Dariaus ir S. Girėno kuopos ir

Geležinio Vilko rinktinės 5-osios (Žiedo) kuopos buvo įkurta nauja Birutės rinktinė Kaune ir Kauno apskrities dalyje, esančioje kairėje Nemuno pusėje. Tuo buvo siekiama suaktyvinti pagrindinę veiklą Kaune, užmegzti ir palaikyti ryšius su Aukštaitijoje ir Žemaitijoje esančiomis apygardomis, rinkti žvalgybinius duomenis, padėti Kaune kurti visam pagrindžiui vadovaujantį centrą. Tą pačią dieną rinktinės vadu paskirtas J. Lukša-Skirmantas. Vasario 20 d. sudarytas rinktinės štabas iš S. Dariaus ir S. Girėno kuopos vadų. Rinktinės plotas atiteko trims kuopoms: 1-ajai (S. Dariaus ir S. Girėno), 2-ajai (Arlausko), 3-iajai (Merkio). Kuopos veikė Kauno apskrities Aukštutinės Panemunės, Garliavos ir Zapyškio valsčiuose bei Marijampolės apskrities Kazlų Rūdos ir Veiverių valsčiuose. Dar keturias kuopas buvo numatyta sukurti Kaune. J. Lukša-Skirmantas taip pat liko VGPŠ adjutantu ir ėmė intensyviai ruošti pralaužti geležinę uždangą – kelionei į užsienį.

1947 m. sausio mėn. J. Poškus-Rolandas atnaujino ryšį su pagrindininkais M. Ivanausku ir Antanu Kunigoniui. Kovo mėn. O. Trakimaitė Kauno priemiestyje Aleksote surengė J. Poškaus-Rolando susitikimą su J. Lukša-Skirmantu ir pagrindiniu apygardos štabo ryšininku K. Matulevičiumi-Radvila³³. Partizanų rezervininkų grupelės vadu J. Poškus neoficialiai buvo jau nuo 1947 m. vasario mėn., todėl J. Lukša pasiteiravo, kiek jis turi žmonių. J. Poškui atsakius, kad keturis, J. Lukša davė užduotį kiekvienam ketvertuko nariui užverbuoti ne daugiau kaip penkis žmones ir jiems vadovauti. Penketukų nariai turėjo verbuoti naujus narius, visaip padėti partizanams, o prireikus kovoti ir ginklu. Buvo sutarta ryšį palaikyti per J. Lukšos brolių A. Lukšą-Arūną, kuris 1947 m. balandžio 3 d. buvo paskirtas Tauro apygardos štabo Ryšių poskyrio viršininku³⁴. Jis palaikė ryšius tarp apygardos vado, štabo pareigūnų, rinktinių

ir padalinių vadų, o kartu buvo ir Birutės rinktinės štabo pareigūnas, padėjo broliui organizuoti Kaune Birutės rinktinę³⁵.

Į J. Poškaus ketvertuką įėjo Kauno mokytojų seminarijos studentai A. Ivanauskas, J. Raulinaitis, Albinas Mačiulis ir Garliavos valsčiaus vykdomojo komiteto Žemės ūkio skyriaus zootechnikas Antanas Žygas. Kiekvienam iš jų vėliau tapo pavaldūs dar du ar trys žmonės, tačiau konspiracijos sumetimais nė vienas ketvertuko narys nežinojo apie kito nario užverbuotus asmenis. J. Raulinaitis užverbavo Brunoną Gužauską-Beržą, Zigmą Pavilionį, Algimantą Kazlauską-Vakarą, Konstantiną Vaitkevičių ir Albiną Šimkų³⁶. J. Poškus palaikė ryšį su broliais Juozu Poškumi-Gintaru ir Vaclovu Poškumi, A. Kunigoniui, M. Ivanausku ir kitais, kuriuos aprūpindavo Tauro apygardos leidiniu „Laisvės žvalgas“.

J. Poškus-Gintaras dar 1945 m. partizanavo Dzūkijoje, bet dėl sveikatos pasitraukė iš miško. Jis rinko ir broliui bei A. Lukšai-Arūnui raštu pateikdavo informaciją apie tarptautinę padėtį, o šie ją perduodavo į „Laisvės žvalgo“ redakciją. Gavęs užduotį iš brolio Jono verbuoti naujus narius, J. Poškus-Gintaras užverbavo du vairuotojus, platino Kaune „Laisvės žvalgo“ laikraštį. Dainavos apygardos vadas pulkininkas Juozas Vitkus-Kazimieraitis dar 1946 m. birželio mėn. per J. Poškų-Gintarą perdavė Lietuvos kariuomenės pulkininkui leitenantui Zigmui Talevičiui³⁷, kuris gyveno Kauno apskrities Garliavos valsčiuje, laišką, kviečiantį vadovauti pagrindžiui. J. Poškui-Gintarui šį laišką atnešė J. Vitkaus-Kazimieraičio asmeninis ryšininkas Antanas Joniškis. Z. Talevičius atsisakė imtis šios užduoties dėl sveikatos ir kitokio požiūrio į partizanų būrių veiklos taktiką³⁸.

J. Poškus-Rolandas, padedamas Stasio Lapienio ir M. Ivanausko, kovo mėn. paruošė tris fiktyvius lenkų repatriantų do-

kumentus (Lenkų repatriacinės komisijos blankus) J. Lukšai ir Jurgiui Krikščiūnui. Be to, jiems perdavė 20 dolerių ir 15 carinių aukso rublių, už kuriuos M. Ivanauskui buvo sumokėjęs 8 tūkst. rublių. Tikriausiai M. Ivanauskas tai gavo iš spekuliantų Kauno juodojoje rinkoje³⁹.

Paskirtas Lietuvos pagrindžio įgaliotinių grupės vyresnioju, J. Lukša kartu su Dainavos apygardos štabo atstovu J. Krikščiūnu Vytautu 1947 m. balandžio 25 d. ties Punksu nepastebėti kirto Lietuvos ir Lenkijos sieną. Palikę ginklus, jie sėkmingai nusigavo iki Varšuvos pas J. Lukšos pažįstamą buvusį VDU profesorį. Iš jo gavo Gdanske gyvenančio ryšininko adresą ir slaptažodį⁴⁰. Lydimi universiteto laikų draugų, Lietuvos įgaliotiniai pasiekė Gdanską, kur visai atsitiktinai gegužės 19 d. susitiko su atvykusiu iš Švedijos Jonu Deksnium-Hektoru. Birželio pradžioje pagrindžio įgaliotiniai kaudamiesi sugrižo per sieną. Birželio 26 d. J. Lukša vėl ėmė vadovauti Birutės rinkinei. Rugpjūčio 20 d. A. Baltūsis atleido J. Lukšą iš Birutės rinktinės vado pareigų ir paskyrė Tauro apygardos štabo Žvalgybos skyriaus viršininku⁴¹.

1947 m. gegužės pradžioje (tikriausiai gegužės 1 d.) Kauno apskrities Garliavos valsčiaus Ringaudų kaime (kitais duomenimis, netoli Tabariškių kaimo⁴²) pas rėmėją K. Martišių įvyko Tauro apygardos štabo pareigūnų ir Kauno partizanų rezervininkų vadų susirinkimas. Jame dalyvavo apygardos vadas ir VGPŠ viršininkas A. Baltūsis-Žvejys, apygardos kapelionas kunigas Justinas Lelešius-Grafas, apygardos štabo įgaliotinis ypatingoms užduotims Kazimieras Pyplys-Mažytis, apygardos štabo Ryšių poskyrio viršininkas A. Lukša-Arūnas, Birutės rinktinės vadas kapitonas S. Jakštavičius-Katinas, Diedukas⁴³, rinktinės Žvalgybos skyriaus viršininkas Jonas Čizeika-Stepas⁴⁴ ir rinktinės Kauno pagrindininkų vadai J. Poškus-Ro-

landas, Vytautas Buzas-Vytautas⁴⁵, K. A. Pečiukonis-Putinas⁴⁶ ir Petras Laurinavičius-Trimitas⁴⁷. Kaip savo atsiminimuose rašo K. A. Pečiukonis, posėdžio pradžioje A. Baltūsis įvertino Lietuvos tarptautinę ir vidaus padėtį: „Tautos padėtis bloga. Karo greitai nekils. Iki karo gali praeiti 2–3 ar net 5 metai, reikia išsaugoti kadrus ir gerai konspiruoti. [...] Mes gyvenam kaime ir negalim padaryti to, ką jūs, birutiečiai, galite padaryti mieste. Mes čia naikinam mažuosius tautos išdavikus, jūs, gyvendami mieste, galite ir turite versti didžiuosius ir aukščiausius [...] vadovus.“⁴⁸ Iš J. Poškaus liudijimo tardytojui sužinome, kad A. Baltūsis kalbėjo taip: „Mes gyvenam kaime ir negalim padaryti to, ką jūs galite padaryti mieste. Mes čia užmušinėjame mažus žmones, kaip stribus ir kitus lietuvių tautos išdavikus. Jūs gyvenate mieste, apsižiūrėkite, nudėkite tokius kaip Sniečkus, Gedvilas ir kitus.“⁴⁹

Tai buvo aiškus nurodymas rengti pasikėsinimus į respublikos vadovybę. A. Baltūsis iškėlė būtinumą turėti daugiau savų, patikimų žmonių vidaus reikalų žinybose, kalėjimuose, kariniuose komisariatuose, bankuose ir kitose sovietų valdžios struktūrose⁵⁰. Šiais nurodymais buvo siekiama gauti informaciją, kur vežami suimtieji, kas ir kada gauna dideles pinigų sumas bankuose, kad būtų galima tokius režimo pareigūnus ar kolaboruojančius asmenis užpulti ir pinigus nusavinti pagrindžio reikmėms⁵¹. Susirinkime kuopų vadais paskirtiems rezervininkams buvo duota užduotis Kaune verbuoti naujus narius ir kurti rezervines pagrindines grupes, rinkti ginklus, spausdinimo techniką, popierių apygardos štabo reikmėms, nustatyti ir sunaikinti aktyviai kolaboruojančius partinius ir sovietinius veikėjus. Šaskrydžio pabaigoje kunigas J. Lelešius priėmė kuopų vadų partizano priesaiką ir davė jiems pabučiuoti kryžių. Ryšys su apygardos štabu turėjo eiti per A. Lukšą ir apygardos vado adjutantą K. Matulevičių-Radvilą⁵².

Po šio susirinkimo Kauno kuopų vadai pradėjo aktyviai veikti. Gegužės mėn. J. Poškaus nurodymu J. Raulinaitis, K. Vaitkevičius ir A. Kazlauskas iš Kauno mokytojų seminarijos konfiskavo 10 tūkst. rb ir 2 rašomąsias mašinėles, kurias vėliau per A. Lukšą nusiuntė Tauro apygardos štabui. J. Poškus nurodė A. Ivanauskui kurti antisovietinę organizaciją Kauno mokytojų seminarijoje. Siekdami partizanų reikmėms gauti valstybinių pinigų, tą patį gegužės mėn. J. Poškus, A. Lukša, A. Kunigonis ir J. Raulinaitis, apsiginklavę trimis „Nagan“ tipo pistoletais, užpuolė Kauno sodininkystės technikumą. Užpuolimas nepasisekė, nes pašaliniai žmonės sukėlė triukšmą⁵³. Gegužės mėn. A. Lukša-Arūnas susitiko su K. Matulevičiumi-Radvila ir perdavė 5 matricas „Laisvės žvalgiui“ spausdinti, kurias pastarasis nuvežė Geležinio Vilko rinktinės 54-osios kuopos vadui partizanų leitenantui Varnui⁵⁴. Kita akcija surengta birželio mėn. Kauno apskrities Garliavos valsčiuje, netoli Marvelės kaimo. Tada J. Poškus, J. Raulinaitis, J. Marcinkevičius ir kiti, užpuolę „Noreikiškių“ tarybinio ūkio pieno fermos pastotę, nusavino 15 kg grietinės ir keletą bidonų pieno.

Birutės rinktinės vadas S. Jakštavičius-Katinas 1947 m. birželio 10 d. įsakymu atgailine data (nuo gegužės 1 d.) paskyrė J. Poškų-Rolandą Birutės rinktinės Kauno grupės 3-iosios kuopos, V. Buzą-Vytautą – 4-osios kuopos (veikė Šančiuose) ir K. A. Pečiukonį-Putiną – 5-osios kuopos vadu⁵⁵. Įsakymą J. Poškui birželio 12 d. įteikė pagrindinis apygardos štabo ryšininkas K. Matulevičius-Radvila. Kartu su įsakymu buvo perduotas A. Baltūsio-Žvejo laiškas J. Poškui, kuriame apygardos vadas prašė gauti lengvąjį automobilį jo sergančiai penkiametei dukteriai nuvežti iš Marijampolės į Kauną⁵⁶. J. Poškus ryšininko paprašė perduoti apygardos vadui, kad automobilį gaus ir jo pageidavimą išpildys⁵⁷.

Maždaug tuo pat metu P. Laurinavičius-Trimitas buvo paskirtas Kauno grupės 2-osios kuopos vadu ir jam tapo pavaldus Žaliakalnyje veikęs penketukas, į kurį įėjo Jonas Marcinkevičius-Skudutiškis, Marijonas Želnys-Margis, Antanas Banionis-Arminas, Vladas Pučkys ir Edvardas Svilainis-Dulkė. Gegužės mėn. P. Laurinavičius juos paskyrė būrių vadais ir nurodė verbuoti naujus narius: A. Banioniui – Senamiestyje, M. Želniui – Šančiuose, J. Marcinkevičiui – Fredoje ir Aleksote, E. Svilainiui – Žaliakalnyje, V. Pučkiui – Aukštutinėje Panemunėje. Taip pat jo kuopai priklausė Aleksas Kuzas⁵⁸, Stasys Losys ir Stasys Umbrasas⁵⁹.

K. A. Pečiukonio-Putino vadovaujamoje 5-ojoje kuopoje buvo du būrių vadai: Antanas Markevičius ir Jonas Svetlauskas-Žvalgas. Aktyvia organizacine veikla pasižymėjo Marija Anzienė-Tulpė, Kostas Anza-Suomis, K. A. Pečiukonio brolis Vytautas Pečiukonis ir kiti. Ši kuopa buvo jauniausia ir gausiausia, bet ginklų turėjo mažiausiai. Kuopos nariai daugino atsišaukimus ir išpėjimus, adresuotus sovietų kolaborantams, darė partizanams fiktyvius dokumentus, bet pagrindinį dėmesį skyrė susitikimo vietų – konspiracinių butų – įslaptinimui ir maskavimui. Būrių vadai ryšį su kuopos vadu palaikė per slaptą pašto dėžutę. K. A. Pečiukonio kuopos rezervininkai senamiestyje turėjo tariamą siuvelyklą, batų taisyklą ir užkandinę. Konspiraciniai butai buvo Gardino g. 48-7, 53-5, Lukiškių g. 30-6, 42, Rotušės a. 15, Benediktinų g. 16, A. Mickevičiaus g. 27 pas universiteto sargą ir kitur⁶⁰.

Kaune gegužės–birželio mėn. veikė keturios Tauro apygardos Birutės rinktinės Kauno grupės kuopos. J. Poškui buvo pavaldūs 14–15 žmonių; ryšį su V. Buzu-Vytautu ir P. Laurinavičiumi-Trimitu jis palaikė per A. Lukšą-Arūną. Daugiausia ginklų turėjo V. Buzo vadovaujama 4-oji kuopa: 2 vokiškus kulkosvaidžius, šautuvų, kelis pistoletus TT

ir granatų. Partizanai rezervininkai mieste veikė trejetų ir penketų sistema, per specialiąsias užduotis keitė išvaizdą, aprangą, dokumentus, vaizdavo elektrikus, kaminkrėčius, elgetas, santechnikus ir kt.⁶¹

Šios grupės pradėjo aktyviai veikti gegužės viduryje, kai P. Laurinavičius, J. Marcinkevičius, A. Banionis ir E. Svilainis Prienų apskrityje, padedami Geležinio Vilko 4-osios kuopos rezervinės grupės narių Antano Bakio-Karbiuratoriaus, Blėkaičio, brolių Prano Karčiausko-Apuoko ir Jurgio Karčiausko-Putino⁶², užpuolė sovietinių aktyvistų Bubnio ir Petraičio sodybas, nusavino 5 maišus grūdų, duonos, miltų, lašinių ir batus. Per A. Banionio tėvą produktai buvo parduoti už 3800 rublių, o gautos lėšos skirtos partizanų reikmėms. A. Banionis, E. Svilainis ir J. Marcinkevičius naktį iš gegužės 20 į 21 d. Kauno Aleksoto rajone nušovė Botanikos sodo darbuotoją Gladkauską, kurį, kaip įtariamąjį šnipinėjant MGB naudai, nurodė J. Marcinkevičiaus giminaitis Jonas Martinaitis. Lavonas buvo įmestas į apleistą šulinį⁶³. Birželio 11 d. E. Svilainis, J. Marcinkevičius ir V. Bumblys, gavę Tauro apygardos štabo užduotį, Klebonišio miške, 6 km nuo Kauno, nukovė MVD milicijos karininką Vilkauską, paėmė jo dviratį, dokumentus, asmeninį ginklą „Nagan“ ir auksinį žiedą⁶⁴.

Tokį Kauno grupės kuopų partizanų aktyvumą, be abejo, įkvėpė Tauro apygardos vadai. Tačiau ar buvo mėginta įvykdyti A. Baltūsio nurodymą sunaikinti Lietuvos SSR vyriausybės narius?

PASIKĖSINIMO Į JUSTĄ PALECKĮ PASLAPTIS

Tiriant pasipriešinimo sąjūdžio istoriją ne kartą buvo kilęs klausimas, kodėl Lietuvos partizanai nemėgino sunaikinti žymiausių tėvynės išdavikų: Lietuvos komunistų par-

tijos Centro komiteto pirmojo sekretoriaus Antano Sniečkaus, sovietinės Lietuvos Ministrų Tarybos pirmininko Mečislovo Gedvilo, Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo pirmininko Justo Paleckio, kitų vyriausybės narių? Dar labiau tuo susidomėti paskatino mįslingas Birutės rinktinės Kauno grupės kuopos vado J. Poškaus-Rolando praeities atsiminimų puslapis ir gero jo draugo, bendražygio akademiko A. Kudzio žodiniai liudijimai. Iš jų aiškėja, kad nepaprastai spalvingą gyvenimą nugyvenusio partizano J. Poškaus ir 1940 m. sovietinės Lietuvos prezidento, ilgamečio Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo pirmininko, vieno žymiausių lietuvių tautos kolaborantų J. Paleckio likimai gali būti susipynę plonytėje gyvenimo ir mirties linija. J. Poškaus atsiminimuose⁶⁵ ir žodiniuose liudijimuose⁶⁶ užfiksuota paslaptina pasikėsimo į vyriausybinių kortėžą istoriją priverstė gerokai suabejoti, ar iš tiesų viską žinome apie pagrindžio mėginimus sunaikinti žymiausius šalies kolaborantus.

Surengti pasikėsimą į sovietinės Lietuvos vadovus – ištis sunkus uždavinys. Iki šiol buvo žinoma tik pora partizanų bandymų mirtimi nubausti aukštesnio rango partinius veikėjus. 1947 m. vasario 18 d. per partizanų surengtą operaciją žuvo Marijampolės miesto ir apskrities komiteto pirmasis sekretorius Steponas Bakevičius ir kiti apskrities lygmens pareigūnai. 1948 m. sausio 18 d. gimnazistams įmetus dvi granatas į Merkinės valsčiaus vykdomojo komiteto pastatą įsikūrusią rinkimų apylinkę, skeveldros sužeidė sovietinės Lietuvos finansų ministrą Aleksandrą Drobnią ir du aukšto rango valstybės saugumo karininkus. Tačiau ministras nukentėjo atsitiktinai, apie jo apsilankymą partizanų rezervininkai nežinojo.

Paskutiniaisiais kovos metais pagrindžiui atsitiktinai pavyko nukauti kelis aukšto rango pareigūnus. 1950 m. rugpjūčio 2 d. Šilalės rajone buvo sušaudytas iš rajono

centro važiuojančios Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos deputatas Pranas Šimašius, o tą pačių metų spalio 19 d. Skaudvilės rajone per susišaudymą su stribų apsauga partizanai nukovė Lietuvos SSR žemės ūkio ministro pavaduotoją Povilą Tryčių⁶⁷. Šis ministerijos vadovaujantis darbuotojas buvo aukščiausias pareigas ėjęs LKP(b) CK nomenklatūros atstovas, kurį partizanams pavyko nukauti.

Kokią poveikį Kauno grupės kuopų vadams padarė gegužės 1 d. susirinkime nuskambėjusios A. Baltūso-Žvejo direktyvos rengti pasikėsinimus į aukštus partijos veikėjus? Galima atsargiai kalbėti tik apie vieną 3-iosios kuopos vado J. Poškaus-Rolando prisimintą atvejį. Pasak J. Poškaus, jo nurodymu VDU studentai mėgino išsiaiškinti aukštų sovietinių pareigūnų kelionių maršrutus, lankymosi ir susirinkimų vietas, nors tai padaryti nebuvo lengva. Tačiau su komunistais ir komjaunuoliais susidragavusiems studentams pavykdavo išgauti reikiamą informaciją, nors ir nežinant, kam ji renkama. „Mes svarstėme galimybę susprogdinti užtaisą Kauno muzikiniame teatre arba Darbo rūmuose. Atrodė, kad geriausia susprogdinti Darbo rūmų rūsyje padėtą miną, kuri pramuštų perdangą po bufetu, kur partijos vadovybė rinkdavosi pavalgyti ir aptardavo reikalus. J. Poškus tokiam sumanymui nepritarė ir abejojo jo sėkme dėl stiprios vyriausybės apsaugos. Jis mįslingai užsiminė turįs realų planą, bet nepaaiškino, kokį“, – prisiminė J. Poškaus bendražygis A. Kudzys⁶⁸.

Pasak A. Kudzio, žinią, kad į Kauną atvyksta Lietuvos SSR vadovybė, jie gavo iš miesto partinio aktyvisto Alfonso Šaukevičiaus⁶⁹. J. Poškus prisiminė sumaniai parinkęs pasalos vietą keli kilometrai nuo dabartinių Rumšiškių, kur buvo rekonstruojamas Vilniaus–Kauno plentas. Toje vietoje turėjo susijungti iš priešingų pusių tiesiami keliai, bet dar buvo nebaigta vieškelio posūkio atkarpa,

dirbo kelininkai. Posūkis, skalda ir duobės vertė automobilius važiuoti labai lėtai, pakelėse augo daug krūmokšnių, galinčių gerai užmaskuoti pasislėpusius kovotojus.

J. Poškaus žodžiais, prieš operaciją jis su savo kuopos vyrais abiejose kelio pusėse įkasė po šviesiai dažytą 4 m aukščio stulpą, kad abipus kelio šachmatų principu išsidėsčiusioms dviem partizanų grupėms būtų ženklas, iki kur galima šaudyti į priešingą pusę nekliudant saviškių. Buvo numatyti ir atsitraukimo būdai: apsaugos būrys turėjo dengti pagrindinę grupę, jei staiga atvyktų saugumo kariuomenės dalinys⁷⁰.

Išaušus numatytos dienos rytui, per naktį atkeliavęs jungtinis Kauno grupės kuopų partizanų dalinys išsidėstė abiejose Vilniaus–Kauno kelio pusėse. Štai ką apie šią operaciją savo atsiminimuose pasakojo J. Poškus:

„Gavau žinių ir įsakymą, kad 8 val. ryto pravažiuos vyriausybės kortežas. Man reikėjo jį sunaikinti. Gerais pasirėngiau, tiesa, padedamas Antano Banionio – būrio vado, taip pat Jono Marcinkevičiaus ir Juozo Raulinaičio.

Mes skersai kelio ištempėme virvę, kurios viename gale pririšome skambutį, parengėme visus pastatytus kulkosvaidžius. Iš vienos pusės jų buvo 3, o kitoje pusėje – 4, taip pat iš abiejų pusių buvo kelios dešimtys automatų ir šautuvų. Automatų mažiau, o šautuvų daugiau.

Tą rytą buvo gana prastas matomumas, rūkas. Pamatėme kortežą. Priekyje važiuo nedidelis autobusas, tikriausiai jame sėdėjo kareiviai, iš karto už jo – kažkokia juoda lengvoji mašina, o toliau buvo vyriausybės automobilis.

Aš, pažvelgęs pro žiūronus, vienoje mašinų pamačiau du vaikus. Mane apėmė graužatis, baimė, neryžtingumas. Atšaukiau įsakymą – nedrįsau tįmptelėti už virvutės. Ne todėl, kad man būtų buvę gaila A. Sniečkaus,

J. Paleckio ir kitų išdavikų, galbūt ir generalas Vincas Vitkauskas ten sėdėjo. Bet pro žiūronus aš mačiau vaiko akis...“⁷¹

Kortežas pravažiavo. Įsakymas nebuvo įvykdytas. Operacijoje dalyvavęs pusbrolis V. Poškus vėliau pasakė, kad automobilyje sėdėjo Justas Paleckis, o šalia jo – vaikas, galbūt penkiametis jo sūnus Justas Vincas Paleckis⁷².

Kortežu važinę asmenys liko gyvi, o J. Poškui už neįvykdytą įsakymą grėsė sušaudymas. Vos nusėdus pravažiavusio kortežo sukeltoms dulkėms, prie jo prišoko du būrių vadai ir įpykę, keikdamiesi norėjo J. Pošką iškart sušaudyti. Juos sulaikyti pavyko partizano pusbroliui.

Ar tikrai J. Paleckis tuomet galėjo važiuoti iš Kauno į Vilnių? To meto „Tiesos“ laikraštyje buvo išspausdinta informacija, kad 1947 m. gegužės 12 d. Kaune buvo teikiami Sovietų Sąjungos ordinarai ir medaliai. Juos grupei kauniečių įteikė Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo pirmininkas J. Paleckis⁷³. Vadinasi, planuotas pasikėsinimas galėjo įvykti gegužės 13 d. A. Kudzys apie šią operaciją nieko nežinojo, tik prisiminė, kad J. Poškus buvo kurį laiką dingęs, o pasirodė labai nusiminęs ir persimainęs. Paklaustas, kas atsitiko, jis atsakė: „Neįvykdžiau įsakymo.“ Kokio įsakymo, jis A. Kudziui nepasakė. Vėlesnis J. Poškaus susitikimas su karštakošiu rinktinės vadu S. Jakštavičiumi-Katinu buvo labai audringas.

Supratimo ar pateisinimo J. Poškus iš vado nesulaukė – po kelių savaičių jam buvo surengtas karo lauko teismas. J. Poškus buvo įsitikinęs, kad bus sušaudytas, todėl į partizanų teismą ėjo apsivilkęs išeiginį kostiumą. „Aš įsakymų, dėl kurių gali nukentėti vaikai, nevykdžiau ir niekada nevykdysiu“⁷⁴, – taip savo pasiaiškinime teismui rašė J. Poškus. Mirties nuosprendžio partizanas tada neišgirdo, bet vėliau prisipažino, kad tai buvusi baisiausia jo gyvenimo akimirka.

Ar iš tiesų J. Poškaus atpasakotas pasikėsinimas į J. Paleckį – neginčijamas istorinis faktas? Tvirtai to teigti negalima, nes nepavyko rasti kitų nepriklausomų tai patvirtinančių šaltinių. Apie šį epizodą nieko nežinojo nei A. Lukša, nei J. Poškaus artimieji. Apie tai saugumiečiams neliudijo nė vienas iš 34 suimtų Kauno grupės kuopų partizanų, iš kurių buvo konfiskuoti tik 2 šautuvai, 1 automatas ir 5 revolveriai. Taip apsiginklavus įvykdyti pasikėsinimą būtų buvę neįmanoma. Be to, patikėti tokią svarbią operaciją kautynėse nepasižymėjusiam J. Poškui ir mieste veikusiems, bet kovinės patirties neturėjusiems partizanams būtų buvęs nesuprantamas partizanų vadovybės sprendimas. Stebina ir tai, kad po nepavykusio pasikėsinimo J. Poškus buvo paskirtas kuopos vadu, o ne pažemintas iki eilinio.

Tačiau A. Kudzys patvirtino pats lydėjęs J. Pošką į karo lauko teismą. Vadinasi, už kažkokį prasižengimą jis turėjo būti baudžiamas. Galima spėti, jog saugumiečiai sąmoningai neįrašė į baudžiamąją bylą suimtųjų parodymų apie pasikėsinimą, kad patys nenukentėtų nuo partijos vadovybės už tokio neeilinio įvykio pražiopsojimą, o J. Poškus ir kiti būrių vadai tai išlaikė paslapyje. Tačiau tokie argumentai abejotini.

Galimas pasikėsinimas į J. Paleckį kol kas išlieka paslaptis, versija, kurią patvirtins ar paneigs kieno nors atskleisti iki šiol nežinomi faktai.

Kodėl kitose apygardose beveik nepasitaisydavo panašių ketinimų sunaikinti partinę vadovybę? Aukšto rango valdininkai gyveno didesniuose miestuose, kur ginkluotojo po grindžio veikla buvo fragmentiška, o partijos vadovai – sunkiai pasiekiami. Ypač silpnos lietuvių po grindžio pozicijos buvo Vilniuje ir Klaipėdoje, kur dominavo gyventojai rusai ir lenkai. Į provinciją vykstančius aukšto lygio pareigūnus lydėdavo stipri apsauga, partizanams nebuvo lengva sužinoti išvykimo laiko

ir vietos, todėl juos būtų buvę sunku nukauti. Kita vertus, partizanų vadai nesureikšmino tokių akcijų, jų neorganizavo, todėl dažniausiai nukentėdavo žemiausios grandies režimo bendradarbiai, veikiantys kaime.

KITI MĖGINIMAI SUNAIKINTI ŽYMIUS KOLABORANTUS

Išimtis buvo Kauno miestas dėl jame kuri laiką veikusių intelektualių, energingų Tauro apygardos vadų (jų pasirinktos kovos taktikos), partizanų ir jaunimo pagrindinių grupių, nereto aukščiausių valdžios atstovų ir bendradarbių lankymosi mieste. Todėl čia žymesnius kolaborantus planuota ir mėginta sunaikinti. Antai 1947 m. rugpjūčio mėn. S. Jakštavičius-Diedukas iš A. Baltūsio-Žvejo ir J. Lukšos-Daumanto gavo užduotį pasikėsinti į kunigą Trakinską ir Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos deputatą, Vytauto Didžiojo universiteto Medicinos fakulteto profesorį Praną Mažylį. Mirties nuosprendis pastarajam nebuvo įvykdytas dėl nepalankių aplinkybių⁷⁵.

Žymus Kauno medicinos universiteto Akušerijos ir ginekologijos katedros įkūrėjas P. Mažylis 1919 m. dirbdamas Panevėžyje aktyviai dalyvavo komunistinėje veikloje, tačiau tai nekludė jam tapti vienu turtingiausių Lietuvos gydytojų. Jis „[...] 1940 m. pirmasis pasitiko okupacinę Sovietų kariuomenę, už tai buvo atleistas iš katedros vedėjo pareigų. Nepaprastą pasipiktinimą sukėlė jo elgsena 1944 metais: būdamas silpnos sveikatos, dar sugebėjo minios priekyje pasitikti ir grįžtančią Sovietų kariuomenę“, – savo prisiminimuose rašė Kazys Ambrozaitis⁷⁶. Kai buvo atskleista, kad Kauno Įgulos bažnyčios klebonas kunigas Trakinskas yra užverbuotas MGB ir dėl jo kaltės žuvo keli partizanai, miesto gatvėse pasirodė lapeliai: „Saugokitės išdaviko – Įgulos bažnyčios klebono!“

1947 m. rugpjūčio viduryje S. Jakštavičius-Diedukas perdavė Trakinskui J. Lukšos laišką, kuriame kunigas BDPS prezidiumo vardu buvo perspėtas atsisakyti ryšių su saugumu. Vėliau BDPS prezidiumo sprendimu Trakinskas už akių buvo nuteistas mirti ir apie tai paskelbta BDPS leidiniuose⁷⁷. Nuosprendį įvykdė vienas klierikas⁷⁸.

1947 m. liepos pabaigoje Birutės rinktinės štabo viršininkas S. Jakštavičius-Diedukas susitiko su rinktinės vadu J. Lukša-Skirmantu, kuris jam ir Tauro apygardos štabo įgaliotiniui specialioms užduotims K. Pypliui-Mažyčiui skyrė užduotį nuvykti į Vilnių ir sunaikinti J. Markulį-Erelį. J. Lukša nurodė, kad galima apsistoti pas jo gerą draugą Joną Gylį, kuris gyveno Eglių g. 20-3. Tačiau S. Jakštavičius ir K. Pyplys vis atidėliojo užduoties vykdymą, dėl ko A. Baltūsis ir J. Lukša jiems ne kartą priekaištavo⁷⁹. Deja, žymiausio partizanų išdaviko sunaikinti nepavyko, nes po kiek laiko jis, iš MGB sužinojęs apie partizanų vadovybės jam už akių paskelbtą mirties nuosprendį, su šeima išvyko gyventi į Leningradą.

LIETUVOS POGRINDŽIO CENTRO KŪRIMAS

1947 m. birželio pradžioje J. Poškus iš A. Lukšos gavo 200 BDPS prezidiumo atsisaukimų, kuriuos turėjo išplatinti Vilniuje⁸⁰. A. Baltūsio rašytame BDPS prezidiumo atsisaukime į lietuvių tautą sakoma: „Lietuvos nepriklausomybės atstatymas buvo ir yra vienas iš pagrindinių tarptautinės politikos klausimų. [...] Kaip bebūtų, bet nepriklausomybė Lietuvai garantuota. [...] Kova nebus lengva, bet pergalė bus užtikrinta. Rengiamas jau antras Niurnbergas. [...] Šioje kovoje už išsilaisvinimą mums vadovauja ir vykdo aukščiausią valdžios funkciją Laikinosios Tautos Tarybos įgaliotas Bendras demokra-

tinis pasipriešinimo sąjūdis, kuris sukurtas iš Vyriausiojo ginkluotųjų pajėgų štabo apygardų įgaliotinių, įvairių srovių ir organizacijų, besivadovaujančių krikščioniška morale ir 1922 m. Konstitucija. Laikinoji Tautos Taryba⁸¹ (LTT) yra visų kovojančių apygardų, rinktinių ir visuomeninių grupių atstovė. Po išrinkimo laisvo, demokratinio Seimo LTT paleidžiama.⁸² Kitaip nei 1947 m. gegužės 1 d. Kauno grupės kuopų vadų susirinkime, šiame dokumente A. Baltūsis nepagrįstai optimistiškai apibūdino nepalankią Lietuvos nepriklausomybei atkurti tarptautinę padėtį ir klaidino visuomenę, tačiau tokia propagandinė nuostata buvo būdinga daugeliui partizanų vadų siekiant sutelkti tautą, gauti jos paramą ir suteikti žmonėms viltį.

J. Poškus sakė, kad 1947 m. birželio mėn. buvo gavęs užduotį Kaune įrengti betoninį bunkerį, tačiau dėl techninių sunkumų nesugebėjęs to padaryti⁸³. Tikriausiai bunkeris buvo numatytas centrinei partizanų vadavietei, nes 1947 m. pavasarį–rudenį A. Baltūsis ėmėsi organizuoti BDPS prezidiumą. Tuo reikalu jis susitiko su Kauno universiteto vyresniuoju dėstytoju inžinieriumi Vincu Selioku ir pavedė jam suburti legaliai gyvenančių inteligentų grupę. Netrukus buvo įkurtas BDPS Informacinis centras. Jame pradėjo dirbti Edmundas Akelis-Aklys, numatytas eiti BDPS prezidiumo Karinio sektoriaus vedėjo pareigas, ir Antanas Miškinis-Kaukas, vidaus žinių ir politinio gyvenimo apžvalgininkas. Vincas Bazilevičius-Taučius tapo BDPS prezidiumo Švietimo ir spaudos skyriaus vedėju, Juozas Stankūnas-Stonis – Religinės kronikos vedėju, o vėliau turėjo tapti BDPS vyriausioju kapelionu. Šešias kalbas mokėjęs Vytautas Kauneckas klausėsi užsienio radijo stočių ir kartu su Jonu Boruta rinko informaciją bei rengė medžiagą „Laisvės žvalgo“ redakcijai⁸⁴. V. Seliokas tapo BDPS prezidiumo vicepirmininku. Toliau smul-

kiai nenagrinėsime BDPS prezidiumo ir jo Informacinio centro veiklos (tai keliuose straipsniuose padarė B. Ulevičius⁸⁵ ir Dalia Kuodytė⁸⁶). Dera tikrai atkreipti dėmesį į tai, kad tuometinio BDPS prezidiumo, sudaryto iš legaliai gyvenančių Kauno inteligentų, veikla daugiausia ribojosi įvairios medžiagos „Laisvės žvalgui“ rinkimu ir labai svarbių dokumentų užsieniui rengimu. Paminėtini keturi jo parengti memorandumai: 1) Jungtinių Tautų Organizacijai, 2) keturių užsienio reikalų ministrų konferencijai, 3) žudomos tautos atsišaukimas į laisvojo pasaulio sąžinę ir 4) laiškas popiežiui Pijui XII. BDPS prezidiumo įgaliotiniams užsienyje J. Lukšai ir K. Pypliui 1947 m. pabaigoje nugabenus šiuos dokumentus į Vakarus, jokios oficialios JTO, JAV, Vatikano ar kitų šalių vyriausybių reakcijos nesulaukta. Tai netiesiogiai rodė, kad Lietuvos suvereniteto, pasipriešinimo, masinių represijų klausimai Vakarų valstybių vyriausybių nedomino ir nebuvo svarbūs santykiuose su SSRS. Moraliniai dalykai buvo žemiau už pragmatinius tarptautinės geopolitikos interesus.

A. Baltūsisio sumanymas vadovaujančiųjų pagrindžio centrą įkurti Kaune buvo nulemtas miesto geografinės padėties – iš čia greičiausiai buvo galima susisiekti su kitomis apygardomis. Tai buvo padaryta 1947 m. pabaigoje, kai ryšį su Algimanto, 3-iaja LLA Vytauto, S. Dariaus ir S. Girėno, Vyčio, Kęstučio apygardomis užmezgė Kauno partizanai Vincas Šapoka-Valteris, Jonas Čeponis-Vaidevutis bei ryšininkai Jonas Valiukėnas ir Ona Šalčiūtė-Anuška⁸⁷.

KAUNO GRUPĖS KUOPŲ SUNAIKINIMAS

1947 m. vasaros pradžioje intensyvi MGB agentūrinė veikla davė rezultatų ir buvo užsimota kruopščiai suplanuota operacija

sutriuškinti Kauno pagrindį. Birželio 12 d. A. Lukša turėjo suvesti A. Baltūsį su tariaimu Žemaičių apygardos vadu. Susitikimo vietoje Aleksote apsaugos grupę sudarė K. Pyplys-Mažytis, K. A. Pečiukonis-Putinas, apygardos štabo ryšininkas Juozas Išganaitis-Dėdė ir V. Buzas-Vytautas. „Žemaičių ryšininkas“ A. Lukšai iškart sukėlė įtarimą, o galutinai tiesa atsiskleidė, kai jis pažino pasaloje buvusį saugumietį Nachmaną Dušanskį. Metęsis bėgti, A. Lukša paspruko ir atbėgo pas J. Poškų, gyvenusį E. Ožeškienės g. 3-2, tačiau čia buvo suimtas. J. Poškų suėmė tą pačią dieną kiek anksčiau. Vakare P. Laurinavičių-Trimitą ir K. A. Pečiukonį-Putiną suėmė J. Marcinkevičiaus-Skudutiškio (jis taip pat suimtas birželio 12 d.) bute Lukšių g. 42-7 surengtoje pasaloje⁸⁸. Birželio 13 d. K. Matulevičius-Radvila grįžo pas J. Poškų ieškodamas štabui didelio kiekio popieriaus ir taip pat buvo suimtas⁸⁹. A. Banionis-Arminas suimtas 12 d. Birželio 15 d. A. Kuzas ir P. Laurinavičius sugebėjo pasprukti nuo J. Marcinkevičiaus bute juos saugojusių ir kitų partizanų laukiančių saugumiečių. Tačiau laisvėje jie išbuvo neilgai: P. Laurinavičius suimtas birželio 21 d., o A. Kuzas – liepos 23 d.

Į visame Kaune saugumiečių surengtas pasalas pateko dauguma Kauno grupės kuopų partizanų. Birželio 12–28 d., be jau minėtų partizanų, buvo suimti Leonas Adomaitis, Adelė Guogienė, Brunonas Gužauskas, Antanas Ivanauskas, Mečislovas Ivanauskas, Algimantas Kazlauskas, Sigitas Kodzevičius, Jurgis Krikščiūnas, V. Krikščiūnas, Albina Krikščiūnienė, Antanas Kunigonis, Aleksandras Kuzas, Stasys Lapienis, Kazys Lekevičius, Albinas Mačiulis, Jonas Martinaitis, Vincas Matulis-Matulevičius, Zigmas Pavilionis, Elžbieta Pipirienė, Vaclovas Poškus, Juozas Raulinaitis, Sigitas Sasnauskas, Albinas Stasiūnas, Edvardas Svilainis, Albinas Šimkus, Stasys Umbrasas

ir Konstantinas Vaitkevičius, iš viso 34 partizanai ir rezervininkai.

Birutės rinktinės Kauno grupės kuopos patyrė milžinišką smūgį, tačiau rinktinės vadas S. Jakštavičius-Katinas, turėdamas kelis konspiracinius butus, sugebėjo išvengti arešto. Vienas jo slaptas butas buvo Žemaičių gatvėje pas kurpių Dmuchauską (?), kur rinktinės vadas susitikdavo su V. Buzu-Vytautu, Baliu Vaičiūnu-Vaidotu ir kitais, kitas – Obuolių g. 12 pas rezervininką Bronių Zurzą, kur susitikdavo su Povilu Čereška. Į šį butą atvykdavo Algimanto apygardos partizanai ir ryšininkai, kuriems buvo daromi įvairūs padirbti dokumentai⁹⁰.

Rugsėjo 21–23 d. Kaune buvo suimta dar viena laisvės kovotojų grupė: buvęs LLA narys B. Vaičiūnas-Vaidotas, Birutės rinktinės štabo viršininkas S. Jakštavičius-Katinas, Kauno grupės 4-osios kuopos vadas V. Buzas-Vytautas, BDPS prezidiumo nariai V. Seliokas, V. Akelis ir J. Stankūnas⁹¹.

Palaužę S. Jakštavičių-Katiną, saugumiečiai išgavo daug vertingos informacijos apie Birutės rinktinės partizanų slapstymosi vietas. Rugsėjo 23 d. rytą Alšėnų kaimo gyventojas Stasio Dovydaičio sodyboje kautynėse su NKVD daliniu bandydami prasiveržti žuvo būrio vadas Antanas Rundinas-Vaitila, Jonas Stankus-Urėdas, Vaclovas Bumblys-Jūrelė, Jankūnas-Daina ir Šalčius-Žaibas. Dievogalos kaimo gyventojas Lencevičiaus sodyboje žuvo du jauni, kovose dar nepatyrę Birutės rinktinės partizanai, buvę Digrių kaimo moksleiviai broliai Juozas Valtys-Putinas ir Stasys Valtys-Riešutas⁹².

Rugsėjo 24 d. Marijampolės apskrities Veiverių valsčiaus Veiverių kaime MGB Marijampolės aps. skyriaus operatyvinė karinė grupė įvykdė karinę-čekistinę operaciją. Partizanų rėmėjo Kazimiero Daunoro sodyboje buvo sunaikintas čia įsikūręs Birutės rinktinės štabas. Žuvo 6 štabo nariai: rinktinės vadas Jonas Bulota-Anbo, štabo Ūkio

skyriaus viršininkas Antanas Čepeliauskas-Meška, štabo Žvalgybos skyriaus viršininkas leitenantas J. Čižeika-Stepas, Tauro apygardos kapelionas J. Lelešius-Grafas, Krivaitis, Stasys Mačiūta-Vaidila ir rinktinės 3-iosios kuopos vadas Adolfas Petkevičius-Švyturys. Bunkerį rugsėjo 22 d. išdavė suimtas Birutės rinktinės štabo viršininkas S. Jakštavičius-Katinas⁹³.

1947 m. rugsėjo 20 d. Birutės rinktinėje buvo 52 žmonės. Sunaikinus rinktinės štabą, 1-ąją ir 3-iąją kuopas, rugsėjo pabaigoje joje liko apie 30 partizanų ir 2 kuopų vadai

IŠVADOS

Pirmaisiais pokario metais Kauno aukštosiose mokyklose gana aktyviai antisovietiskai reiškėsi įvairios jaunimo pagrindinės organizacijos ir grupės, kurių nariais dažnai tapdavo iš kaimo atsikėlę ir tvirtą tautinę tapatybę turintys jaunuoliai.

Tauro apygardos vadovybė dėl geografinių ir strateginių priežasčių planavo Kaune

įkurti Lietuvos partizanų centrinę (BDPS) vadovybę, todėl stengėsi išplėsti mieste savo įtaką. Tauro apygardos vadams 1947 m. pirmojoje pusėje Kauno mieste pavyko sukurti organizacinius padalinius ir pradėti aktyvią pagrindinę veiklą, tačiau dėl gana efektyvaus SSRS valstybės saugumo agentūrinio darbo partizanų veikla komplikavosi. Tų pačių metų vasarą–rudenį Valstybės saugumo ministerijai pavyko suimti daugumą Birutės rinktinės Kauno grupės kuopų laisvės kovotojų ir rezervininkų.

Birutės rinktinės Kauno grupės kuopų pasikėsinimas į LSSR Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo pirmininką J. Paleckį kol kas lieka paslaptis, galima versija, kurios nepatvirtina kiti nepriklausomi šaltiniai. Kita vertus, galima tvirtai konstatuoti, kad Tauro apygardos vadovybė turėjo sumanytą sunaikinti LSSR vadovus (A. Sniečkus, M. Gedvilą ir J. Paleckį) ir skatino Kauno grupės kuopų vadus rengti pasikėsinimus į aukščiausius vyriausybės pareigūnus.

Nuorodos

¹ B. Ulevičius, „Tauro apygardos istorijos apžvalga“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1992, t. 3–4, p. 14–49; To paties, „Vadu gimstama“, *ibid.*, 1998, t. 23, p. 19–38; To paties, „Tauro apygardos štabo ir Bendro Lietuvos Pasipriešinimo Sąjūdžio Vadovybės dokumentai (Antano Baltūžio-Žvejo vadovavimo periodas)“, *ibid.*, 1998, t. 23, p. 38–190.

² J. Daumantas, *Partizanai*, 5-asis papild. leid., Kaunas, 2005, p. 691–788.

³ „Antisovietinis pasipriešinimas Kaune 1944–1947 metais“, d. 1, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 2007, t. 39.

⁴ *Ibid.*, p. 5–6.

⁵ M. Bloznelis, „Rezistencinis Kauno vaidmuo antrosios sovietinės okupacijos pradžioje“, *Kauno istorijos metraštis*, Kaunas, 2000, p. 130–136.

⁶ V. Juodsnukis, *Suvalkijos partizanų takais*, Kaunas, 2000, 499 p.

⁷ Akademikas Antanas Kudzy: mokslininkas, pedagogas, inžinierius, sportininkas, Kaunas, 2005.

⁸ J. R. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius, 1999, p. 85, 322–326.

⁹ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. 9610/3.

¹⁰ *Ibid.*, b. 36830/3.

¹¹ K. Matulevičiaus baudžiamoji byla, *ibid.*, b. P-18351-LI.

¹² J. Poškaus-Rolando atsiminimai, straipsnio autoriaus asmeninis archyvas; J. Poškaus-Rolando atsiminimai, Janinos Poškus asmeninis archyvas, garso kasetės Nr. 1–2.

¹³ 2007 m. rugpjūčio 19 d. pokalbis su J. Poškumi, Jono Ohmano asmeninis archyvas, vaizdo kasetė.

¹⁴ 2007 m. rugpjūčio 19 d. pokalbis su A. Kudziu, straipsnio autoriaus asmeninis archyvas, garso kasetė.

¹⁵ A. Kudzys gimė 1925 m. gegužės 19 d. Alytaus aps. Seirijų mstl. siuvėjų Julijos Šatikauskaitės ir Prano Kudzio šeimoje. Tėvas – Vyčio kryžiaus ordino I laipsnio kavalierius, aktyvus 1918–1920 m. nepriklausomybės kovų dalyvis. A. Kudzys, 1943 m. baigęs Alytaus gimnaziją, mokytojo Seirijų pradžios mokykloje ir progimnazijoje. 1945–1950 m. studijavo Kauno Vytauto Didžiojo universiteto Statybos fakultete, kurį baigė su pagyrimu. 1945–1947 m. priklausė VDU veikusiai pagrindinei studentų grupei, kuriai vadovavo J. Poškus-Rolandas. Suimtas ir tardomas, J. Poškus neišdavė A. Kudzio, todėl šis 1950 m. pradėjo dirbti asistentu VDU Statybinės mechanikos katedroje, bet netrukus buvo pašalintas iš universiteto kaip nelojalus sovietinei santvarkai. 1959 m. apgynė technikos mokslų kandidato (dabar – daktaro) disertaciją. 1960 m. pradėjo dirbti KPI Vilniaus filiale. Nuo 1962 m. docentas, nuo 1967 m. profesorius. 1967 m. Maskvoje apgynė technikos mokslų daktaro (dabar – habilituoto daktaro) disertaciją. 1980 m. A. Kudzys išrinktas Lietuvos mokslų akademijos nariu korespondentu, 1990 m. – tikruoju nariu. Nuo 1972 m. – įvairių tarptautinių organizacijų narys. A. Kudzys yra 6 monografijų, 7 vadovėlių, 4 žodynų, apie 300 mokslo straipsnių autorius ir bendraautoris.

¹⁶ K. A. Pečiukonis, A. Gričiūtė, „Prisiminimai apie partizaninę veiklą ir lagerinę kančią“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 2005, t. 37, p. 236–243.

¹⁷ J. R. Bagušauskas, op. cit., p. 322–327.

¹⁸ Ibid., p. 85.

¹⁹ J. Rimdžių 1947 m. rudenį saugumas suėmė ir greičiausiai nukankino, nes jis dingo be žinios. J. Poškus kartu su J. Rimdžiumi mokėsi Vilniaus aukštesniosios technikos mokyklos Statybos skyriuje.

²⁰ K. Baliukevičius-Kostas, Rainys, Tylus – Dainavos apygardos vado L. Baliukevičiaus-Dzūko brolis. Gimė 1926 m. Alytuje. Dainavos apygardos partizanas nuo 1949 m. balandžio mėn. Nuo 1949 m. gegužės 26 d. – Pietų Lietuvos partizanų srities vado adjutantas, nuo 1949 m. rugsėjo 22 d. – srities štabo Žvalgybos skyriaus viršininkas, vėliau – srities štabo Visuomeninės dalies viršininkas, nuo 1950 m. – dar ir Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Gynybos pajėgų štabo pareigūnas. Žuvo 1951 m. vasario 14 d. Alytaus aps. Jaunionių k.

²¹ Min. pokalbis su A. Kudziu, garso kasetė Nr. 9.

²² Ibid.

²³ A. Kudziui tai papasakojo S. Vabalevičiaus bendradarbis B. Petrulis, *ibid.*, garso kasetė Nr. 10.

²⁴ Ibid.

²⁵ *Akademikas Antanas Kudzys...*, p. 72–76.

²⁶ B. A. Kavaliauskas-Zvainys, Žvainiukas gimė 1928 m. Būdamas moksleivis, gyvendamas Vilniuje, atlikdavo Didžiosios Kovos apygardos ryšininko pareigas. Suimtas 1947 m. liepos 26 d. ir Ypatingojo pasitarimo nuteistas dešimt metų kalėti. Žr. J. Daumantas, op. cit., p. 618.

²⁷ J. Poškaus 1947 m. birželio 13 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9610/3, t. 2, l. 79.

²⁸ O. Trakimaitė-Ožka gimė 1924 m. Naujažerio k. Žaslių vls. Trakų aps. Didžiosios Kovos apygardos viršininko Benedikto Trakimo-Genelio sesuo. Baigusi gimnaziją Vilniuje, įstojo į Vilniaus universiteto Medicinos fakultetą. Nuo 1945 m. pavasario – Didžiosios Kovos apygardos štabo pagrindinė ryšininkė, sužeistiems kovotojams teikė ir medicinos pagalbą. Vėliau – BDPS ryšininkė. 1947 m. gegužės 18 d. suimta ir nuteista dešimt metų kalėti. Paleista 1955 m. rugsėjo mėn. Žr. J. Daumantas, op. cit., p. 612.

²⁹ J. Poškaus 1947 m. birželio 13 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9610/3, t. 2, l. 79–89.

³⁰ J. Lukša-Vytis, Kazimieras, Arminas, Skirmantas, Daumantas, Skrajūnas gimė 1921 m. Nuo 1946 m. birželio 1 d. – Tauro apygardos leidinio „Laisvės žvalgas“ redaktorius, nuo birželio mėn. – Geležinio Vilko rinktinės vado pavaduotojas, štabo Spaudos ir propagandos skyriaus viršininkas, nuo rugsėjo 10 d. – VGPŠ adjutantas, nuo 1947 m. sausio 12 d. – Geležinio Vilko rinktinės štabo viršininkas, sausio 20–rugsėjo 20 d. – Birutės rinktinės vadas, nuo 1947 m. rugsėjo 20 d. (patvirtintas spalio 22 d.) – Tauro apygardos štabo Žvalgybos skyriaus viršininkas. Nuo 1947 m. gruodžio 15 d. – BDPS prezidiumo įgaliotinis užsienyje, nuo 1949 m. spalio 14 d. – Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos Visuomeninės dalies Politinio skyriaus viršininkas ir atstovas užsienyje, nuo 1950 m. lapkričio 25 d. – LLKS Vyriausiojo ginkluotųjų pajėgų štabo Žvalgybos skyriaus viršininkas. Žuvo 1951 m. rugsėjo 4 d.

³¹ J. Daumantas, op. cit., p. 617.

³² Ibid., p. 618.

³³ K. Matulevičius-Radvila gimė 1924 m. Vilkaviškio aps. Keturvalakių vls. Vidgirių k. Nuo 1945 m. rudens – Vytauto rinktinės partizanas. 1946 m. pradžioje paskirtas Tauro apygardos štabo

ryšininku ypatingiems reikalams. Nuo tų metų rudens dirbo apygardos štabo Politinės dalies skyriuje. Bendradarbiaudamas su skyriaus viršininku Alfonsu Vabalu-Gediminu, daug prisidėjo prie apygardos laikraščio „Laisvės žvalgas“ leidimo. 1947 m. birželio 13 d. Kaune, J. Poškaus-Rolando bute, surengtoje saugumiečių pasaloje buvo suimtas ir nuteistas dešimt metų lagerio. Žr. K. Matulevičiaus baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18351-LI, l. 1, 174-30.

³⁴ J. Poškaus 1947 m. birželio 13 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 9610/3, t. 2, l. 90.

³⁵ J. Daumantas, *op. cit.*, p. 771.

³⁶ LSSR MGB Kauno skyriaus Tardymo poskyrio viršininko pavaduotojo vyr. lt. Liniovo ir LSSR MGB Kauno skyriaus Tardymo poskyrio viršininko kpt. Fominycho 1947 m. rugpjūčio 31 d. tardymo bylos Nr. 2305 kaltinamoji išvada, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9610/3, t. 8, l. 96.

³⁷ Didžiojo Lietuvos Kunigaikščio Gedimino ordino III laipsnio kavalierius Lietuvos kariuomenės pulkininkas leitenantas Z. Talevičius 1934 m. vadovavo Lietuvos kariuomenės šarvuotųjų rinktinei.

³⁸ J. Poškaus 1947 m. birželio 16 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9610/3, t. 2, l. 125.

³⁹ J. Daumantas, *op. cit.*, p. 714.

⁴⁰ S. Jakštavičiaus 1947 m. rugsėjo 26 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 36830/3, t. 1, l. 17–29.

⁴¹ J. Daumantas, *op. cit.*, p. 716.

⁴² S. Jakštavičiaus 1947 m. gruodžio 13 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 36830/3, t. 1, l. 173.

⁴³ S. Jakštavičius-Katinas, Diedukas gimė 1912 m. Šiaulių aps. Žagarės vls. Judeikos k. 1941 m. rugsėjo mėn. įstojo į savisaugos policijos batalioną, kuris buvo išsiųstas į Baltarusiją kovoti su raudonaisiais partizanais. 1943 m. liepos mėn. dezertavo iš bataliono ir grįžo į Lietuvą. Nuo 1944 m. pabaigos – Alfonso Arlausko dalinio būrio vadas. Nuo 1945 m. – Tauro apygardos Stirnos bataliono Panteros kuopos būrio, vėliau – kuopos vadas, nuo 1946 m. pradžios – Žalgirio rinktinės būrio, vėliau – kuopos vadas, nuo gegužės 20 d. – 53-iosios kuopos vadas, nuo 1947 m. – Birutės rinktinės štabo viršininkas. 1947 m. balandžio 26–1947 m. birželio 15 d., J. Lukšai laikinai išvykus į Lenkiją, – Birutės rinktinės vadas. J. Lukšai grįžus, vėl ėjo štabo viršininko pareigas. Suimtas 1947 m. rugsėjo 22 d. Pogrindyje turėjo kapitono laipsnį. Žr. S. Jakštavi-

čiaus 1947 m. rugsėjo 26 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 18–29.

⁴⁴ J. Čižeika-Stepas 1944 m. nusileido Lietuvoje su grupe vokiečių žvalgybos mokykloje parengtų lietuvių desantininkų.

⁴⁵ V. Buzas-Vytautas gimė 1926 m. Kauno aps. Panemunės vls. Vaikatrakių k. Suimtas 1947 m. rugsėjo 24 d.

⁴⁶ K. A. Pečiukonis gimė 1929 m. sausio 1 d. Lazdijų aps. Rudaminos mstl. 1946 m. dirbo Lazdijuose finansų skyriuje ir palaikė ryšius su Tauro apygardos Vytauto rinktine. 1946 m. liepos 20 d. saugumo suimtas, bet, pavykus pabėgti, įstojo į Tauro apygardą. 1946 m. rudenį kartu su atvykusiu į Kauną Tauro apygardos Vytauto rinktinės štabo atstovu A. Pečiuliū-Baritonu organizavo pasipriešinimo organizaciją – Lietuvos laisvės gynimo frontą, kurio pagrindinis tikslas buvo remti tremtyje esančius tautiečius.

⁴⁷ P. Laurinavičius-Trimitas 1944 m. sausio–birželio mėn. tarnavo mokomajame policijos batalione Prienuose. 1946 m. rudenį jis, mokydamasis Kauno finansų technikume, užmezgė ryšį su Tauro apygardos Birutės rinktinės partizanų V. Bumblu-Jūrele ir spalio mėn. įstojo į partizanus. 1947 m. pradžioje užmezgė ryšį su J. Lukša-Skirmantu, A. Lukša-Arūnu, A. Banioniu, A. Kuzu, J. Marcinkevičiumi ir E. Svilainiu, su kuriais rūpinosi antisovietinės literatūros platinimu ir ginklų kaupimu. Žr. LSSR MGB Kauno skyriaus Tardymo poskyrio viršininko pavaduotojo vyr. lt. Liniovo ir LSSR MGB Kauno skyriaus Tardymo poskyrio viršininko kpt. Fominycho 1947 m. rugpjūčio 31 d. tardymo bylos Nr. 2305 kaltinamoji išvada, *ibid.*, b. 9610/3, t. 8, l. 86.

⁴⁸ K. A. Pečiukonis, A. Gričiūtė, *op. cit.*, p. 238.

⁴⁹ J. Poškaus 1947 m. birželio 18 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9610/3, t. 2, l. 160–164.

⁵⁰ K. A. Pečiukonis, A. Gričiūtė, *op. cit.*, p. 238; S. Jakštavičiaus 1947 m. spalio 8 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 36830/3, t. 1, l. 70.

⁵¹ J. Poškaus 1947 m. birželio 18 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 9610/3, t. 2, l. 162.

⁵² S. Jakštavičiaus 1947 m. spalio 8 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 36830/3, t. 1, l. 70.

⁵³ J. Poškaus 1947 m. birželio 13 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 9610/3, t. 8, l. 85–124.

⁵⁴ K. Matulevičiaus 1947 m. birželio 19 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. P-18351-LI, l. 1, 31.

⁵⁵ Tauro apygardos Birutės rinktinės vado

S. Jakštavičiaus-Katino 1947 m. birželio 10 d. įsakymas, *ibid.*, b. 9610/3, t. 8, l. 149.

⁵⁶ A. Baltušio 1947 m. birželio 12 d. laiškas J. Poškui, *ibid.*

⁵⁷ K. Matulevičiaus 1947 m. birželio 19 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. P-18351-LI, l. 1, 31.

⁵⁸ A. Kuzas nuo 1943 m. rudens tarnavo vokiečių 1-ajame policijos batalione. 1944 m. balandžio mėn. netoli Minsko kovose su Raudonąja armija buvo sunkiai sužeistas ir gydėsi Rygos ligoninėje. Artėjant frontui pabėgo į Vokietiją ir ten įstojo į *vermachto* dalinius, kur kovojo iki karo pabaigos. 1945 m. liepos mėn. grįžo į Kauną, kur be dokumentų nelegaliai gyveno iki suėmimo. 1946 m. gruodžio mėn. susipažino su P. Laurinavičiumi ir įsitraukė į pagrindinę veiklą. 1947 m. birželio pirmoje pusėje A. Kuzas ir P. Laurinavičius buvo sulaikyti J. Marcinkevičiaus bute, bet abiem pavyko pro langą pabėgti. Žr. *ibid.*, l. 91.

⁵⁹ J. Laurinavičiaus 1947 m. birželio 20 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 9610/3, t. 2, l. 14.

⁶⁰ K. A. Pečiukonis, A. Gričiūtė, *op. cit.*, p. 239.

⁶¹ *Ibid.*

⁶² 1947 m. liepos 17 d. suimti devyni Geležinio Vilko 4-osios kuopos (vadas Vytautas Juodis-Šarūnas) rezervinės grupės, įkurtos 1945 m., nariai. Iš jų žinomi Antanas Bakys-Karbiuratorius, Pranas Karčiauskas-Apuokas (g. 1923 m.), Jurgis Karčiauskas-Putinas (g. 1928 m.), Marija Karčiauskaitė-Simpatija (g. 1921 m.); visi iš Strielčių k. Žr. V. Juodsnukis, *op. cit.*, p. 402.

⁶³ LSSR MGB Kauno skyriaus Tardymo poskyrio viršininko pavaduotojo vyr. lt. Liniovo ir LSSR MGB Kauno skyriaus Tardymo poskyrio viršininko kpt. Fominycho 1947 m. rugpjūčio 31 d. tardymo bylos Nr. 2305 kaltinamoji išvada, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9610/3, t. 8, l. 88.

⁶⁴ *Ibid.*, l. 89.

⁶⁵ J. Poškaus-Rolando atsiminimai, straipsnio autoriaus asmeninis archyvas; J. Poškaus-Rolando atsiminimai, J. Poškus asmeninis archyvas, garso kasetės Nr. 1–2.

⁶⁶ 2007 m. spalio 9 d. pokalbis su J. Poškumi, J. Ohmano asmeninis archyvas, vaizdo kasetė.

⁶⁷ Archyvinės bylos Nr. 42/34, saugomos KGB prie Lietuvos SSR Ministrų Tarybos, išrašas apie banditinius išpuolius, įvykdytus ginkluotų nacionalistinių gaujų narių, veikusių Lietuvos SSR apskrityse 1950 m. liepos 1–1950 m. gruodžio 31 d., LYA, f. 3377, ap. 55, b. 88, l. 45, 58.

⁶⁸ Min. pokalbis su A. Kudziu, garso kasetė Nr. 10.

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ J. Poškaus-Rolando atsiminimai, straipsnio autoriaus asmeninis archyvas, p. 9; J. Poškaus-Rolando atsiminimai, J. Poškus asmeninis archyvas, garso kasetė Nr. 2.

⁷¹ J. Poškaus-Rolando atsiminimai, straipsnio autoriaus asmeninis archyvas, p. 11; J. Poškaus-Rolando atsiminimai, J. Poškus asmeninis archyvas, garso kasetė Nr. 2.

⁷² J. Poškaus-Rolando atsiminimai, straipsnio autoriaus asmeninis archyvas, p. 11; J. Poškaus-Rolando atsiminimai, J. Poškus asmeninis archyvas, garso kasetė Nr. 2; 2007 m. spalio 12 d. pokalbis su J. Poškumi, J. Ohmano asmeninis archyvas, vaizdo kasetė.

⁷³ *Tiesa*, 1947, gegužės 14.

⁷⁴ J. Poškaus-Rolando atsiminimai, straipsnio autoriaus asmeninis archyvas, p. 11.

⁷⁵ S. Jakštavičiaus 1947 m. spalio 8 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 36830/3, t. 1, l. 114–115.

⁷⁶ K. Ambrozaitis, *Gyvenimo keliu*, Vilnius, 2006, p. 39.

⁷⁷ M. Pocius, *Kita mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais*, Vilnius, 2009, p. 181; S. Jakštavičiaus 1947 m. spalio 8 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 36830/3, t. 1, l. 114–115.

⁷⁸ O. Voverienė, „Ryšininė Rugiagėlė“, *XXI amžius*, 2002, spalio 16.

⁷⁹ S. Jakštavičiaus 1947 m. spalio 16 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 36830/3, t. 1, l. 111.

⁸⁰ J. Poškaus 1947 m. birželio 13 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 9610/3, t. 8, l. 85–124.

⁸¹ Laikinoji Tautos Taryba tada neegzistavo. Kaip laikina aukščiausioji tautos politinė valdžia ji numatyta 1949 m. vasario 16 d. LLKS Tarybos deklaracijoje:

„6. Nuo okupacijos pabaigos ligi susirenkant demokratiniam Lietuvos Seimui įstatymų leidžiamąją galią turi Laikinoji Tautos Taryba.

7. Laikinąją Tautos Tarybą sudaro: visų vieningoje vadovybėje Lietuvoje ir užsienyje kovojančių sričių, apygardų, rinktinių, aukštųjų mokyklų, kultūrinių, religinių organizacijų bei sąjūdžių ir tautoje atramą turinčių politinių partijų atstovai, prisilaikant proporcingo atstovavimo principo.

[...]

9. Laikinoji Lietuvos Vyriausybė sudaroma LLKS Tarybos Prezidiumo Pirmininko pavedimu. Vyriausybė atsakinga prieš Laikinąją Tautos Tarybą.“

⁸² BDPS prezidiumo 1947 m. birželio 12 d. atsišaukimas į lietuvių tautą, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9610/3, t. 8, l. 149-13–149-14.

⁸³ 2007 m. spalio 11 d. pokalbis su J. Poškumi, straipsnio autoriaus asmeninis archyvas, garso kasetė Nr. 2.

⁸⁴ V. Seliokas, *Atsiminimai*, Vilnius, 2001, p. 285–287.

⁸⁵ B. Ulevičius, „Vadu gimstama“, p. 19–38.

⁸⁶ D. Kuodytė, „Bendras Demokratinis Pasipriešinimo Sąjūdis 1946 m. pabaigoje–1948 m. pradžioje“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1994, t. 11, p. 5–35; Tos pačios, „Ižanginis straipsnis“, in V. Seliokas, *Atsiminimai*, Vilnius, 2001, p. 5–12.

⁸⁷ B. Ulevičius, „Vadu gimstama“, p. 34.

⁸⁸ P. Laurinavičiaus 1947 m. liepos 20 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 36830/3, t. 7, l. 33.

⁸⁹ K. Matulevičiaus 1947 m. birželio 19 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. P-18351-LI, l. 31.

⁹⁰ S. Jakštavičiaus 1947 m. lapkričio 13 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 36830/3, t. 1, l. 142–143.

⁹¹ V. Juodsnukis, *op. cit.*, p. 441.

⁹² *Ibid.*, p. 442.

⁹³ *Ibid.*, p. 441–445.

⁹⁴ S. Jakštavičiaus 1947 m. rugsėjo 26 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 36830/3, t. 1, l. 19.

Gauta 2011 10 05
Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5, Vilnius

PRIEDAS. Partizano Jono Poškaus-Rolando biografijos bruožai

Jonas Poškus gimė 1923 m. rugsėjo 30 d. Varėnos apskrities Tolkūnų kaime, Teresės Žalanskaitės ir Vinco Poškaus šeimoje. Tėvai emigrantai susituokė Jungtinėse Amerikos Valstijose ir vėliau grįžo į Lietuvą. Savo atsiminimuose J. Poškus rašo, kad jo motina buvusi „geniali“: devynerių metų amžiaus ji kartu su pusseserėmis užsikasė anglyse laive, plaukiančiame į Ameriką. Iki devyniolikos metų ji netoli Čikagos dirbo šachtoje valytoja. Ten susipažino su J. Poškaus tėvu, kuris buvo tų laikų „kaubojus“ (turėjo 2 koltus) ir taip pat dirbo šachtoje. Ten gimė Jono sesuo Onutė ir vyresnysis brolis Juozas. Grįžę į Lietuvą, Vincas ir Teresė Poškai nusipirko dviejų aukštų namą, atidarė restoraną, kurį pavyduoliai padegė, bet rūsyje paslėpti auksiniai pinigai išliko. Tada tėvai vėl nusipirko namus, 25 ha žemės, kurioje ūkininkavo, turėjo 10–15 karvių, arklių ir vėl atsistojo ant kojų.

Vincas Poškus aktyviai dalyvavo 1918–1920 m. nepriklausomybės kovose su lenkais ir bermontininkais. Šeimoje užaugo dvi seserys ir keturi broliai, Jonas iš jų buvo jauniausias. Sesuo Onutė Nedzeikienė su vyru ir trimis vaikais 1941 m. birželio mėn. buvo ištremta į Sibirą. 1948 m. ji, pabėgusi iš tremties, gyveno Prienuose ir Kaune. Visi broliai buvo aktyvūs antisovietinio pasipriešinimo dalyviai. Už tai brolis Vincas 1945 m., Juozas 1947 m. buvo

nuteisti po dešimt metų, o Viktoras 1948 m. – dvidešimt penkerius metus kalėti. Saugodamiesi sovietų teroro ir tremties, tėvai buvo priversti slapstytis, jų turtą išgrobstė sovietų valdžia*.

Baigęs šešias pradžios mokyklos klases, J. Poškus 1937 m. įstojo į Alytaus gimnaziją, o 1940 m. – į Merkinės progimnaziją. Jis prisiminė, kaip, 1940 m. birželio 15 d. prasidėjus Lietuvos okupacijai ir Raudonajai armijai žygiuojant per Merkinę, apsiverkusi motina liūdnai sakė: „Tai ne rusai atėjo, tai atėjo mūsų mirtis.“ Pirmą laisvės kovotojo krikštą J. Poškus gavo 1941 m. vasario 16 d. naktį, kai kartu su kitais Merkinės gimnazistais miestelyje ir jo apylinkėse iškėlė 32 trispalves. Nespėjusius baigti kabinti vėliavų jaunuolius, drauge ir J. Poškų, milicija sugavo ir uždarė į kamerą, kur atėjęs gimnazijos direktorius visus gerokai aptalžė lazda.

Vokiečių okupacijos metais J. Poškus baigė Vilniaus aukštesniosios technikos mokyklos Statybos skyrių. Kartą su bendrakursiais Albinu ir Jonu Zacharais iš Vilniaus geto policininko Keršio (iš jo nuomojosi kambarį) sužinojo apie galimybę išgelbėti sušaudyti pasmerktus žydus per šiaurinėje geto dalyje esančias dvi angas. J. Poškus tai prisimindamas pasakojo: „Naktį ten įlindom. Vieni žydai mus išvijo išvadindami provokatoriais. Vis dėlto apie 32 ar 36 žmones – jaunuolius, mergaites – išvedėme ir paslėpėme Polocko gatvės viename rūsių. Tačiau mes nuo jų pavargom – juk reikia juos maitinti. O mes patys pusbadžiai. Iš pradžių, kai nešėme lašinius, tai dar ne visi ir valgė. Sriubą jiems virėme kibirais po 20–30 kg. Naktimis nešdavome. Praėjo savaitė, dvi, ir patys jau neturim ko valgyt. Tada mes juos išvedėme iš Vilniaus į Pinsko pelkes, kur daugybė partizanų. Privedėme juos beveik iki Lydos. Likus 10–15 km, palikome. Kas toliau jiems atsitiko, kur jie toliau nuėjo, taip ir nežinoma.“ Žydus iš geto J. Poškus gelbėjo du kartus ir vėliau tris dienas vedė Baltarusijos link. Deja, nei pavadžių, nei tikslios datos silpnėjanti jo atmintis negalėjo atkurti. Akademikui A. Kudziui J. Poškus vėliau sakė išgelbėjęs dvi turtingo žydo dukras, kurių vieną nuvargusią nešęs Baltarusijos link.

Pasak J. Poškaus, 1943 m. Vilniuje jis protarpiais palaikė ryšius su Lietuvos laisvės armijos (toliau – LLA) vadais Kaziu ir Pranu Veverskiais bei Adolfu Kubiliumi, priklausė ginkluotai LLA jaunuolių grupei. Gana mįslingas šio žmogaus pasakojimas apie tai, kaip jis atsidūręs tarp lenkų Armijos Krajovos (toliau – AK) partizanų. Ten jis baigė pagrindinius partizaninio karo taktikos ir žvalgybos kursus, jam buvo suteiktas poručiko laipsnis.

Istorikams žinoma, kad tokius kursus AK iš tikrųjų rengė. Šio gyvenimo epizodo J. Poškus gėdijosi ir vėliau stengėsi nuo draugų jį nuslėpti, nors tuomet jis įgijo labai vertingos pagrindinio darbo patirties ir išmoko konspiracijos. J. Poškaus teigimu, karo metais užsiėmė jo ir lenkaitės, aukšto AK karininko pussėsės, abipusė simpatija. Kadangi J. Poškus puikiai kalbėjo lenkiškai, mergina pasiūlė per savo ryšius padėti jam įstoti į AK. Kaip rašė atsiminimuose, jis dalyvavo lenkų partizanų karinėse operacijose grobiant ginklus ir kartą

* Akademikas Antanas Kudzys: mokslininkas, pedagogas, inžinierius, sportininkas, Kaunas, 2005, p. 32.

už atsisakymą „nuimti“ jauną vokiečių sargybinių, saugojusį vagonus, vos nebuvo lenkų vadovybės sušaudytas. Švelnaus ir jautraus charakterio jaunuoliui buvo nepriimtina durklu žudyti žmogų.

1944 m. vasarą vokiečiams traukiantis iš Lietuvos, J. Poškus su draugais Kirtimuose iš nesaugomų sandėlių pavogė ginklų ir įsiliejo į Dainavos apygardos partizanų gretas. Su pusbroliu Boleslovu Poškumi-Naru, Gediminu* jis priklausė Geležinio Vilko rinktinės Jono Jakubavičiaus-Rugio ir Adolfo Baublio-Merkio daliniams, veikusiems Varėnos valsčiuje. J. Poškui teko susiremti su saugumo daliniais Tolkūnų miške, Mardasavo kaime ir kitur. 1945 m. gruodžio 15 d. jis dalyvavo Merkinės puolimo operacijoje, atrodo, Alfonso Bucevičiaus-Studento būryje. Šis būrys, ginkluotas automatais, kulkosvaidžiais ir keliais pancerfaustais**, buvo išsiųstas į Subartonių mišką surengti pasalos Merkinės sribams į pagalbą galinčiai atvykti NKVD kariuomenei. Alytaus–Merkinės kelyje apšaudęs sunkvežimiais atvykstančius okupanto kariškius, A. Bucevičiaus-Studento būrys laimingai pasitraukė. Nebūdamas karingas, J. Poškus neįtiko į griežtą kovą linkusiems A. Baubliui-Merkiui ir J. Jakubavičiui-Rugiui, todėl nutraukė su jais ryšius. Atvykęs į Kauną, pradėjo naują gyvenimo etapą.

1945 m. vasarą ligotas J. Poškaus brolis Juozas, buvęs Simno apylinkių partizanas, gyvenęs Garliavoje ir padėjo atvykusiam broliui užmegzti ryšius su Kauno apylinkėse veikusiais laisvės kovotojais. Legaliai gyventi būtinus dokumentus J. Poškui parūpino jo geras draugas A. Kudzys. 1937–1940 m. jie drauge mokėsi Alytaus gimnazijoje. A. Kudzys taip pat padėjo J. Poškui 1945 m. vasarą tapti Kauno Vytauto Didžiojo universiteto Statybos fakulteto hidrotechnikos specialybės studentu. 1947 m. kovo mėn. Tauro apygardos Birutės rinktinės vadas Juozas Lukša-Skirmantas įpareigojo J. Pošką organizuoti Kaune partizanų rezervininkų, rėmėjų grupes. (Smulkiau apie J. Poškaus partizaninę veiklą Kaune žr. p. 63–74.)

1947 m. birželio 12 d. J. Poškus-Rolandas buvo suimtas. Visą gyvenimą jis liko dėkingas MGB ligoninės žydaitei gydytojai, kuri, matyt, buvo jį išimylėjusi ir pamokė, kaip elgtis kankinimų metu. Pasak J. Poškaus, saugumiečiai būtų jį mirtinai nukankinę, kai, aprenkę tramdomaisiais marškiniais, su geležine lazda ir virvėmis lenkdavo jį atgal, siekdami galvą prilenkti prie pėdų. Pamokytas gydytojos, J. Poškus stipriai įtempdavo raumenis ir taip sutaupydavo keletą centimetrų iki kritinės ribos, o vėliau nežmoniškai rėkdavo, taip duodamas suprasti, kad stuburas jau neva sulaužytas.

Net žiauriai kankinamas, J. Poškus nieko neišdavė ir buvo nuteistas pagal RSFSR baudžiamojo kodekso 58-1a ir 58-II straipsnius dvidešimt penkerius metus lagerio ir dar penkerius metus be teisių, su turto konfiskavimu. Aukščiausiosios baudmės tribunolas negalėjo

* B. Poškus-Naras, Gediminas žuvo 1947 m. gruodžio 27 d. Mergežerio apylinkėse per susišaudymą su okupanto kariniais daliniais.

** Prieštankinis vokiškas granatsvaidis „Pancerfaust-44“. Kalibras – 43,8 mm, efektyvus šaudymo nuotolis – iki 200 m.

skirti, nes tuo metu Sovietų Sąjungoje buvo panaikinta mirties bausmė. Kalėjo Intos, Kemerovo ir Omsko lageriuose. Paleistas į laisvę, J. Poškus apsigyveno Omske, dirbo įvairiose Sibiro statybose, pasižymėjo kaip gabus statybos organizacijų vadovas. Keletą kartų 1975–1978 m. mėgino su šeima grįžti į Lietuvą, į Kaune buvusį motinos namą, bet visus kartus sovietinių pareigūnų ir KGB darbuotojų jam buvo įsakyta skubiai išvykti iš Lietuvos.

J. Poškus tėvynę išvydo tik 1991 m., jau Lietuvai atgavus nepriklausomybę, bet dėsė persikelti į ją gyventi. „Landsbergis – ne Havelas, o Brazauskas – ne Dubčekas“, – vertindamas suverenios Lietuvos gyvenimą sakydavo jis. Atvirai sakantis, ką mano, ir kritiškai atsiliepęs apie Lietuvoje vykstančius visuomeninius-politinius procesus, J. Poškus liko nesuprastas ir neįvertintas.

2001 m. Rusijoje banditai žiauriai nužudė jo 75 metų žmoną, artimą rusų demokratės Galinos Starovoitovos (beje, taip pat nužudytos) draugę. Žmonos mirtis J. Poškui suteikė daug skausmo. Jis nepaprastai kentėjo ir išgyveno. Jo paguoda liko Vilniuje dirbanti dukra Janina ir Vilniaus universitete studijuojanti vaikaitė Onutė*. 2007 m. pradžioje, jau būdamas silpnos sveikatos, J. Poškus pagaliau persikėlė gyventi pas dukrą į Lietuvą, kur 2009 m. sausio 5 d. mirė.

Anot akademiko A. Kudzio, „į pasipriešinimą mes įsijungėm dėl paprasto dalyko – iš prigimties nekentėm neteisybės. Nenorim pasirodyti kažkokiais didvyriais ir savo biografijų su Jonu Poškumi nutarėm negražinti, bet mes buvome idealistai. Jonas Poškus tikėjo, kad okupacijos panaikinimas – mėnesių klausimas. Ateis amerikoniai, turės kažkas pasikeisti, reikia laikytis, tada ir užsienis padės. Lietuvoje vyko žiaurus karas, mums sąžinė neleido nieko nedaryti, kai vienminčiai gimnazistai kovojo miškuose.“

* A. Kudzys, „Principingo kovotojo jubiliejus“, *Lietuvos aidas*, 2003, spalio 29; *Akademikas Antanas Kudzys...*, p. 72–76, 119–121, 160.

Mindaugas Pocius

ANTI-SOVIET RESISTANCE IN KAUNAS 1946–1947

Summary

The article explores efforts of the leadership of Tauras Command to expand the activities of the partisans and the underground reservists in Kaunas in 1947 as well as the anti-Soviet activities of students of Vytautas Magnus University and the Academy of Agriculture of Lithuanian in 1946–1947. The article attempts to answer the following questions: how did the activities of the partisans of Birutė Special Team (Tauras Command) and the reservists in Kaunas manifest themselves and why were they special? Did the underground leadership plan to destroy the following top officials of the country – the most well-known traitors of the homeland: Antanas Sniečkus, First Secretary of the Communist Party of Lithuania, Mečislovas Gedvilas, Chairman of the Soviet Council of Ministers of Soviet Lithuania, Justas Paleckis, Chairman of the Presidium of the Supreme Council, and others?

To sum up the results of the study, it can be stated that in the first few years after the war, various underground youth organisations and groups, whose members were usually young people originally from villages and with strong national identity, were actively involved in anti-Soviet activities in Kaunas higher schools. In May–June 1947, there were four corps (2, 3, 4, and 5) of Birutė Special Team (Tauras Command) Kaunas Group. They mostly consisted of partisans and members of the organisational sector

(reservists). Members of these corps carried out armed campaigns, distributed underground press, and collected material assets for the needs of Tauras Command.

For geographical strategic reasons, the leadership of Tauras Command planned to establish the Central Command Post of Lithuanian partisans in Kaunas, therefore, they sought to expand its influence in the city. In the first half of 1947, the leadership managed to set up organisational units and begin active underground activities in the city of Kaunas. However, due to the relatively efficient operations of the USSR state security agents, it became complicated for partisans to carry out their actions. In summer-autumn 1947, the Ministry of State Security managed to detain most of the freedom fighters of Birutė Special Team Kaunas Group, as well as the reservists.

The alleged assassination attempt of Justas Paleckis, Chairman of the Supreme Council of the LSSR, by the corps of Birutė Special Team Kaunas Group still remains a mystery. A possible version has not been confirmed by other independent sources. On the other hand, it is certain that the leadership of Tauras Command did have a plan to destroy leaders of the LSSR (Sniečkus, Gedvilas, and Paleckis) and encouraged leaders of the corps of Kaunas Group to prepare for the assassination of the highest government officials.

Lietuvos laisvinimas tarp Helsinkio ir Belgrado konferencijų: krizė ar nauji impulsai?

Straipsnyje atskleidžiami nevienareikšmiai Helsinkio susitarimų įtakos Lietuvos laisvės bylai vertinimai, parodomos naujos kokybės paieškos Lietuvos laisvinimo sąjūdyje laukiant Belgrado konferencijos. Tyrimo objektu pasirinkti pagrindiniai, aktyviausi šio proceso veiksniai – politinė veikla užsiimančios lietuvių išeivių organizacijos VLIK'as, ALT ir PLB.

ĮVADAS

Pradėjus mažėti tarptautinei įtampai tarp Rytų ir Vakarų, t. y. įsigalint detantui (*détante*), laisvoji lietuvių Vakaruose, arba politinė lietuvių išeivija, labai nerimavo dėl Lietuvos laisvinimo perspektyvos. XX a. aštuntasis dešimtmetis prasidėjo nuolatiniais Sovietų Sąjungos ir Jungtinių Amerikos Valstijų vadovų susitikimais, kurie bylojo tiek apie sovietų iškeltą taikaus sambūvio šūkio įgyvendinimą, tiek apie Vakarų šalių posūkį nuo šaltojo karo politikos. Taigi klostėsi palankios prielaidos Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos (toliau – ESBK) procesui ir jo pagrindiniam rezultatui – Helsinkio susitarimams. 1975 m. rugpjūčio 1 d. Suomijos sostinėje Helsinkyje JAV, Kanada ir 33 Europos valstybės pasirašė ESBK baigiamąjį aktą. Šiame dokumente

šalys signatarės įsipareigojo „suteikti visišką veiksmingumą pasitarimo rezultatams ir garantuoti, kad jų valstybėse ir visoje Europoje būtų naudojamos šių rezultatų teikiamais vaisiais“¹. Ypatingo laisvosios lietuvių susidomėjimo sulaukė keletas Baigiamojo akto principų, kuriais Helsinkio konferencijoje dalyvaujančios valstybės įsipareigojo vadovautis tarpusavio santykiuose. Štai pirmasis jų skelbė šalių suverenią lygybę, suverenumui būdingų teisių gerbimą, trečiasis – sienų nekeičiamumą, penktasis – taikų ginčų reguliavimą, septintasis – žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių (minties, sąžinės, religijos ir įsitikinimų) gerbimą, aštuntasis – tautų lygiateisiškumą ir teisę pačioms tvarkyti savo likimą. Visi šie principai ne tik buvo susiję su Lietuvos laisvinimo procesu, bet ir sulaukė nevienareikšmių vertinimų. Pats grėsmingiausias tiek Lietuvos, tiek kitų Baltijos šalių laisvės bylai atrodė trečiasis principas, fiksuojantis Europos valstybių sienų *status quo*, taigi tarsi įteisinantis teritorinį sovietų grobį Antrojo pasaulinio karo išvakarėse ir jam praužus. Manyta, kad toks aiškus SSRS sienų pripažinimas *de facto* pakenks Lietuvos laisvinimo sąjūdžiui Vakaruose. Kita vertus, Baigiamajame akte laisvoji lietuvių rado ir viltingų ženklų. Tai nuostata, numatanti periodiškai rengti šalių

ESBK signatarių susitikimus, aptariančius, kaip laikomasi dokumente deklaruojamų principų. Pirmasis toks susitikimas buvo numatytas surengti 1977 m. antrojoje pusėje Jugoslavijos sostinėje Belgrade.

Taip formavosi naujos aplinkybės, turėjusios padėti spręsti Baltijos šalių laisvės bylą. Lietuvos laisvinimo sąjūdyje Vakaruose dalyvaujantys pagrindiniai veiksniai – Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (toliau – VLIK), Amerikos lietuvių taryba (toliau – ALT), Pasaulio lietuvių bendruomenė (toliau – PLB) – iš pradžių įvairiai reagavo į Helsinkio konferencijos dokumentus. Tačiau ilgainiui jų požiūriai supanašėjo ir visi jie ėmė kelti SSRS okupuotose šalyse žmogaus teisių pažeidimo, religinio persekiojimo, rusinimo ir kt. faktus, o kartu – liudyti neteisėtą Lietuvos okupaciją.

Svarbu, kad, nepaisant tarpusavio prieštaravimų, visiems Lietuvos laisvinime dalyvaujantiems pagrindiniams veiksniams – VLIK'ui, ALT ir PLB – pavyko susitelkti ir nukreipti pastangas į pagrindinį tikslą – tėvynės laisvės bylą. Aptariamam laikotarpiu ryškėjo dar aktyvesnės išeivių iš Baltijos šalių (lietuvių, latvių, estų) politinių organizacijų Vakaruose bendro vardiklio paieškos. Tai pastebima ne tik Helsinkio baigiamojo akto pasirašymo išvakarėse, bet ir rengiantis Belgrado konferencijai.

Šiame straipsnyje atskleidžiami nevienareikšmiai Helsinkio susitarimų įtakos Lietuvos laisvės bylai vertinimai, parodomos naujos kokybės paieškos Lietuvos laisvinimo sąjūdyje laukiant Belgrado susitikimo. Tyrimo objektas – pagrindiniai, aktyviausi šio proceso veiksniai – politinė veikla užsiimančios išeivijos lietuvių organizacijos VLIK'as, ALT ir PLB.

Straipsnio autorius prieš dešimt metų paskelbė pirmuosius šios temos tyrimus knygoje „Lietuvos laisvės byla Vakaruose 1975–1990“. Dėl archyvinės medžiagos

stygiaus tada buvo apsiribota Lietuvos ypatingajame archyve saugoma medžiaga, kas leido nagrinėti lietuvių laisvinimo darbuotę tik bendru aspektu. Šiuo metu Lietuvos centrinę valstybės archyvą papildė daug naujų dokumentų iš Lietuvos Respublikos pasiuntinybių ir konsulatų, veikusių Didžiojoje Britanijoje ir JAV (f. 648, 656, 658), todėl atsirado galimybė Lietuvos laisvinimo veiklą panagrinėti nuodugniau.

Kaip šaltinis paminėtina ilgamečio PLB veikėjo Broniaus Nainio knyga „Lietuvos laisvinimo keliu. PLB politinės veiklos atspindžiai“, kur, be kita ko, aprašoma ir šios organizacijos veikla Helsinkio susitarimų išvakarėse. ALT politinės veiklos aspektams nagrinėjamu laikotarpiu išryškinti ir patikslinti naudinga ilgamečio šios organizacijos veikėjo Kazimiero Šidlausko knyga „Svarstytos visuomeniniais ir teisiniais klausimais“, kurioje yra nemažai fragmentų, susijusių su Lietuvos laisvinimo problema prieš pasirašant Helsinkio baigiamąjį aktą. ALT laisvinimo darbai nušviesti ir Jono Aničo knygoje „Daktaro Kazio Bobelio politinė biografija“. Atskirą šaltinių grupę sudaro nors ir fragmentiškai, bet su tema susiję amžininkų ir politinių veikėjų straipsniai, pasisakymai nagrinėjamo meto periodinėje lietuvių išeivių spaudoje.

Paminėtini ir naujausi pastarojo meto lietuvių istorikų darbai. Tai Daivos Simanavičiūtės daktaro disertacija „Pasaulio lietuvių bendruomenės raida XX a. 5–8 dešimtmečiuose“, rekonstruojanti ir PLB politinės veiklos aspektus remiantis Vytauto Didžiojo universiteto Išeivijos studijų centre saugomais archyvais. Kitas temai svarbus tyrimas – Giedriaus Janausko monografija „Kongresinė akcija: JAV ir Kanados lietuvių politinis lobizmas XX a. 6–9 dešimtmečiais“. Joje pateikiama plati „kongresinės akcijos“, prisidėjusios prie Baltijos šalių laisvės bylos Šiaurės Amerikoje, panorama².

VLIK'AS: „LIETUVOS BYLOS GYNIMAS – DIDŽIAUSIAS RŪPESTIS“

Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas – pirmoji laisvosios lietuvių politinė organizacija, atkreipusi dėmesį į prasi-dėjusį ESBK rengimo procesą. Tuo tikslu dar 1972 m. lapkričio 7 d. buvo parengtas išsamus, dokumentais paremtas memoran-dumas. Jį buvo numatyta išsiuntinėti JAV, Kanadai ir Europos valstybėms, nepriklau-sančioms Rytų, t. y. vadinamajam socialisti-niam, blokui³. Memorandume VLIK'as aiškiai išsakė lietuvių tautos lūkesčius: „Pasiryžusi nekompromisiniai kovoti, kol bus atstatytas Lietuvos valstybės suverenumas, lietuvių tau-ta nelaiko, kad ją saisto nutarimai, padaryti nedalyvaujant jos teisėtam atstovui ir kurie [nutarimai. – J. B.] gali paliesti ar pažeisti Lietuvos teises ar gyvybinius jos interesus.“⁴ Ši nuostata patvirtino Lietuvos laisvinimo Vakaruose nuoseklumą. Ja VLIK'as toliau liu-dijo, kad laisvoji lietuvių yra susitelkusi kelti Lietuvos laisvės bylą. Todėl artėjant Helsinkio baigiamojo akto pasirašymo momentui buvo ieškoma daugiau lėšų šiam reikalui. Jos išau-go nuo 8 tūkst. dolerių 1973 m. iki 10 tūkst. dolerių 1974 m.⁵

VLIK'as, rengdamas minėtą memoran-dumą, jau buvo sulaukęs Jungtinių Valstijų administracijos patikinimo, kad JAV nekei-čia savo požiūrio į Baltijos šalių sovietinę okupaciją. Tai sužinota 1972 m. liepos 11 d., kai VLIK'o pirmininkas dr. Juozas Kęstutis Valiūnas susitiko su JAV valstybės depar-tamento Baltijos valstybių skyriaus vadovu Doyle'iu Martinu. Tada, aptariant vykstantį pasirengimą ESBK, D. Martinas patvirtino, kad „Baltijos valstybių padėtis yra skirtinga su Sovietų Sąjungos respublikų padėtimi [...], nes Lietuva turėjo savo nepriklausomą valstybę, kuri buvo jėga inkorporuota. JAV Lietuvos įjungimo į Sovietų Sąjungą nepri-

pažino ir nepripažins.“⁶ Dar labiau VLIK'o poziciją sustiprino 1973 m. lapkričio 8 d. JAV valstybės departamento raštas, kuriame pareikšta, kad „JAV politika Pabaltijo atžvil-giu nesikeisianti, kad Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos išvadoje teisiniai reikalai nebus pakeisti.“⁷ Tačiau ši JAV administracijos nuostata, VLIK'o nuomone, nevisiškai atitiko Baltijos tautų lūkesčius. Kaip žinome, ESBK dokumentuo-se užfiksuoti esamų Europos valstybių sienų neliečiamumo, laisvo tautų apsisprendimo ir žmogaus teisių gerbimo principai. Tačiau, VLIK'o požiūriu, laisvo tautų apsisprendimo principas nėra pakankama garantija sovietų okupuotoms Baltijos šalims išsilaivinti. Bū-tina siekti, kad ESBK dokumentuose greta minėto principo Vakarų valstybės nurodytų nepripažįstančios prievartinio ir neteisėto Baltijos valstybių įjungimo į Sovietų Sąjun-gą⁸. Dar kartą savo požiūrį VLIK'as išdėstė 1975 m. birželio 30 d. memorandume, adre-suotame Vakarų valstybių vyriausybėms. Dokumente primenama apie 1940 m. įvykius nulėmusį Molotovo–Ribbentropo paktą ir 1944–1952 m. masinius Baltijos šalių gyven-tojų trėmimus. Tačiau tik pasirašius Helsin-kio baigiamąjį aktą iš Vakarų valstybių atėjo žinia, kad jos palaiko Baltijos šalių laisvės lūkesčius. Tada VLIK'o pirmininko J. K. Va-liūno vardu buvo gautas Belgijos užsienio reikalų ministerijos 1975 m. rugsėjo 8 d. raštas, kuris kiek prasklaidė nuogąstavimus, kad bus pripažinti teritoriniai pokyčiai, atsi-radę Europoje po Antrojo pasaulinio karo. Dokumente pažymima, kad Molotovo–Rib-bentropo paktas „negali būti SSRS iškeltas kaip dalis [ESBK. – J. B.] tekstų, kurie nustato naujas sienas Antrojo pasaulinio karo pasek-mėje“. Toliau jame aiškinama, kad SSRS į karą įsitraukė tik 1941 m., o paktas nėra karo metų susitarimas¹⁰. Vadinasi, Helsinkio baigiamas aktas jokia būdu neįtvirtino Baltijos šalių inkorporavimo į SSRS fakto.

Tolėsnes Lietuvos laisvinimo gaires įsigaliojus Helsinkio konferencijos susitarimams VLIK'as numatė savo metiniame seime, vykusiam 1975 m. lapkričio 29–30 d. Niujorke. Jame pabrėžta būtinybė telkti Lietuvos laisvinimo organizacijas, palaikyti ryšius su kitų sovietų pavergtų tautų organizacijomis, bendradarbiauti su „Amnesty International“ ir kitomis tarptautinėmis organizacijomis bei stiprinti Pasaulinę baltų santalką (angl. *World Baltic Conference*, WBC). Numatyti šie artimiausi veiklos uždaviniai: remti Lietuvos laisvę ginančias rezoliucijas, rinkti žmogaus teisių ir religijos laisvės varžymo Lietuvoje faktus.

Plėtodamas laisvinimo veiklą, VLIK'as atkreipė dėmesį ir į informacinės tarnybos darbą. Be periodinio „Eltos informacijų“ biuletenio lietuvių ir užsienio kalbomis, įsipareigota parengti Juozo Pajaujo knygą apie sovietų genocidą okupuotoje Lietuvoje, enciklopedinį leidinį apie Lietuvą ir pažintinę brošiūrą apie VLIK'ą.

VLIK'o seimas patvirtino, kad bus ir toliau laikomasi 1966 m. Klivlande priimtų nutarimų. Laisvajai lietuvių buvo priminta, kad bendraujant su okupuotu kraštu būtina nepažeisti „Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės principų“.

1975 m. gruodžio 2 d. sulaukta oficialios JAV pozicijos dėl Baltijos šalių padėties pasirašius Helsinkio baigiamąjį aktą. Tai Atstovų Rūmų rezoliucija Nr. 864, kurioje pareikšta, kad „trys Baltijos valstybės – Estija, Latvija ir Lietuva – nuo Antrojo pasaulinio karo yra Sovietų Sąjungos neteisėtai okupuotos“ ir kad JAV „ilgalaikė oficiali politika, nepripažįstanti prievartinės Baltijos šalių aneksijos ir inkorporacijos į Sovietų Sąjungą, nebuvo paveikta Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos rezultatų“¹¹. Ši rezoliucija užkirto Sovietų Sąjungai kelią interpretuoti ESBK baigiamąjį dokumentą kaip pripažįstantį trijų Baltijos valstybių – Estijos, Latvijos

ir Lietuvos – inkorporavimą į SSRS. Teisybės dėlei būtina pažymėti, kad cituotam teiginiui atsirasti oficialiame JAV dokumente negalėjo neturėti įtakos ir nuosekli VLIK'o pozicija dėl ESBK ryšio su Lietuvos ir kitų Baltijos šalių laisvės byla.

Panašią rezoliuciją Nr. 319 1976 m. liepos 29 d. patvirtino ir JAV Senatas. JAV Atstovų Rūmų ir Senato rezoliucijos padėjo galutinai suformuluoti JAV Kongreso rezoliuciją Nr. 406, kurioje pakartota, kad JAV „jokiu būdu nepripažins Baltijos tautų aneksijos į Sovietų Sąjungą“¹².

Taip Vakarų politinė parama vėl pagyvino Lietuvos laisvinimo procesą. Tai rodo praslinkus metams nuo Helsinkio pasitarimo laisvosios lietuvių išsakyti konstruktyvūs ESBK dokumentų vertinimai. Šio veiklos baro lyderis buvo VLIK'as. 1976 m. rugsėjo mėn. VLIK'o vicepirmininkas dr. Bronius Nemickas suformulavo septynias perspektyvines Lietuvos laisvinimo veiklos tezes: 1) politiškai nėra pagrindo ir būtų netikslu laikyti Helsinkio baigiamąjį aktą perdėta nesėkme sprendžiant Lietuvos laisvės bylą; 2) šio dokumento „žala ar nauda“ Lietuvos laisvės bylai „kol kas dar neapčiuopiama“; 3) JAV Kongreso rezoliucijos dėl Baltijos valstybių inkorporavimo į SSRS nepripažinimo yra Helsinkio susitarimų atsvara; 4) tikėtina, kad 1977 m. Belgrade vyksiančioje Helsinkio įsipareigojimų vykdymo priežiūros konferencijoje bus sulaukta „naujų SSRS smūgių“; 5) Helsinkio baigiamajame akte iškelti žmogaus teisių ir laisvių principai „galėtų virsti tarptautinės teisės dėsniais“; 6) ESBK baigiamasis aktas „visiškai neišsprendžia Pabaltijo valstybių statuso“, todėl lieka vietos interpretacijoms; 7) įvairūs Baltijos valstybių statuso vertinimai „nesumenkina lietuvių tautos laisvės kovos lūkesčių ir galimybių“¹³.

Šios tezės vertintinos vienareikšmiškai: iš jų dvelkiantis optimizmas skatino VLIK'ą

ryžtingai kurti Lietuvos laisvinimo darbų strategijas. Ryžtą dar labiau sustiprino žinia iš okupuotos Lietuvos apie Helsinkio grupės susikūrimą¹⁴. Didelio laisvosios lietuvių dėmesio tada sulaukė Vakarų pasiekę lietuviai – disidentų kelią pasirinkę teatralai Aušra ir Jonas Jurašai. Jie patvirtino, kad Lietuvoje sovietai vykdo rusinimo politiką.

1976 m. JAV minėjo 200-ąsias nepriklausomybės metines. Tai buvo puiki galimybė priminti pasauliui ir Lietuvos laisvės problemą. Neatsitiktinai VLIK'o pirmininkas ta proga JAV prezidentui Geraldui R. Fordui nusiųstame sveikinime išreiškė viltį, kad „Jungtinės Valstybės ir toliau kreips savo dėmesį ir savo veiklą į tautinio apsisprendimo problemos išrišimą Pabaltijo valstybėse ir Rytų Europos kraštuose abelnai“¹⁵.

Jubiliejiniais Jungtinėms Valstijoms metais Lietuvos laisvinimo veiklos gairės buvo svarstomos metiniame VLIK'o seime. Jis vyko šalies sostinėje Vašingtone 1976 m. gruodžio 4–5 d. Šiame renginyje VLIK'as pažymėjo, kad okupuotoje Lietuvoje yra pamintos lietuvių tautos teisės į savitą kultūrą, vykdomas rusinimas, ir paragino laisvąją lietuvių aktyviau siekti, kad pavergtą tėvynę būtų išlaisvinta. Kartu VLIK'as išipareigojo vadovauti šiai kovai ir toliau reikšti politinę tautos valią. Siekiant vienybės, buvo iškelta svarbi mintis, kad „visuomeninė ir politinė diferenciacija sudaro natūralias sąlygas demokratiniais palinkimams“¹⁶ ir netrukdo derinti Lietuvos laisvinamojo darbo veiksmų bei siekti jų tęstinumo. Pasidžiaugęs lietuvių jaunimo dėmesiu Lietuvos laisvinimo sąjūdžiui Vakaruose, VLIK'as šiame seime pabrėžė, kad ateityje būtina kryptingai plėtoti šį darbą. Buvo patvirtintas siekis toliau bendradarbiauti su kitomis Lietuvos laisvinimo organizacijomis, pirmiausia su ALT ir PLB.

Netrukus šias Vašingtono seime išreikštas VLIK'o nuostatas pradėta įgyvendinti. Viena

pirmųjų šio darbo apraiškų – 1977 m. vasario 26–27 d. Niujorke surengtas uždaras politinis seminaras „Politika ir Lietuva“, skirtas išeivijos jaunimui. Renginyje buvo aptarta laisvinimo organizacijų veikla (pranešėjas Bronius Bieliukas), apžvelgta Lietuvos valstybingumo istorija (B. Nemickas), išdėstyti laisvinimo uždaviniai, viltys ir galimybės (Jurgis Valaitis). Pranešimus kitomis dviem temomis – „Pavergtojo ir laisvojo lietuvių jaunuolio psichologiniai bruožai“ ir „Galimi jaunimo uždaviniai veikloje prieš okupantą“ – parengė Pasaulio lietuvių jaunimo sąjungos (PLJS) atstovai Jolita Kisieliūtė ir Vytautas Vygantas¹⁷. Seminarui buvo pasirinktos temos, padedančios laisvosios lietuvių jaunuomenei orientuotis politiniuose Lietuvos laisvinimo reikaluose.

VLIK'as išsikėlė artimiausią siekį artėjančią Belgrado konferenciją panaudoti „mūsų politiniams tikslams“¹⁸. Kaip žinome, vienas svarbiausių klausimų, kurį rengėsi svarstyti Belgrado konferencija, buvo žmogaus teisės ir laisvės. Dėl to VLIK'as 1976 m. gruodžio 23 d. sudarė Lietuvos žmogaus teisių komisiją. Į ją buvo pakviesti prof. dr. Domas Krivickas (pirmininkas), prof. dr. Jonas Genys, Daiva Kezienė ir kun. Kazimieras Pugevičius. Vienas pirmųjų komisijos darbų – paskelbtas raportas apie religijos varžymą sovietų okupuotoje Lietuvoje laikotarpiu po Helsinkio baigiamojo akto pasirašymo, t. y. 1975 m. rugpjūčio 15–1976 m. spalio 10 d.¹⁹ Pagrindžiant dokumentais jame atskleidžiami akivaizdūs religijos varžymo faktai Lietuvos SSR. Gretinant 1940 ir 1975 m. statistiką, parodoma, kad Lietuvos gyventojų ir Lietuvos gyventojų katalikų santykis išlieka panašus: 3238 tūkst. gyventojų, iš jų 84,1 proc. katalikų 1940 m. ir 3261,8 tūkst. gyventojų, iš jų 83,5 proc. katalikų 1975 m. Tačiau nors gyventojų skaičius ir katalikų tikėjimą išpažįstančių žmonių skaičius likęs beveik toks pat, kunigų skaičius 1975 m.,

palyginti su 1940 m., sumažėjęs kone per pusę: nuo 1450 kunigų 1940 m. iki 765 kunigų 1975 m. Taip pat nurodyta, kad per šį laikotarpį kunigų seminaristų skaičius net 15 kartų dirbtinai sumažintas – nuo 425 (1940 m.) iki 29 (1975 m.). Sostinė Vilnius palikta be pagrindinės šventovės – katedros, o vyskupas Julijonas Steponavičius ištremtas ir negali atlikti savo tiesioginių pareigų, draudžiama religinė spauda, literatūra ir vaikų katechizavimas.

Kad Lietuvos gyventojai nesitaiksto su esama padėtimi, rodo raporte minimų lietuvių rezistentų Nijolės Sadūnaitės ir Antano Terlecko veiklos pavyzdžiai²⁰. Šis Lietuvos žmogaus teisių raportas, pateikdamas aki-vaizdžių faktų, atskleidė sunkią okupuoto krašto katalikų ir apskritai visų gyventojų padėtį.

VLIK'as, plėtodamas informacinį darbą, įsteigė žinių tarnybą „Lithuanian Information Service“, kurios tikslas – suteikti angliakalbams žmonėms žinių apie okupuotą Lietuvą, rengti enciklopedinio pobūdžio leidinį.

Kiekviena proga VLIK'as stengėsi reikšti lietuvių tautos lūkesčius, kalbėti apie jos kančias ir nelaimes. Antai artinantis pirmųjų masinių trėmimų, vykusių 1941 m. birželio 15 d., metinėms, laisvoji lietuviija kvietė protestuoti prieš sovietų vykdomą lietuvių tautos genocidą, ragino tikslinti tremtinių sąrašus ir registruoti smurtą vykdančių sovietų pareigūnų pavardes²¹. 1977-uosius paskelbus Sąžinės kalinių metais, atsišaukime „Padėkime lietuviams kaliniams“ VLIK'as sakė: „Šiandien svetimieji suiminėja ir laiko kalėjimuose bei lageriuose tūkstančius lietuvių patriotų vien todėl, kad jie yra lietuviai, nori laisvos ir nepriklausomos Lietuvos ar nori likti ištikimi savo religijai.“²²

VLIK'as toliau rinko dokumentinę medžiagą ir gaudavo vis naujų padėties Sovietų Lietuvoje liudijimų, tad jam nebuvo sunku rengti argumentuotus ir faktais paremtus me-

morandumus, t. y. dirbti svarbų laisvinimo darbą. Belgrado konferencijos išvakarėse, pritariant Lietuvos diplomatinei tarnybai (toliau – LDT), 1977 m. rugsėjo 19 d. buvo parengtas reikšmingas politinis VLIK'o memorandumas Vakarų demokratinėms vyriausybėms. Šiame dokumente pasitelkiami naujausi JAV prezidento G. R. Fordo, Prancūzijos prezidento Valéry Giscard'o d'Estaing'o, Didžiosios Britanijos ministro pirmininko Haroldo Wilsono, Kanados užsienio reikalų ministro Allano J. MacEacheno pasisakymai bei JAV Kongreso ir Kanados parlamento nutarimai Baltijos šalių laisvės klausimais²³. Dokumento svarbą sustiprino viltingi JAV delegacijos Belgrado konferencijoje nario senatoriaus Roberto Dole'o žodžiai. Jis patvirtino, kad Jugoslavijos sostinėje reikalausias atkurti Baltijos valstybių nepriklausomybę.

ALT: „KOMUNISTINIŲ UŽMAČIŲ DEMONSTRAVIMAS IR LIETUVOS LAISVĖS ATSTATYMAS“

Amerikos lietuvių taryba, įpusėdama ketvirtąją savo veiklos dešimtį, atstovavo demokratinėms politinėms JAV lietuvių srovėms ir turėjo kompetentingos politinės organizacijos vardą. Nuo 1970 m. ALT vadovavo dr. Kazys Bobelis, kuris toliau ryžtingai darbavosi reikšmingiausiam politiniam Lietuvos laisvės bare. Vienas svarbiausių šios veiklos principų buvo tas, kad ALT nariai, kaip JAV piliečiai, palaikė ryšį su šios šalies administracija ir nuolat priminė jai Lietuvos laisvės bylą. Kita vertus, ALT suprato tam tikrą laisvinimo darbuotės ribotumą, nes buvo priversta atsižvelgti į kintančią tarptautinę padėtį ir dėl to koreguoti savo veiklos strategiją.

Helsinkio baigiamojo akto pasirašymo išvakarėse – 1974 m. rugsėjo 28–29 d. – Či-

kagoje vykusiame aštuntajame Amerikos lietuvių kongrese išreiškta vienareikšmė mintis, kad ALT ir JAV lietuviai „niekadoms nenustos talkinę pavergtai tautai laisvę atgauti“. Šiame kongrese, reikšdama ryžtą išlaisvinti Lietuvą ir siekdama ieškoti naujų politinės veiklos formų, ALT, panašiai kaip ir VLIK'as, atsigręžė į laisvosios lietuvių jaunuomenę. Būsimoji pamaina paraginta domėtis lietuvių tautos praeitimi, kovomis už šalies laisvę ir gyventojų teises. Be to, ALT kongrese pakartojo savo nuolatinį šūkį, kad Lietuvą laisvinti turi „gerai žiniomis ir ryžtu apsišarvavęs lietuvis“. Vadinasi, jaunuomenė turi studijuoti lietuvių politinės minties raidą ir, pasirinkusi sau priimtina politinės raiškos kryptį, prisidėti prie „bendro ir vieningo laisvinimo darbo“²⁴. Todėl galima teigti, kad, artinantis Helsinkio baigiamojo akto pasirašymui, ALT, taikydamosi prie naujų aplinkybių, telkė lietuvių į laisvinimo darbą ir dar ryžtingiau kėlė laisvės bylos klausimą.

Kita reikšminga ALT mintis buvo nukreipta į pačius okupuoto krašto lietuvių ir jų teises. Ten pat, aštuntajame organizacijos kongrese, prof. Bronis J. Kaslas, nagrinėdamas žmogaus teisių problemą, išryškino svarbų laisvinimo veiklos tikslą ir objektą – Lietuvos lietuvių. Jis pareiškė: „Savo akciją turime kreipti žmogaus lietuvių kryptimi ir suvokti, jog, kokia Lietuva bebūtų, kad tik ji išliktų lietuviška.“ Toliau B. J. Kaslas pripažino, kad vienintelis kelias į šį tikslą yra „politinė kova tautos dalies, esančios emigracijoje“²⁵. Taigi iškelta Lietuvos laisvinimo veiklos Vakaruose ir galimo pasipriešinimo judėjimo pačioje Lietuvoje sąryšio idėja.

Kaip žinome, vienas iš Helsinkio konferencijos įsipareigojimų – žmogaus teisių gerbimas. Todėl neatsitiktinai laisvoji lietuvių siekė suaktualinti šią problemą sovietų valdomoje Lietuvoje. Tam ALT pasiūlė remtis svarbiomis tarptautinėmis organizacijomis. Be jau minėtos „Amnesty International“,

rekomenduota dar keletas: „International League for the Rights of Man“, „Antislavery Society“, „International Institute of Human Rights“ ir kt.²⁶ Suprantama, kad norint parengti argumentuotus kreipimusis į šias institucijas reikėjo sistemingai rinkti ir kaupti žmogaus teisių pažeidimo Sovietų Lietuvoje faktus. Šitaip ALT atsiskleidė naujos Lietuvos laisvinimo veiklos galimybės, o tai rodė Helsinkio konferencijos svarbą Lietuvos laisvės bylai.

Iš pradžių ALT mėgino pasiekti, kad į JAV delegaciją, vyksiančią į ESBK, būtų įtrauktas Baltijos tautų atstovas. Tuo reikalu 1975 m. vasario 18 d. buvo kreiptasi į JAV valstybės departamentą²⁷. Tačiau valstybės sekretorius Henry Kissingeris laikėsi nuomonės, kad „detantes labai galima pripažinti Baltijos šalių įjungimą į SSRS“²⁸, todėl, nesulaukus šios institucijos palaikymo, teko kurti kitus planus.

Tvyrančią nepasitikėjimo Helsinkio konferencija atmosferą kiek prasklaidė 1975 m. vasario 27 d. Baltuosiuose rūmuose įvykęs susitikimas su Baltijos šalių atstovais. Lietuvių delegaciją sudarė ALT atstovai dr. K. Bobelis, dr. K. Šidlauskas ir Teodoras Blinstrubas. Susitikime buvo pareikšta, kad JAV pozicija nekinta ir kad ji nesirengia pripažinti Baltijos šalių inkorporavimo į SSRS fakto²⁹.

Dar vieno panašaus patikinimo JAV požiūrio į Baltijos šalis klausimu sulaukta pačiose Helsinkio dokumentų pasirašymo išvakarėse – 1975 m. liepos 25 d. Vašingtone surengtame Baltijos ir kitų į sovietų priklausomybę patekusių tautų atstovų priėmime. Jame JAV prezidentas, išryškinęs ESBK tikslus, nurodė ypatingą Baltijos šalių padėtį. G. R. Fordo žodžiais, „JAV niekadoms nėra pripažinusios Baltijos tautų įjungimo į Sovietų Sąjungą ir to nedaraučios nei ši kartą, t. y. kad Europos Saugumo konferencijos išvados jokių būdu nepaliečia JAV oficialios nepri-

pažinimo politikos.³⁰ Vėliau ALT pažymėjo, kad tokio svarbaus pareiškimo JAV „nebuvo padaryta bent nuo Rooseveltto laikų“³¹, t. y. penktojo dešimtmečio pradžios.

Helsinkio baigiamojo akto turinį nuodugniai išnagrinėjo ALT vicepirmininkas dr. K. Šidlauskas. Jis pažymėjo, kad JAV prezidentas G. R. Fordas, komentuodamas sienų neliečiamumo principą, yra pareiškęs, jog „jokia okupacija arba teritorijos išsigijimas sulaužant tarptautinę teisę nebus pripažinta teisėtais“³². Vadinasi, ryškėjančią JAV administracijos poziciją buvo galima apibendrinti dviem tezėmis: 1) Amerika nėra pripažinusi Baltijos valstybių inkorporavimo į SSRS; 2) ši nuostata išlieka nepakitusi ir pasirašius Helsinkio baigiamąjį aktą.

Ieškodamas sąsajų su Lietuvos laisvės byla, K. Šidlauskas atskirai aptarė du Helsinkio deklaracijos principus – penktąjį, t. y. taikingo ginčų tarp valstybių, pasirašiusių ESBK baigiamąjį aktą, sprendimo, ir devintąjį, t. y. valstybių bendradarbiavimo. Buvo nutarta, kad Lietuvos laisvinimo procesui svarbūs ir kiti Baigiamojo akto principai. Antai pirmasis – valstybių suverenios lygybės – principas teigia, kad valstybių sienos gali būti keičiamos tarptautinės teisės numatytais taikingomis priemonėmis. Trečiasis – sienų neliečiamumo – principas, K. Šidlausko nuomone, yra „nieko daugiau, kaip tik atsisakymas vartoti jėgą sienoms pakeisti“. Šie samprotavimai turėjo paneigti laisvojoje lietuviijoje beįsivyravusią nuomonę, kad Baltijos valstybės pagal Helsinkio susitarimus buvo „parduotos“ SSRS³³. Toliau K. Šidlauskas pacitavo trečiojo principo formuluotės pabaigą: ESBK dalyvaujančios valstybės laiko viena kitos, kaip ir visų kitų Europos valstybių, sienas neliečiamomis. Pasak LDT atstovo Lietuvos Respublikos generalinio konsulo Kanadoje dr. Juozo Žmuidzino, galima manyti, kad čia omenyje turimos Baltijos valstybės: kadangi Helsinkio baigiamojo akto nepasi-

rašė tik Albanija, o formuluotėje pavartota daugiskaita, frazę „kitos Europos valstybės“ galima suvokti ir kaip „Baltijos valstybės“³⁴. Kita vertus, ALT pirmininkas dr. K. Bobelis Helsinkio konferencijos baigiamajame dokumente išvėlgė galimą įtaką, kuri „pagreitins tą vidinį evoliucinį Sovietų Sąjungos pasikeitimą“³⁵. Taip, ieškant teisinės ir politinės Helsinkio baigiamojo akto esmės, iškildavo vis daugiau argumentų, kuriais galėjo remtis Lietuvos laisvinimo sąjūdis Vakaruose.

Įtvirtinti teigiamą požiūrį į Helsinkio pasitarimą padėjo ir 1975 m. spalio 15 d. ALT būstinėje Čikagoje apsilankęs Lietuvos bičiulis kongresmenas Edwardas J. Derwinski. Jo nuomone, pasirašytasis dokumentas leidžia pagerinti dviejų karinių blokų – NATO ir Varšuvos – santykius ir „sovietus stipriau paspausti įvairiuose atvejuose“³⁶ – ne tik karinėje, bet ir ekonominėje srityje.

ALT nesitenkino vien žodiniaus JAV administracijos patikinimais, bet siekė, kad pažadas išlaikyti nepakitusį šios šalies požiūrį į Baltijos šalių okupaciją būtų įtvirtintas rezoliucija. Tuo tikslu buvo daromas poveikis JAV Kongresui priimti tai patvirtinančią rezoliuciją. Padedant kongresmeniui E. J. Derwinskiui, o ALT suorganizavus laiškus ir telegramų siuntimo Kongresui vajų, rezoliucija, reiškianti JAV politikos Baltijos valstybių atžvilgiu tęstinumą, 1975 m. lapkričio 18 d. buvo patvirtinta atitinkamame komitete³⁷. Taip prasidėjo šios rezoliucijos priėmimo procedūra: Atstovų Rūmuose ji priimta 1975 m. gruodžio 2 d. (Res. Nr. 864), Senate – 1976 m. liepos 24 d. (Res. Nr. 319). JAV Kongreso priimta rezoliucija, įgavusi 406-ąjį numerį, suteikė Lietuvos laisvinimo procesui naujų impulsų.

Iš Baltųjų rūmų buvo sulaukta ir kai kurių naujų ženklų. JAV prezidentas G. R. Fordas laiške Ilinojaus lietuviams rašė: „Helsinkio susitarimai yra politiniai ir moraliniai įsipareigojimai, kurių tikslas sumažinti įtampą

ir daugiau atidaryti komunikacijos linijas tarp Rytų ir Vakarų.“ Toliau tvirtinama, kad ESBK baigiamuoju aktu „nėra paveikta“ JAV oficialioji politika, nepripažįstanti Estijos, Latvijos ir Lietuvos inkorporavimo į Sovietų Sąjungą. Pagaliau šis laiškas aiškiai išreiškė ir platesnį politinį JAV ketinimą „tinkamais ir taikiais būdais remti laisvės ir Rytų Europos tautų nepriklausomybės siekimus“³⁸.

Ilgainiui ALT ėmė iš esmės teigiamai vertinti Helsinkio konferencijos rezultatus. ALT politinės veiklos programoje atsirado penkių etapų Lietuvos nepriklausomybės siekimo planas. Apie jį pirmąkart prabilta 35-ajame metiniame organizacijos suvažiavime, vykusiam 1975 m. lapkričio 21 d.³⁹ Plano pirmame etape numatytas siekis išgauti oficialų JAV patvirtinimą, kad ši šalis „nepripažins Lietuvos aneksijos į Sovietų Sąjungą ir nekeis savo politikos Baltijos valstybių klausimu“. Antrame etape buvo būtina užsitikrinti, kad ESBK nekeis JAV administracijos požiūrio į Baltijos valstybių prijungimą prie SSRS. Trečias etapas apėmė laikotarpį po Helsinkio konferencijos ir numatė rengti Baigiamojo akto išvadas bei taikyti jas laisvinimo veiklai. Ketvirtas etapas – užsienio valstybių vyriausybių, įtakingų Vakarų politikų, spaudos palankios nuomonės apie Lietuvą formavimas ir informavimas apie pamintą tautos laisvo apsisprendimo teisę, pažeidžiamas žmogaus teises ir tebevykdomą tautos genocidą. Penktas etapas turėjo įkūnyti svarbiausią tautos siekį – atkurti Lietuvos nepriklausomybę.

Igyvendindama planą ir laukdama Belgrado konferencijos, ALT rinko ir sistemino faktus, įrodančius, kad sovietų okupuotoje Lietuvoje pažeidinėjami žmogaus laisvių ir teisių principai, įtvirtinti Helsinkio baigiamajame akte. Remdamasi nepaneigiamais argumentais, ALT užsibrėžė tikslą tarptautinėje erdvėje kelti sovietų pavergtos lietuvių tautos laisvės klausimą.

1976 m. lapkričio 2 d. JAV vyko prezidento ir Kongreso rinkimai, kuriais ALT ir jos pirmininkas dr. K. Bobelis sugebėjo deramai pasinaudoti Lietuvos laisvės labui. Tam pasitelkti du – 1976 m. kovo 4 d. ir spalio 12 d. – JAV prezidento G. R. Fordo susitikimai su Amerikos tautinių grupių atstovais. Juose lietuviams atstovavęs ALT pirmininkas priminė kandidatui į JAV prezidentus pagrindinį lietuvių tautos siekį, o iš jo išgirdo žodžius, jog klaidinga būtų manyti, kad Rytų Europa pamažu išsilaivina iš SSRS⁴⁰.

JAV prezidentu tapus Jimmy'ui J. Carteriui, ALT ėmė rengtis Belgrado susitikimui. 1976 m. gegužės–birželio mėn. JAV Kongrese buvo sudaroma Europos saugumo ir bendradarbiavimo komisija (*Commission on Security and Cooperation in Europe*, CSCE), kuriai pirmininkauti pavesta kongresmeniui Dantėi B. Fascellui. Komisija, prižiūrinti, kaip laikomasi Helsinkio konferencijos principų, rengė medžiagą JAV delegacijai, dalyvausiančiai Belgrado susitikime. Reikšminga, kad ši komisija liudyti apie padėtį sovietų okupuotose Baltijos šalyse pakvietė ALT pirmininką K. Bobelį, tuo metu vadovavusį dar ir Jungtiniam Amerikos baltų tautiniam komitetui (angl. *Joint Baltic American National Committee*, JBANC). Liudijama buvo 1977 m. balandžio 27 d. Vašingtone. K. Bobelis, pateikęs istorinę Baltijos šalių retrospektyvą, supažindinęs su faktais paremtais žmogaus teisių pažeidimo atvejais jose, pareiškė, kad vienintelis šių tautų troškimas – atgauti laisvę ir nepriklausomybę, t. y. siekti, kad būtų sustabdyta sovietinė prievarta, išvestos sovietų karinės pajėgos ir pasitrauktų sovietų administracinė valdžia⁴¹.

Pasitvirtinus ALT strategijos teisingumui, laisvoji lietuvių buvo paraginta toliau rinkti faktus apie sovietų okupuotoje Lietuvoje pažeidžiamas žmogaus teises ir tuo prisidėti prie pasirengimo Belgrado konferencijai⁴².

Galima apibendrinti, kad ALT išsakė teigiamą požiūrį į Helsinkio konferenciją, o jos Baigiamajame akte įžvelgė principus, kuriuos galima panaudoti siekiant Lietuvos laisvės. ALT tikėjosi sulaukti evoliucinės SSRS vidaus gyvenimo kaitos laisvėjimo linkme.

PLB: „HELSINKIO AKTAS – MŪSŲ TAUTAI DAR VIENA GEDULO DIENA?“

Pasaulio lietuvių bendruomenė – demokratiniiais pagrindais sukurta visuotinė lietuvių organizacija – iš pat pradžių linko į politinę veiklą sprendžiant Lietuvos laisvės bylą. Šitaip septintajame dešimtmetyje PLB tapo visateisiu Lietuvos laisvinimo sąjūdžio Vakaruose veiksmu. Kartu buvo įtvirtinta nuostata, kad „Lietuvos laisvinimas turįs rūpėti kiekvienam lietuviui, juo labiau organizuotai Liet. Bendruomenei.“⁴³ Todėl Vakarų šalių lietuvių bendruomenės buvo raginamos kiekviena proga „kelti Lietuvos laisvės reikalą ir protestuoti prieš žmogaus teisių paneigimą Lietuvoje“⁴⁴.

Šios veiklos priežastys susijusios su pasirengimu ESBK, kurios akiratyje atsidūrė ir žmogaus teisių problemos. Kita vertus, JAV prezidentas G. R. Fordas, kuris prieš pat pasirašant Helsinkio dokumentus priminė, kad „kraštų prijungimas jėga pažeidžia tarptautinę teisę ir negali būti laikomas teisėtu veiksmu“, kartu pareiškė, jog, „deja, toks“ požiūris neteikia vilčių, kad Europos žemėlapis bus pakeistas⁴⁵. Taigi, PLB nuomone, Helsinkio konferencija jokiū būdu nereiškė, kad Baltijos šalys atgaus laisvę. Neigiamas laisvosios lietuvių nuotaikas stiprino ir kai kurie JAV periodikoje pasirodę straipsniai. Antai 1975 m. kovo 15 ir 16 d. dienraštyje „Chicago Tribune“ išreikšta mintis, kad JAV gali atsakyti toliau laikytis Lietuvos, Latvijos ir Estijos okupacijos neteisėtumo

politikos. Į tai smarkiai reagavo PLB savo 1975 m. kovo 17 d. atsišaukimu, kuriame lietuvių bendruomenės buvo kviečiamos siųsti telegramas ir laiškus „JAV prezidentui, prašant nepripažinti aneksijos ir siekti Pabaltijo tautoms laisvės“, o JAV lietuviai raginami skatinti kongresmenus priimti atitinkamą rezoliuciją⁴⁶.

Praslinkus vos mėnesiui po Helsinkio baigiamojo akto pasirašymo pasirodė PLB valdybos pirmininko B. Nainio pareiškimas. Jame griežtai konstatuota, kad ESBK baigiamuoju aktu „įteisinta Sovietų Sąjungos hegemonija Rytų Europoje“. Dėl to siūloma keisti Lietuvos laisvinimo veiklą ir labiau remtis Vakarų Europos lietuvių bendruomenėmis. Pasak B. Nainio, šios bendruomenės privalėtų atitinkamais memorandumais kreiptis į savo gyvenamų valstybių vyriausybes ir priminti, „kad lietuvių tauta dabartinės Sovietų Sąjungos sienas laiko neteisėtomis ir visomis jėgomis sieks jas pakeisti ta prasme, kad Lietuva, Latvija ir Estija taptų vėl nepriklausomomis valstybėmis, o Sovietų Sąjunga grįžtų į savo prieškarines sienas“⁴⁷.

PLB, žvelgdama į Helsinkio susitarimus kaip į moralinio ir politinio pobūdžio įsipareigojimus, kvietė ta proga priminti pasauliui sovietų okupuotų Baltijos tautų nepriklausomybės siekį. Įkandin minėto PLB rašto pasirodė vienos aktyviausių ir gausiausių lietuvių bendruomenių – JAV LB – pareiškimas „Europos saugumo konferencijos reikalui“. Dokumente reiškiamas požiūris į ESBK remiasi panašiais kaip ir PLB samprotavimais. JAV LB nuomone, Helsinkio baigiamasis aktas įteisina SSRS teritorinį Antrojo pasaulinio karo grobį, silpnina Atlanto chartijos sąjungą, ardo politinę Europos vienybę ir suteikia sovietams sprendžiamąjį balsą Vakarų Europos reikaluose. Vadinas, lietuvių bendruomenė buvo linkusi manyti, kad pasirašius Helsinkio baigiamąjį aktą SSRS, JAV ir Vakarų Euro-

pa „atiduos buvusias laisvas Rytų Europos valstybes komunistų režimui“⁴⁸.

Ryžtingai siekdama toliau veikti Lietuvos labui, JAV LB dar 1975 m. rugsėjo pradžioje pritarė laisvosios lietuvių siekiui imtis žygių, kad JAV Atstovų Rūmai ir Senatas priimtų palankią Baltijos šalims rezoliuciją. Kaip žinome, šiame dokumente turėjo būti deklaruota, kad Helsinkio baigiamasis aktas nėra Baltijos valstybių inkorporavimo į SSRS pripažinimas.

PLB užsibrėžė informuoti pasaulį apie padėtį Sovietų okupuotoje Lietuvoje ir palaikyti ryšį su ten gyvenančiais tautiečiais. Tam dar 1974 m. pradžioje PLB buvo suburta autoritetinga politinio darbo planavimo komisija, į kurią įėjo Algimantas Gečys, Algimantas Gureckas, dr. Benediktas Mačiūka, dr. Tomas Remeikis, dr. Leonas Sabaliūnas, dr. Julius Šmulskštys, Vytautas Vaitiekūnas ir dr. Vytautas Vardys. 1974 m. vasario 5 d. komisijos parengtame politinio plano projekte „Pagalba okupuotai Lietuvai“ numatyti artimiausi veiklos uždaviniai. Tarp jų minimas poveikio JAV Kongresui ir Valstybės departamentui darymas „siekiant sumažinti muitus siuntiniams, prailginti lankymosi Lietuvoje laiką ir užtikrinti teises laisvai judėti visoje okupuotoje Lietuvoje“⁴⁹. Toliau įgyvendindama savo veiklos planą PLB fiksavo žmogaus teisių pažeidimus Lietuvoje, o 1976 m. pasirodė leidinys „Respect my Rights“, kuriame daug vietos skiriama disidentui A. Terleckui. Prie minėto plano įgyvendinimo prisidėjo ir JAV lietuvių bendruomenė. Jos nariai fiksavo žmogaus teisių pažeidimo, kliudymo lankytis tėvynėje, didelių muitų siuntiniams į Lietuvą taikymo, trukdymo šeimoms susijungti faktus. Surinkta medžiaga buvo skelbiama tęstiniame JAV LB leidinyje „The Violations of Human Rights in Soviet Occupied Lithuania“, kuris kasmet pasirodydavo Vasario 16-osios proga ir tapo svariu dokumentu, atspindinčiu tikrąją lietuvių tautos padėtį okupuotoje tėvynėje.

Nors buvo ženklų, rodančių, kad Lietuvos laisvinimo procese PLB taiko Helsinkio baigiamojo akto principus, tačiau joje ilgokai buvo įsitvirtinusi neigiama nuomonė dėl Baigiamojo akto įtakos laisvės bylai. Antai 1976 m. PLB tebebuvo manoma, kad „į ESBK rezultatus pastaroji pažiūra tebėra teisinga“⁵⁰. Toks požiūris buvo grindžiamas tuometinio kandidato į JAV prezidentus J. Carterio žodžiais, kad Helsinkio susitarimai pripažino sovietams Rytų Europos kontrolę ir kad dėl to jis nematęs „bet kokio reikalo tuo metu būti Helsinkio susitarimo dalininku“⁵¹. Kiek kitaip į šią problemą žiūrėjo prezidentas G. R. Fordas. Kaip minėta, 1976 m. spalio 12 d. Baltuosiuose rūmuose jis surengė susitikimą su penkiolikos Amerikos tautinių grupių atstovais. Jame lietuviams atstovavęs JAV LB valdybos pirmininkas A. Gečys turėjo progą G. R. Fordui priminti Lietuvos laisvės bylos reikalus ir pasiteiravo, kokia, prezidento nuomone, Helsinkio susitarimų įtaka visai laisvinimo veiklai. Atsakydamas į šį klausimą, prezidentas G. R. Fordas pažymėjo, kad „Rytų Europos valstybes valdo sovietai ir kad visos pavergtos tautos seniai būtų buvusios laisvos, jeigu ne tas tautas kontroliuojančios 30 sovietų divizijų.“ Tačiau toliau prezidentas ištarė tradicinę frazę, jog JAV nepripažįsta sovietų valdymo ten ir tikisi, kad „Rytų Europos tautos visgi kada nors laisvę atgaus“⁵².

1977 m. balandžio mėn. JAV LB, siekdama plačiau supažindinti su Lietuvos laisvinimo reikalais, pradėjo spausdinti mėnesinį leidinį anglų kalba „Bridges“. Jis buvo skirtas ne tik lietuviškai nekalbantiems užsienio lietuviams, bet ir kitataučiams. Per metus leidinys išpopuliarėjo, jo tiražas pasiekė dešimt tūkstančių egzempliorių⁵³.

Tuo metu PLB ugdė sau paminą – Pasaulio lietuvių jaunimo sąjungą, rūpinosi ja ir rėmė ją finansiškai. 1975 m. gruodžio 20–1976 m. sausio 6 d. Pietų Amerikoje – Ar-

gentinoje, Urugvajuje ir Brazilijoje – buvo surengtas trečiasis šios jaunimo organizacijos kongresas. Jame dešimčiai valstybių iš trijų žemynų atstovaujantys lietuvių jaunimo atstovai aptarė politinės veiklos, bendradarbiavimo, informavimo, lituanistinius, Vasario 16-osios gimnazijos, lietuviškų parapijų ir paties kongreso reikalus. Į pirmą vietą buvo iškelti politiniai siekiai. Patvirtinta, kad „pasaulio lietuvių jaunimo pagrindinis uždavinys yra remti Lietuvos gyventojų ir išeivijos lietuvių pastangas atstatyti nepriklausomos Lietuvos valstybę“. Kongrese pasisakyta „už kovą prieš rusiškąjį imperializmą Pabaltijy ir primestą komunistinę santvarką Lietuvoje“⁵⁴ ir pabrėžta, kad Lietuvą išlaisvinti bus siekiama taikiais būdais. Norint nuolat kelti Lietuvos laisvės bylą tarptautinėje plotmėje, buvo pasisakyta už darbą šiuo klausimu Jungtinėse Tautose, už būtinybę įvairiuose kraštuose formuoti palankų požiūrį į Baltijos šalių laisvinimą. Svarbu pažymėti, kad kongrese nepamiršta ir lietuvių politinių kalinių padėtis SSRS, siūlyta juos vaduojant remtis tarptautinėmis organizacijomis „Amnesty International“ ir BATUN (angl. *Baltic Appeal to the United Nations*).

Reikšminga, kad PLJS nagrinėjo Helsinkio dokumentus ir pateikė svarbių savo išvalgų. Šios jaunimo organizacijos nuomone, Rytų blokui atstovaujantys sovietai Helsinkio susitarimu siekia, kad: 1) Vakarai pripažintų po Antrojo pasaulinio karo susiklosčiusias Europos sienas; 2) JAV pasitrauktų iš Vakarų Europos ir kartu iš NATO; 3) būtų trukdoma suvienyti Vakarų Europą. Kita vertus, kaip tvirtino PLJS, Vakarai regi Helsinkio susitarimuose galimybę siekti dviejų rezultatų – paties blogiausio ir paties geriausio. Pirmu atveju įsitvirtintų Europos sienų *status quo*, o antrasis reikštų tolesnį Rytų ir Vakarų įtampos mažėjimą ir sudarytų prielaidas „sujungti visus Europos kraštus į tam tikrą federaciją“⁵⁵.

Helsinkio konferencijos dvasia jaučiama ir lietuvių jaunuomenės siūlomose politinėse tezėse, išreiškiančiose požiūrį į Lietuvos laisvinimo procesą. Pavyzdžiui, PLJS samprotavo: „Jei Lietuva nepripažinta kaip inkorporuota Sovietų Sąjungos dalis, o kaip nepriklausomas, bet tik kariškai okupuotas kraštas, tai ar šie visi nutarimai [Helsinkio. – J. B.] Lietuvai galioja?“ arba „Jei rusai žlugdo lietuvių kultūrą, naikina Lietuvos žmones, ar galima tai kelti tarptautiniuose forumuose, kaip Belgrado konferencijoje, jei sutarties turi laikytis tik tie kraštai, kurie dalyvavo konferencijoje?“⁵⁶ Šias dvi tezes galima traktuoti įvairiai. Buvo pasirinktas naudingas Lietuvos laisvinimo procesui kelias. Kaip žinome, Europos saugumo ir bendradarbiavimo komisija, vadovaujama kongresmeno D. B. Fascello, fiksavo Helsinkio baigiamąjo akto nuostatų pažeidimus šalyse ESBK signatarėse. Žinias apie padėtį sovietų okupuotoje Lietuvoje teikti padėjo tiek neseniai į Vakarus pasitraukę lietuviai (Tomas Venclova, J. Jurašas), tiek ALT ir PLB. 1977 m. gegužės 9 d. JAV LB pirmininkas A. Gečys šiai komisijai įteikė memorandumą dėl žmogaus teisių pažeidimų Sovietų Lietuvoje⁵⁷.

Artėjant Belgrado konferencijai vėl pasižymėjo PLJS. Ji surengė demonstraciją, siekdama atkreipti pasaulio dėmesį į tai, kad sovietų okupuotose Baltijos šalyse nuolat pažeidinėjamos žmogaus teisės ir pamintas laisvas tautų apsisprendimas. Demonstracijos rengimo komiteto pirmininkas PLJS vicepirmininkas Viktoras Nakas pakvietė jaunuomenę 1977 m. rugsėjo 24 d. atvykti į Vašingtoną, prie A. Lincolno paminklo. Čia susirinkę keturi tūkstančiai demonstrantų sulaukė ir garbingų svečių – JAV delegacijos Belgrado konferencijoje nario senatoriaus R. Dole'o, senatorių Howardo Metzenbaumo, Jacko Schmitto, Peterio Domenicio, kongresmeno Jameso J. Blanchardo, Valstybės departamento žmogaus teisių koordinato-

riaus pavaduotojo L. Schreiderio, sovietų disidentų Pavelo Litvinovo ir Andrejaus Amalriko⁵⁸. Reikšminga, kad demonstracijoje pasakytoje kalboje R. Dole'as pažadėjo Belgrade kelti Baltijos valstybių inkorporavimo į SSRS klausimą. Demonstracija sulaukė atgarsio JAV Senate, kur buvo svarstoma žmogaus teisių pažeidinėjimo Sovietų Sąjungoje problema⁵⁹. Į šį renginį atkreipė dėmesį JAV žiniasklaida – radijas, televizija, spauda. Pažymėtina, kad PLB, nuosekliai dirbdama Lietuvos laisvinimo labui ir įtraukdama į savo veiklą jaunuomenę, su PLJS pagalba rado naujų, svarių argumentų, remiančių Lietuvos laisvės bylą. Jie padėjo sklaidyti neigiamą požiūrį į Helsinkio procesą tiek PLB, tiek visoje laisvojoje lietuviijoje.

LIETUVOS LAISVINIMO VEIKSNIAI: „TAUTINĖ PAREIGA SAVO TAUTAI PADĖTI IŠSILAISVINTI IŠ OKUPACIJOS“

Dar ESBK Helsinkio susitarimų išvakarėse Niujorke, Vait Pleinse, 1974 m. spalio 26–27 d. vykusioje pirmojoje laisvinimo darbų konferencijoje buvo išnagrinėta Lietuvos laisvinimo padėtis, samprata ir bendravimo su okupuotu kraštu klausimas, nurodyti ilgalaikiai ir einamieji Lietuvos laisvinimo darbai ir priemonės. Joje dalyvavusios pagrindinės laisvinimo organizacijos – VLIK'as, PLB, ALT, JAV LB, Kanados LB ir Lietuvos laisvės komitetas (LLK), – stebint LDT atstovui Lietuvos generaliniam konsului Niujorke Anicetui Simučui, priėjo prie išvados, kad laisvosios lietuviijos politinė veikla yra darni ir kryptinga. Laisvinamojo darbo esmė tada buvo aiškiai nusakyta teiginiu, kad laisvosios lietuviijos „tautinė pareiga savo tautai padėti išsilaisvinti iš okupacijos“⁶⁰.

Šioje konferencijoje pagrindinės laisvinimo organizacijos, demonstruodamos

tautinį sąmoningumą, įvardijo savo veiksmų gaires, t. y. išreiškė protestą prieš Lietuvoje sovietų vykdomą žmogaus teisių varžymą, religinį persekiojimą, trukdymą žmonėms bendrauti su kitais kraštais, ragino laisvojo pasaulio lietuvius puoselėti ir plėsti ryšius su okupuotais tautiečiais, ugdyti solidarumą su lietuvių tauta, o kartu perspėjo „vengti veiksmų, kurie galėtų pakenkti Lietuvos valstybiniam tęstinumui ar lietuvių tautos pastangoms išlikti ir išsivaduoti iš okupacijos“⁶¹. Konferencijoje išryškėjo du laisvosios lietuviijos požiūriai į bendravimą su okupuotu kraštu: konservatyvusis ir liberalusis. Kita vertus, minėta dar konferencijos išvakarėse paskelbta frazė, pabrėžianti pareigą išlaisvinti tėvynę, apeliavo į tautinį sąmoningumą ir išreiškė tolerancijos siekiamybę.

1975 m. „Eltos informacijose“ surengtoje diskusijoje buvo iškeltos kelios Lietuvos laisvinimo sąjūdžio problemos, kurios turėjo būti sprendžiamos artimiausiu metu. Tarp tautinė raida ir SSRS vidaus padėtis rodė, kad artimiausioje ateityje Lietuvai dar nėra lemta išsivaduoti. Todėl pažymėta, jog šiuo metu labai svarbu, kad ir laisvoji lietuviija siektų „laisvinimo darbo konsolidacijos ir tikslingesnio derinimo“, nes pripažinta, kad lietuvių išeivių pajėgos silpsta. Nurodyta, kad laisvinimo veiklos židinyse turėtų būti „ten, kur yra mūsų darbo talkos ir finansų pagrindiniai ištekliai“, t. y. JAV ir Kanadoje. Pagrindinis laisvinimo veiklos dėmesys kreiptinas į JAV ir tik po to, esant palankiai padėčiai, – į Europą, kuri „betarpiškai lems ar įtakos Lietuvos ateitį“. Pabrėžta, kad, remiantis dar 1944 m. vasario 16 d. priimta deklaracija, Lietuvos laisvinimo darbe dalyvaujantis VLIK'as veikia tautos vardu. Tai leidžia išlaikyti Lietuvos valstybės tęstinumą. Ši organizacija ir toliau turėtų būti Lietuvos laisvinimo veiklos lyderė. Dėl to svarbu, kad VLIK'as būtų „prieinamas ir savas“ tiek jį patį sudarančioms grupėms, tiek kitoms sąjūdyje

veikiančioms organizacijoms. Taip pat pažymėta, jog norint, kad laisvinimo darbas taptų darnesnis, būtina sureguliuoti JAV LB ir ALT ginčus. Rekomenduota šią problemą spręsti „laisvinimo darbo organizacijos sąrangos plotmėje“. Pagaliau pripažinta, kad „Lietuvos vadavimo darbas, dirbamas čia išeivijoje, yra tik pagalbinis ir vienas pats Lietuvos laisvės ir nelaisvės nenulems.“⁶² Todėl raginama kreipti žvilgsnį tiek į tarptautinių įvykių eigą, tiek į padėtį SSRS, tiek į okupuotos Lietuvos valią.

Lietuvos laisvinimo darbai toliau buvo aptariami antrojoje nepaprastojoje konferencijoje, kuri vyko 1975 m. balandžio 12–13 d. Čikagoje. Į ją rinkosi pirmojoje konferencijoje dalyvavusių pagrindinių Lietuvos laisvinimo organizacijų, prisiimančių naują tarptautinėje plotmėje iškilusi iššūkį, atstovai. Buvo manoma, kad artėjančioje ESBK gali būti sprendžiamas Baltijos valstybių aneksijos teisinio pripažinimo ir jo fiksavimo Baigiamojo akto nutarimuose klausimas. Šioje konferencijoje LDT atstovavo dr. Stasys A. Bačkis ir Juzė Daužvardienė, VLIK'ui – pirmininkas dr. J. K. Valiūnas, vicepirmininkai Jurgis Valaitis ir Aleksandras Vakselis, PLB – Jonas Kavaliūnas, Donatas Šatas ir Algis Zaparackas, ALT – pirmininkas dr. K. Bobelis, Teodoras Blinstrubas ir Juozas Skorupskas, JAV LB – A. S. Gečys, Aušra Zerr ir A. Kuprys, Kanados LB – Jonas Simanavičius, LLK – pirmininkas V. Vaitiekūnas. Kaip matyti, tarp dalyvių vyravo pagrindinių politinių organizacijų pirmieji asmenys.

Pagrindinį konferencijos pranešimą skaitė VLIK'o pirmininkas. Jame buvo iškeltos trys perspektyvinės Lietuvos laisvinimo darbo kryptys: 1) LDT ir VLIK'o atstovų lankymasis Vakarų valstybių, dalyvaujančių ESBK, sostinėse; 2) visų laisvinimo organizacijų, veikiančių šalyse ESBK dalyvėse, veiksmų koordinavimas; 3) Baltijos šalių išeivijos organizacijų, pirmiausia WBC,

tarpusavio bendravimas⁶³. Smulkiau aptariant šias tris laisvinimo veiklos kryptis, buvo nurodyti svarbiausi jas atitinkantys ateities darbai. Veikiant pirmąją kryptimi, buvo numatyta rengti memorandumus, dokumentinę medžiagą, lankytis pas įvairių valstybių parlamentarus, žymias asmenybes, daryti poveikį žiniasklaidai. Dirbant antrąją kryptimi, planuota valstybėse, kur veikia daugiau lietuvių organizacijų, steigti informacijos centrus, o lietuvių, dalyvaujančių laisvinimo veikloje, organizacijas suvienyti bendrame Baltų informacijos centre. Be to, siūlyta kreiptis į Šventąjį Sostą, kad jis „tartų moralinį stiprų žodį mūsų krikščioniškosios tautos klausimu“⁶⁴. Trečioji kryptis numatė išeivių iš Baltijos šalių susivienijimų visose ESBK dalyvaujančiose valstybėse bendradarbiavimą ir ryšių su kitomis tautomis, patekusiomis į Sovietų Sąjungos priklausomybę, palaikymą.

Vis dėlto šioje konferencijoje dalyvių nuomonės kai kuriais klausimais išsiskyrė. Antai ALT pasipriešino informacijos koordinavimo centro, kuris vadovautų pagrindinėms Lietuvos laisvinimo organizacijoms, steigimui. ALT manymu, šią funkciją galėjo atlikti pats VLIK'as. Be to, konferencijoje laisvajai lietuviškai susitelkti kliudė ir viena susiskaldžiusios JAV LB dalis. Tai vadinamoji reorganizacinė LB, kurią šiame renginyje parėmė ALT. Vis dėlto konferencija rodė laisvosios lietuvių ryžtą plėsti laisvinimo veiklą. Kita vertus, nebuvo įvardytos ar pa-neigtos konkrečios grėsmės Lietuvos valstybingumui, kurios, kaip tikėta, kils Helsinkyje pasirašius ESBK baigiamąjį aktą.

Prie Lietuvos laisvinimo veiksmų vienybės klausimo vėl grįžta 1976 m. Prisimenant VLIK'o garbės pirmininko prelato Mykolo Krupavičiaus žodžius, kad „jūs, veiksniai, turite turėti bendrą vardą, mesti nesusipratimus“⁶⁵, paraginta siekti darnos ir vieningumo sukuriant „antveiksminį autoritetą“, arba

„visų veiksmų vyriausiąjį veiksmą“. Numatyta, kad Lietuvos laisvinimo sąjūdžio viršūnėje galėtų atsidurti reformuotas VLIK'as, jungiantis PLB, PLJS ir Lietuvos Respublikos pilietybę turinčių asmenų atstovus. Be to, vidinę VLIK'o sandarą planuota pertvarkyti pagal teikiamą projektą. Siekta sujungti į jį įeinančias partines grupes ir iš veikiančių keturiolikos grupių palikti šešias: krikščionių demokratų, liberalų, nacionalistų, Lietuvos žemių sąjūdžio, Rezistencinio sąjūdžio ir socialistų demokratų⁶⁶.

Toliau siekiant reformų, 1976 m. vasario mėn. buvo sudaryta VLIK'o tarybos komisija, kuri pateikė tris organizacijos Lietuvai vaduoti schemas: 1) VLIK'o gretų stiprinimo pritraukiant PLB; 2) VLIK'o stiprinimo remiantis Tautos fondu, kuriame galėtų dalyvauti ir VLIK'o neatstovaujamos grupės; 3) visų veiksmų bendros viršūnės, arba „vieningos kepurės“, sudarymo⁶⁷. Pastaroji idėja rėmėsi lietuvių diplomato Petro Žadeikio mintimi, išsakyta dar šeštajame dešimtmetyje. 1976 m. pabaigoje vykusiame VLIK'o seime buvo apsisota prie antrosios schemos, t. y. pasiryžta stiprinti laisvinimo veiklą pasitelkiant Tautos fondo tarpininkavimą.

Lietuvos laisvinimo sąjūdžiui siekti bendro sutarimo padėjo VLIK'o ir JAV LB pasitarimas, vykęs 1977 m. sausio 8 d.⁶⁸ Jame VLIK'ui atstovavo šios organizacijos ryšininkas prie PLB prof. dr. Jonas Puzinas, o JAV LB – Kazys Jankūnas. Buvo aptarti žmogaus teisių gynimo okupuotoje Lietuvoje būdai, sutarta plėtoti tarpusavio santykius, pripažinta, kad abiejų organizacijų susitikimus būtina reguliariai rengti ir ateityje. Kitas toks susitikimas numatytas surengti vykstant Belgrado konferencijai.

Stiprinti Lietuvos laisvinimo sąjūdį padėjo ir VLIK'o bei ALT atstovų pasitarimas, vykęs 1977 m. balandžio 23 d. Klivlande. Jame VLIK'ui atstovavo dr. B. Nemickas, Jurgis Valaitis, B. Bieliukas ir Algis Vedeckas,

ALT – dr. K. Bobelis, T. Blinstrubas, Jonas Talandis, dr. Vladas Šimaitis ir dr. Jonas Valaitis. Pasitarime pasidalyta informacija apie Žmogaus teisių komisijos darbą, numatyti ateities uždaviniai. Kadangi itin svarbiu žmogaus teisių klausimu planuota plačiai diskutuoti Belgrado konferencijoje, Vašingtone buvo išklaustas ALT pirmininko liudijimas apie padėtį okupuotoje Lietuvoje. Išryškėjo mintis, kad „su žmogaus teisių pažeidimu rištinis tautų apsisprendimo vykdymas“⁶⁹. Aptarus Lietuvos laisvinimo darbo finansavimą pasitelkiant Tautos fondo galimybes, pabrėžta būtinybė glaudžiau bendradarbiauti tarpusavyje ir dalytis informacija. Iškelta bendravimo su okupuotu kraštu svarba ir prieita prie išvados, kad būtina sušaukti Lietuvos laisvinamojo darbo konferenciją. Joje rekomenduota aptarti politinę laisvinimo veiklą po Helsinkio pasitarimo susiformavus naujoms tarptautinėms aplinkybėms. Pažymėtina, kad tiek pirmame, tiek antrame susitikime VLIK'as veikė kaip susipriešinusių politinių organizacijų nuomonių derintojas. Kaip žinome, tuo metu tvyrojo dar septintajame dešimtmetyje išryškėję JAV LB ir ALT prieštaračiai. Nugalėjo Lietuvos laisvinimo sąjūdyje vyravusi nuomonė, kad VLIK'as, ALT ir PLB yra trys „didieji mūsų veiklos stulpai, atramos, varikliai“⁷⁰. Todėl buvo svarbu, atmenant prigimtinius šių organizacijų skirtumus, siekti sutarimo.

Artėjant Belgrado konferencijai, 1977 m. kovo 13 d. Niujorke įvyko Lietuvos laisvinimo veiksmų atstovų ir neseniai sukurtos Lietuvos žmogaus teisių komisijos (toliau – LŽTK) narių konferencija. Nors kai kuriais klausimais nuomonės šiame renginyje išsiskyrė, jame buvo dirbama gana darniai. Konferencijoje VLIK'ui atstovavo J. K. Valiūnas, Jurgis Valaitis, A. Vedeckas, B. Bieliukas ir J. Audėnas, ALT – B. Blinstrubas ir J. Genys, LLK – B. Nemickas, JAV LB – A. Zerr, D. Kezienė ir B. Vaškėlis, PLB – K. Jankūnas,

Kanados LB – J. Simanavičius, Bendrajam Amerikos lietuvių fondui (BALF) – J. Balys, LŽTK – D. Krivickas ir Lietuvių katalikų tarnybai – kunigas K. Pugevičius. Šie žinomi laisvosios lietuviijos asmenys visapusiškai apžvelgė parengiamuosius Belgrado konferencijos darbus. Jie pažymėjo, kad Jugoslavijos sostinėje vyksiančią konferenciją būtina panaudoti „mūsų valstybės, tautos ir atskiros lietuvių žmogaus teisėms ginti“⁷¹. Tuo tikslu LŽTK buvo skatinama dirbti pasitelkiant visą laisvąją lietuvių ir visas jos politines organizacijas.

IŠEIVIŲ IŠ BALTIJOS ŠALIŲ VIENYBĖS IDĖJA: „BENDRAS LIKIMAS IR BENDRAS PRIEŠAS“

Helsinkio baigiamojo akto pasirašymo dienomis aktyviausiai veikė Baltijos šalių išeivių politinis darinys Pasaulinė baltų santalka (angl. WBC). Šis susivienijimas buvo užsibrėžęs koordinuoti „visų baltų politinę veiklą ir bendromis jėgomis padėti mūsų kraštams išsivaduoti“ iš sovietų okupacijos. Artinantis ESBK baigiamojo akto pasirašymo momentui, suvokta, kad „galima daugiau padaryti bendrai“⁷². Todėl neatsitiktinai WBC atstovai Uldis Grava ir J. K. Valiūnas Helsinkio baigiamojo akto pasirašymo išvakarėse atvyko į Suomijos sostinę. Ten jie užmezgė ryšius su svarbiausiomis pasaulio žiniasklaidos agentūromis: „Reuters“, „London Daily Telegraph“, „Die Welt“, „The New York Times“, „Chicago Tribune“, „Stockholm Expressen“ ir kt. Atsirado puiki proga nušviesti Baltijos šalių padėtį. Be to, Helsinkyje įvyko incidentas – Baltijos šalių išeivius sulaukė Suomijos policija. Taip buvo atkreiptas tarptautinės žiniasklaidos dėmesys ir dar labiau išgarsintas Baltijos šalių nepriklausomybės siekis (pavyzdžiui, „The New York Times“ 1975 m. liepos 31 d.

išspausdino specialų pranešimą iš Helsinkio, kuriame priminė Baltijos valstybių likimą⁷³). Be to, su Vakarų žurnalistais, akredituotais Maskvoje, buvo susitarta dėl informacijos okupuotose Baltijos šalyse rinkimo. Tai leido dokumentais ir faktais pagrįsti Lietuvos, Latvijos ir Estijos laisvės siekį.

1975 m. rugpjūčio 1 d. Helsinkyje pasižymėjo ir išeivių iš Baltijos šalių jaunimas. Jis surengė demonstraciją ir išgarsino savo tautų laisvės bylą. Svarbi buvo ir WBC spaudos konferencija Helsinkio baigiamojo akto pasirašymo išvakarėse Stokholme. Visa tai leido, vykstant ESBK procesui, Baltijos šalių laisvės problemą pagarsinti ne tik Skandinavijoje, Vakarų Europoje, bet ir visame pasaulyje. Kita vertus, nors informacija apie Baltijos šalių padėtį buvo plačiai paskleista, Vakarų šalių vadovai į ją reagavo ne iš karto. WBC pirmininkas U. Grava, neslėpdamas nusi-vylimo, kalbėjo: „Konferencijoje Vakarų ir kitos valstybės turėjo puikiausią progą būti moraliais vadais, bet nė viena jų nesugebėjo tai parodyti. Helsinkio deklaracija yra ne kas kita kaip popieriaus gabalas. Atrodo, kad niekam konferencijoje nerūpi laisvė ir žmogaus teisės.“⁷⁴

Aktyviai tuo metu veikė ir JBANC. Ši institucija buvo įsikūrusi JAV ir rūpinosi okupuotų Baltijos šalių reikalais; lietuviams joje atstovavo ALT. Rotacijos būdu jai pirmininkaujantis dr. K. Bobelis 1977 m. balandžio 27 d. Vašingtone veikiančioje CSCE paliudijo, kad sovietų okupuotose Baltijos valstybėse pažeidinėjamos žmogaus teisės. Reikšminga, kad kiek anksčiau, 1977 m. vasario 24 d., šioje komisijoje liudijo į Vakarus pasitraukęs Lietuvos Helsinkio grupės narys T. Venclova⁷⁵.

Dar vienas visų Baltijos šalių laisvės bylai svarbus renginys įvyko 1977 m. gegužės 6–8 d. Vakarų Vokietijoje. Vild Bad Kroice surengtoje konferencijoje buvo aptarta žmogaus teisių padėtis Europoje. Joje lietuviams

atstovavo LŽTK pirmininkas prof. D. Krivickas ir LDT narys, Lietuvos Respublikos atstovas Šveicarijoje dr. Albertas Gerutis. Jie padarė išsamius pranešimus apie žmogaus teisių padėtį Lietuvoje ir kitose dviejose Baltijos šalyse. D. Krivickas paminėjo, kad Lietuvoje susikūrė Helsinkio grupė, ir nurodė pagrindinius žmogaus teisių pažeidimus okupuotoje šalyje: draudimą bausmę lageriuose atlikusiems žmonėms ir tremtiniam grįžti į tėvynę, politinių disidentų uždarymą į psichiatrijos ligonines, leidimų steigti lietuviškas mokyklas Sovietų Sąjungoje už Lietuvos ribų blokavimą, emigracijos ribojimą, trukdymą šeimoms susijungti ir lankyti gimines užsienyje bei tikinčiųjų diskriminavimą. A. Gerutis apibendrino, kad Maskva savo rusinimo politika siekia „suliedinti visas tautas į vieną, vadinamą sovietinę tautą“⁷⁶. Visi pranešimai buvo pridėti kaip priedai prie konferencijos nutarimų, o šie – išsiųsti valstybėms ESBK dalyvėms. Tarptautinėje konferencijoje „Žmogaus teisės po Helsinkio“ dalyvavo ir Vakarų iš okupuoto krašto pasitraukęs J. Jurašas. Jis, kalbėdamas apie prastą žmogaus teisių padėtį okupuotose Baltijos šalyse, pabrėžė jose „Maskvos sistemai vykdomą rusifikacijos ir etninio genocido politiką“⁷⁷. Paminėti konkretūs nusižengimai Helsinkio proceso principams leido tikėtis, kad Belgrade bus užsiminta apie Baltijos šalių reikalus. Žmogaus teisių klausimas buvo aptartas ir Pavergtųjų Europos tautų asamblėjos (toliau – PETA) delegacijai 1977 m. birželio 2–3 d. lankantis Vašingtone. Į delegaciją, kuriai vadovavo pirmininkas Stefanus Korbanskis, įėjo ir LLK bei VLIK'o atstovas B. Nemickas. PETA atstovus Valsybės departamente priėmė Europos reikalų sekretoriaus pavaduotojas Johnas A. Armitage'as. Pasinaudodamas proga, B. Nemickas perdavė jam žmogaus teisių pažeidinėjimą Lietuvoje atskleidžiančią medžiagą (sovietų kliudymai lietuvių šeimoms susijungti, drau-

dimas okupuoto krašto lietuviams išvykti į užsienį, kliūtys laisvajai lietuvių lankytis Lietuvoje)⁷⁸. Ja JAV delegacija galėjo remtis Belgrado konferencijoje keldama žmogaus teisių pažeidinėjimo sovietų okupuotuose kraštuose problemą, o tai aktyvino Lietuvos ir kitų Baltijos šalių laisvės bylą. PETA delegatai tuo metu dar susitiko su JAV ESBK komisijos pirmininku D. B. Fascellu. Taip Helsinkio baigiamojo akto principai įgalino atverti daugiau Baltijos šalių laisvinimo galimybių.

IŠVADOS

1. Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas buvo pirmoji lietuvių politinė organizacija Vakaruose, kuri atkreipė dėmesį į Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos procesą ir savo memorandumais išreiškė išeivių iš Baltijos šalių laisvės lūkesčius. Gavęs oficialų JAV patikinimą, kad Helsinkio baigiamasis aktas nekeis šios šalies nuostatų Baltijos šalių atžvilgiu, VLIK'as konstruktyviai įvertino šiame dokumente įvardytus principus. Artėjant Belgrado konferencijai, VLIK'as užsibrėžė toliau įgyvendinti savo politinius siekius ir liudyti Lietuvos laisvės bylą.

2. Amerikos lietuvių taryba, laikydamosi ryžtingos Lietuvos laisvinimo politikos, Helsinkyje pasiektą susitarimą įvertino kaip dokumentą, teikiantį šioje politinės veiklos srityje naujų galimybių. ALT, įsitikinusi, kad JAV ir toliau laikysis Baltijos valstybių inkorporavimo į SSRS nepripažinimo politikos, gilinosi į teisinę ir politinę Helsinkio baigiamojo akto esmę ir įžvelgė, kad Sovietų Sąjungoje galimi vidiniai evoliuciniai pokyčiai. Rengiantis Belgrado konferencijai buvo kaupiami faktai, liudijantys, kad Sovietų Lietuvoje pažeidinėjami žmogaus laisvių ir teisių principai, o tai turėjo padėti tarptautiniu mastu kelti lietuvių tautos lūkesčius.

3. Pasaulio lietuvių bendruomenė, priėjusi prie nuomonės, kad Helsinkio susitarimai įteisina Rytų Europoje SSRS hegemoniją, reiškė pesimistinį požiūrį į Lietuvos laisvinimo procesą. Tačiau ilgainiui, sulaukusi palankios JAV kongreso rezoliucijos, o Pasaulio lietuvių jaunimo sąjungai iškėlus naujų laisvinimo idėjų, PLB atkreipė dėmesį į žmogaus teisių pažeidinėjimą sovietų valdomose Baltijos šalyse ir rado naujų argumentų, remiančių Lietuvos laisvės bylą.

4. Lietuvos laisvinimo sąjūdis, vienijantis pagrindines laisvosios lietuvių politines organizacijas Vakaruose, aptariamam laikotarpiu surengė dvi laisvinimo darbų konferencijas – 1974 ir 1975 m. Jose buvo numatyta laisvinimo veikla, nubrėžtos

perspektyvinės kryptys. Nors buvo išsakyta įvairių nuomonių, konferencijose sutarta, kad būtina koordinuoti veiksmus. Laisvinimo darbuotę stiprino ir dvišaliai atskirų organizacijų susitikimai (1976 ir 1977 m.), kuriuose išsirutuliojo mintis žmogaus teisių pažeidimus Sovietų Lietuvoje sieti su lietuvių tautos apsisprendimo klausimu.

5. Artėjant Helsinkio baigiamojo akto pasirašymo momentui, suaktyvėjo lietuvių, latvių ir estų išeivijos organizacijų politinių darinių (WBC, JBANC) veikla. Drauge nušviesdamos pasauliui Baltijos šalių okupacinę padėtį, šios institucijos savo veiksmais liudijo nekintamą išeivių iš Baltijos šalių laisvės ir nepriklausomybės siekį.

Nuorodos

¹ *Taikos, saugumo ir bendradarbiavimo labui. 1975 metų liepos 30–rugpjūčio 1 dienomis Helsinkyje vykusio saugumo ir bendradarbiavimo Europoje pasitarimo rezultatai*, Vilnius, 1975, p. 16, 105.

² J. Banionis, *Lietuvos laisvės byla Vakaruose 1975–1990*, Vilnius, 2002; B. Nainys, *Lietuvos laisvinimo keliu. PLB veiklos atspindžiai*, Vilnius, 2010; K. Šidlauskas, *Svarstybos visuomeniniais ir teisiniais klausimais*, St. Peterburg, 1987; J. Aničas, *Daktaro Kazio Bobelio politinė biografija. Tarnystė Lietuvos laisvės bylai*, kn. 1, Vilnius, 2008; D. Šimanavičiūtė, *Pasaulio lietuvių bendruomenės raida XX a. 5–8 dešimtmečiuose. Daktaro disertacija*, Kaunas, 2008; G. Janauskas, *Kongresinė akcija: JAV ir Kanados lietuvių politinis lobizmas XX a. 6–9 dešimtmečiais*, Vilnius, 2009.

³ Lithuania and the European Conference on Security and Cooperation. Memorandum. 07 11 1972, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 656, ap. 2, b. 684, l. 177–197.

⁴ *Eltos informacijos*, 1975, Nr. 38, p. 151.

⁵ „Tauta nepasiekia laisvės, jei nekovoja“, *Tėviškės žiburiai*, 1973, gruodžio 11; „VLIK'o sąmata 1974 m.“, *Draugas*, 1974, vasario 5.

⁶ „Dr. J. K. Valiūnas Valstybės departamente“, *Keleivis*, 1972, liepos 25 (iškarpa), LCVA, f. 658, ap. 1, b. 54, l. 17.

⁷ „VLIK'o seimo sesija Toronte“, *Draugas*, 1973, gruodžio 3 (iškarpa), *ibid.*, b. 57, l. 74.

⁸ 1975 m. balandžio 26 d. VLIK'o tarybos pareiškimas, *ibid.*, l. 122.

⁹ 1975 m. birželio 30 d. VLIK'o memorandumas Vakarų Europos šalių ministrams pirmininkams, *ibid.*, f. 656, ap. 2, b. 684, l. 281–283, 284–287; b. 95, l. 181–184.

¹⁰ „Informacijos“, *Eltos informacijos*, 1975, Nr. 38, p. 152.

¹¹ „JAV Atstovų Rūmai“, *ibid.*, Nr. 49, p. 166–167.

¹² „Rezoliucija Nr. 406“, *ibid.*, 1976, Nr. 19, p. 72.

¹³ „Informacijos“, *ibid.*, Nr. 37, p. 145–146.

¹⁴ „Lietuvos grupės Helsinkio susitarimų vykdymui remti manifestas“, *ibid.*, 1977, Nr. 10, p. 37.

¹⁵ „Sveikinimas JAV prezidentui“, *ibid.*, 1976, Nr. 51, p. 201.

¹⁶ „VLIK'o seimas“, *ibid.*, p. 202–203.

¹⁷ „VLIK'o politinio seminaro jaunimui programa“, *ibid.*, 1977, Nr. 8, p. 29.

¹⁸ „Laisvinimo uždaviniai, galimybės ir viltys. J. Valaičio 1977 m. vasario 26 d. kalba“, *ibid.*, Nr. 11, p. 42.

¹⁹ Violations of Freedom of Religion in Soviet Occupied Lithuania in Contravention of the Helsinki Final Act. 15 08 1975–01 10 1976, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 95, l. 205–210.

²⁰ *Ibid.*, l. 210.

²¹ „Lietuvos okupacija – tautos genocidas“, *Eltos informacijos*, 1977, Nr. 22, p. 85.

- ²² „Padėkime lietuviams kaliniams“, *ibid.*, Nr. 31, p. 121.
- ²³ „Memorandumas“, *Europos lietuvis*, 1977, spalio 18.
- ²⁴ *Aštuntasis AL kongresas*, Chicago, 1975, p. 109–110.
- ²⁵ *Ibid.*, p. 62, 64.
- ²⁶ *Ibid.*, p. 66–67.
- ²⁷ J. Kojelis, „Po Helsinkio konferencijos“, *Aidai*, 1975, Nr. 7, p. 325.
- ²⁸ J. Aničas, *op. cit.*, p. 137.
- ²⁹ „Prez. G. R. Fordas priėmė pabaltiečių delegaciją Washingtonė“, *Dirva*, 1975, kovo 5.
- ³⁰ K. Šidlauskas, *Helsinkio aktas ir Lietuvos laisvės byla*, LCVA, f. 658, ap. 1, b. 40, l. 32.
- ³¹ ALT XXXV metinis suvažiavimas, 1975 m. lapkričio 21 d., *ibid.*, l. 31.
- ³² K. Šidlauskas, *Svarstybos visuomeniniais ir teisiniais klausimais*, p. 199.
- ³³ *Ibid.*, p. 193.
- ³⁴ *Ibid.*, p. 194.
- ³⁵ K. Bobelis, „Helsinkio konferencijos interpretacija“, *Laisvoji Lietuva*, 1975, rugsėjo 11.
- ³⁶ „Apie susitikimą su JAV Kongreso atstovu E. Derwinskiu“, *Dirva*, 1975, spalio 30.
- ³⁷ J. Kojelis, *op. cit.*, p. 326.
- ³⁸ JAV Prezidento G. Fordo 1976 m. vasario 26 d. raštas Ilinojaus lietuvių respublikonų lygos valdybai, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 678, l. 250–251.
- ³⁹ ALT pirmininko dr. K. Bobelio 1975 m. lapkričio 21 d. pranešimas 35 metiniame ALT suvažiavime, *ibid.*, f. 658, ap. 1, b. 40, l. 138; J. Aničas, *op. cit.*, p. 143–144.
- ⁴⁰ „Etninių grupių spaudos atstovai pas Prezidentą“, *Dirva*, 1976, kovo 25; „Prezidentas atšaukė klaidą apie Rytų Europos valstybes“, *ibid.*, spalio 21.
- ⁴¹ J. Aničas, *op. cit.*, p. 153.
- ⁴² „Pasiruošimai Belgradui“, *Laisvoji Lietuva*, 1977, gegužės 5.
- ⁴³ „Lietuvių bendruomenė laisvinimo veikloje“, *Pasaulio lietuvis*, 1973, Nr. 29, p. 475.
- ⁴⁴ „Lietuvos laisvinimo veikla“, *ibid.*, p. 480.
- ⁴⁵ St. B., „Helsinkio konferencija“, *ibid.*, 1975, Nr. 16, p. 240.
- ⁴⁶ D. Simanavičiūtė, *op. cit.*, p. 161.
- ⁴⁷ B. Nainys, „Helsinkio konferencijos reikalu“, *Pasaulio lietuvis*, 1975, Nr. 16, p. 240–241.
- ⁴⁸ „Pareiškimas Europos saugumo konferencijos reikalu“, *ibid.*, p. 341.
- ⁴⁹ D. Simanavičiūtė, *op. cit.*, p. 134.
- ⁵⁰ B. Nainys, *op. cit.*, p. 107.
- ⁵¹ *Ibid.*, p. 106.
- ⁵² *Ibid.*, p. 109.
- ⁵³ A. Budreckis, „Bridges – tiltai tiesiami per 12 mėnesių“, *Pasaulio lietuvis*, 1978, Nr. 40, p. 11–12.
- ⁵⁴ „PLJ III kongreso nutarimai“, *ibid.*, 1976, Nr. 20, p. 471.
- ⁵⁵ L. Kojelis, „Mes, Helsinkis ir Belgradas“, *ibid.*, 1977, Nr. 29, p. 749.
- ⁵⁶ *Ibid.*
- ⁵⁷ J. Banionis, *op. cit.*, p. 68–69.
- ⁵⁸ „PLJS suruoštoje žmogaus teisių demonstracijoje“, *Pasaulio lietuvis*, 1977, Nr. 35, p. 944–945.
- ⁵⁹ G. Janauskas, *op. cit.*, p. 76.
- ⁶⁰ „Lietuvos laisvinimo darbo konferencija“, *Eltos informacijos*, 1975, Nr. 7, p. 26.
- ⁶¹ *Ibid.*
- ⁶² *Ibid.*, p. 27–28.
- ⁶³ „VLIK'o pirmininko dr. K. Valiūno įvadinio pasisakymo metmenys“, *ibid.*, Nr. 18, p. 59–60.
- ⁶⁴ *Ibid.*, p. 60.
- ⁶⁵ Atstovo VLIK'e V. Vaitiekūno 1976 m. spalio 18 d. atskiroji nuomonė, LCVA, f. 658, ap. 1, b. 55, l. 56.
- ⁶⁶ *Ibid.*, l. 52–57.
- ⁶⁷ VLIK'o valdybos 1978 m. gruodžio 9 d. pranešimas Seimui, *ibid.*, l. 222.
- ⁶⁸ „Visuomeniniai reikalai“, *Eltos informacijos*, 1977, Nr. 50, p. 204.
- ⁶⁹ „Veiksnių pasitarimas Clevelende“, *ibid.*, Nr. 17, p. 65.
- ⁷⁰ VLIK'o pirmininko 1978 m. pranešimas, LCVA, f. 658, ap. 1, b. 54, l. 154a.
- ⁷¹ „Žmogaus teisių komisijos konferencija“, *Eltos informacijos*, 1977, Nr. 11, p. 41.
- ⁷² „VLIK'ui pradendant naują kadenciją. K. Valiūno interviu“, *Dirva*, 1973, vasario 9, p. 1–2.
- ⁷³ „Pasaulio baltų santalkos pirmininko U. Gravos 1975 m. rugpjūčio 1 d. pareiškimas“, *Eltos informacijos*, 1975, Nr. 31, p. 124.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ „Lietuvos laisvės byla Belgrade“, *Tėviškės žiburiai*, 1977, gruodžio 22, p. 4.

⁷⁶ „Žmogaus teisių konferencija“, *Eltos informacijos*, 1977, Nr. 23, p. 90–91.

⁷⁷ „Lietuvių pastangos“, *ibid.*, Nr. 49, p. 199.

⁷⁸ J. Banionis, *op. cit.*, p. 70.

Gauta 2011 09 01
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Juozas Banionis

LIBERATING LITHUANIA BETWEEN THE HELSINKI AND BELGRADE CONFERENCES: CRISIS OR NEW IMPULSES?

Summary

Following the easing of international tensions between East and West, i. e. during a period of détente, the free Lithuanians in the West (or the political Lithuanian diaspora) were very concerned about the prospects for Lithuania's liberation. The article reveals the ambiguous assessments of the impact of the Helsinki Conference (1975) on the struggle of Lithuanians in the West for Lithuania's freedom and shows a search for a new quality for Lithuania's liberation movement pending the Belgrade Conference (1977). The subject of the research is the most active Lithuanian organizations involved in the process and political activities, such as the Supreme Committee for the Liberation of Lithuania (SCLL, lith. VLIK), the Lithuanian American Council (LAC, lith. ALT), and the World Lithuanian Community (WLC, lith. PLB).

The SCLL was the first Lithuanian political organization in the West, which drew attention to the process of the Conference on Security and Cooperation in Europe, and by way of memorandums expressed the expectations of the diaspora for the freedom of the Baltic States. After official assurance by the United States that the agreements in Helsinki would not change the stance of that country towards the Baltic States, the SCLL began constructive assessment of the principles of the Helsinki Final Act. They therefore set themselves the task, for the forthcoming conference in Belgrade, of implementing their political aspirations and testifying to the struggle of Lithuanians in the West for Lithuania's freedom.

The LAC, which supported the position of the liberation of Lithuania decisively, treated the Helsinki Final Act as providing new opportunities for their political activities. Convinced that the United States would continue its policy of non-recognition of the incorporation of the Baltic States into the USSR, LAC studied the essential legal and political aspects of the Helsinki Final Act and saw possible evolutionary internal developments of the Soviet

Union. In preparation for the Belgrade Conference, LAC collected facts demonstrating violations of human rights and freedoms in Lithuania by the Soviets and this had the result of bringing Lithuanian expectations to international prominence.

The WLC treated the Helsinki Final Act as the legitimisation of the USSR hegemony in Eastern Europe and therefore was sceptical about the liberation of Lithuania. However, in the long run – after a favourable resolution on the Baltic States by the US Congress and the new ideas proposed by the World Lithuanian Youth Association for liberation activities – the WLC drew attention to the violations of human rights in the Baltic States and found new arguments to support the struggle of Lithuanians in the West for Lithuania's freedom.

Lithuania's Liberation Movement, which united the main political organizations of free Lithuanians in the West, arranged two conferences (in 1974 and 1975) during the period in question, devoted to liberation work. The liberation activity was mapped and prospective directions were outlined. Although there were various opinions, the necessity to coordinate the activities was agreed at the conferences. The liberation work was strengthened by bilateral meetings of the organizations (in 1976 and 1977). The idea of relating human rights violations in Soviet Lithuania with the issue of self-determination of the Lithuanian nation was proposed at the meetings.

In the run-up to the signing of the Helsinki Final Act, the activities of the political entities of the Lithuanian, Latvian, and Estonian diaspora (World Baltic Conference and Joint Baltic American National Committee) intensified. They were concrete testimony to the rest of the world of the unchanging aspiration for freedom and independence of their nations as well as serving to remind the world about the occupation in the Baltic States.

Visuomenės profilaktika – KGB psichologinio poveikio įrankis

Visuomenės profilaktika kaip sovietų saugumo psichologinio susidorojimo įrankis buvo esminis kontrolės elementas kovojant su režimui nelojaliais piliečiais. Straipsnyje atskleidžiamos profilaktinių priemonių formos, išryškinami jų taikymo principai. Pateikiama archyviniais šaltiniais paremtų pavyzdžių, nušviečiančių piliečių veiklą, už kurią jie buvo psichologiškai persekiojami, aptariama jaunimo kontrolė.

IVADAS

Šiandienos visuomenę domina ne tik slapti sovietų saugumo (toliau – KGB) sekimo būdai, kur ir kam jie buvo taikomi, kaip buvo organizuojamas slaptas žmonių stebėjimas, bet ir psichologinis persekiojimas, vadinamasis profilaktinis apdorojimas.

Sovietų ideologija bet kokią nukrypimą nuo komunistų partijos linijos laikė kriminaliniu nusikaltimu arba tiesiog psichiniu nukrypimu. Po profilaktikos terminu slėpėsi ištisa įtakos priemonių skalė. Profilaktika buvo taikoma ne vien kaip prevencinė priemonė norint nutraukti antisovietinius asmens veiksmus. Kartu buvo siekiama antisovietiskai nusiteikusiam asmeniui daryti moralinį poveikį, kad jis pakeistų pasaulėžiūrą ir taptų lojaliu sovietų režimui žmogumi. Pasitelkęs profilaktiką, KGB norėjo ideologiškai apdoroti visuomenę ir saupalankia linkme formuoti viešąją nuomonę.

Siekdama daryti poveikį žmonių moralei savivokai ir kontroliuoti socialinę tikrovę, totalitarinė valstybė taikė manipuliavimo žodžių ir vertinimų prasmėmis taktiką¹. Sovietų saugumas sąmoningai vykdė manipuliavimą per profilaktiką. Patekę į KGB akiratį žmonės patirdavo paslėptą psichologinį poveikį. Ši tarnyba klastingai taikė manipuliavimo technologijas. Manipuliavimo metodai buvo skirti tiek didesnėms žmonių grupėms, tiek pavieniams asmenims paveikti. KGB pareigūnai, pasitelkę smerkimo taktiką, apeliavo į žmonių jausmus, siekdami sukelti jiems nerimą, įteigti, kad jie turi jausti atsakomybę už savo šeimos likimą, įtikinti, kad jų elgesys sovietinėje valstybėje yra neetiškas. Dažnai tokiems žmonėms buvo prikišama „nešvari“ praeitis (kalinimas, tremtis). Buvo laikoma, kad manipuliacija pasiekė tikslą, jei asmuo, kuriam taikoma profilaktika, pripažindavo savo „kaltes“ ir pasižadėdavo pasitaisyti.

KGB taikytas profilaktikos metodas sulaukia vis daugiau istorikų dėmesio, bet apibendrinamojo istorinio tyrimo dar nėra. Šiame straipsnyje daugiausia remiamasi bendro pobūdžio tyrinėjimais pasitelkiant archyvinius Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) šaltinius. 1989 m. Lietuvos SSR KGB darbuotojams pradėjus naikinti archyvinius fondus, šios institucijos centrinio aparato administraciniame pastate nebeliko profilaktikos bylų (2105 saugomų vienetų)². KGB kruopščiai fiksavo profi-

laktikos taikymo atvejus, kaupė statistinius duomenis. Nors saugumiečiai nebuvo linkę raštu detalizuoti vadinamojo perauklėjimo eigos, išlikusiuose dokumentuose nušviečiami individualūs saugumo darbuotojų ir asmenų pokalbiai. Profilaktikos formos geriau atsiskleidžia periferijos KGB padalinių dokumentuose.

Tyrinėdama Lietuvos jaunimo pasipriešinimo slopinimą, Nijolė Gaškaitė³ apžvelgė slaptosios ir viešosios profilaktikos būdus. Ji viena pirmųjų paskelbė archyvinį dokumentą, atspindintį Kauno žemės ūkio akademijos studentui S. Grigaičiui 1959 m. taikytą viešąją profilaktiką.

KGB rengė įvairius tarnybiniam naudojimui skirtus leidinius. Antai 1959 m. buvo išleista profilaktikos taikymo apžvalga „Kai kurie profilaktinio darbo klausimai, atliekami respublikos KGB organų“⁴, deja, ji nėra išlikusi. „Kontržvalgybos žodynas“⁵ apibūdina profilaktikos formas, kurias savo veikloje taikė operatyviniai darbuotojai. Leidinyje „SSRS KGB rinkinys“⁶, pažymėtame grifu „visiškai slaptai“, rašoma apie Kostui Meidūnui pareikšto oficialaus įspėjimo veiksmingumą ir apie šio asmens paskelbtą savo praeitį smerkiantį straipsnį „Realybė pakeitė mano įsitikinimus“.

Šiam tyrimui svarbūs su sovietiniu saugumu susidūrusių asmenų prisiminimai, nes jie subtiliai atskleidžia persekiojimo aplinkybes, žmonių, kuriems buvo taikoma profilaktika, reakciją ir pan. Aktyvus kovotojas už žmogaus teises Antanas Terleckas⁷ savo dienoraštyje išryškino, kaip KGB, siekdamas susidoroti su nelojaliais asmenimis, darydavo jiems moralinį poveikį darbo kolektyvuose, per spaudą ir šeimą. Žymus disidentas Vytautas Skuodis⁸ savo prisiminimuose pateikia faktų, rodančių, kad Lietuva buvo apraizgyta tankiu sekimo ir persekiojimo tinklu, pasakoja, kaip vyko šis „pelės ir katės“ žaidimas.

Kai kuriose mokslinėse studijose, nušviečiančiose pasipriešinimą sovietų valdžiai ir jaunimo persekiojimą⁹, išryškėja, kokias profilaktines priemones taikė KGB. Min-daugas Žiūkas¹⁰, nagrinėdamas KGB veiklą tarp Vilniaus moksleivių XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje, taip pat atskleidžia profilaktikos taikymą.

Saulius Grybkauskas, aptardamas KGB veiklą sovietinės Lietuvos pramonės įmonėse, apžvelgia „profilaktiką su visuomenės pagalba“¹¹, kurią taikant dažniausiai dalyvaudavo įmonių vadovai ir partijos komiteto nariai.

Anot Kristinos Burinskaitės¹², profilaktika – tai partijos propagandinio, auklėjamojo ir šviečiamojo darbo dalis, kuria buvo norima padidinti politinį budrumą siekiant, kad visuomenė padėtų kovoti su kitaminčiais ir neutralizuoti neigiamą Vakarų įtaką.

Studijos „Baltijos laisvė – Europos atsakomybė“¹³ bendraautorai, aptardami pilietinį protestą ir KGB terorą, atskleidžia 45 pabaltijiečių memorandumą pasirašiusių asmenų tardymą, persekiojimą ir dvasinį terorizavimą.

Straipsnyje siekiama ištirti profilaktikos metodą, KGB taikytą norint susidoroti su sovietų režimui nelojaliais asmenimis, išnagrinėti įvairias profilaktinių priemonių formas, išryškinti jaunimui taikytos profilaktikos specifiką, apžvelgti asmenų, kuriems saugumas taikė profilaktiką, reakciją į dvasinį persekiojimą ir aptarti agentų tinklo vaidmenį.

PROFILAKTIKA SOVIETINĖJE SISTEMOJE

Šeštajame dešimtmetyje sovietų valdžia Lietuvoje buvo užtikrinama pasitelkus visuotinę visuomenės kontrolę. Perėjęs prie auklėjamųjų funkcijų, režimas ėmėsi vadinamosios lankstesnės politikos, kuri reiškėsi visuotiniu

persekiojimu, terorizavimu ir psichiatrijos taikymu. Siekdamas kontroliuoti ir įbauginti režimui nelojalius piliečius, KGB ėmėsi psichologinės prievartos. Valdant Nikitai Chruščiovui, apsiribota profilaktiniu išpėjamuoju darbu ir agentūrinių-operatyvinių priemonių taikymu aktyviems „vidaus priešams“. SSKP XXI suvažiavime N. Chruščiovas teigė, kad „būtina imtis priemonių, kurios užkirstų kelią visuomenei žalingiems pavienių asmenų nusizengimams“¹⁴. KGB siekė profilaktinėmis priemonėmis palaužti tautinį pasipriešinimą, vadindamas jį sovietinių piliečių „politinio nebrandumo“ apraiška. Tai reiškė nesikišimą į socialinio gyvenimo procesus, visuomeninį neaktyvumą, politinį abejingumą ir mąstyseną, pagrįstą nesovietine ideologija.

Slaptame septintojo dešimtmečio pabaigos laiške „Apie poreikį padidinti visuomenės vaidmenį kovoje su nusikalstamumu ir visuomeninės santvarkos pažeidėjais“¹⁵ SSKP CK pažymėjo, kad išpėjamosios profilaktinės priemonės padėjo tapti visuomenei naudingais nariais netgi tiems, kurie buvo linkę į antisovietinę veiklą. Psichologinio poveikio priemonių buvo imamasi siekiant užkirsti kelią nusikalstamumui tų, kurie dėl savo „politinio nesąmoningumo“ arba paveikti priešiškos įtakos pasukdavo vadinamuoju netinkamu keliu. Profilaktinis darbas buvo organizuojamas vadovaujantis KGB prie Sovietų Sąjungos Ministrų Tarybos kolegijos 1964 m. liepos 3 d. ir Lietuvos SSR KGB 1963 m. sausio 30 d. nutarimais „Dėl profilaktinio darbo priemonių valstybės saugume tobulinimo“¹⁶.

Sovietų Sąjungoje atėjus į valdžią konservatyvioms jėgoms – Leonidui Brežnevui tapus SSKP CK generaliniu sekretoriumi, o Jurijui Andropovui – SSRS KGB vadovu, – kitaminčiams pradėtos taikyti griežtesnės priemonės siekiant su jais susidoroti. Susitelkta į prevencinį neigiamų visuomenės reiškinių ir nuotaičių, galinčių tapti ypatingų įvykių priežastimi, užkardymą. Psichologinis persekiojimas ypač

suklestėjo septintajame–aštuntajame dešimtmetyje. Daugumai piliečių už antisovietinę veiklą, nederamus viešus pasisakymus ir pan. buvo taikomos profilaktinės priemonės. Keisti kovos su tautiniu judėjimu taktiką vertė ne tik Sovietų Sąjungos vidaus pokyčiai, bet ir pakitusi šalies padėtis tarptautinėje arenoje. Nenorint bloginti atšilusių santykių su Vakarais ir nusižengti Helsinkio baigiamojo akto įsipareigojimams, sovietų valdžiai teko piliečių persekiojimą maskuoti KGB auklėjamosiomis priemonėmis.

Po 1968 m. Čekoslovakijos įvykių kitose socialistinėse šalyse kilę neramumai vertė KGB imtis griežtesnių priemonių. Kovoiant su ideologine diversija pradėta dažniau taikyti profilaktika¹⁷. Psichologinis KGB poveikis buvo nukreiptas į vadinamuosius klystančius piliečius.

KGB prie Lietuvos SSR Ministrų Tarybos kolegijai 1972 m. rugsėjo mėn. priėmus sprendimą dėl socialistinio teisėtumo laikymosi taikant profilaktines priemones, psichologinis persekiojimas dar labiau suaktyvėjo. Dvasiniam terorui įtakos turėjo ir 1972 m. gruodžio 25 d. SSRS Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo įsakas „Dėl valstybės saugumo organų oficialaus išpėjimo kaip profilaktinio poveikio priemonės taikymo“¹⁸. Jame numatyta, kad valstybės interesams prieštaraujančius antivuomeninius veiksmus atlikusiam asmeniui, jeigu jis nėra traukiamas baudžiamojon atsakomybėn, leidžiama pareikšti oficialų išpėjimą. 1973 m. kovo 20 d. SSRS KGB patvirtino įsakymą Nr. 0150 „Dėl oficialaus išpėjimo taikymo tvarkos“¹⁹ ir nurodė, kad oficialų išpėjimą galima pareikšti tik tada, kai kitos profilaktinės priemonės yra neveiksmingos. Tačiau iš tikrųjų KGB profilaktinių priemonių arsenale oficialus išpėjimas buvo gana dažnas. Siekiant susidoroti su antisovietinės veiklos organizatoriais SSRS KGB pirmininko J. Andropovo 1973 m. gegužės 3 d. įsakymu nurodyta pro-

filaktines priemones taikyti asmenims, kurie dėl politinio nebrandumo pateko į priešiško elementų įtaką²⁰.

Profilaktika buvo taikoma iki pat Atgimimo laikotarpio pabaigos. Vadovaudamasis KGB prie Lietuvos SSR Ministrų Tarybos kolegijos 1987 m. gruodžio 28 d. nurodymu, KGB Tardymo skyrius 1988 m. apibendrina profilaktinių priemonių taikymo asmenims duomenis nuo 1979 m. Buvo išnagrinėti 2297 profilaktinės medžiagos vienetai, iš jų 473 archyvinės operatyvinės įskaitos ir operatyvinio sekimo bylos. Buvo sudaryta speciali darbo komisija informacijai su-
naikinti, kuri atrinko 1205 profilaktinės medžiagos vienetų, iš jų 132 operatyvinės įskaitos bylas. Su Lietuvos SSR vadovybės žinia iš įskaitos buvo pašalinti 1337 asmenys, t. y. apie 60 proc. visų piliečių, kuriems KGB taikė profilaktiką²¹. 1986 m. pradžioje į operatyvinę įskaitą buvo įrašyti 35 435 asmenys. Iš jos išbraukus 5972 asmenis bei papildomai įtraukus 263, liko 29 726 piliečiai²². Lietuvos visuomenė visą sovietmetį buvo auklėjama neatsisakant profilaktikos metodo. Tai rodo ir SSRS KGB pirmininko V. Čebrikovo 1988 m. liepos 10 d. įsakymas. Jame pažymima, kad, siekiant sustabdyti antisovietines akcijas, neutralizuoti priešiškus elementus, „kovojančius už Lietuvos savarankiškumą“ „tautos interesų gynėjus“, reikia atkakliai organizuoti agentūrines-operatyvines, administracines ir profilaktines priemones²³. Tačiau 1989 m. KGB padarė išvadą, kad kai kuriais atvejais žmonėms taikoma profilaktika neturi „tiesioginio ryšio su valstybės saugumo interesų apsauga“²⁴.

PROFILAKTIKOS METODAS IR JO TAIKYMAS

Profilaktikos metodą KGB taikė siekdamas užgniaužti lietuvių pilietinę saviraišką ir

sąmoningumą. Tautinis pasipriešinimas buvo prilygintas „politiškai žalingiems išsišokimams“, bet kokie priešiški veiksmai buvo nesuderinami su sovietų valdžios politika. Potencialiais tokių „nusikaltimų“ ir „nusižengimų“ vykdytojais KGB laikė „politiškai ir moraliai netvirtus“ asmenis. Profilaktinėmis priemonėmis mėginta auklėti visus, kurie nesitaiksto su sovietų primestu režimu. KGB siekė nutraukti „nusikalstamą“ šių asmenų veiklą ir užkirsti kelią jų nepageidaujamam poveikiui aplinkai. Profilaktika taikyta „politiškai nebrandiems ir klaidingai tarybinę tikrovę suvokiantiems“²⁵ piliečiams. N. Gaškaitės duomenimis, 1954–1972 m. KGB taikė profilaktiką daugiau kaip 6 tūkst. antisovietinė veikla užsiimančių asmenų, vėliau – apie 500 asmenų kasmet²⁶. Juozapo Romualdo Bagušausko tyrimų duomenimis, 1959 m. KGB taikė profilaktiką 397 žmonėms, tarp jų 29 įvairių grupių 75 nariams ir 322 pavieniams asmenims, 73 žmonės auklėjo su „visuomenės pagalba“. 1961 m. profilaktinės priemonės buvo skirtos 646 žmonėms, iš jų „su visuomenės pagalba“ – 251, dalyvaujant saugumiečiams – 547, pasitelkiant talkininkus – 16; buvo auklėjami 36 grupių 225 nariai ir 421 pavienis asmuo²⁷. 1967 m. profilaktiką „su visuomenės pagalba“ KGB skyrė 234 asmenims. 1968 m. iškviestų asmenų skaičius – 444²⁸. 1973 m. profilaktinės priemonės skirtos 478, 1974 m. – 596, 1976 m. – 455, o 1978 m. – 257 pasipriešinimo dalyviams²⁹. 1986 m. profilaktika buvo taikoma 233, 1987 m. – 76 tariamai politiškai nebrandiems sovietiniams piliečiams³⁰, kurie, veikiami priešiško elementų, užsiėmė politiškai žalinga veikla. Profilaktinės priemonės buvo skiriamos remiantis įvairiais motyvais. Dažniausiai nurodomos šios priežastys: nepageidaujami ryšiai su užsieniečiais, „išdavikiški ketinimai“, antisovietiniai ir politiškai žalingi pasisakymai, maito taisyklių nepaisymas, valiutinių operacijų pažeidimai.

Profilaktika buvo pasitelkiama norint neleisti nueiti politiniais klystkeliais žmonėms, nelinkusiems taikstytis su sovietų režimu. KGB psichologinis persekiojimas turėjo prevenciškai užkirsti kelią antisovietiniams veiksams. Įdomu, kad KGB bandė aiškintis ir tokių „tyčinių veiksmų“ aplinkybes. Antai 1964 m. buvo pažymėta, kad daugeliu atvejų profilaktika yra jau pasireiškusio faktų aiškinimasis, taigi nėra įspėjamojo pobūdžio³¹.

KGB sistemoje vyravo nuostata, kad profilaktikos forma priklauso nuo žmogaus politinio išprusimo, socialinio veido ir antisovietinių apraiškų pobūdžio³². Kaip profilaktiką taikyti, priklausė nuo vadinamojo nusižengimo ypatumų. Nusižengimas buvo prilyginamas valstybiniam nusikaltimui arba laikomas paprasčiausiu išsišokimu prieš sovietų valdžią. Įvertinęs, kiek nusižengimas pavojingas, operatyvininkas turėdavo laiku imtis atitinkamų poveikio priemonių. Ką tai reiškė? Žodžiu „laiku“ buvo nusakomas sėkmingas psichologinis KGB poveikis, atgrasęs nuo neleistinų veiksmų. Antai KGB pareiškė, kad, „laiku ėmusis priemonių, 1973 m. vasario mėn. Vilniuje buvo užkirstas kelias grupei jaunuolių (26 asmenims) imtis veiksmų, galinčių sutrikdyti viešąją tvarką“ Vasario 16-osios proga³³. KGB nuolatos siekė sukliudyti jaunimui imtis galimų antisovietinių veiksmų.

Didelis vaidmuo rengiant profilaktines priemones buvo skiriamas ir patiems saugumiečiams. Jie buvo laikomi auklėjamojo proceso organizatoriais ir koordinatoriais. Nors KGB vadovybė aktyviai siekė, kad visi kadriniai darbuotojai nuolankiai paklustų sistemos reikalavimams, pavaldiniai ne visada stropiai atlikdavo savo darbą. Nedėmesingiems darbuotojams buvo priekaištaujama dėl „ideologiškai žalingų ir antisuomeninių apraiškų taikant perspėjamąsias priemones“ ir menko auklėjamojo poveikio „politiškai nepastoviams piliečiams“³⁴. Pasitaikydavo

atvejų, kai per skubėjimą jiems nepavykdavo „deramai“ paveikti kvočiamų asmenų. KGB viršininkai iš savo pavaldinių reikalavo pirmiausia atidžiai patikrinti pranešimą, o tik tada imtis asmenį perauklėti. Antai 1974 m. KGB Šilalės rajono skyrius taikė profilaktines priemones laikraščio vedėjai Zitai Kelpšaiti dėl užsieniečių judėjimo respublikoje teisių pažeidimo³⁵. Vadovaujantys KGB darbuotojai padarė išvadą, kad iš pradžių derėjo Z. Kelpšaitės elgesį iškelti į viešumą, o tada ją pasmerkti visuomenės akyse. Taigi, jų nuomone, reikėjo šios moters veiksmus deramai įvertinti redakcijoje ir ištirti jos bendravimo su svetimšaliais aplinkybes. Buvo skelbiama, kad sovietinėje valstybėje „visuomenė yra uždara ardomajai veiklai prieš socializmą“³⁶, todėl KGB siekė nutraukti bet kokius sovietinių piliečių ryšius su svetimšaliais. Mat buvo baiminamasi, kad į Vakarus nepatektų antisovietinė spauda, nesklistų žinios apie lietuvių persekiojimą, žmogaus teisių ir laisvių pažeidinėjimą Lietuvoje. Tuo tikslu KGB, pasitelkę įvairias auklėjimo formas, stengėsi kontroliuoti bendravimą su užsieniečiais.

Kad darbas duotų vaisių, KGB pareigūnai turėjo palaikyti gerus ryšius su partijos, komjaunimo ir visuomeninėmis organizacijomis, darbo kolektyvais ir mokyklomis. Viešumo politika leido tokį bendradarbiavimą padaryti atviresnį. Tačiau sustiprėjus Sąjūdžio judėjimui prireikė koreguoti šio metodo taikymą. Sumažėjo asmeninės profilaktikos taikymo atvejų skaičius – dabar jis sudarė 70 proc. iškvietimo į KGB atvejų. Kadriniai darbuotojai buvo priversti atsakyti auklėjamojo pokalbio iškviečiant į KGB ir oficialaus įspėjimo KGB vardu. Pasidarė daug sunkiau taikyti profilaktiką asmenims su visuomenės, darbo ir mokslo kolektyvų, administracijos ir visuomeninių organizacijų pagalba. Iš operatyvinės informacijos matyti, kad profilaktika pamažu prarado savo veiksmingumą: „taikytos profilaktinės priemonės neturėjo

reikiamo teisinio pagrindo, tapo mažai veiksmingos, o kai kuriais atvejais, turint galvoje KGB ideologinės kovos aplinkybes, – net žalingos³⁷. Tačiau vis dar mėginta taikyti profilaktiką asmenims pasitelkus vietinę spaudą, agentus ir pareiškiant oficialų įspėjimą. KGB sistema į profilaktiką pažvelgė kitu rakursu. Buvo apklausiami nepilnamečiai, senyvo amžiaus ir mažai raštingi žmonės, kurių socialinė visuomeninė padėtis ir išsilavinimas leido spręsti, kad jie nekelia grėsmės valstybės saugumui.

PROFILAKTIKOS FORMOS

KGB darė žmonėms psichologinį poveikį slapta ir atvirai. Jis reiškėsi įvairiomis psichologinio spaudimo formomis: individualiu auklėjamuoju pokalbiu, įspėjimu žodžiu ar raštu, viešu kolektyvo pasmerkimu arba patikrinimu. Per visą sovietmetį profilaktikos formos mažai keitėsi, tačiau izoliuoti neklusnius, nelojalius ir antisovietišškai nusiteikusius asmenis buvo siekiama nuolat.

Asmeninė profilaktika. Asmeninę profilaktiką KGB atlikdavo savo jėgomis arba kartu su kitomis valstybinėmis struktūromis ir visuomeninėmis organizacijomis. KGB ne tik siekė sukliudyti konkrečiam asmeniui nusikalsti, bet ir mėgino užkirsti kelią veiksams, galintiems peraugti į nusikaltamus režimui. Jis pasitelkė auklėjamuosius metodus: įtikinėjo arba ėmėsi prievartos³⁸. KGB siekė taip paveikti auklėjamo asmens sąmonę, kad suformuotų teigiamas politines ir moralines sovietinio žmogaus savybes, o kartu – nutrauktų „politiškai žalingą“ veiklą. Įžvelgdamas grėsmę SSRS saugumui, KGB mėgino tokiam žmogui išaiškinti, kad jo veiksmai klaidingi. Tai saugumiečiai darė pasmerkdami tokio žmogaus pažiūras ir perspėdami, kad jo veiksmai nebus toleruojami.

Prievartą KGB laikė pagalbiniu asmeninės profilaktikos įrankiu. Dažniausiai piliečiai už teisėtvarkos pažeidimus arba „nedorus“ poelgius buvo baudžiami administracine bauda. Pavyzdžiui, 1960 m. KGB Kretingos rajono skyrius pakvietė į profilaktinį pokalbį Butkų, kuris necenzūriniais žodžiais atsiliepė apie sovietų valdžią, taip „įžeisdamas“ vyriausybę ir partijos vadovybę³⁹. Šis žmogus buvo patrauktas administracinėn atsakomybėn, skiriant jam penkiolika parų arešto. Neretai žmonės buvo patraukiami ir baudžiamojon atsakomybėn. Antai už antisovietines kalbas 1959 m. KGB profilaktines priemones skyrė 25 Kalvarijos rajono gyventojams, du iš jų buvo patraukti baudžiamojon atsakomybėn⁴⁰.

KGB pareigūnų kabinetuose vykdavo individualūs pokalbiai su „prasikaltusiais“ piliečiais. Tokio pokalbio pradžioje paprastai būdavo supažindinama su sovietiniais įstatymais ir aptariamas „netinkamas“ žmogaus elgesys. Antai 1959 m. Kavarsko rajono KGB darbuotojai sužinojo apie nederamus buvusios tremtinės Kadžionytės iš „Pergalės“ kolūkio veiksmus. Saugumiečiai šią moterį tardė už vietinių komunistų „šmeižimą“. Kalbantis su ja neapsieita be įvairių įspėjamųjų frazių: „jūsų požiūris neteisingas“, „jūs padarėte klaidą“. Kadžionytė buvo gąsdinama, kad, jei nepasitaisys, praras laisvę, jai nebus jokio pasigailėjimo ir pan. Lietuvos SSR KGB pirmininkui Alfonsui Randakevičiui buvo pranešta, kad taikytos profilaktinės priemonės davė rezultatų: moteris „[...] labai verkė ir prašė, kad ją paliktų laisvėje, teigė kaltę išpirksianti darbu kolūkyje“⁴¹. Matome, kad baimė vertė žmones pataikauti, apsimestinai vaizduoti pavyzdingus darbuotojus. Įbaiginti saugumiečių, jie galėdavo „išpirkti kaltę doru darbu ir pavyzdingu gyvenimu“.

Prieš pakviesdamas į profilaktinį pokalbį, KGB darbuotojas jau būdavo susipažinęs su kvočiamo žmogaus asmenybe, tad galėjo valdyti pokalbio eigą ir stebėti žmogaus

reakciją. Profilaktika siekta išgauti pasižadėjimą „daugiau to nebedaryti“. Pavyzdžiui, 1960 m. vienas pilietis rašė: „Apgailestauju, kad dalinai pradau organų pasitikėjimą. Manau, kad ateity savo sąžiningu darbu šią atsitiktinę neapgalvotą klaidą sugebėsiu atpirkti negailėdamas jėgų, visuomet vesiu kovą prieš Tarybinės Tėvynės priešus.“⁴² Priverstinai pasmerkdamas savo poelgius, žmogus valdžios akyse vaizduodavo esąs jai lojalus. Pavyzdžiui, 1973 m. birželio 6 d. KGB taikė profilaktiką Viktorui Pečkiui. Žmogus buvo priverstas teisintis dėl pasisveikinimo darbovietėje „Tegyvuoją Hitleris!“ ir žodžių, kad „1940 m. raudonarmiečiai atėjo į Lietuvą apdriškę ir purvini, o dabar atsipenėjo lietuviška mėsa“⁴³. V. Pečkys saugume aiškinosi neketinęs kenkti sovietų valdžiai.

Operatyvininkams rūpėjo nustatyti, ar kvočiamas asmuo nederamas mintis išsakyti be „priešiškų kėslų“, ar pripažįsta savo kaltę, ar buvo atviras per apklausą. Apie saugume vykusią apklausą paprastai sužinodavo darbovietės viršininkas ir partinės organizacijos sekretorius.

Bendroji profilaktika. Siekdamas užkirsti kelią valstybiniais nusikaltimams ir „politiškai žalingiems išsišokimams“, KGB, pasitelkęs teisines, organizacines ir auklėjamąsias priemones, taikė vadinamąją bendrąją profilaktiką. Prie teisinių priemonių priskirtini atitinkami baudžiamieji įstatymai, administracinė atsakomybė ir specialaus režimo tam tikruose objektuose įvedimas. Propagandinės priemonės, politinio budrumo kėlimas, poveikis piliečiams atvirose teismuose, viešas ardomąja veikla kaltinamų asmenų pasmerkimas (vadinamasis demaskavimas) buvo laikomi auklėjamosiomis priemonėmis⁴⁴. Vadinamąsias visuomenės negeroves buvo siekiama šalinti įvairiais būdais.

Viešojo profilaktika – tai mėginimas daryti atvirą auklėjamąjį poveikį konkrečiam

asmeniui arba asmenų grupei. Dažnai viešojo profilaktika buvo taikoma pasitelkiant valstybines ar visuomenines organizacijas. Asmenį, kuriam buvo skiriamos profilaktinės priemonės, buvo siekiama perauklėti jo aplinkoje atvirai. Valdžios netoleruojami tokio žmogaus poelgiai buvo paviešinami, pasmerkiami partijos, komjaunimo ir darbo kolektyvų susirinkimuose. Antai 1959 m. lapkričio 5 d. įmonės susirinkime buvo svarstomas piliečio Varno elgesys. KGB vadovybei buvo pranešta, kad žmogus „labai išsigando, pripažino savo klaidas ir prisiekė darbininkams, kad ateityje tokių kvailysčių nebus. Tris kartus buvo atėjęs į saugumą ir teisinosi, kad jis nėra priešas, antitarybines mintis išsakė nesąmoningai, reikšdamas nepasitenkinimą vietinės valdžios vadovais, kurie laiku nepasirūpina statybose medžiagomis.“⁴⁵

Vienas iš KGB taikytų metodų buvo gاندų apie asmens elgesio svarstymą skleidimas. Tuo siekta įbauginti ir pamokyti kitus žmones. Kartais KGB griebdavosi net kuriozinių būdų. Antai Jonavos rajono gyventojui Vareikiui, vienam iš asmenų, kuriam buvo skirtos profilaktinės priemonės, kolūkio valdybos vardu už gerą darbą buvo įteikta premija⁴⁶. Net tokiu būdu buvo bandoma perauklėti.

Visuomenės pasmerkimą KGB laikė itin veiksmingu būdu, padedančiu susidoroti su režimui nelojaliais piliečiais. Į šį procesą saugumas pirmiausia įtraukdavo partinės nomenklatūros atstovus. Buvo vadovaujamas nuostata, kad „laikiniai išklydę iš doros kelio tarybiniai žmonės sovietų saugumą turi laikyti tikru savo draugu“⁴⁷. Todėl „suklydusiems“ asmenims buvo suteikiama galimybė pasitaisyti. Pavyzdžiui, 1964 m. lapkričio mėn. buvo surengtas antisovietišškai nusiteikusio A. Terlecko „viešas teismas“. Nepavykus šio žmogaus „perauklėti“ dažnai ir ilgais pokalbiais saugumo darbuotojų kabinetuose, buvo pasirinktas kitas būdas jam paveikti. Pirmiausia laikraštyje buvo išspausdintas

propagandinis straipsnis, o vėliau buvo paviešinti „nederami“ A. Terlecko veiksmai. Anot A. Terlecko, KGB kaip įmanydamas stengėsi jį sutramdyti („aplaužyti ragus“). Auklėjamas „spektaklis“ buvo surengtas „Puntuko“ gamykloje. Žinodamas, kad gali būti įkalintas, bei siekdamas, kad nebūtų kišamasi į jo šeimos gyvenimą ir vaikų auklėjimą (mat „pasitaismo tikslais“ teko nenoromis pritarti dukros stojimui į pionierius), A. Terleckas ryžosi kalbėti viešai. Viešai svarstant buvo pareikšta, kad tai „labai klystantis žmogus“, kuriam kolektyvas turi „parodyti teisingą kelią“. A. Terleckui buvo prikišta draugystė su „lagernikais“, jis buvo išvadintas dviveidžiu, neatviru žmogumi ir pan.⁴⁸ Po tokių pasmerkimo procedūrų darbovietėje pasklisdavo įvairūs komentarai, apkalbos. Be abejo, ne kiekvienas galėdavo atsilaikyti girdėdamas pašaipias bendradarbių replikas ir pan.

Psichologinis poveikis buvo daromas ir pasitelkiant autoritetus. Antai 1960 m. KGB su partinių struktūrų žinia auklėjo jauną Telšių rajono poetę, mokytoją T. Bikėnaitę. Ji buvo kaltinama antisovietinių laiškų, eilėraščių rašymu ir platinimu. KGB prašymu LKP Telšių rajono sekretorius pasirūpino, kad ją „perauklėti“ padėtų poetai Algimantas Baltakis ir Antanas Miškinis. Bandyta T. Bikėnaitę įteigti, kad jos pasaulėžiūra yra klaidinga. Poetai pasmerkė antisovietinę mokytojos veiklą. Įbauginta moteris pasižadėjo „padaryti viską, kad ir gyvenime, ir literatūroje taptų naudinga liaudžiai tarybinio žmogumi“, negana to, ji pareiškė esanti „labai dėkinga partinių organų atstovams ir valstybės saugumo darbuotojams už humanišką elgesį su ja“⁴⁹. Vadinasi, KGB psichologiškai persekiojamas žmogus būdavo taip paveikiamas, kad dėdavosi esąs dėkingas, o tai reiškia, kad jis dvasiškai palūždavo. Manipuliavimas jausmais buvo KGB vykdomos visuomenės kontrolės mechanizmo sudedamoji dalis.

Visuomenę buvo stengiamasi paveikti ir per žiniasklaidą (spaudą, radiją, televiziją), pasitaikydavo viešų teismo procesų. Profilaktinėmis priemonėmis asmenį buvo siekiama sugniuždyti ir sukompromituoti. Buvo manoma, kad viešojo profilaktika pasiekė tikslą, jei, plačiai paskleidus žinią apie „nederamą“ žmogaus elgesį, būdavo paveikiami ir kiti „moraliskai netvirti“ asmenys⁵⁰. Perauklėjant dažnai buvo praktikuojamas straipsnių, kuriuose atgailaujama už savo veiksmus ar žodžius, rašymas. Spaudoje pasirodžius tokiam straipsniui, žmogus pasijusdavo moraliskai palaužtas. KGB siekė, kad „prasižengęs“ asmuo būtų visuomenės ignoruojamas, prarastų palaikymą ir pasijustų izoliuotas. Sovietų valdžia profilaktinėmis priemonėmis mėgino priversti režimui nelojalius piliečius prisitaikyti prie tikrovės. KGB auklėjamųjų priemonių nepavyko išvengti ir priešakario Lietuvos visuomenės veikėjui Juozui Keliuočiui⁵¹. Neatlaikęs varginančio KGB persekiojimo ir spaudoje paskelbęs straipsnius „Tiltas, kurio dar nėra“ bei „Kelias, kurį pasirinko mano Lietuva“, jis priverstinai susikompromitavo visuomenės akyse.

Nesitaikstančių su sovietų režimu, t. y., KGB žodžiais tariant, „turinčių ketinimų imtis priešiškos veiklos“, asmenų, be profilaktinių priemonių, laukė ir kompromitavimas. Persiauklėjimo pavyzdžiu kitiems turėjo tapti vadinamoji vieša „išpažintis“. Baimė atsidurti kalėjime, o kartais tiesiog noras įsitraukti į visuomenės gyvenimą – mokytis, dirbti mėgstamą darbą – bei nuolatinė įkyri KGB priežiūra ir psichologinis spaudimas pastūmėdavo žmones paminti savo pasaulėžiūros principus.

Sovietų saugumas dideliu savo laimėjimu laikė susidorojimą su J. Keliuočiu. Panašiai KGB pasielgė ir su kitais jo aplinkos žmonėmis. Profilaktikos neišvengė žinomi nepriklausomos Lietuvos ekonomistai Vladas Tiškus ir Domas Cesevičius. Ėmusi

agentūrinių-operatyvinių ir auklėjamųjų priemonių, V. Tiškus „Valstiečių laikraštys“ paskelbė straipsnį „Vardan Lietuvos“, o „Gimtajame krašte“ – „Pažinkime Lietuvą tokią, kokia ji yra“⁵². 1972 m. vasario 28 d. KGB pakviestas profilaktinio pokalbio, D. Cesevičius į sovietų saugumo klausimus atsakinėjo raštu. Jis buvo kamantinėjamas, kaip vertina tautininkų politinę veiklą, kaip žiūri į jam taikytas represijas, ar jos padėjusios jam suvokti savo klaidas. Reikalauta nurodyti ryšius su išeivija, išsakyti požiūrį į sovietinę sistemą⁵³. Saugumui visada rūpėjo piliečių požiūris į sovietų režimą, o sąmoninga antisovietinė laikysena, aiškos nuostatos rodė, kad sovietinėje visuomenėje esama žmonių, kurie drįsta reikšti tautinę dvysią. Tokios elgsenos apraiškos sovietų režimui buvo nepalankios, tad su KGB pagalba buvo siekiama priversti žmones būti lojaliaus valdžiai, užgniaužti bet kokią pasipriešinimą. Visą sovietmetį buvo mėginama dviasiskai palaužti piliečius su spaudos pagalba. Paskutinė vieša „išpažintis“ pasirodė 1987 m., jos autorius – K. Meidūnas⁵⁴.

Profilaktika su agentų pagalba. Kai asmuo, kuriam taikomos profilaktinės priemonės, nesuvokdavo, kad yra „auklėjamas“ sovietų saugumo pavedimu, tokia profilaktika buvo slaptoji. Režimui nelojalių piliečių straipsnių, kuriuose jie pasmerkdavo savo pažiūras, KGB sugebėdavo išgauti ne tik tiesioginiu šių asmenų spaudimu, bet ir taikydamas slaptąją profilaktiką, t. y. darydamas jiems poveikį per įtakos agentus ir patikimus asmenis. Dažniausiai tokie talkininkai turėjo ne tik daryti ideologinį poveikį antisovietišškai nusiteikusiems žmonėms, bet ir juos stebėti, rinkti informaciją apie jų veiklą, teikti žinias, ar pasikeitė jų politinės nuostatos, ar jie ir toliau reiškia nederamas pažiūras. Pavyzdžiui, 1959 m. Jonavos rajone buvo organizuotas vienuolikos asmenų, kuriems prieš tai buvo skirtos profilaktinės

priemonės, sekimas namų ir darbo aplinkoje. Su talkininkų pagalba buvo siekiama išsiaiškinti, ar šie žmonės atsisakė antisovietinės veiklos („priešiškų ketinimų“), ar „pasitaisė“ (t. y. užsiima vadinamuoju visuomenei naudingumu darbu)⁵⁵.

Profilaktinių priemonių palenktas žmogus galėjo tapti ir potencialiu kandidatu užverbuoti. Pavyzdžiui, 1968 m. patikimas asmuo P. informavo, kad L. Š. labai išgyvena dėl savo „ideologiškai žalingų minčių“ ir baiminasi, kad nebūtų iškviestas į saugumą, nes dėl to gali netekti autoriteto sovietiniame ūkyje ir galiausiai prarasti einamas pareigas. Iš anksto žinant, kad asmuo bijosi, apsiribota tik jo pokalbiu su saugumiečiu. L. Š. pokalbyje buvo atviras ir suteikė saugumui naudingos informacijos, o tai galiausiai įgalino jį užverbuoti. KGB sistemoje šis asmuo buvo apibūdinamas kaip sąžiningai ir stropiai bendradarbiaujantis⁵⁶.

Kokios profilaktinės priemonės bus taikomos, lėmė ir talkininkų sukaupta informacija. Ja remdamasis operatyvinis darbuotojas nusprendavo, kokių priemonių imtis. Gavę pranešimą apie „nederamą“ piliečio poelgį, KGB darbuotojai pradėdavo rinkti duomenis apie jo šeiminių padėtį, giminaičius, kaupti kompromituojančią informaciją. Antai 1981 m. profilaktinių priemonių buvo imtasi prieš Lietuvos mokslų akademijos sociologę Gražiną Glavackaitę. 1980 m. ji pateko į KGB akiratį dėl savo ryšių su Maskvos „antivisuomeniniais elementais“ (SSRS invalidų teisių gynimo grupė) ir mėginimo sukurti „nacionalistinę“ grupę Lietuvoje. KGB sekliai nustatė, kad moteris nutraukė ankstesnius ryšius, nes „nenori konfliktuoti su valdžios organais ir susigadinti sau gyvenimą“⁵⁷. G. Glavackaitė buvo sekama iki 1983 m. Negavus informacijos apie „nederamą“ veiklą, operatyvinio stebėjimo byla buvo nutraukta, paliekant G. Glavackaitę įrašytą į operatyvinę įskaitą.

Organizuodamas profilaktiką, KGB retsykiais taikydavo ir sekimo techniką. Pavyzdžiui, 1959 m. Panevėžio mieste KGB dėmesio sulaukė repatriantas Juozas Survilas, kuris savo aplinkoje kalbėjo apie gyvenimą svetur. Kadangi šis žmogus, KGB žodžiais, liaupsino gyvenimą užsienyje ir nesiorientavo politiniais sovietinės valstybės klausimais, jam buvo skirtos profilaktinės priemonės. KGB pažymėjo, kad J. Survilas „klaidingai supranta Tarybų Sąjungos politiką, šmeižia tarybinę tikrovę ir reiškia išdavikiškus ketinimus“⁵⁸. Vėliau buvo nutarta išsiaiškinti, kaip šis žmogus elgiasi šeimos rate. Su išgalvota dingstimi jo namuose apsilankė agentas Rokas, kurio lagamine buvo įmontuota operatyvinė technika. Slaptai pasiklausius pokalbių, sužinota, kad J. Survilas yra lojalus sovietų valdžiai, teigiamai jis buvo apibūdintas ir darbe⁵⁹. Patyrę psichologinį KGB spaudimą ir įbauginti žmonės mažai reikšėsi viešumoje, labiau slėpė savo pažiūras.

Savo aukų KGB nepalikdavo ramybėje ir baigęs taikyti profilaktines priemones. Režimui nelojalūs asmenys būdavo ir toliau sekami, stebimas kiekvienas jų žingsnis. Tai vidutiniškai trukdavo metus, nors pasitaikė atvejų, kai žmogus buvo stebimas trejus, ketverius metus ir dar ilgiau. Pavyzdžiui, 1982 m. buvo auklėjamas Lietuvos veterinarijos akademijos studentas Jurgis Šimonėlis, kuris mokslinio komunizmo paskaitose išdrįso prašnekti apie „netvarką socialistinio ūkio valdyme“⁶⁰. Archyviniai duomenys rodo, kad jis buvo stebimas beveik šešerius metus.

Profilaktiniame darbe KGB gana daug dėmesio skyrė vadinamajam **oficialiam išpėjimui**. Dažniausiai oficialus išpėjimas būdavo pareiškiamas padarius vadamuosius antvisuomeninius veiksmus, už politiškai žalingos medžiagos gaminimą, laikymą ar platinimą, už politiškai žalingų samprotavimų skleidimą žodžiu ir dalyva-

vimą grupiniuose veiksmuose, taip pat už visuomeninės arba darbo tvarkos pažeidimus transporto, valstybinėse, visuomeninėse įstaigose ir įmonėse, sovietų valdžiai kenksmingus sovietinių piliečių ryšius su užsieniečiais ir kitus veiksmus, leidžiančius įtarti, kad jie gali būti žalingi⁶¹.

Sprendimas pareikšti oficialų išpėjimą būdavo įforminamas raštu. Saugumietis pateikdavo anketinius asmens duomenis, nurodydamas jo antisovietinius veiksmus ir motyvus, kodėl tikslinga jam pareikšti oficialų išpėjimą. Asmuo būdavo raštu ar telefonu iškvičiamas į saugumą, o nepaklusęs šiam reikalavimui galėjo būti atvesdintas milicijos. Protokolą pasirašydavo asmuo, kuriam reiškiamas oficialus išpėjimas, ir šį dokumentą parengęs KGB operatyvinis darbuotojas. Saugumiečiai stebėdavo žmogaus reakciją į oficialų išpėjimą, reikšdavo nuomonę, ar būtina jį sekti⁶². Į profilaktinį pokalbį iškviestam asmeniui būdavo išduodama pažyma darbovietei ar mokslo įstaigai. Joje būdavo tiksliai nurodyta, kiek laiko žmogus praleido KGB. Kaip atvesdinimo pavyzdį galima paminėti tėvo ir sūnaus Bogušių atvejį. 1980 m. KGB iškviė atvykti Vytautą Bogušį jaunesnįjį, bet per apsirikimą (kadangi abu bendravardžiai) vietoj jo į milicijos skyrių buvo atvežtas jo tėvas⁶³. Jei asmuo po to, kai jam buvo pareikštas oficialus išpėjimas, įvykdėdavo nusikaltimą, pažeidžiantį valstybės saugumo interesus, protokolas apie jam taikytas profilaktines priemones būdavo įtraukiamas į jo baudžiamąją bylą.

1974 m. profilaktinės priemonės buvo skirtos 23 Panevėžio miesto asmenims, septyniems iš jų pareikštas oficialus išpėjimas. 1974 m. kovo 20 d. agentas Meistras pranešė, kad Kęstutis Jankauskas savo namuose turi metalinį nepriklausomos Lietuvos herbą. Taip pat agentas informavo apie šio asmens Lietuvos SSR švietimo ministrui adresuotą laišką, kuriame tvirtinama, kad Lietuvos

istorijos vadovėliai nutyli šalies praeitį, o tikintys vaikai mokykloje yra kritikuojami už dalyvavimą religinėse apeigose⁶⁴. Už šiuos veiksmus KGB K. Jankauskui pareiškė oficialų įspėjimą.

Pasitaikė atvejų, kai vienam žmogui buvo taikomos įvairios profilaktinės priemonės. Pavyzdžiui, Panevėžio miesto Gelžbetonio konstrukcijų gamyklos darbuotojas Vincas Patackas 1976 m. buvo patikrintas tiriant jo operatyvinio tikrinimo bylą. Pažymėta, kad šis buvęs ginkluotojo pasipriešinimo dalyvis, kuris 1948 m. buvo nuteistas 25 metus kalėti, grįžęs į Lietuvą „neatsisakė savo priešiško veiksmų ir šmeižė tarybinę santvarką“. 1963 m. kovo 28 d. jam buvo skirta profilaktika „su visuomenės pagalba“⁶⁵. KGB išsiaiškino, kad V. Patackas savo pažiūrų nepakeitė. Jis prisidėjo prie „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ platinimo, palaikė ryšius su buvusiais politiniais kaliniais, žinojo, kur gauti pagrindinės literatūros, todėl jam buvo pareikštas ir oficialus įspėjimas.

Aštuntojo dešimtmečio viduryje vidinėje KGB sistemoje buvo nurodyta, kad oficialus įspėjimas kaip profilaktinio poveikio priemonė taikytinas „kraštutiniu atveju ir vadovaujantis duomenimis, rodančiais, kad asmuo, kuriam taikoma profilaktika, stovi ant itin pavojingų valstybinių nusikaltimų slenksčio“⁶⁶. Tačiau kartais ši griežta įspėjamoji priemonė buvo skiriama už mažareikšmius dalykus, už kuriuos KGB galėjo bausti kitų formų profilaktika.

JAUNIMO PROFILAKTIKA AŠTUNTAJAME–DEVINTAJAME DEŠIMTMETyje

Profilaktinių auklėjamųjų priemonių buvo imamasi norint atvesti į „doros kelią“ pagrindinių organizacijų narius ir „politiniais klausimais klystančius“ pavienius asmenis.

Pavyzdžiui, 1960 m. tokios priemonės skirtos 557 asmenims, dauguma jų buvo jauni žmonės⁶⁷. KGB kovojo su visomis jaunimo reiškiamo protesto prieš gyvenimo suvaržymus apraiškomis. Tiems, kurie nebuvo patraukiami baudžiamojon atsakomybėn, daugiausia paaugliams, vidurinių mokyklų moksleiviams, buvo skiriamos profilaktinės priemonės.

1972 m. susideginus Romui Kalantai, jaunimas reiškė nepasitenkinimą esama padėtimi. Po Kauno įvykių sustiprėjus lietuvių pilietinei savimonei, KGB ėmė aktyviau taikyti profilaktines priemones. Protestuojantis jaunimas savo nepasitenkinimą dažniausiai reiškė rašydamas ir platindamas antisovietinio turinio lapelius, keldamas trispalves ir pan. Pasitaikė atvejų, kai nepasitenkinimas būdavo nukreipiamas į rusų tautybės asmenis. Antai KGB užfiksavo, kad 1972 m. gegužės 23 d. Panevėžio internatinės sporto mokyklos devintos klasės mokiniai susimušė su rusų tautybės paaugliais. KGB pažymėjo, kad šiam susirėmimui įtakos turėjo Kauno įvykiai. Laisvės polėkio skatinami, moksleiviai pamokoje sukūrė antisovietinio turinio lapelį: „Lietuvi! Prisimink Vytauto Didžiojo laikus, kai lietuvis laisvas per amžius gyveno. O štai dabar gi: rusas, kraujo lietuvių prisigėręs, nori Kauną jame nuskandinti. Neleiskim rusams Lietuvoje šeimininkauti! Išvykim nekenčiamą maskolių!“⁶⁸ KGB nutarė, kad šis lapelis parašytas neturint vadinamųjų antitarybinių kėslų. Kartu buvo nurodyta, kad jam atsirasti turėjo įtakos netinkamai suprasti „chuliganų“ ir kitų „lengvabūdiškų elementų“ veiksmai Kaune. Bendraujant su Panevėžio internatinės sporto mokyklos direktoriumi ir mokytojais, gegužės 25 d. buvo surengtas profilaktinis pokalbis su moksleiviais. Psichologiškai paveikti jaunuoliai pasižadėjo išpirkti kaltę pavyzdingu mokymusi. KGB nurodė, jog greta individualaus auklėjamojo darbo būtina taikyti ir bendrąsias

profilaktines priemones, kad būtų galima „ateityje išvengti panašių nepageidaujamų atvejų“⁶⁹. Jaunimą buvo siekiama perauklėti su partijos žinia: apie taikytas profilaktines priemones buvo informuojami LKP miestų ir rajonų komitetai. Cituoto antisovietinio lapelio autoriams KGB skyrė ne tik profilaktines priemones, bet ir administracines nuobaudas, bet smarkiau bausti nesiryžo.

Aštuntajame dešimtmetyje jaunimas gana drąsiai reiškė savo mintis. Antai 1974 m. Panevėžio politechnikos mokyklos komjaunimo organizacijos sekretorė informavo sovietų saugumą apie nederamą antro kurso studento Rimanto Kazlausko elgesį. Buvo pranešta, jog estetikos pamokoje jis kalbėjęs, kad „Tarybų Sąjungoje nėra žodžio laisvės. Jei kažkas ką nors pasakys prieš valdžią, bus pripažintas psichiniu nepilnaverčiu, patupdytas į kalėjimą, ant jo išbandys naujus vaistus, o paskui jis bus pasmerktas žūti.“⁷⁰ Vėliau vaikiną prisipažino po R. Kalantos susideginimo kažką panašaus girdėjęs kalbant per radiją trumposiomis bangomis. Jaunuoliui nepavyko išvengti profilaktinio pokalbio, toks jo elgesys buvo pavadintas „išsišokimu“, su kuriuo reikia kovoti. Pažymėtina, kad šitaip nukentėjo ir buvo saugumo gerokai pamokytas ne vienas asmuo. Kartu tuo buvo norima parodyti, kas laukia visų, kurie nepaklus režimui, siekta palaužti tautinį pasipriešinimą. Dažniausiai jaunuoliai, sulaukę grėsmingų KGB gąsdinimų, savo veiklą nutraukdavo. Tik pavieniai išdrįsdavo toliau platinti „nacionalistinio“ turinio lapelius, rašinėti antisovietinius užrašus ar prisidėti prie gatvės neramumų.

1973 m. ir 1974 m. pirmojoje pusėje KGB skyrė 732 profilaktines priemones 885 žmonėms⁷¹. Nustatyta, kad antisovietinius veiksmus atliko 497 jaunuoliai iki 25 metų amžiaus, iš jų 389 – aukštųjų mokyklų studentai ir vidurinių mokyklų moksleiviai. Anot KGB, pavieniai jaunuoliai „vis dar leidžiasi su-

viliojami buržuazinės propagandos ir dažnai įsitraukia į žalingą veiklą“⁷²; kuria pagrindines grupes, viešai reiškia „nacionalistines“ mintis, platina antisovietinius lapelius. Per pusantrų metų profilaktinės priemonės buvo skirtos 56 jaunimo grupėms, 190 žmonių nutraukė antisovietinę veiklą. Taigi KGB pavyko pažaboti maištaujančią jaunimą.

Saugumo nuomone, maištauti prieš sovietinę tikrovę skatino vadinamasis politinis nebrandumas, propagandinis užsienio radijo stočių poveikis ir keliaklupsčiavimas prieš Vakarų gyvenimo būdą. Netinkamas auklėjimas šeimoje taip pat buvo laikomas veiksniumi, skatinančiu nepaklusti režimui. Sovietų ideologija skelbė, kad būtina „išauklėti komunistiškai susipratusius ir didžiai išsilavinusius žmones, gebančius dirbti tiek fizinį, tiek protinį darbą, aktyviai veikti įvairiose visuomeninio ir valstybinio gyvenimo srityse, moksle ir kultūroje. [...] Šeimos auklėjamoji įtaka vaikams turi organiškai sietis su jų visuomeniniu auklėjimu.“⁷³ Tuo tikslu nutarta stiprinti auklėjamąjį darbą mokyklose. Mokytojai privalėjo auklėti moksleivius komunistinio sąmoningumo ir dorovės dvasia.

KGB Panevėžio miesto skyriaus duomenimis, 1976–1977 m. į antivisuomeninį elgesį (antisovietinių lapelių gaminimas ir platinimas, tautinio pobūdžio užrašai) ypač buvo linkę 16–18 metų jaunuoliai. Paaikšėjo, kad 44 proc. iš jų buvo komjaunuoliai. KGB nuomone, jaunimą priešintis režimui skatino netinkamas požiūris į sovietinę tikrovę, klaidingas Lenino nacionalinės politikos suvokimas, vakarietiškų radijo stočių klausymasis, antisovietinės literatūros skaitymas, priešiškai nusiteikę tėvai ar giminaičiai. Antai profilaktinės priemonės buvo skirtos Panevėžio miesto gyventojui Antanui Strelčiūnui siekiant apriboti šio žmogaus antisovietinius veiksmus. Mat jis draudė savo vaikams skaityti knygas rusų kalba, neigiamai atsiliepė apie sovietinę tikrovę, žavėjosi vakarietišku gyvenimu⁷⁴.

Atrodo, kad A. Strelčiūnas, neturėdamas kito pasirinkimo, dėl šeimos gerovės (vaikams grėisė pašalinimas iš mokyklos, galėjo būti trukdoma studijuoti) pasmerkė savo veiksmus ir pasižadėjo pasikeisti. Asmenys, kurie nesileisdavo profilaktiškai perauklėjami, dažnai nukentėdavo ne tik psichologiškai, bet ir materialiai, nes netekdavo darbo.

Sovietiniais metais buvo negalima šaipytis iš sovietinės tematikos plakatų. Jaunuoliai, išdrįsę tai daryti, atsidurdavo tarp asmenų, kurių laukė KGB profilaktinės priemonės. Pavyzdžiui, 1977–1978 m. tokios priemonės skirtos moksleiviams K. Staigiui ir S. Ringevičiui⁷⁵. Aštuntajame dešimtmetyje vidurinių mokyklų moksleiviai nuolat rašė ir klijavo antisovietinius lapelius gerai matomose vietose: ant mokyklos sienų, koridorių, langų ir durų. Tokių „pokštų“ autoriams, jeigu jie būdavo nustatomi, tekdavo aiškintis mokyklos direktoriui, rašyti pasiaiškinimus. Sovietų saugumas domėjosi „išsišokėlių“ moksleivių tėvais, kviesdavosi juos į profilaktinį pokalbį⁷⁶.

KGB siekė išsiaiškinti kitaminčių politinį aktyvumą, galimas „nusikalstamas priemonės“. Vis dėlto, kad ir kaip stengėsi sovietų valdžia su KGB priešakyje išauklėti ir suvaldyti maištingą jaunąją kartą, jaunuomenė neketino susitaikyti su sovietine tikrove. Jaunimas nevengė antisovietinių pasisakymų, anekdotų, organizavo žygeivių keliones ir pan. Tačiau saugumui ėmusis profilaktinių priemonių, jaunuoliai, suvokę, kad gąsdinimai yra rimti, turėdavo nutraukti savo veiklą.

1983 m. KGB vadovybė pažymėjo, jog būtina imtis auklėjamojo darbo siekiant užtikrinti, kad priešiška nusiteikę jaunuoliai nutrauktų antisovietinę veiklą. Buvo pabrėžta, kad šiame darbe neretai pritrūksta kantrybės ir profesionalaus žvilgsnio, noro kovoti iki galo, kad asmenys iš „negatyvios“ aplinkos pasitaisytų⁷⁷. Matyt, tai reiškė, kad

profilaktinį darbą būtina tęsti. Tais pačiais metais kartu su komunistų partijos Centro komitetu nutarta gerinti ideologinį darbą mokyklose. 1984 m. drauge su partinėmis ir komjaunimo organizacijomis, technikumų, profesinių technikos ir vidurinių mokyklų administracija imtasi priemonių siekiant užkirsti kelią jaunimo nusižengimams („išnaikinti negatyvias apraiškas“). Įvyko 70 auklėjamųjų ir išpėjamųjų pokalbių su maištaujančiais moksleiviais. Anot KGB, „pavyko laiku išaiškinti priešišką dar nesusiformavusių grupių veiklą, nustatyti ekstremistinius pavienių jaunuolių ketinimus“⁷⁸. Baimindamasi, kad bet koks jaunimo būriavimasis nevirstų spontanišku tautinių emocijų proveržiu, sovietų valdžia su KGB pagalba taikė auklėjamąsias ir išpėjamąsias priemones, siekdama užkirsti kelią jaunimo „politiškai žalingiems išsišokimams“ ir antisovietiniams reiškiniams, galintiems perraugti į pasipriešinimą režimui.

IŠVADOS

Lietuvos visuomenė sovietmečiu patyrė dvasinį ir psichologinį terorą. KGB ėmėsi iniciatyvos vienokiu ar kitokiu būdu perauklėti nesitaikstančius su sovietų režimu asmenis. Ši prevencinė priemonė buvo skiriama žmonėms, reiškiantiems komunistinei ideologijai prieštaraujančias politines pažiūras, užsiimantiems visuomenine, žmogaus teisių gynimo ir kitokia partinei nomenklatūrai pavojų keliančia veikla.

LKP vadovybės reikalavimu KGB ir prokuratūra stiprino vadinamąjį profilaktinį darbą, kad dar pačioje pradžioje užkirstų kelią įvairioms antisovietinėms apraiškoms ir neleistų joms atvirai pasireikšti. Visuotinę visuomenės kontrolę papildė profilaktinės priemonės. Dažniausiai buvo rengiami manipuliaciniai pokalbiai, pasitelkiamas viešas

pasmerkimas „su visuomenės pagalba“, imamasi administracinių priemonių, daromas poveikis pasitelkus agentus ir patikimus asmenis, darbovietę, visuomenines organizacijas, reiškiami oficialūs išpėjimai. Tam buvo naudojamas radijas, periodinė spauda, paskaitos ir diskusijos kolektyvuose, kuriuose nepatikimi asmenys dirbo ar mokėsi.

Asmeninė (individuali) profilaktika buvo viena iš pagrindinių KGB veiklos formų mėginant užkirsti kelią priešiškiems piliečių veiksams. Buvo siekiama pakeisti nelojalių piliečių politines pažiūras, priversti juos viešai išsižadėti įsitikinimų ir atgailauti už savo veiksmus. Spaudimą jausdavo ne tik moralinį terorą patiriantys žmonės, kuriems buvo skiros profilaktinės priemonės, bet ir jų šeimos nariai. „Prasikaltę“ asmenys turėdavo pripažinti savo kaltę ir pasižadėti, kad ateityje panašūs dalykai nepasikartos, o savo nusižengimus jie sieks išpirkti pavyzdingu

darbu ir elgesiu. Taigi būtų galima sakyti, kad profilaktika tapo galimybe sovietiniams piliečiams pasitaisyti, t. y. reabilituoti sovietų valdžios akyse, pasmerkiant valdžios netoleruojamus savo veiksmus ir pasižadant jų nekartoti.

Žmonės, kuriems buvo skirtos KGB profilaktinės priemonės, gyveno jausdami nuolatinę įtampą ir pavojų. Bauginantys profilaktiniai pokalbiai, vieši svarstymai darė didelį poveikį. Jie stipriai paveikdavo anti-sovietinius veiksmus atlikusius asmenis ir laikinai ar visam laikui atgrasydavo nuo panašios veiklos. Žmonės jausdavosi negalintys pritapti įvairiose gyvenimo srityse. Savo pažiūrų neatsisakydavo tik patys drąsiausi.

Siekdamas žmones valdyti ir išstumti iš viešojo gyvenimo, sovietų režimas, su KGB pagalba taikydamas profilaktines priemones, pamynė žmogaus teises ir sumenkino asmenybės individualumą.

Nuorodos

¹ N. Putinaitė, *Nenutrūkusi styga. Prisisaikymas ir pasipriešinimas Sovietų Lietuvoje*, Vilnius, 2007, p. 18.

² LYA, f. K-15, ap. 1 (apyrašo įvadas), l. 11.

³ N. Gaškaitė, „Jaunimo pasipriešinimas ir jo slopinimas šeštajame–septintajame dešimtmetyje“, *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 19, Kaunas, 1996.

⁴ Grupės prie SSRS KGB pirmininko referento plk. Čvano, SSRS KGB 2-osios vyriausiosios valdybos vyr. operatyvinio įgaliotinio pplk. Lešenkos, SSRS KGB Kadro valdybos vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. Utenkos 1959 m. spalio 17 d. pažyma, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 255, l. 165.

⁵ *Контрразведывательный словарь*, Москва, 1972.

⁶ *Сборник КГБ СССР*, № 125, Москва, 1988.

⁷ A. Terleckas, *25-ieji Lietuvos okupacijos metai. Rezistentų dienoraštis*, Vilnius, 2006.

⁸ V. Skuodis, *Balsas iš Lietuvos pogrindžio. 1972–1987 m.*, Vilnius, 2006; To paties, *Žaidimas KGB tinkluose*, Vilnius, 1996.

⁹ J. R. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasi-*

priešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas, Vilnius, 1999.

¹⁰ M. Žiūkas, „KGB prieš Vilniaus moksleivius devintojo dešimtmečio pradžioje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2003, Nr. 1(13).

¹¹ S. Grybkas, „KGB veikla sovietinės Lietuvos pramonės įmonėse 1965–1985 m.“, *ibid.*, 2009, Nr. 1(25).

¹² K. Burinskaitė, „LSSR KGB ir LKP CK santykių dinamika 1954–1990 m.“, *ibid.*, 2011, Nr. 1(29).

¹³ A. Anušauskas, B. Burauskaitė, *Baltijos laisvė – Europos atsakomybė*, Vilnius, 2002.

¹⁴ Leningrado apygardos pasienio kariuomenės l. e. Operatyvinio skyriaus viršininko pareigas mjr. Celikovo 1960 m. rugsėjo 26 d. pažyma, LYA, f. K-25, ap. 1, b. 16, l. 42.

¹⁵ *Ibid.*, l. 44.

¹⁶ Grupės prie LSSR KGB pirmininko vyr. referento pplk. I. Timonovo, LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus operatyvinio įgaliotinio Pietario 1964 m. lapkričio 10 d. pažyma apie agentūrinių-operatyvinių darbų Kelmės rajone, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 325, l. 291.

¹⁷ LSSR KGB Šiaulių miesto skyriaus viršinink-

ko plk. B. Žilinsko 1968 m. vasario 9 d. pranešimas apie KGB darbą, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 663, l. 102.

¹⁸ SSRS KGB pirmininko J. Andropovo 1973 m. kovo 20 d. įsakymas Nr. 0150, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 118, l. 23.

¹⁹ *Ibid.*, l. 22.

²⁰ SSRS KGB pirmininko J. Andropovo 1973 m. gegužės 3 d. įsakymas Nr. 0038, *ibid.*, l. 147.

²¹ LSSR KGB Vilniaus miesto skyriaus 1989 m. balandžio 14 d. pažyma, *ibid.*, f. K-11, ap. 2, b. 231, l. 9.

²² LSSR KGB pirmininko gen. mjr. J. Petkevičiaus, LSSR KGB 10-ojo skyriaus viršininko plk. S. Skačkausko 1987 m. sausio 6 d. duomenys apie asmenis, įrašytus į operatyvinę įskaitą, *ibid.*, f. K-15, ap. 1, b. 467, l. 8.

²³ SSRS KGB pirmininko V. Čebrikovo 1988 m. liepos 10 d. įsakymas Nr. 0400, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 178, l. 76.

²⁴ LSSR KGB Vilniaus miesto skyriaus 1989 m. balandžio 14 d. pažyma, *ibid.*, f. K-11, ap. 2, b. 231, l. 10 a. p.

²⁵ LSSR KGB Šiaulių miesto įgaliotinio mjr. B. Žilinsko 1960 m. gruodžio 27 d. darbo ataskaita, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 274, l. 192.

²⁶ *Antikomunistinis kongresas ir tarptautinio Vilniaus visuomeninio tribunolo procesas „Komunizmo nusikaltimų įvertinimas“*, Vilnius, 2002, p. 192.

²⁷ J. R. Bagušauskas, *op. cit.*, p. 233.

²⁸ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. J. Petkevičiaus 1969 m. kovo 12 d. ataskaita „Apie LSSR KGB aparato užduotis kovojant su priešo ideologine diversija“, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 671, l. 155.

²⁹ J. R. Bagušauskas, *op. cit.*, p. 233.

³⁰ LSSR KGB 10-ojo skyriaus viršininko S. Skačkausko 1987 m. darbo ataskaita, LYA, f. K-15, ap. 1, b. 503, l. 58.

³¹ Grupės prie LSSR KGB pirmininko vyr. referento pplk. I. Timonovo ir LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus operatyvinio įgaliotinio Pietario 1964 m. lapkričio 10 d. pažyma apie agentūrinį-operatyvinį darbą Kelmės rajone, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 325, l. 292.

³² Leningrado apygardos pasienio kariuomenės l. e. Operatyvinio skyriaus viršininko pareigas mjr. Celikovo 1960 m. rugsėjo 26 d. pažyma, *ibid.*, f. K-25, ap. 1, b. 16, l. 44.

³³ LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. Z. Stalausko, LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. A. Grišeckino, inspekcijos prie LSSR KGB

pirmininko vyr. inspektoriaus mjr. P. Malachovo 1974 m. spalio 17 d. pažyma, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 714, l. 202.

³⁴ *Ibid.*, l. 204.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ *TSKP XXII suvažiavimo medžiaga*, Vilnius, 1962, p. 75.

³⁷ LSSR KGB Vilniaus miesto skyriaus 1989 m. balandžio 14 d. pažyma, LYA, f. K-11, ap. 2, b. 231, l. 12.

³⁸ *Контрразведывательный словарь*, c. 163.

³⁹ LYA, f. K-18, ap. 1, b. 345, l. 165.

⁴⁰ LSSR KGB Kalvarijos rajono įgaliotinio mjr. J. Veresovo 1959 m. gruodžio 30 d. tarnybinis pranešimas LSSR KGB pirmininkui plk. A. Randakevičiui apie agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 257, l. 165.

⁴¹ LSSR KGB Kavarsko rajono įgaliotinio kpt. Čikiliovo 1959 m. gruodžio 31 d. tarnybinis pranešimas LSSR KGB pirmininkui plk. A. Randakevičiui apie agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, l. 194.

⁴² 1960 m. balandžio 15 d. pasiaiškinimas Valsybės saugumo komiteto pirmininkui, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 620, l. 122 a. p.

⁴³ LSSR KGB Kauno miesto skyriaus 3-iojo poskyrio vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. S. Troinino 1973 m. birželio 22 d. pažyma, *ibid.*, b. 710, l. 25.

⁴⁴ *Контрразведывательный словарь*, c. 237.

⁴⁵ LSSR KGB Kavarsko rajono įgaliotinio kpt. Čikiliovo 1959 m. gruodžio 31 d. tarnybinis pranešimas LSSR KGB pirmininkui plk. A. Randakevičiui apie agentūrinį-operatyvinį darbą, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 257, l. 193.

⁴⁶ LSSR KGB Jonavos rajono įgaliotinio kpt. I. Galvydžio 1960 m. sausio 3 d. agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaita LSSR KGB pirmininkui plk. A. Randakevičiui, *ibid.*, l. 155.

⁴⁷ Leningrado apygardos pasienio kariuomenės l. e. Operatyvinio skyriaus viršininko pareigas mjr. Celikovo 1960 m. rugsėjo 26 d. pažyma, *ibid.*, f. K-25, ap. 1, b. 16, l. 51.

⁴⁸ A. Terleckas, *op. cit.*, p. 218.

⁴⁹ N. Gaškaitė, *op. cit.*, p. 47.

⁵⁰ *Контрразведывательный словарь*, c. 72.

⁵¹ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. J. Petkevičiaus 1973 m. rugpjūčio 5 d. kovos su nacionalistiniais elementais ir išeivija apžvalga, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 709, l. 36.

⁵² LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko plk.

M. Ščensnovičiaus ir LSSR KGB 5-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. P. Kalakausko 1972 m. gruodžio mėn. raštas, *ibid.*, f. K-30, ap. 1, b. 374, l. 331.

⁵³ 1972 m. vasario 28 d. profilaktinis pokalbis su D. Cesevičiumi, *ibid.*, b. 370, l. 12.

⁵⁴ N. Gaškaitė, *op. cit.*, p. 45.

⁵⁵ LSSR KGB Jonavos rajono įgaliotinio kpt. I. Galvydžio 1960 m. sausio 3 d. agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaita, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 257, l. 155.

⁵⁶ LSSR KGB Panevėžio miesto skyriaus viršininko pplk. S. Kišono 1969 m. gegužės 22 d. pažyma, *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 604, l. 51.

⁵⁷ LSSR KGB Vilniaus miesto skyriaus 1989 m. balandžio 14 d. pažyma, *ibid.*, f. K-11, ap. 2, b. 231, l. 10.

⁵⁸ LSSR KGB Panevėžio miesto įgaliotinio pplk. S. Kišono 1960 m. gruodžio 30 d. ataskaita, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 274, l. 36.

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ LSSR KGB Vilniaus miesto skyriaus 1969 m. balandžio 14 d. pažyma, *ibid.*, f. K-11, ap. 2, b. 231, l. 12.

⁶¹ SSRS KGB pirmininko J. Andropovo 1973 m. kovo 20 d. įsakymas Nr. 0150, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 118, l. 24.

⁶² *Ibid.*, l. 25.

⁶³ „Revoliucionieriui profesionalui revoliucijų gana“, <http://maga.lt/78625>.

⁶⁴ LSSR KGB Panevėžio miesto įgaliotinio mjr. J. Martinkevičiaus 1964 m. gruodžio 20 d. pažyma, LYA, f. K-18, ap. 1, b. 610, l. 20.

⁶⁵ LSSR KGB Panevėžio miesto skyriaus viršininko pplk. J. Martinkevičiaus 1977 m. sausio 18 d. agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 470, l. 160.

⁶⁶ LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. Z. Stalausko, LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. A. Grišeckino, inspekcijos prie LSSR KGB pirmininko vyr. inspektoriaus mjr. P. Malachovo 1974 m. spalio 17 d. pažyma, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 714, l. 206.

⁶⁷ LSSR KGB pirmininko plk. A. Randakevičiaus 1961 m. sausio 7 d. ataskaita SSRS KGB pirmininkui gen. mjr. A. Šeļepinui, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 276, l. 2.

⁶⁸ LSSR KGB Panevėžio miesto skyriaus viršininko pplk. S. Kišono 1972 m. gegužės 29 d. spec. pranešimas LSSR KGB pirmininkui gen. mjr. J. Petkevičiui, *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 607, l. 36-1.

⁶⁹ *Ibid.*, l. 35.

⁷⁰ LSSR KGB Panevėžio miesto skyriaus viršininko mjr. J. Martinkevičiaus 1974 m. gruodžio 10 d. pažyma, *ibid.*, b. 610, l. 21.

⁷¹ LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. Z. Stalausko, LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. A. Grišeckino, inspekcijos prie LSSR KGB pirmininko vyr. inspektoriaus mjr. P. Malachovo 1974 m. spalio 17 d. pažyma, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 714, l. 199.

⁷² *Ibid.*, l. 200.

⁷³ *TSKP XXII suvažiavimo medžiaga*, p. 360.

⁷⁴ LSSR KGB Panevėžio miesto skyriaus viršininko kpt. J. Martinkevičiaus 1978 m. gruodžio 7 d. ataskaita LSSR KGB pirmininkui gen. mjr. J. Petkevičiui, LYA, f. K-18, ap. 1, b. 618, l. 53.

⁷⁵ LSSR KGB 5-osios tarnybos 2-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio N. Smirenikovo 1978 m. liepos 8 d. agentūrinio-operatyvinio darbo pažyma, *ibid.*, b. 619, l. 9.

⁷⁶ LSSR KGB Šiaulių miesto skyriaus viršininko mjr. P. Čudo 1976 m. kovo 26 d. pranešimas, *ibid.*, b. 517, l. 10.

⁷⁷ M. Žiūkas, *op. cit.*, p. 87.

⁷⁸ LSSR KGB Vilniaus miesto skyriaus viršininko plk. V. Neverausko kalba, 1984 m., LYA, f. K-18, ap. 1, b. 20, l. 143.

Gauta 2011 10 17
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Lina Okuličiūtė**PREVENTIVE MEASURES FOR SOCIETY – A KGB PSYCHOLOGICAL IMPACT TOOL****Summary**

In Soviet times, Lithuanian Society suffered both spiritual and psychological terror. The KGB attempted by one means or another to rehabilitate people who did not reconcile with the Soviet regime. Preventive measures were applied against people whose political opinions were contrary to the Communist ideology, who became involved in public activities, the defence of human rights, and other activities that posed risk to the party nomenclature.

At the request of the Communist Party of Lithuania, the prosecutor's office strengthened measures to prevent public manifestations of anti-Soviet propaganda. Overall control of society was supplemented with the so-called preventive measures. They usually took the form of manipulative conversations, public condemnations "with the help of society", administrative measures, measures involving agents and "trusted individuals", at people's workplaces, social organisations, and official reprimands. The radio, press, and lectures, as well as debates at workplaces where such "unreliable" people worked or studied were used.

Personal (individual) preventive measures were one of the main forms of KGB activity used to prevent the hostile actions of citizens. The use of such measures was intended to change the political views of citizens by making them pub-

licly renounce their beliefs, and forcing them to repent for their actions. It was not only individuals who experienced moral terror; their family members were also subject to preventive measures. The "guilty" people had to admit their guilt and promise that in the future no such actions would be repeated, and that they would pay for their transgressions with exemplary work and behaviour. Thus it can be said that the preventive measure was "an opportunity" for a Soviet citizen to correct himself, i. e. to be rehabilitated in the eyes of the Soviet power by condemning his "unacceptable" actions and promising not to repeat them again.

After the preventive measures of the KGB, people lived under constant pressure and menace. These intimidating preventive conversations and public discussions of behaviour had a significant impact. They strongly affected people who had carried out anti-Soviet actions and temporarily or permanently frightened them away from these activities. People felt they did not belong to various areas of life. Only the most courageous people did not renounce their beliefs.

In order to control people or exclude them from public life, the Soviet regime, with the aid of the KGB, applied preventive measures. They violated people's human rights and demeaned their individuality.

Vilma Bukaitė

Valstybingumo laikotarpio elito atstovų padėtis Sovietų Lietuvoje: Petro Klimo atvejis

Buvusio Lietuvos Respublikos elito atstovų gyvenimas Sovietų Lietuvoje tapo jų atsparos represijų traumoms ir gebėjimo atsitiesti po patirtų iššūkių išbandymu. Dažnai šie žmonės grįždavo iš lagerių į Lietuvą jau garbaus amžiaus, silpnos sveikatos, nebeturėdami galimybių aktyviai veikti profesinėje srityje. Anksčiau jų socialinis statusas buvo aukštas, neretai jie gyveno ekonominės gerovės sąlygomis, o Sovietų Lietuvoje kartais turėjo išgyventi net negaudami pensijos. Pasitelkus kasdienybės istorijos tyrimo metodus, straipsnyje pateikiama vieno atvejo analizė – diplomato Petro Klimo biografija 1955–1969 m. Ji yra svarbi norint nuodugniau ištirti „buvusiųjų“ išgyvenimo taktiką, mėginimus atgauti orumą, bandymus realizuoti gebėjimus ir tarpukario ryšius.

ĮVADAS

Sovietinė Lietuvos okupacija sugriovė nepriklausomoje valstybėje gyvavusią socialinę sanklodą, o daugelį kultūros ir politikos elito atstovų nubloškė į socialinių laiptų apačią. Iki valstybės okupacijos šie žmonės gyveno saugiai, buvo pelnę pripažinimą savo veiklos srityje, dažnai – užsitikrinę ekonominę ir socialinę gerovę. Sovietų Lietuvoje likusiems neketinantiems prisitaikyti šio socialinio

statuso žmonėms represinės institucijos atėmė asmens laisvę, o ankstesnę įtaką ir pripažinimą pavertė papildomu baudžiamosios bylos įkalčiu, pasmerkdamos juos sudėtingam gyvenimui grįžus iš bausmės vietos. Dirbti patirtį ir erudiciją bent iš dalies atitinkantį darbą jie galėjo tik gavę įtakingų politikų palaiminimą arba globojami juos priėmusios institucijos¹.

Valstybės okupacijos arba arešto momentas tapo Lietuvoje likusių buvusio elito atstovų gyvenimo lūžio momentu². Siekiant prisitaikyti prie naujos sociokultūrinės aplinkos, šiems žmonėms teko išmokti veikti juos pažėmusios santvarkos sąlygomis, ieškoti būdų patenkinti intelektualius ir dvasinius poreikius bei galimybių pragyventi. Kartu buvo svarbi ir panašų likimą patyrusių tarpukario inteligentų savitarpio pagalba³ kuriant alternatyvią erdvę, kurioje buvo galima saugiai dalytis okupacijos išbandymų patirtimi ir panašia praeities bei dabarties jausena. Netekus valstybingumo, bene svarbiausiu prie esamos tikrovės nepritapusio buvusio elito centru simboliškai tapo taip pat buvusi laikinoji sostinė Kaunas. Keltina prielaida, kad savo moraliniu autoritetu šie žmonės veikė gyvenamąją aplinką, stiprindami nepritampančių prie santvarkos jaunesniųjų kartų atstovų ryžtą, nors šią sąsają dar reikėtų kruopščiai ištirti.

Stokojant išsamesnių „nepresitaikiusiųjų prisitaikymo“ tyrimų, svarbi išlieka atvejo analizė, nagrinėjanti žmogaus kasdienybės istorijos faktus. Asmens intelektualinės veiklos, kasdienės buities, draugų ir pažįstamų vaidmens stiprinant orumą, psichologinį ir socialinį saugumą nagrinėjimas padėtų geriau suvokti tarpukario elito atstovų išlikimo taktikas kad ir ne tokiomis ekstremaliomis kaip stalininis totalitarizmas sąlygomis. Šios sudėtingos temos tyrimus sunkina jos apibrėžties, šaltinių ir pateikėjų paieškos problemos.

Temai analizuoti paranki 1918 m. Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataro, diplomato ir istoriko Petro Klimo biografija. Pirmasis ir paskutinis Lietuvos nepaprastasis pasiuntinys bei įgaliotasis ministras Prancūzijoje 1943 m. rugsėjo 19 d. buvo suimtas gestapo pareigūnų savo namuose Graso mieste. 1944 m. kovo 14 d. jis buvo atvežtas į Kauno kalėjimą ir nepateikus kaltinimų paleistas. Lietuvoje neturėdamas pragyvenimo šaltinių, jis turėjo kliautis tolimų giminaičių, draugų ir pažįstamų pagalba. P. Klimas iki mirties gyveno žmonos sesers Barboros Lesauskienės šeimoje Kaune, Vaižganto g. 26. 1945 m. birželio–rugsėjo mėn. valstybininkas dirbo sargu ir daržininku Tado Ivanausko įkurtame Obelynės ūkyje (Kauno r. Ringaudų k.), kuriame 1945 m. rugsėjo 19 d. SSRS NKVD pareigūnai jį ir suėmė. Formalia priežastimi apkaltinti jį priešvalstybine veikla tapo pagalba verčiant į prancūzų kalbą Vakarų valstybių vyriausybėms skirtą vadinamąjį inteligentų memorandumą⁴ dėl Lietuvos okupacijos. Tačiau itin svarbiu įkalčiu rengiant bylą tapo jo politinė veikla. 1946 m. kovo 30 d. Ypatingojo pasitarimo nuosprendžiu P. Klimui buvo skirta didesnė nei šio memorandumo autoriams bausmė: dešimt metų pataisos darbų lagerio ir penkeri metai tremties⁵. 1954 m. gruodžio 24 d.⁶ išleistas į laisvę, jis grįžo į Kauną, kur gyveno iki mirties.

Porepresinis P. Klimo gyvenimo laikotarpis nagrinėjamas Alberto Geručio monografijoje, kurioje daugiausia remiamasi Lietuvoje viešėjusios valstybininko dukters liudijimais⁷, naujų duomenų skelbta šio straipsnio autorės publikacijoje⁸. Tačiau išsamaus 1918 m. Vasario 16-osios Akto signataro biografijos tyrimo iki šiol nėra. Prie jo prisideda atsiminimų apie P. Klimą autoriai⁹. Svarbūs istoriniai šaltiniai – Lietuvos ypatingajame archyve, Lietuvos centriniame valstybės archyve, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos ir Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos rankraštynuose saugoma medžiaga¹⁰. Darbui panaudoti Petro Klimo jaunesniojo ir Vaivos bei Vitos Lesauskaičių asmeniniuose archyvuose saugomi P. Klimo laišakai, dokumentai ir užrašai, jo atminimui skirtas renginio ir pokalbių su Vita Lesauskaite (2010 m. birželio 21 d.) bei Laime Lukošūniene (2011 m. sausio 7 d.) medžiaga.

Straipsnyje siekiama parodyti P. Klimo pastangas atgauti žmogišką orumą, užsitikrinti bent mažiausią socialinį saugumą, naujoms aplinkybėms pritaikyti ankstesnius įpročius ir suformuoti aplinką, kurioje jautųsi supamas patikimų ir bendros pasaulėžiūros siejamų žmonių. Nagrinėjami įvairūs P. Klimo kasdienybės aspektai: intelektualinė veikla, kasdieniai įpročiai, ekonominiai pragyvenimo šaltiniai ir ryšiai su valstybingumo laikotarpio Kauno inteligentais. Kaip išskirtinai svarbiam tuometinio jo gyvenimo įvykiui, kompromiso su okupacine santvarka paieškoms, vienas skyrius skirtas P. Klimo mėginimui išvykti į Prancūziją.

SUGRĮŽIMAS Į KAUNĄ – TRUMPAM?

Grįžęs į Lietuvą, dėl labai prastos sveikatos P. Klimas ne iš karto atnaujino ryšius su šeima. 1955 m. liepos 19 d. B. Lesauskienė

gavo sesers Bronislavos laišką iš Prancūzijos. Buvęs lagerių kalinys tada buvo gydomas ligoninėje po akies kataraktos operacijos ir rašyti negalėjo. Tad jo vardu B. Klimienei trumpą atsakymą pasiuntė B. Lesauskienės kaimynė Sofija Lukošūnienė. Iki 1955 m. gruodžio pradžios ji parašė penkis laiškus P. Klimo šeimai, dar du – jis pats. Nuo 1955 m. gruodžio 1 d. buvęs diplomatas savo rašytus laiškus numeravo – iki žmonos mirties 1957 m. gegužės mėn. jai išsiuntė 77 laiškus. Kartais jis skambindavo žmonai arba vaikams iš Kauno centrinio pašto – trijų minučių trukmės pokalbis kainavo gana nebrangiai. Skubias naujienas Klimai vieni kitiems pranešdavo telegramomis.

Iš RSFSR Čeliabinsko srities lagerių grįžęs į Lietuvą, buvęs politinis kalinys vylėsi, kad svainės B. Lesauskienės namuose įsikūrė laikinai. Jau 1955 m. lapkričio mėn. laiške jis pirmą kartą paminėjo norą išvykti į Prancūziją pas šeimą.

Ypač aktyviai jo išvykimo į Prancūziją siekta 1956 m. kovo–1957 m. birželio mėn. ir 1958 m. vasario–rugpjūčio mėn.¹¹ 1956 m. kovo mėn. dėl išvykimo formalumų P. Klimas konsultavosi LSSR vidaus reikalų ministerijoje. Pareigūnai jam nurodė, kad būtina gauti Prancūzijos vyriausybės leidimą jam apsigyventi šioje šalyje kartu su žmona. Jau kovo pabaigoje gavęs šį dokumentą, buvęs politinis kalinys kreipėsi į Kauno milicijos valdybą, prašydamas leisti išvykti į Prancūziją, bet ten sužinojo, kad dar reikia sutikimo išduoti vizą ir pažymos, įrodančios artimųjų galimybę jį aprūpinti. Birželio 29 d. P. Klimas pateikė prašymą dėl leidimo gauti užsienio pasą – šio dokumento išdavimas rodytų gavus leidimą išvykti. „Visame tome visokių davinių, pažymėjimų ir anketų“¹² buvo ir Prancūzijos generalinio konsulato Niujorke išduota pažyma, kad dukters Eglės vyras René Fourier-Ruelle gali jį priimti gyventi ir aprūpinti¹³. P. Klimas vylėsi, kad liepos

viduryje dokumentai pasieks SSRS vidaus reikalų ministeriją, o rugsėjį įsigijo lagaminą būsimai kelionei¹⁴.

Nesulaukdami palankaus atsakymo, R. ir E. Fourier-Ruelle tikėjosi nugalėti kliūtis padedami įtakingų politikų. Dar 1946 m. vasario 6 d. E. Klimaitė parašė laišką buvusiam Prancūzijos ministrui pirmininkui Édouard'ui Herriotui, prašydama tarpininkauti dėl leidimo jos represuotam tėvui atvykti pas šeimą. Kad lietuvis būtų išleistas į Prancūziją, 1957 m. tarpininkavo tuometinis užsienio reikalų ministras Christianas Pineau, vyriausybei 1949–1950 m. vadovavęs Jules'is Mochas, senatorius Leo Hammonas, o 1960 m. prašymas pakartotas net prezidento generolo Charles'io de Gaulle'io vardu. 1957 m. išleisti tėvą už geležinės uždangos E. Fourier-Ruelle tiesiogiai prašė į Prancūziją atvykusio SSRS vadovo Nikitos Chruščiovo. Tais pačiais metais Nioje vykusioje tarpparlamentinės sąjungos konferencijoje, kurioje sovietų delegacijai vadovavo SSRS Aukščiausiosios Tarybos (toliau – AT) prezidiumo pirmininko pavaduotojas Justas Paleckis, E. Fourier-Ruelle prašymu P. Klimo išvykimo problemą priminė prancūzų parlamentarai. Prancūzijos užsienio reikalų ministerija keletą kartų įgaliojo savo šalies ambasadorių Maskvoje kreiptis į įtakingus tenykščius sovietų pareigūnus dėl leidimo jam išvykti. Gana greitai priimti sprendimą buvo pažadėjęs SSRS ministras pirmininkas Nikolajus Bulganinas¹⁵. 1958 m. kovo 21 d. Prancūzijos užsienio reikalų ministras dar kartą įpareigojo ambasadorių Maskvoje priminti lietuvių problemą įtakingiems sovietų politikams.

Kartais P. Klimas pats nurodydavo žmonai arba dukrai būdus, kaip paspartinti jo išvykimą: „Dėl visa ko dar galima pasirūpinti paliudymą iš vietinės prefektūros, kad mano žmona [...] nuo 1925 m. gyvena Prancūzijoje ir sūnus gimė Prancūzijoje ir čia gavo eduka-

ciją, o dukte išteikėjo už prancūzo ir dabar išlaiko save ir apsiėmė išlaikyti tėvą, invalidą nedarbingą“, „Viskas pareis nuo Eglės pastangų ir demaršų“, „Reikalinga būtų René [Fourier-Ruelle, P. Klimo žento. – V. B.] parama“, „Paragink Eglę, kad ji per René ir pati kartotų savo senus rūpesnius“, „Norėčiau, kad René tą reikalą paremtų per savo kolegą prie Suvienytųjų nacijų organizacijos ir per saviškius Maskvoje“¹⁶. Tačiau E. ir R. Fourier-Ruelle'ių pastangos nepagelbėjo.

1957 m. gegužės 12 d. mirė B. Klimienė. Gavęs šią žinią, vyras tą pačią dieną išsiuntė telegramas į SSRS ir LSSR vidaus reikalų ministerijas, prašydamas leidimo išvykti bent į laidotuves¹⁷, bet ir vėl jo negavo. Po devynių dienų viešėdamas Lietuvoje su juo susitiko Maskvoje akredituotas ilgametis JAV leisto žurnalo „Look“ korespondentas Edmundas W. Stevensas. Išklausęs pašnekovo istoriją, žurnalistas jam patarė, kaip reikėtų siekti leidimo išvykti. Jis skatino tiesiogiai kreiptis į kompetentingus pareigūnus Maskvoje¹⁸. P. Klimas ir pats buvo tikras, kad sprendimus išleisti žmogų į Vakarus arba uždrausti jam išvykti priima aukščiausių SSRS instancijų pareigūnai¹⁹. Tačiau jis klydo: SSRS komunistų partijos Centro komiteto prezidiumas teiravosi LKP CK pirmojo sekretoriaus Antano Sniečkaus nuomonės. 1957 m. rugpjūčio mėn. SSKP CK prezidiumui buvo išsiųsta jo pasirašyta pažyma, kurioje nurodoma, kad leisti P. Klimui išvykti netikslinga. Ji remiasi LSSR KGB pirmininko Kazimiero Liaudžio tų pačių metų liepos mėn. pasirašytos išsamių pažymos apie P. Klimo veiklą duomenimis²⁰. Šie du dokumentai lietuvių valstybininkui galutinai užkirto kelią išvykti.

Tų pačių metų birželio 12 d. valstybininkui mėgino pagelbėti LSSR AT prezidiumo pirmininkas J. Paleckis. Raštu pranešdamas apie susitikimą su P. Klimu, jis atsargiai mėgino įteigti A. Sniečkui, kad garbaus amžiaus ligotą žmogų vertėtų išleisti į Prancūziją.

1957 m. liepos 22 d. oficialiame atsakyme J. Paleckiui LKP CK vadovas paskelbė tokį pat verdiktą, kokį po mėnesio išsiuntė į Maskvą.

Kaip jau minėta, E. Fourier-Ruelle dar kartą mėgino siekti galimybės tėvui išvykti iš Lietuvos kitąmet. Kurį laiką pareigūnai tuščiais pažadais puoselėjo nepagrįstas viltis. 1958 m. viduryje jie atvirai pareiškė, kad P. Klimui išvažiuoti į Prancūziją nebus leista, – prireikus tėvą galintys aplankyti jo vaikai. P. Klimas pranešė dukrai nebeišvyksiantis iš Lietuvos: „Senatvėje tokios kelionės būtų baisios ir man, blogai matančiam ir labai tikslios dietos žmogui, labai nervingos. [...] Mane išleisti čia griežtai atsisakė nepaisant Tau daromų pažadų.“²¹ Nuo tada jis nuolat ragino dukrą atvažiuoti į Lietuvą.

Jau nuo 1955 m. E. Fourier-Ruelle ir pati siekė nuvykti pas tėvą. Vis dėlto manytina, kad P. Klimas kiek pervertino Prancūzijos vyriausybės galias paveikti sovietų pareigūnus: „Jei Tu stipriau pagalvosi, tai suprasi, kad tai [atvažiuoti į LSSR. – V. B.] visai galima net tokioj barbariškoj epochoj“, „Progų šiomet buvo, kaip, pavyzdžiui, Prancūzijos parodos metu. O Tu turėtum ir visai ypatingų progų ypatingomis teisėmis“, „Mano paskutinei valandai artinantis aš nebūsiu Tavęs pamatęs. Nejaugi Tu apie tai nepagalvojai? Ir nejaugi kliūtys čia nenugalimos?“²² Tik po devynerių metų pastangų, tarpininkaujant Ch. de Gaulle'io įpareigotiems pavaldiniams, jai pavyko gauti SSRS vizą.

Kai 1963 m. gruodžio mėn. E. Fourier-Ruelle su dukra Daphne pirmąkart viešėjo SSRS okupuotoje Lietuvoje, jos apsilankymas kėlė KGB pareigūnams daug nerimo. Įtarta, kad dukra Eglė gali būti tarpininkė tarp tėvo ir išeivijos lietuvių politinių organizacijų, siekti įvežti ar išvežti svarbių dokumentų, mėginti viešai paskelbti politinį kreipimąsi. Taigi tąkart šeimos nariams po dvidešimties išsiskyrimo metų leista susitikti tik Vilniuje.

Siekdama nuvykti į gimtąjį Kauną, moteris ryžosi paskambinti SSRS AT prezidentui J. Paleckiiui, bet šis atsiprašė pagelbėti negalįs. Kitus tris kartus E. Fourier-Ruelle viešėjo Kaune. Kruopščiai stebėti viešnią stengtasi veltui: vyro patarta, apie keliones į Lietuvą ji papasakojo tik savo šeimos nariams, nesiveždavo jokių išveivijoje leistų knygų ir rankraščių, vengė poelgių, kurie Sovietų Sąjungoje galėjo būti palaikyti provokacija, kad neprarastų sunkiai iškovotos galimybės susitikti su tėvu. P. Klimo bendravardis sūnus, paskutinį kartą matęs tėvą būdamas trylikos metų amžiaus, su juo tegalėjo bendrauti laiškais.

EKONOMINĖ BUVUSIO DIPLOMATO PADĖTIS PO REPRESIJŲ

1943 m. suimtas, P. Klimas iš namų išvyko tik su keletu būtiniausių daiktų. Prancūzijos mieste Grase liko karo metais išsaugota bibliotekos dalis, mokslinių tyrimų užrašai ir kitas šeimos turtas. Grįžęs į Lietuvą po sovietinių represijų, jis kurį laiką neturėjo pasą ir gyveno su laikinai išduotu pažymėjimu. Nuo pat studijų pabaigos iki suėmimo intensyviai dirbęs žmogus negavo nei pensijos, nei invalidumo pašalpos. Sudėtingą padėtį gerokai švelnino bent kukliai pragyventi jam padėjusių bičiulių ir senųjų lietuvių inteligentų parama. Iki mirties vyrui dažnai siuntinių atsiųsdavo žmona, vaikai, vėliau – ir brolis Adolfas, Vincenta Lozoraitienė, JAV įsikūrę bičiuliai (pvz., Ona Valaitienė). Giminaitį aplankydamas brolio Sergijaus Klimo dukters Aldonos Gulbinienės šeima. Kaimiškų maisto produktų nupirkdavo kaimynai Lukošūnai. Kasdienėje buityje visą laiką talkino svainės B. Lesauskienės šeima. Jos marti Valerija Lesauskienė slaugė prirakinatą prie lovos giminaitį paskutiniais jo gyvenimo metais.

Kaip ir daugumoje iš Vakarų valstybių lietuviams siunčiamų siuntinių, P. Klimo gaunamuose vyravo audiniai, maisto produktai ir Lietuvoje negaminami vaistai. Dalis jų buvo skirta pačiam gavėjui: šeimos nariai rūpinosi vaistais diabetui ir kitoms gausioms ligoms gydyti, siuntė drabužių, audinių kostiumams, avalynės, prašomus užrašus ir knygas. Atlikusių daiktų pardavimu rūpindavosi Laisvės alėjoje veikusiai siuvimo ateljė vadovavusi S. Lukošūnienė. Kartais P. Klimo bičiuliai jam pagelbėdavo tarpininkaudami ieškantiems retų vaistų. Šeima mėgino atsiųsti pardavimui ir kosmetikos, bet trigubai didesni, nei taikyti audiniam, muitai privertė šio sumanymo atsisakyti²³.

Išdidų ir savarankišką žmogų slėgė priklausomybė nuo artimųjų dosnumo: „Turiu gyventi iš išmaldų, kaip elgeta. Ta baisi padėtis neduoda man mažiausio noro gyventi. Oficialiai esu pasmerktas mirti“, „Tapau išlaikytiniu – elgeta be jokios moralinės atramos savame krašte“, „Valgyti tai visko yra, jei pinigų būtų“²⁴. Tačiau priimdamas labdarą P. Klimas visuomet likdavo orus, skausmo dėl ekonominio nesaugumo atvirai nerodė²⁵. Anot B. Lesauskienės marčios Valerijos, kadangi lėšų buvo mažai, kruopščiai tvarkė jų apskaitą²⁶. Kurį laiką grįžęs iš tremties dėvėjo itin kuklius, jau gerokai panešiotus drabužius²⁷. Tada mėgo pajuokauti, kad ir anksčiau geriau jausdavęsis vilkėdamas nenaują švarką. Nusipirktą duoną mieliau nešdavosi pigioje rezginėje nei dovanotame portfelyje²⁸.

1959 m. lapkričio 19 d. P. Klimas vėl kreipėsi į J. Paleckį, šįkart dėl savo finansinės padėties. Net prašydamas skirti pensiją, jis stengėsi išlikti orus – rašė ne kaip buvęs kalinys, o kaip mokslininkas. 1961 m. jis parašė laišką SSRS užsienio reikalų ministrui Andrejui Gromykai, kuriame akcentavo valstybinio ir diplomatinio darbo stažą. Apibūdinęs savo gyvenimą ir veiklą, priminęs

apie SSRS užgrobtą Lietuvos pasiuntinybės Paryžiuje pastatą ir dalies šeimos turto netektį dėl to, kaip bent dalinę patirtų nuostolių kompensaciją jis prašė skirti pragyventi leidžiančią pensiją. Atsakymo į šiuos raštus nesulaukė, bet iš Vilniaus atvykęs pareigūnas smulkiau pasidomėjo jo pinigine padėtimi ir skyrė pensiją – „net“ 7 rublius²⁹. Netgi vėliau, kai pensija buvo padvigubinta (iki 15 rb), jos akivaizdžiai nepakako pragyventi. Pirmąkart atvykusi į Lietuvą, E. Fourier-Ruelle priminė J. Paleckiui apie sunkią tėvo piniginę padėtį. Šis siūlė P. Klimui parašyti prašymą atkurti pilietines teises. Sovietinės represinės sistemos įskaudintas žmogus tai daryti griežtai atsisakė ir toliau tenkinosi kukliomis lėšomis.

PETRO KLIMO DIENA

Mėginant prisitaikyti prie pakitusio socialinio statuso, P. Klimui teko kasdienius priešrepresinio laikotarpio įpročius susieti su 1944–1954 m. įgyta patirtimi. Naujoms aplinkybėms jis pritaikė tarpukariu ar galbūt dar anksčiau susiformavusius reguliarios mitybos, vaikščiojimo pėsčiomis ir nuolatinio intelektualinio darbo įpročius.

Sovietų valdžia leido B. Lesauskienei gyventi savo pačios namų antrame aukšte. Kita pastato, tarpukariu statyto vienos šeimos reikmėms, dalis buvo nacionalizuota ir joje įrengta keletas mažų butukų. Priglaustam giminaičiui šeima skyrė kambarį su erdviu balkonu, kuriame buvo galima prisėsti ant anksčiau name gyvenusių sovietų kareivių iš parko atgabento suolo. Nebeišeidamas iš namų, garbaus amžiaus žmogus pasivaikščiodavo nors balkone.

Kol pajėgė vaikščioti, P. Klimas kasryt prausdavosi lediniu vandeniu su šiuurkščia plaušine. Gamintis valgyti ir skalbtis drabužius stengėsi pats³⁰. Griežtai laikėsi mitybos

režimo: kasdien valgydavo tuo pačiu metu. Šiokiadieniais pietauti eidavo į tarpukariu garsėjusį „Metropolio“ restoraną, kuriame chruščiovmečiu buvo patiekiami 1 rb kainavę dienos (vadinamieji kompleksiniai) pietūs. Čia prie P. Klimo dažnai prisidėdavo bičiuliai. Vienas arba kartu su jais kaunietis mėgdavo pasivaikščioti Laisvės alėjoje ir gretimose gatvėse arba Žaliakalnyje. Šnekteldavo su sutiktais pažįstamais, užsukdavo pas draugus. Vakare grįžęs namo, dažnai vėl imdavosi buities darbų: „Šiek tiek išsiblaškau, kad kasdien kuo toliausiai išėinu į rinką, paskui verdu, šluoju, skalbiuos, tik gaila, kad negaliu siūti, nes negaliu adatos įverti.“³¹

Daugelį metų laiko moksliniam darbui nuolat rasdavusį P. Klimą labai slėgė, kad lageryje smarkiai sutrikęs regėjimas trukdo dirbti. Studijų metų bičiulio akių gydytojo Juozo Nemeikšos kolegė Aldona Valentinienė, gelbėdama nuo kataraktos, jam atliko dvi akių operacijas. Deja, akys ir toliau silpo. Vis dėlto, kol pajėgė, rytais jis sėsdavosi prie darbo stalo. Kultūrinę spaudą, istorijos veikalus ir memuarinius leidinius, tarpukario poetų kūrybą jis skaitydavo žvelgdamas pro sūnaus parūpintus dvejus storastiklius akinius, o kai jau visai prastai matė, – pro du stiprius didinamuosius stiklus. Rašydavo laiškus artimiesiems: žmonai į Grasą iki pat jos mirties, vėliau jau tik vaikams, o nuo 1962 m. – dar ir JAV, Klivlande, gyvenusiam broliui Adolfui. Susirašinėjo su sovietiniame lageryje kartu kalėjusiu vertėju Antanu Dambrausku, emigravusia vaikystės metų bičiule O. Valaitiene. Daug laiškų artimiesiems ir bičiuliams parašydavo atostogaudamas Palangoje. Sveikatai sumenkus, laiškus diktudavo Juozui Urbšiui, kuris juokaudavo esąs P. Klimo asmeninis sekretorius.

Labai dažnai vyrui laiškų atsiųsdavo B. Klimienė. Ji daug susirašinėjo ir su seserimi B. Lesauskiene. Lietuvos valstybininką okupacijos laikotarpiu globojusi moteris

1955 m. rugpjūtį į gautą po ilgos pertraukos pirmą sesers laišką atsakė glaustu taupiu sakiniu: „Teta gyvena senoj vietoj, sūnus vedęs ir jo dėdė gyvena kartu.“³² Taip ji parodė, kad tebegyvenanti savo namuose, kuriuose įsikūręs ir P. Klimas, o jos sūnus Vytautas jau vedęs. Kaip ir kitų politinių kalinių (pvz., A. Stulginskio) susirašinėjimui, ir B. Klimienės gaunamiems iš Lietuvos laiškamis būdinga šifruota leksika. B. Lesauskienės laiškuose ji išliko ilgiau – per visą susirašinėjimo su seserimi laikotarpį. P. Klimas juose neretai buvo įvardijamas eufemizmais: Damijonas (antrasis jo vardas), „senelis“, „dėdė“; jo dukra Eglė vadinama Liudvika (krikšto vardas), „L.“ arba „krikšto dukra“. Laiškus moteris adresavo B. Klimienės namuose daug metų dirbusios Emilijos Grebaskaitės vardu ir pradėdavo kreipiniu „Emilija“ arba „miela sesuo“, kartais savo seserį minėdavo trečiuoju asmeniu („Perduok Bronei, kad...“), vengė minėti savo ir savo sūnaus vardą, pasirašydavo „Sesuo Ona“.

Pirmame laiške apie save irgi pasakojęs trečiuoju asmeniu („P. Damijonas sugrįžęs buvo labai ligotas ir beveik aklas“³³), P. Klimas po pusmečio adrese nurodydavo žmonos vardą ir pavardę, laiškuose minėjo artimųjų ir jau mirusių žmonių vardus. Tačiau įvardyti tolimesnius pažįstamus jis vengė. Taip susirašinėjant laiškuose atsirado „Vailokaitienės sesuo“ (greičiausiai Elena Janulaitienė), Juozai (Juozas ir Marija Urbšiai), Zapkutis (manyta, kad Valentinas Gustainis). Greičiausiai J. Paleckis laiške dukrai vadinamas „mano patronu“³⁴.

KGB darbuotojai, stebėjimo bylai parengę dalies P. Klimo rašytų ir gautų laiškų vertimą į rusų kalbą, vargiai galėjo juose įžvelgti pavojingos informacijos. Didžioji jos dalis labai privataus turinio: apie kasdienybės užsiėmimus, artimųjų ir bičiulių gyvenimo naujienas, sveikatą, emocinę būklę. Laiškų turinys rodo, kad jų autorių dažnai slėgė

artimųjų ilgesys, vienvietė ir neviltis. Nenorėdamas jaudinti žmonos, sutuoktinis savo savijautą jai įvardydavo abstrakčiau, labiau pabrėždavo ilgesį. Rašydamas dukrai ir sūnui, nevengdavo drastiškesnių apibūdinimų (pvz.: „Jaučiuosi lyg pusiau miręs“, „Aš galiuosi gyvųjų ir pavydžiu mirusiems“³⁵).

Dėl ilgametės atskirties P. Klimui buvo nelengva suprasti vaikų gyvenimo permainas. Laiške sūnui 1960 m. jis apgailestavo: „Gaila, kad mes negalime pasimatyti ir pasitarti [...]. Taip mes vienas kito nepažįstame.“³⁶ Jo sūnus Petras ir duktė Eglė taip pat turėjo suvokti represijų nulemtus tėvo būdo ir dvasinės būsenos pokyčius. 1957 m. kovo pabaigoje žmonai jis prisipažino: „Vaikus aš vis dar įsivaizduoju taip, kaip juos palikau. Man niekaip nepasiseka prisistatyti, kad Piteliukas bus jau 27 metų vyras, o Eglutė jau ir mamutė.“³⁷ P. Klimą ypač sukrėtė pirmas pokalbis su sūnumi telefonu praėjus savaitei po žmonos mirties: „Pita turbūt nepažino mano balso, o ir jo balsas, telefono deformuotas, man nieko negalėjo priminti to, ką aš girdėjau prieš 13 metų.“³⁸

Skirtinga patirtis kartais trukdė susikalbėti. Sovietų santvarką tik iš spaudos pažįstanciai B. Klimienei kartais būdavo sunku paaiškinti jos ypatumus: „Tau daug kas sunkoka suprasti“, „Kartoti ir kartoti – toks čia paprotys, kaip dirbant žemę“, „Gauti leidimą matytis su Renė man tikrai nebus galima, suprask“³⁹. Kita vertus, B. Lesauskienė laiške seseriai paminėjo ir represuotųjų kitoniškumą: „grįžę išvarginti, keistoki“⁴⁰.

Politinių klausimų laiškuose vengta – dėl jų susirašinėjimas bet kada galėjo būti nutrauktas. Be to, bendrauti su šeima buvusiam sovietinių lagerių kaliniui greičiausiai buvo svarbiau už politines diskusijas. Tiesa, keletas griežtų atsiliepimų P. Klimui vis dėlto išsprūdo (pvz.: „Nirštu ir ant to „humanizmo“, kuris po dvidešimties metų neduoda saviesiems pasimatyti“⁴¹). Jį slėgė

suvokimas, kaip okupacija veikia krašto ekonomiką, kultūrą ir žmones, taip pat ir jo paties likimą. Lietuvių valstybininkas nevengė atvirai griežtai prabilti apie komunistinę santvarką, viešumoje pabrėžtinai nekalbėjo rusiškai, kritikavo sovietinį meną. Tačiau patirtos skriaudos neskatinio piktintis, kad į komunistų partiją stoja lietuviai. Jis laikėsi nuostatos, kad antraip mūsų kraštą tvarkytų vien svetimšaliai.

P. Klimas dažnai prašydavo J. Paleckio pagalbos. A. Dambrauskas nurodo, kad buvęs lagerių kalinys laikė įtakingą sovietų pareigūną „pusiau savu žmogumi“⁴², turėjo jo dovanotų knygų. Iš minėto J. Paleckio laiško A. Sniečkui intonacijų, atsakymų P. Klimui galima numanyti, kad vienas iš SSRS AT vadovų gerbė ir vertino 1918 m. Nepriklausomybės Akto signatarą.

Gali būti, kad J. Paleckio įtaka padėjo nuo suniokojimo apsaugoti tarpukario diplomatiui priklausiusius namus. Felikso Vizbaro projektuotas Klimų šeimos namas kitoje Vaižganto gatvės pusėje, nacionalizuotas ir padalytas į butus (kurį laiką ten veikė ir KGB konspiracinis butas⁴³), stovėjo apleistas, su išgriauta tvora. Name paskutinius gyvenimo metus praleido P. Klimo žmonos dėdė kunigas Juozas Tumas-Vaižgantas, tad jo apžiūrėti kartais atvykdavo rašytojo biografija besidominčių žmonių ekskursijos. 1958 m. P. Klimas pasirūpino kruopštesne žmonos dėdės paskutinės gyvenimo vietos (buvusių savo namų) priežiūra. Yra išlikę B. Lesauskienės vardu, bet P. Klimo ranka rašyti pareiškimų J. Paleckiui ir Lietuvos rašytojų sąjungai juodraščiai. Sulaukta atsakymo, kad pastatą ir jo aplinką sutvarkysias Kauno miesto vykdomasis komitetas⁴⁴. Namą nacionalizavus, jame saugota P. Klimo bibliotekos dalis buvo išvežta į popieriaus fabriką. Dalį knygų išgelbėjo ir vėliau savininkui grąžino kai ką iš išmestų spaudinių krūvos pasiimti išdrįsę žmonės⁴⁵.

Nors varginamas regėjimo negalios, istorikas stengėsi dirbti mokslinį darbą. Pirmas išsamesnis jo parengtas tekstas buvo gryniosios ir asmeninės gyvenimo filosofijos lydinys „Filosofijos pradmenys“, parašytas vos per tris 1957 m. mėnesius. Autorius apibendrino savo žinias ir nuostatas gėrio ir grožio, požiūrio į laisvę, religiją, darbą, žmogų ir visuomenę klausimais.

1958–1966 m. Vasario 16-osios Akto signataras rengė atsiminimus. Tarpininkaujant Lietuvių kalbos ir literatūros instituto direktoriui Kostui Korsakui, 1959 m. P. Klimui buvo leista namuose naudotis Kauno miesto bibliotekos specialiuosiuose fonduose sukauptais 1904–1940 m. periodinės spaudos komplektais. 1960 m. jis pažadėjo Lietuvos mokslų akademijai perduoti savo atsiminimų ir tyrimų rankraščius. Manytume, kad autorius derino memuarinio ir mokslinio žanro tekstą – rengė Lietuvos istorijos studiją. Stengėsi rašyti knygą taip, kad ji galėtų būti netrukus išspausdinta: „Sovietiškai rašyti nelengva, nes faktus reikia perleisti per ypatingą spektrą.“⁴⁶ 1965 m. rankraštis nusiųstas į „Vagos“ leidyklą. Buvęs Grožinės literatūros skyriaus vedėjas Jonas Kličius parašė gana palankią veikalo recenziją⁴⁷. Autoriui buvo sumokėtas honoraras, bet vėliau rankraštis pateko į Partijos istorijos instituto fondus. Atsiminimų rašymą nuolat sekė⁴⁸ sovietų saugumo pareigūnai spėjo, kad į Vakarų juos mėgins išgabenti autoriaus dukra. Vis dėlto pro geležinę uždangą jie prasprūdo kitu keliu: jų mikrofilmą iš Lietuvos slapta išvežė Gabrielius Landsbergis-Žemkalnis. 1979 m. P. Klimo „Iš mano atsiminimų“ pirmąkart buvo paskelbti išėjimo, JAV.

Grįžęs po represijų į Lietuvą, P. Klimas iš pradžių tikėjosi, kad istorijos tyrimai galėtų tapti jo pragyvenimo šaltiniu. Pirmiausia jis ketino išleisti dar Prancūzijoje parengtą pirmąjį Lietuvos istorijos sintezės tomą⁴⁹. Tačiau, menkai tepagerėjus regėjimui, galbūt

ir dėl institucijų abejingumo jo siūlymams parduoti jau turimus rankraščius šio ketinimo buvo atsisakyta. Žmonai mirus, P. Klimas įpareigojo sūnų saugoti Prancūzijoje likusius rankraščius ir istorinių šaltinių išrašus. 1964 m. jis prašė K. Korsako tarpininkauti, kad juos būtų leista parsigabenti iš Prancūzijos, bet institucijos sutikimo negavo. 1962 m. gegužę, P. Klimo paprašytas, jo sūnus atsiuntė Lietuvos istorijos sintezės rankraščius ir užrašus. Nepriklausomos Lietuvos diplomatas ir mokslininkas tikėjosi, kad jo paruošta daugiatomė Lietuvos istorijos dalis, apžvelgianti proistorę iki 1007 m., bus išspausdinta. Tais pačiais metais, kai ketino skelbti atsiminimus, P. Klimas įteikė recenzuoti „Lietuvių tautos istorijos nuo senų senovės ligi XI amžiaus“ ir tarpukariu parengto istorinio šaltinio – Ghillebert'o de Lannoy atsiminimų „Dvi kelionės Lietuvos Vytauto Didžiojo laikais 1413–1414 ir 1421 metais“ – rankraščius. Atsiliepiamas apie Lietuvos proistorės studiją buvo labai palankus⁵⁰. Abu rankraščiai liko neišspausdinti.

Kaip ir siekiant išvykti į Prancūziją, P. Klimui kartais buvo sunku suvokti gausius sovietinės sistemos draudimus, apribojimus ir cenzūros principus. „Istorija pas mus teprasideda tik nuo 1940 m., kaip seniau tik nuo Kristaus gimimo. Trumpai tariant, mes jau numirėme, net jei esame kiek gyvi“, – ironizavo P. Klimas sovietmečio Lietuvos istorijos paradigmas⁵¹. 1956–1960 m. jis pertvarkė ir naujai suredagavo tarpukariu leistą „Lietuvių kalbos sintaksės“ vadovėlį⁵². Sunku pasakyti, ar rengėjas vylėsi jį išleisti, ar dirbo to net nesiekdamas. Tuo tarpu straipsnis „Moksleivių sąjūdžio pusamžis“⁵³ apie „Lietuvos žinių“ priedą jaunimui „Aušrinė“, kuriame 1910–1914 m. bendradarbiavo pats P. Klimas, buvo ruošiamas skelbti „Pergalės“ žurnale, bet tai daryti atsisakyta dėl „nepakankamai aktualaus“ turinio⁵⁴. Taigi pripažintas tarpukario isto-

rikas mokslinius straipsnius ir atsiminimus rengė tik bibliotekų specialiesiems fondams arba sau pačiam – į stalčių, vildamasis vėliau tai paskelbti.

„Vagos“ direktorius Jonas Čekys buvo prašęs P. Klimo parašyti atsiminimus apie Vladimirą Leniną, mat jam, kitaip nei daugeliui lietuvių partinių funkcionierių, teko bendrauti su šia kultine komunistų partijos figūra 1920 m. vykusiose Lietuvos ir Sovietų Rusijos derybose⁵⁵. Patrauklus šio partinio lyderio portretas tekste ir atsiminimų paskelbimas būtų galėjęs P. Klimui gerokai pagelbėti. Tačiau V. Leniną jis vertino labai skeptiškai ir neketino imtis apgaulės.

1961 m. P. Klimui buvo patikėta išversti į lietuvių kalbą prancūzų rašytojos George Sand romaną „Indiana“, kurį 1963 m. išleido Valstybinė grožinės literatūros leidykla. Prancūzų kalbos mokovas stengėsi versti greitai ir sąžiningai, prašė sūnaus atsiųsti papildomos literatūros, bet daugiau užsakymų negavo⁵⁶. Pakeitusi kai kuriuos senstelėjusius žodžius ir atnaujinusi skyrybą, šį vertimą 1994 m. pakartojo leidykla „Tyto alba“.

Net ir būdamas garbaus amžiaus, P. Klimas ilgokai galėjo džiaugtis gera atmintimi. Bendraudamas su artimaisiais ir bičiuliais, jis mėgo prisiminti vaikystės ir jaunystės metus. Pasakodavo plačiai, neužmiršdamas tikslų datų ir vaizdingų smulkmenų. Lietuvos praeities tyrėjo istorijos žinios praversdavo mokslininkams. Su juo ne kartą yra konsultavęsis istorikas Juozas Jurginis, kuriam P. Klimas 1964 m. buvo paskolinęs ir savo „Lietuvių tautos istorijos...“ rankraštį. Konsultuotas ir monografijos apie Marijampolės gimnaziją autorius pedagogas Jonas Kirlys, vaikų literatūros tyrėjas Vincas Auryla. Skaitydamas spaudą ir knygas, P. Klimas nuolat rengė išrašus, kuriuose fiksavo praeities faktus, svarbias įžvalgas, lietuvių tautosakos pavyzdžius.

1955–1960 m. P. Klimas gana dažnai išvykdavo iš namų: vasarą važiuodavo bent

mėnesiui į Palangą, po keletą savaitių pagyvendavo pas artimuosius ir bičiulius. 1956 m. po trisdešimt šešerių metų pertraukos pirmą kartą nuvyko į Vilnių, kurį visą gyvenimą laikė gražiausiu pasaulio miestu. Kitaip nei Vilniuje, jis pasijuto visiškai svetimas tais pačiais metais lankydamasis gimtinėje – Kalvarijos (Marijampolės r.) apylinkėse: „Padarė man be galo liūdną įspūdį, nes radau vietovę po penkiasdešimties metų visiškai sugriautą, o juoba kad visos mano gyventos gūžtos visiškai išnyko be pėdsakų. Išvaikščiojau visus seniau vaikščiotus kampelius ir niekur negalėjau romantiškai atsikvėpti.“⁵⁷ 1960 m. pavasarį patyręs infarktą, P. Klimas tris mėnesius gydėsi ligoninėje. Vėliau joje kasmet praleisdavo ne mažiau kaip mėnesį, o iš Kauno išvykdavo vis rečiau.

P. Klimo kasdienybės įpročius keitė prastėjanti sveikata. 1964 m. viena P. Klimo akis galutinai užtemo, o kita irgi buvo labai nusilpusi. Apie savijautą sūnui jis rašė: „Kojos paraližuojasi, vaikščioti nepajėgiu, diabetas labai silpnina, valgyti nieko nesinori, akys temsta, nei skaityti, nei ką dirbti nepagalui... Bet kokios siaubingos paskutinės dienos!“⁵⁸ 1966 m. rugpjūčio pabaigoje, po paskutinio susitikimo su dukra Egle, P. Klimas sveikata ėmė labai silpti, nuo tada jis nebeįsisklaidė iš savo kambario. Sumenkus atminčiai ir orientacijai, jis užsisklaidė savyje: mažai kalbėdavo, dienas dažniausiai leisdavo fotelyje klausydamasis radijo. Labai maloni atgaiva tuomet jam buvo prie kojų dažnai žaisdavusios, vaikiškas knygas jam skaitydavusios mažosios B. Lesauskienės sūnaus Vytauto dukros. 1968 m. pradžioje P. Klimas jau nebepajėgdavo pereiti per kambarį. Nuo 1967 m. vidurio laiškus jau vien tik diktudavo J. Urbšui. Šis paskutinį laišką bičiulio vardu parašė 1968 m. gruodžio 12 d.

P. Klimo emocinė būklė grįžus į Lietuvą po represijų buvo labai panaši į kitų

sovietinių lagerių kalinių: jį nuolat kamaavo nerimas, slėgė neviltis, jis dažnai jautė liūdesį. Valstybininko savijautą paveikė ir suvokimas, kad yra nedarbingas, nuolatinė lėšų stoka, nesibaigusi atskirtis nuo šeimos. Visavertiškai bendrauti su Prancūzijoje likusiais artimaisiais trukdė įvairių apribojimų gausa: telefonu buvo galima kalbėti tik kelias minutes, laiškai buvo tikrinami saugumo darbuotojų. Tačiau psichologiniai veiksniai taip pat paveikė šeimos bendravimą. Skirtinga patirtis trukdė deramai suvokti sovietinės sistemos bruožus, tikrąjį represijų pobūdį ir poveikį žmogui. Be to, kitoje geležinės uždangos pusėje likę šeimos nariai atskirtuosius buvo linkę prisiminti tokio amžiaus, kokio juos matė paskutinį kartą, tad gerokai pasikeitę artimieji jiems tapo iš dalies svetimi. Norint atkurti nutrauktą ryšį, ypač bendraujant tik laiškais, reikėjo didelių abipusių pastangų.

P. Klimo susirašinėjime su artimaisiais ryškėja galimybės skaityti, tiriamojo ir kūrybinio darbo gydomas poveikis šiam istorikui. Nors jis nuolat pabrėždavo negalįs dirbti tiek, kiek norėtų, bet gausūs užrašai, knygos vertimas, atsiminimai ir kiti rankraščiai liudytų, kad šiam darbui jis skyrė daug laiko.

„BUVUSIŲJŲ“ SOLIDARUMAS

Daliai dar nepriklausomoje valstybėje pripažinimo sulaukusio kultūrinio ir akademinio elito sovietmečiu persikėlus į Vilnių, Kaunas tapo negalinčio savęs norimai realizuoti ir prisirišusio prie laikinosios sostinės buvusiojo elito traukos centru. Galima išskirti du šių žmonių bendrystės tipus: artimų bičiulių ir panašaus likimo gerų pažįstamų bendrystę. Jie teikė vieni kitiems įvairią pagalbą: šelpė pinigais, prisidėdavo ruošiant siuntinius represuotiesiems, tarpininkavo ieškant nebran-

gių maisto produktų, galimybių užsidirbti, patikimos mašininkės arba gero gydytojo, duodavo patarimų. Nepriklausomybės laikų elito atstovams buvo labai svarbi moralinė tarpusavio parama, stiprinama lojalumo panašios patirties žmonėms.

Tarpukario inteligentai dažnai burdavosi švęsti švenčių. Okupacinės santvarkos laikotarpiu iš esmės pakito privačių švenčių kalendorius: iš jo buvo išstumtos religinės ir valstybingumo istorijos šventės, vardo diena. Tačiau Lietuvos politikos ir kultūros elito atstovai bei jų bendraminčiai jas tebešventė. Tokiuose susibūrimuose buvusieji atsidurdavo alternatyvioje tikrovėje: laikinai susigrąžindavo senąją socialinę statusą, atviriau prisimindavo valstybingumo laikotarpį, kalbėdavosi apie emigravusius arba represuotus pažįstamus, kritikuodavo sovietinę tikrovę. Pokalbių atvirumas priklausė nuo susirinkusių asmenų patikimumo: dalyvaujant mažiau pažįstamiems žmonėms, pavojingų temų šalintasi. Atrodo, šiuose sambūriuose vengta labai asmeniškų pokalbių – stengtasi išlaikyti pagarbią distanciją, būtiną švelninant kontrastą tarp turėto ir dabartinio buvusio kultūros elito socialinio vaidmens.

Dalis tarpukario inteligentų ir sovietmečiu laikėsi ankstesniosios tradicijos reguliariai burtis. Ketvirtadieniais P. Klimas užsukdavo pas Danutę ir Vladimirą Zubovus, šeštadieniais arbatos popietė vykdavo Juozo ir Marijos Nemeikšų namuose, sekmadieniais bičiuliai rinkdavosi Lukošiuų bute Vaižganto g. 26 name, kur susitikdavo su P. Klimu. Tokie inteligentų sambūriai vykdavo intymesnėje aplinkoje, šeimininkai mažiau rūpindavosi vaišėmis. Svečių skaičius būdavo labai įvairus, susirinkusiųjų pokalbiai – privatesni.

P. Klimas buvo dažnai kviečiamas į senosios kartos akademinių, kultūros ir politikos elito atstovų sambūrius. Susitikdavo su

advokatu Zigmu Toliušu, žymiu tarpukario pedagogu ir leidėju Baliu Žygeliu, operos soliste Adele Galauniene, muziejaininkais Pauliumi Galaune, Valerija Karužiene ir Ieva Andriulyte-Aleksiene, rašytoju Vytautu Sirijos Gira, kanauninku Petru Rauda, žurnalistu V. Gustainiu, gydytojomis Agniete Steponaitiene ir Ona Landsbergiene, dailininku Antanu Žmuidzinavičiumi. P. Klimas svečiuodavosi pas gydytoją J. Nemeikšą ir jo seserį pedagogę M. Nemeikšaitę, aktorę Unę Babickaitę-Graičiūniene, rašytoją Sofiją Čiurlionienę, režisierių Antaną Sutką. Jis bendravo su rašytojais Antanu Žukausku-Vienuočiu ir tarpukariu toje pačioje Vaižganto gatvėje gyvenusiu Vincu Mykolaičiu-Putinu, abu rašytojai iš tremties grįžusiam valstybininkui yra pagelbėję pinigais⁵⁹. J. Nemeikšos namuose P. Klimas buvo prižiūrimas po akių operacijų. Palangoje jis visuomet gyvendavo A. Žmuidzinavičiaus viloje. Po keletą savaičių buvęs diplomatas viešėdavo Anykščiuose pas A. Žukauską-Vienuočį arba P. Raudą, Griškabūdyje pas V. Gustainį.

Vasario 16-ąją P. Klimas švęsėdavo kartu su Lesauskių šeima ir keletu patikimiausių žmonių: visi susėdavo prie šventinio stalo ir kalbėdavosi apie nepriklausomybės laikus. Per vieną iš tokių švenčių valstybininką itin pradžiugino sūnėno dukra Vaiva, šešerių metų mergaitė. Ji paėmė Adolfo Šapokos redaguotą „Lietuvos istoriją“, perskaitė Lietuvos Nepriklausomybės Akto tekstą ir pasakė, kad atpažįsta dėdės ir A. Stulginskio parašus po dokumentu.

Dažniau ir atviriau bendrauta su keletu artimiausių žmonių, su kuriais paprastai siejo ir panaši valstybingumo laikotarpio bei represijų patirtis. Tarpukario inteligentams itin svarbi buvo panašios patirties asmenų moralinė parama.

Bene artimiausiai P. Klimas bendravo su buvusiu prezidentu A. Stulginskiu ir ypač su buvusiu Lietuvos pasiuntinybės Paryžiuje

pirmuoju sekretoriumi (vėliau patarėju), užsienio reikalų ministru J. Urbšiu. Abu jie dažnai užsukdavo į Vaižganto g. 26 namą. Spėjama, kad būtent P. Klimas paskatino A. Stulginskį rašyti atsiminimus⁶⁰, kurie vėliau buvo slapčia išgabenti į Vakarų ir 1980 m. išspausdinti JAV. J. Urbšys dažnai lydėdavo P. Klimą pasivaikščiojimų metu. Šiuos tris vyrus siejo ir panaši represijų patirtis: buvęs ministras ir buvęs prezidentas po jų į Lietuvą grįžo 1956 m. Dažnai P. Klimas susitikdavo ir su represijas patyrusiais Z. Toliušu bei B. Žygeliu. Artimųjų ir daugumos bičiulių aplinkoje buvęs diplomatas vengdavo kalbėti apie nacių ir sovietų kalėjimuose praleistus metus. Laiške dukrai Eglei apie patirtas represijas jis teužsiminė: „Tu, vaikeli, negali įsivaizduoti mano tos odisėjos, kurios tikrovę prašoka Alighieri vaizdus.“⁶¹

P. Klimas mirė 1969 m. sausio 16 d. Paskutinis likęs 1918 m. Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataras A. Stulginskis gyveno vos devyniais mėnesiais ilgiau. Sausio 18 d. į P. Klimo laidotuves Petrašiūnų kapinėse atėjo jo bendraminčiai, tarpukario laikų kolegos ir senatvės metų bičiuliai J. Urbšys, A. Stulginskis, Z. Toliušis, B. Žygelis. Kalbą prie kapo pasakė V. Gustainis. Jis pabrėžė, kad dauguma laidotuvių dalyvių – tikri lietuviai, pažinę ir supratę P. Klimą, kuris mylėjo Tėvynę ir buvo tikras patriotas⁶².

IŠVADOS

Sovietų Lietuvoje nepritapusių valstybingumo laikotarpio kultūros ir politikos elito atstovų padėtį komplikavo nuolatinis okupacinės valdžios nepasitikėjimas jais. Išgyvenę stalininio laikotarpio represijas, šie žmonės sunkiai prisitaikė chruščiovinio autoritarizmo suformuotoje aplinkoje. Buvo apribotos jų galimybės užsidirbti lėšų pragyvenimui, dažnai – ir deramai panaudoti

turimus profesinius įgūdžius. Jiems neleista išvykti į Vakarų pas ten likusius šeimos narius. Norint prisitaikyti prie okupacijos sąlygų, buvusio elito atstovams teko priderinti valstybingumo metais ir anksčiau susiformavusius įgūdžius prie represijų ar nepriteklių metais įgytųjų.

Sudėtinga būtis okupuotame krašte skatino nepritapusius tarpukario elito atstovus susitelkti, ypač buvusioje laikinojoje sostinėje Kaune. Šio susitelkimo formos skyrėsi priklausomai nuo konkrečių asmenų gebėjimų ir ekonominių galimybių: šalpos, pagalbos kitiems paieškos ir patarimų, moralinės paramos. Panašaus likimo gerai pažįstamų žmonių rate, kur tebebuvo švenčiamos valstybingumo laikotarpiu įprastos šventės, kiekvieną savaitę vykdavo susibūrimai, buvusio kultūros ir politikos elito atstovai patekdavo į alternatyvią erdvę, kurioje galėjo atvirai prisiminti praeitį ir kritikuoti okupacinę santvarką. Pokalbių atvirumą lemdavo šių sambūrių dalyvių patikimumas, tačiau itin asmeniškų pokalbių vengta. Gerokai atviriau buvo kalbama su artimiausiais bičiuliais, su kuriais siejo itin panaši (dažnai – represijų) patirtis, dviejų ar trijų žmonių grupelėse.

Lietuvos Respublikos elito padėtį chruščiovinio laikotarpio Lietuvoje atspindi 1918 m. Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataro, diplomato ir istoriko Petro Klimo biografija. Grįžęs iš tremties, iki pat mirties (1955–1969) jis gyveno Kaune, atskirtas nuo Prancūzijoje likusios šeimos, globojamas tolimų giminaičių. Tik artimieji, išieivijoje ir Lietuvoje gyvenę bičiuliai padėjo jam išgyventi, ilgą laiką nesulaukus iš valstybės jokios finansinės paramos, o vėliau gaunant vos 15 rb invalidumo pensiją. P. Klimui neleista išvykti iš Lietuvos pas artimuosius, o dukrai pavyko aplankyti tėvą tik tarpininkaujamai įtakingų Prancūzijos politikų. Svarbi P. Klimo kasdienio gyvenimo dalis buvo bendravimas

su kitais buvusio Lietuvos Respublikos elito atstovais: švenčių šventimas kartu su jais, net keletą savaitių užtrukdavusios viešnagės pas juos, pokalbiai su bičiuliais.

Siekiant praplėsti laisvių ribas, P. Klimui teko remtis dar valstybingumo laikotarpiu pažinotais įtakingais sovietiniais pareigūnais (J. Paleckiu ir K. Korsaku). Žinomas tarpukario istorikas stengėsi dirbti kuo daugiau

vidinį orumą atgauti padedančio kūrybinio darbo, bet jam kliudė ir prastas regėjimas, ir šaltinių stoka, ir tai, kad neišvengiamai teko rašyti „į stalčių“. Mėginimai sovietmečiu paskelbti atsiminimų, publicistikos straipsnių, mokslinių darbų ir istorinių šaltinių buvo nesėkmingi – dalis rankraščių buvo priimta tik į bibliotekų specialiuosius fondus.

Nuorodos

¹ Buvęs prezidentas A. Stulginskis dėl leidimo dirbti kreipėsi į LKP CK pirmąjį sekretorių A. Sniečkę. Žr.: A. Eidintas, *Aleksandras Stulginskis, Lietuvos prezidentas – gulago kalinys*, Vilnius, 1995, p. 306. Valstybinės grožinės literatūros leidyklos (vėliau – „Vaga“) direktorius J. Čekys skirdavo vertimų buvusiam užsienio reikalų ministrui J. Urbšiui.

² A. Gerutis, *Petras Klimas: valstybininkas, diplomatas, istorikas, kankinys*, Cleveland, 1978, 318 p.; A. Eidintas, op. cit.; V. Lukoševičius, „Svarbesnieji Domo Cesevičiaus biografijos bruožai ir mokslinis palikimas“, *Domas Cesevičius*, Vilnius, 1998, p. 7–79; *Dabar ir visados: Juozo Urbšio laikas ir asmenybė*, Kaunas, 1993, 366 p.; U. Babickaitė-Graičiūnienė, *Atsiminimai. Dienoraštis. Laiškai*, Vilnius, 2001, 359 p.; R. Laukaitytė, „Ministras pirmininkas Leonas Bistras“, *Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940)*, Vilnius, 1997, p. 307–325.

³ Traumų psichologijos specialistai, tyrę skaudžios represuotų asmenų patirties įveikos būdus, nurodė to paties likimo žmonių tarpusavio paramos svarbą. Lietuvoje atlikto tyrimo duomenimis, tas pačias represijas patyrusių draugų parama ypač buvo svarbi politiniams kaliniams. Žr.: D. Gailienė, E. Kazlauskas, „Po penkiasdešimties metų: sovietinių represijų Lietuvoje psichologiniai padariniai ir įveikos būdai“, *Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai*, Vilnius, 2004, p. 109, 117.

⁴ Dokumento JAV ir Didžiosios Britanijos vyriausybės sumanytojas ir pagrindinis rengėjas buvo teisininkas Tadas Petkevičius. Jam talkino Petronėlė Lastienė, Bronislava Pajėdaitė, Jonas Česnavičius ir Jadvyga Jablonskienė. Memorandume

pabrėžta, kad Lietuva prievarta įtraukta į SSRS. Daug nekaltų jos žmonių žudomi arba tremiami iš tėvynės, vietoj jų įsikuria rusai, daugumoje sričių įsivysto rusų kalba. Ūkio žlugdymą stiprina lietuvių partizanų žudynės. Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto vardu pasirašytame memorandume prašoma padėti lietuvių tautai susigrąžinti nepriklausomybę. 1945 m. liepos mėn. parengtas ir vėliau išverstas memorandumas buvo sunaikintas, bet NKVD apie jį spėjo sukaupiti išsamios informacijos. Žr.: T. Petkevičiaus 1945 m. spalio 3 d. tardymo protokolas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. P15617, l. 21–21 a. p.

⁵ Čeliabinsko centriniame lageryje ir šios srities Kopejsko lageryje P. Klimas dirbo statybos brigadoje, vėliau žemkasiu, dailide ir staliumi, paskutiniaisiais kalinimo metais – lagerio buhalterijoje. Nuo mirties kalinį išgelbėjo B. Lesauskienės ir O. Landsbergienės siuntiniai bei sugedę kitų kalinių gauti produktai. Žiaužerės slapyvardžiu P. Klimui ir A. Dambrauskui laiškus į lagerius rašė ir spaudos atsiųsdavo Kauno kultūros muziejaus darbuotoja Ieva Andriulytė.

⁶ P. Klimui 1954 m. gruodžio 24 d. išduota pažyma apie bausmės atlikimą, V. ir V. Lesauskaičių asmeninis archyvas.

⁷ A. Gerutis, op. cit., p. 268–303.

⁸ V. Bukaitė, „Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataro Petro Klimo gyvenimas ir veikla“, *Voruta*, 2008, Nr. 4–9.

⁹ L. Lukošūnienė, „Kai kurių dienų prisiminimai“, *Nemunas*, 1990, Nr. 10–11; V. Lesauskienės atsiminimai apie Petrą Klimą, 1991 m., Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (toliau – LMA VB), f. 191, b. 402; V. Lesauskio atsiminimai apie Petrą Klimą, 2001 m., Lietuvos nacionalinis muziejus, l. 5; J. Urbšys, *Klimas Petras...*

[be datos], Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka (toliau – LNMMB), f. 15, b. 17, l. 2; Z. Toliušis, *Keturios savaitės su P. Klimu*, 1955 m., LNMMB, f. 66, b. 19; A. Dambrasas, *Viskas praeina*, Vilnius, 1991; J. Čekys, *Knygos kūrėjų talkoje*, Vilnius, 1995.

¹⁰ P. Klimo ir B. Lesauskienės laišakai B. Klimienei, 1955–1957 m., P. Klimo jaunesn. asmeninis archyvas; P. Klimo gauti laišakai, dokumentai ir užrašai, 1955–1969 m., V. ir V. Lesauskaičių asmeninis archyvas; P. Klimo laišakai dukrai E. Fourier-Ruelle, 1955–1969 m., Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 383, ap. 18, b. 324; P. Klimo operatyvinio stebėjimo byla, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 877; P. Klimo susirašinėjimas su J. Paleckiu, *ibid.*, f. 17541, ap. 1, b. 7, l. 79–94; LSSR KGB 1957 m. liepos 18 d. pažyma LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui dėl duomenų apie P. Klimą, *ibid.*, f. 1771, ap. 190, b. 11, l. 55–62; J. Kličiaus rašyta P. Klimo atsiminimų rankraščio recenzija, 1965 m., *ibid.*, f. 3377, ap. 36, b. 118, l. 359–375 (dalis jos skelbta, žr.: J. Čaplikas, „Apie Petrą Klimą – Vasario 16-osios Akto signatarą“, *Voruta*, 2009, Nr. 1–3; R. Čepas, „Kodėl tarybų valdžia bijojo Klimo?“, *Mūsų praeitis*, 1993, t. 3, p. 91–97); K. Sidoravičiaus rašyta P. Klimo veikalo „Lietuvių tautos istorija nuo senų senovės ligi XI amžiaus. Pirmosios žinios“ recenzija, 1965 m., LMA VB, f. 191, b. 383.

¹¹ Iš pradžių atrodė labai tikėtina, kad netrukus P. Klimas grįš į Prancūziją, – artimieji net buvo parengę jam kambarį: „Gerai namus sutvarkėm. Knygas iš dėžių iškraustėm. Namas Tau paruoštas ir Emilija Tavęs laukia“, žr. E. Fourier-Ruelle 1957 m. gegužės 27 d. laiškas P. Klimui, V. ir V. Lesauskaičių asmeninis archyvas.

¹² P. Klimo 1956 m. birželio 28 d. laiškas B. Klimienei (Nr. 27), P. Klimo jaunesn. asmeninis archyvas.

¹³ Prancūzijos generalinio konsulato Niujorke 1956 m. vasario 27 d. pažyma apie Fourier-Ruelle šeimos finansinę padėtį, V. ir V. Lesauskaičių asmeninis archyvas; B. Lesauskienės 1956 m. rugsėjo 22 d. laiškas B. Klimienei, P. Klimo jaunesn. asmeninis archyvas.

¹⁴ B. Lesauskienės 1956 m. rugsėjo 22 d. laiškas B. Klimienei, *ibid.*

¹⁵ A. Gerutis, *op. cit.*, p. 269.

¹⁶ P. Klimo 1956 m. rugpjūčio 15 ir 22 d., 1957 m. sausio 25 d. laišakai B. Klimienei (Nr. 35, 37, 63), P. Klimo jaunesn. asmeninis archyvas;

P. Klimo 1956 m. birželio 28 d. laiškas E. Fourier-Ruelle, LCVA, f. 383, ap. 18, b. 324, l. 10.

¹⁷ P. Klimo 1957 m. gegužės 12 d. telegramos LSSR vidaus reikalų ministrui ir SSRS VRM Vizų ir registravimo skyriaus viršininkui, V. ir V. Lesauskaičių asmeninis archyvas.

¹⁸ Memorandumas apie agentūrinės bylos objektą Nr. 154 Recidyvą – Klimą Petrą [be datos, apie 1961 m.], LYA, f. K-30, ap. 1, b. 877, l. 7.

¹⁹ P. Klimo 1957 m. balandžio 13 d. laiškas E. Fourier-Ruelle, LCVA, f. 383, ap. 18, b. 324, l. 28.

²⁰ LKP CK 1958 m. rugpjūčio mėn. pažyma SSKP CK prezidiumui dėl P. Klimo išvykimo, LYA, f. 17541, ap. 1, b. 7, l. 89–90; LSSR KGB 1957 m. liepos 18 d. pažyma LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui dėl duomenų apie P. Klimą, *ibid.*, f. 1771, ap. 190, b. 11, l. 55–62.

²¹ P. Klimo 1958 m. liepos 27 d. laiškas E. Fourier-Ruelle, LCVA, f. 383, ap. 18, b. 324, l. 49.

²² P. Klimo 1959 m. gruodžio 14 d., 1961 m. rugsėjo 28 ir lapkričio 11 d. laišakai E. Fourier-Ruelle, *ibid.*, l. 71, 90, 92.

²³ P. Klimo 1956 m. rugsėjo 18 d., spalio 24 d. laišakai B. Klimienei (Nr. 42, 50), P. Klimo jaunesn. asmeninis archyvas.

²⁴ A. Gerutis, *op. cit.*, p. 287; P. Klimo 1959 m. lapkričio 19 d. laiškas J. Paleckiui, LYA, f. 17541, ap. 1, b. 7, l. 79; P. Klimo 1959 m. kovo 31 d. laiškas E. Fourier-Ruelle, LCVA, f. 383, ap. 18, b. 324, l. 60 a. p.

²⁵ Straipsnio autorės 2011 m. sausio 7 d. pokalbis su L. Lukošūniene.

²⁶ V. Lesauskienės atsiminimai apie P. Klimą, 1991 m., LMA VB, f. 191, b. 402, l. 7.

²⁷ J. Paleckio 1957 m. birželio 12 d. raštas A. Sniečkui, V. ir V. Lesauskaičių asmeninis archyvas.

²⁸ L. Lukošūnienė, *op. cit.*, Nr. 11, p. 34.

²⁹ J. Urbšys, *Klimas Petras...* [be datos], LNMMB, f. 15, b. 17, l. 2; P. Klimo pensijos knygelė, V. ir V. Lesauskaičių asmeninis archyvas.

³⁰ V. Lesauskienės atsiminimai apie P. Klimą, 1991 m., LMA VB, f. 191, b. 402, l. 7.

³¹ P. Klimo 1956 m. spalio 17 d. laiškas B. Klimienei (Nr. 48), P. Klimo jaunesn. asmeninis archyvas.

³² B. Lesauskienės 1955 m. rugpjūčio 3 d. laiškas B. Klimienei, *ibid.*

³³ P. Klimo 1955 m. rugsėjo 4 d. laiškas B. Klimienei, *ibid.*

³⁴ P. Klimo 1957 m. birželio 19 d. laiškas E. Fourier-Ruelle, LCVA, f. 383, ap. 18, b. 324, l. 32.

³⁵ P. Klimo 1957 m. lapkričio 2 d. ir 1959 m. gruodžio 14 d. laišakai E. Fourier-Ruelle, *ibid.*, l. 39, 71.

³⁶ P. Klimo 1960 m. rugsėjo 13 d. laiškas P. Klimui jaunesn., LYA, f. K-30, ap. 1, b. 877, l. 48–14.

³⁷ P. Klimo 1957 m. kovo 31 d. laiškas B. Klimienei (Nr. 72), P. Klimo jaunesn. asmeninis archyvas.

³⁸ P. Klimo 1957 m. gegužės 19 d. laiškas E. Fourier-Ruelle, LCVA, f. 383, ap. 18, b. 324, l. 30.

³⁹ P. Klimo 1956 m. rugsėjo 12 d., 1957 m. sausio 25 ir kovo 19 d. laišakai B. Klimienei (Nr. 41, 63, 70), P. Klimo jaunesn. asmeninis archyvas.

⁴⁰ B. Lesauskienės 1956 m. rugpjūčio 31 d. laiškas B. Klimienei, *ibid.*

⁴¹ P. Klimo 1963 m. rugsėjo 26 d. laiškas E. Fourier-Ruelle, LCVA, f. 383, ap. 18, b. 324, l. 128.

⁴² A. Dambrauskas, *op. cit.*, p. 96.

⁴³ R. Gulbino atsiminimai P. Klimui pagerbti skirtame vakare, įvykusiame 2007 m. spalio 12 d., Kauno miesto muziejus.

⁴⁴ B. Lesauskienės 1958 m. gegužės 12 d. prašymai J. Paleckiui ir Lietuvos rašytojų sąjungai, V. ir V. Lesauskaičių asmeninis archyvas.

⁴⁵ Straipsnio autorės 2011 m. sausio 7 d. pokalbis su L. Lukošiušiene.

⁴⁶ Agento Ažuolo 1958 m. vasario 28 d. pranešimas, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 877, l. 12.

⁴⁷ J. Kličiaus rašyta P. Klimo atsiminimų recenzija, 1965 m., *ibid.*, f. 3377, ap. 36, b. 118, l. 359–375.

⁴⁸ 1962 m. rugpjūčio mėn. agentas Beržinis paėmė iš autoriaus dalį atsiminimų teksto ir perdavė KGB pareigūnams nufotografuoti, žr. Agento Beržinio 1962 m. rugpjūčio 6 d. pranešimas, *ibid.*, f. K-30, ap. 1, b. 877, l. 84.

⁴⁹ P. Klimo 1955 m. gruodžio 27 d. laiškas B. Klimienei (Nr. 3), P. Klimo jaunesn. asmeninis archyvas.

⁵⁰ „Lietuvių tautos istorija nuo senų senovės ligi XI amžiaus“ yra originalus veikalas ir vienintelis tokios rūšies darbas Lietuvos istoriografijoje. [...] Autorius plačiau negu kas kitas gvildena Vakarų istorijos šaltinius apie aisčius. [...] Darbe beveik nėra mums nepriimtinių teiginių. [...] P. Klimas yra aukštos erudicijos istorikas. [...] Knyga] parašyta

įprastu P. Klimui kruopštumu, su turtingomis šaltinių nuorodomis. [...] Šis veikalas yra labai naudingas Lietuvos istorijos tyrinėtojiui ir jį būtinai reikia padaryti prieinamą“, K. Sidaravičiaus rašyta P. Klimo veikalo „Lietuvių tautos istorija nuo senų senovės ligi XI amžiaus. Pirmosios žinios“ recenzija, 1965 m., LMA VB, f. 191, b. 383, l. 2.

⁵¹ P. Klimo 1962 m. kovo 31 d. laiškas O. Valaitienei operatyvinio stebėjimo byloje (vertimas į rusų k.), LYA, f. K-30, ap. 1, b. 877, l. 48-3.

⁵² V. Lesauskienės atsiminimai apie P. Klimą, 1991 m., LMA VB, f. 191, b. 402, l. 8.

⁵³ P. Klimas, „Moksleivių sąjūdžio pusamžis“ [apie 1959–1960 m.], *ibid.*, b. 13, l. 16; LNMMB, f. 15, b. 444, l. 14.

⁵⁴ V. Lesauskienės atsiminimai apie P. Klimą, 1991 m., LMA VB, b. 402, l. 7.

⁵⁵ Agento Ažuolo 1965 m. balandžio 25 d. pranešimas, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 877, l. 157; Straipsnio autorės 2010 m. birželio 21 d. pokalbis su Vita Lesauskaite.

⁵⁶ J. Čekys, *op. cit.*, p. 74; „Jono Čekio atsiminimai“, *Dabar ir visados: Juozo Urbšio laikas ir asmenybė*, p. 137.

⁵⁷ P. Klimo 1956 m. rugsėjo 18 d. laiškas B. Klimienei (Nr. 42), P. Klimo jaunesn. asmeninis archyvas.

⁵⁸ A. Gerutis, *op. cit.*, p. 284.

⁵⁹ L. Lukošiušienė, *op. cit.*, Nr. 10, p. 56; Yra išlikęs E. Mykolaitienės 1968 m. gruodžio 9 d. laiškas J. Urbšiui (dėl pašalpos P. Klimui perdavimo, su J. Urbšio priedais, kad pavedimas įvykdytas), LNMMB, f. 15, b. 386, l. 7.

⁶⁰ A. Eidintas, *op. cit.*, p. 309.

⁶¹ P. Klimo 1956 m. gegužės 5 d. laiškas E. Fourier-Ruelle, LCVA, f. 383, ap. 18, b. 324, l. 4. Dante's Alighieri'o „Dieviškojoje komedijoje“ vaizduojamo pragaro motyvą kaip tremties alegoriją jis kartojo įvairiuose epistolinio žanro tekstuose.

⁶² V. Lesauskienės atsiminimai apie P. Klimą, 1991 m., LMA VB, f. 191, b. 402, l. 11.

Gauta 2011 08 30
Vilniaus universitetas,
Universiteto g. 3,
Vilnius

Vilma Bukaitė

THE SITUATION OF THE REPRESENTATIVES OF STATEHOOD PERIOD ELITE IN SOVIET LITHUANIA: THE CASE OF PETRAS KLIMAS

Summary

After Lithuania was occupied by the USSR, and lost its statehood, the cultural, political, and scientific elite who did not emigrate, or who could not conform to the new system, suffered reprisals which complicated their lives within the Soviet reality. Examination of the role of the individual's intellectual activities, his lifestyle, as well as the role of his friends and acquaintances in strengthening the individual's personal dignity as well as his psychological and social security would help to provide a better understanding of the survival strategy of the former members of the elite of independent Lithuania in the authoritarian state. The study is exacerbated by problems of defining the topic and the search for sources and contributors. This paper involves the case study method.

Due to the abundance of sources and his unique fate, the biography of Petras Klimas, a signatory of the Act of Independence of Lithuania of 1918, a diplomat, and a historian, was selected. The diplomat, who was in charge of the Lithuanian Embassy in France between 1925 and 1943, was arrested in Grasse by officers of the Gestapo. In 1944, he was brought to Lithuania and was imprisoned in prison camps in the USSR between 1945 and 1954. When he returned to Lithuania he was nearly 64. In spite of the mediation of influential French politicians, Klimas did not get permission to return to his family who had stayed in France. Klimas communicated with them through letter writing, which has become the main source of the present research. After significant effort, his daughter visited him in Lithuania four times.

Klimas' emotional condition after he returned to Lithuania from exile was very similar to that of other prisoners of Soviet prison camps – he often felt sadness, anxiety, and despair. The situation of the ailing man with virtually no financial support from the state was aggravated by under-

standing that he was unemployable, was constantly short of money, and was separated from his family. Research helped to maintain his spiritual balance. The moral support of his family was also very important. However, his different experience gained abroad prevented him from fully understanding the distinctive features of the Soviet system, the true nature of reprisals, and their impact on the individual. In addition, members of a family tend to remember those other members of the family who they are separated from, as they were when they last saw them. To restore the relationship between close members of a family, who have changed considerably over time, requires reciprocal efforts. The family communicating solely through letters had to avoid the rhetoric which could have led the Soviet security to discontinue the correspondence, so part of the dangerous information is thought to have been coded.

Klimas could not escape searching for a compromise with the regime: when he faced difficulties, he often sought help from Justas Paleckis, the then Chairman of the Supreme Council of the LSSR. Hoping that his memoirs would be published, the historian tried to observe the conjuncture of Soviet historiography in the text. However, the Lithuanian statesman could not give a positive evaluation of the regime that had drastically encroached on the statehood he had built, restricted his freedom, carried out reprisals against him, and separated him from his family. He could only openly discuss political issues and remember the period of statehood with like-minded people. Moral attitude, internal discipline, economic support from his family and friends, a feeling of solidarity with people of the same fate, and the possibility of openly sharing recollections of the good times and criticising the regime were very important for the former representatives of the elite in order to survive the hard post-reprisal period with dignity.

Lietuvos neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo antrosios sovietų okupacijos metais ištakos ir veiksniai

Straipsnio tikslas – nustatyti Lietuvos neginkluotojo pasipriešinimo ištakas, idėjines, socialines ir politines inspiracijas, aptarti jo sklaidą ir būdus antrosios sovietų okupacijos laikotarpiu. Jo siekdami, gvildensime dvi problemas: 1) kokios buvo Lietuvos neginkluotojo pasipriešinimo ištakos? 2) kokios jo priežastys ir kontekstas?

IVADAS

Lietuvos valstybės antroji sovietinė okupacija ir pasipriešinimas jai – viena aktualiausių naujausiųjų laikų Lietuvos istorijos temų. Antisovietinio pasipriešinimo skirstymas į aktyvųjį (ginkluotą) ir pasyvųjį (neginkluotą) Lietuvos istoriografijoje jau tapo aksioma. Neginkluotojo pasipriešinimo tyrimai, nors ir gausūs, vis dar stokoja apibendrinamojo žvilgsnio, bendros koncepcijos. Galima sakyti, kad istorikai iki šiol mėgina atsakyti į klausimą, kas įvyko, o ne kodėl, kaip ir dėl kokių priežasčių. Šis straipsnis – bandymas apibendrinti Lietuvos neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo ištakas ir jį lėmusius veiksniai.

Lietuvos neginkluotojo pasipriešinimo tyrimuose yra įsitvirtinusi nuostata pirmiausia kreipti dėmesį į šio judėjimo krypčių skirtumus, kartais ignoruojant paties proceso vientisumą. Taip formuojasi istorinę

tikrovę iškraipantis vaizdas, kad disidentinis judėjimas – tai kelių atskirų krypčių suma. Kad būtina aptarti Lietuvos neginkluotojo pasipriešinimo priežasčių visumą ir ieškoti vienijančio žvilgsnio į šį procesą, patvirtina Lietuvos istorikų įžvalgos. Antai tokio požiūrio poreikį pabrėžia Valdemaras Klumbys. Jo nuomone, nors Lietuvos neginkluotasis pasipriešinimas nebuvo ideologiškai vientisas, skirtumai neužgožė bendro tikslo¹.

Tuo tarpu Bernardas Gailius kviesdamas ieškoti Lietuvos neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo priežasčių kelia hipotezę, kad jo ištakos glūdi partizaniniame kare. Pasak jo, „nors tarp partizanų karo ir disidentų sąjūdžio, kaip neginkluotos pasipriešinimo formos, brėžiama aiški perskyra, pereinamasis laikotarpis palyginti mažai tyrinėtas ir yra pagrindo manyti, kad atlikus išsamesnius tyrimus atsiskleistų gana aiškus pasipriešinimo tradicijos tęstinumas“².

Išsiaiškinti neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo priežastis svarbu ne tik Lietuvos istoriografijai, bet ir visuomenei. Tai padėtų įvertinti partizaninio karo ideologinio fono paveldo svarbą išsaugant Lietuvos valstybingumo tradiciją ir tolesniam pasipriešinimo judėjimui – neginkluotai kovai dėl laisvės. Kartu tai leistų suvokti, kiek ši kova yra tęstinis, o kiek – visai naujas, su Rusijos disidentų sąjūdžio plėtra tiesiogiai sietinas reiškiny.

Šio straipsnio tikslas – nustatyti Lietuvos neginkluotojo pasipriešinimo ištakas, idėjines, socialines ir politines inspiracijas, aptarti jo sklaidą ir būdus antrosios sovietų okupacijos laikotarpiu. Jo siekdami, gvildinsime dvi problemas: 1) kokios buvo Lietuvos neginkluotojo pasipriešinimo ištakos? 2) kokios jo priežastys ir kontekstas? Priežastimis straipsnyje laikomi ne tik veiksniai, lėmę neginkluotojo pasipriešinimo pradžią. Svarbūs ir įvykiai, procesai, kurie įvairiais laikotarpiais buvo tarsi gaivaus vėjo gūsis, palaikęs Lietuvos neginkluotąjį pasipriešinimą, jo plėtrą, skatinęs išitraukti į jį naujus žmones, taigi neleidęs jam užgesti ir kurstęs Lietuvos neginkluotojo pasipriešinimo ugnį per visą antrąją sovietų okupaciją.

Straipsnio chronologinės ribos apima antrosios sovietų okupacijos laikotarpį po partizaninio karo, kai neginkluota kova tapo pagrindiniu antisovietinio pasipriešinimo būdu, t. y. 1953–1990 m. Tiesa, šios ribos kiek peržengiamos pirmame skyriuje – nagrinėjant pereinamąjį etapą iš ginkluotojo pasipriešinimo (iki 1953 m.) į neginkluotąjį (nuo 1953 m.).

Į neginkluotojo pasipriešinimo sąvoką įeina ir disidentinis judėjimas. Disidentizmo terminas čia suvokiamas siaurąja prasme – kaip Rusijoje kilęs žmogaus teisių gynimo judėjimas, savo veiklą grindžiantis nenusižengimu įstatymams, siekiantis esamą sistemą ne sugriauti, bet reformuoti. Kadangi ir tiesiogiai iš Rusijos disidentinio judėjimo idėjas perėmę žmonės, analizuojami šiame straipsnyje, save laikė laisvės kovotojais, jiems taikomas pasipriešinimo dalyvio terminas. Tad pasipriešinimo sąvoka čia apima platų spektrą tiek sovietinių įstatymų nepažeidžiančių, tiek nelegalių pasipriešinimo sovietų valdžiai Lietuvoje formų.

Straipsnio pagrindą sudaro istoriografija. Tyrimo kontekstui praplėsti buvo naudingi B. Gailiaus³, Arvydo Anušausko⁴ darbai apie

partizaninio karo specifiką, sovietų represijas ir kovą su antisovietiniu pasipriešinimu okupacijos metais. Taip pat remtasi daugeliu Lietuvos neginkluotąjį pasipriešinimą tiriančių darbų. Svarbi buvo Algimanto Liekio knyga „Antisovietinis pagrindis ir Lietuvos nepriklausomybė“⁵, Juozapo Romualdo Bagušausko darbas apie neginkluotąjį jaunimo pasipriešinimą⁶, knyga „Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija“⁷, leidinys „Studentų byla“⁸, taip pat neginkluotąjį pasipriešinimą Lietuvoje analizuojantys V. Klumbio⁹, Živilės Račkauskaitės¹⁰, Nijolės Gaškaitės–Žemaitienės¹¹, Egidijaus Jaseliūno¹², Evaldo Gelumbausko¹³, J. R. Bagušausko¹⁴, Ramūno Labanausko¹⁵, Audriaus Dabrovolsko¹⁶, Lijanos Pušinskytės¹⁷ ir Sergejaus Tichomirovo¹⁸ straipsniai.

Kita tyrimo dalis – šaltinių analizė. Daugiausia remiamasi Lietuvos ypatingojo archyvo K-1 fonde esančiais neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių baudžiamųjų bylų dokumentais ir dokumentų rinkinio „Nenugalėtoji Lietuva“¹⁹ 1–2 tomais, taip pat dokumentų rinkiniu „Lietuvos laisvės lyga: nuo „Laisvės šauklio“ iki nepriklausomybės“²⁰.

PARTIZANINIS KARAS – NEGINKLUOTOJO PASIPRIEŠINIMO PAMATAS?

Istoriografijos pozicija. Pirmoji neginčytina ir visų svarbiausia neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo priežastis yra Lietuvos valstybingumo praradimas ir okupacinių režimų teroras. Kaip pažymi A. Anušauskas, 1940–1958 m. „ne mažiau kaip 456 tūkst. žmonių [...] tapo sovietinių okupantų vykdyto genocido ir teroro aukomis“²¹. Vis dėlto ši priežastis, nors akivaizdi ir šurpą kelianti, yra pernelyg abstrakti siekiant išsamiai suvokti Lietuvos neginkluotojo pasipriešinimo ištakas ir įtakas. Tačiau kaip tik ji lėmė partizaninį karą, kuris vyko prieš neginkluotąjį pasipriešinimą.

Kaip jau minėta, B. Gailius neginkluotojo pasipriešinimo ištakas pirmiausia įžvelgia partizaniniame kare. Jo nuomone, išblėsus vilčiai sulaukti Vakarų ir SSRS karo, „patys partizanai pradėjo orientotis į neginkluotą pasipriešinimą, mažino savo narių skaičių, palikdami tik tuos, kurie legaliai gyventi nebegalėjo, ir bandė kurti slaptas neginkluotas organizacijas“²². Ž. Račkauskaitė, analizuodama pasipriešinimą sovietų režimui Lietuvoje septintajame–aštuntajame dešimtmetyje, antrina B. Gailiui ir teigia, kad „Lietuvoje pasipriešinimas niekada nebuvo visai išnykęs. Ginkluotajai rezistencijai išsekus, Lietuvoje ėmė ryškėti nauja pasipriešinimo forma, daugelio autorių vadinama pasyviosios rezistencijos vardu.“²³ Visą pasipriešinimo istoriją autorė suvokia kaip vientisą procesą, kurio „formos ir metodai kito“ veikiami „tarptautinės padėties, sovietinio režimo sistemos pokyčių“, tačiau tęstinumas visada išliko. Todėl Ž. Račkauskaitė nėra linkusi tarp ginkluotojo ir neginkluotojo pasipriešinimo brėžti aiškos chronologinės ir idėjinės linijos. Atvirkščiai, ji pabrėžia šių procesų tęstinumą: „Daug aukų pareikalavusią ginkluotąją rezistenciją pakeitė nesmurtinė kova.“²⁴

Vytautas Tininis išsako tokią poziciją: „Ginkluotą kovą Lietuvoje pakeitė vadinamoji pasyvioji rezistencija, turinti keletą pasipriešinimo formų: viešos politinio protesto akcijos, pagrindinių organizacijų veikla ir gimstantis disidentizmas.“²⁵ N. Gaškaitė-Žemaitienė taip pat pažymi, kad „maždaug po 1949 m. prioritetiniu partizanų veiklos uždaviniu tapo kova ideologiniame fronte“²⁶. Autorė nurodo, kad šiame etape vyravo pagrindinės spaudos leidimas ir platinimas²⁷.

Šiuo laikotarpiu, Lietuvos istorikų nuomone, vyko idėjinė kova, norint pasipriešinimo okupacijai idėjas įdiegti į žmonių sąmonę. Pasak N. Gaškaitės-Žemaitienės, „iki 1949 m. buvo siekiama kuo platesnius

visuomenės sluoksnius įtraukti į organizuotą pilietinį pasipriešinimą okupacijai. Vėliau pradėtos propaguoti individualaus pasipriešinimo, tautiškai susipratusios asmenybės ugdymo idėjos.“²⁸ Partizaninio karo pabaigoje buvo norima kuo labiau apsaugoti gyventojus, pamažu atsisakyti ginkluotos kovos, riboti partizanų skaičių, nebepriimti naujų žmonių ir visais įmanomais būdais vengti aukų bei sovietų teroro²⁹. Atrodo, kad, silpstant ginkluotajai kovai, partizanų ideologinio fronto, jų spaudos darbas iš tikrųjų davė rezultatą – kūrėsi neginkluotos pasipriešinimo organizacijos, buvo tautiškai ir politiškai susipratusių žmonių, nors didžioji visuomenės dalis pradėjo susitaikyti su okupacine tikrove.

Kad neginkluotojo pasipriešinimo priežastys gali glūdėti partizaniniame kare, buvo įžvelgiama dar gūdžiu sovietmečiu, apie tai buvo mąstoma emigracijoje. Jonas Jurašas apie Lietuvos neginkluotojo pasipriešinimo priežastis 1975 m. samprotavo: „Nors 1952-ieji laikomi aktyvaus sąjūdžio pabaiga, tačiau sunku pasakyti, kiek jis dar tęsėsi, nes pati pasipriešinimo dvasia pakeitė savo pavidalą, ėmė reikštis naujomis lytimis, vis giliau skverbėsi į tautos gyvenimo gelmes.“³⁰

Neginkluotojo pasipriešinimo ištakas ginkluotojo kovoje įžvelgia ir A. Liekis. Jis nurodo, kad dar partizaninio karo laikotarpiu „dramatiška kova vyko ir vadinamojo pasyvaus pasipriešinimo frontuose. Dažniau mieste ir kaime, bažnytkaimiuose veikė pagrindinės organizacijos.“³¹ Autorius neabejoja, kad iki 1953 m., t. y. iki oficialios ginkluotojo pasipriešinimo pabaigos, ginkluotoji ir neginkluotoji rezistencija veikė kartu. Šiame judėjime „ypač gausu buvo jaunimo, palaikiusio ryšius su partizanais, bendradarbiavusio ir platinusio partizanų bei kitą pagrindinio spaudą“³². Šalia kitų neginkluotojo antisovietinio judėjimo priežasčių partizaninį karą ir jo įdirbį, tokį

svarbų neginkluotojo pasipriešinimo plėtrai, pabrėžia ir E. Jaseliūnas. Jo nuomone, „Lietuvos katalikiškojo disidentinio judėjimo pradžia galima laikyti pokyčius Lietuvos visuomenėje šeštojo dešimtmečio pradžioje, kai sovietinės sistemos, kaip laikinos politinės valdžios, traktavimą pakeitė suvokimas, jog nėra jokių veiksmų, galinčių susilpninti esamą sistemą artimiausiu metu. Tokius pokyčius lėmė bei juos simbolizavo sunaikinta ginkluota rezistencija.“³³

Minėtiems autoriams pritaria ir A. Dabrovskas, kuris mano, jog, nuslopinus partizaninį karą, „šeštajame–septintajame dešimtmetyje vykęs Lietuvos jaunimo neginkluotasis pasipriešinimas atskleidė, kad lietuvių tauta nėra praradusi savo tapatybės ir nėra atsisakiusi siekio kovoti už prarastą laisvę“³⁴. Tad „1950–1970 m. laikotarpis svarbus tuo, kad, tęsiant lietuvių tautos ginkluotajam pasipriešinimui, buvo pereita prie neginkluotų pasipriešinimo formų“³⁵.

Visų aptartų autorių pozicijos rodo, kad istoriografijoje linkstama pritarti hipotezei, partizaninį karą laikančiai Lietuvos neginkluotąjį pasipriešinimą 1953–1990 m. inspiravusiu veiksmu ir viena pagrindinių jo priežasčių.

Neginkluotojo pasipriešinimo ryšiai su partizaniniu karu. Neabejotiną partizaninio karo įtaką neginkluotajam pasipriešinimui atskleidžia ir istoriniai šaltiniai bei pačių disidentų gyvenimo faktai. A. Liekis savo teiginį, kad partizaninis karas laikytinas neginkluotojo pasipriešinimo ištaka, iliustruoja keletu pavyzdžių. Remdamasis šaltiniais, jis pasakoja apie 1949 m. Ariogalos gimnazijos abiturientų įkurtą pagrindinę „Vieningo darbo fronto“ organizaciją. Jos iniciatorius – pradžios mokyklos mokytojas Kazimieras Banys. Tai buvęs partizanų ryšininkas, tad organizacijos ryšys su ginkluotuoju pagrindžiu akivaizdus. Partizaninio

pasipriešinimo inspiruotos organizacijos nariai, įstoję į Kauno ir Vilniaus aukštąsias mokyklas, tęsė pradėtą veiklą. Taip plito pasipriešinimo idėjos, o kova su okupantais nenutrūko – ji tik pakeitė savo pavidalą. Partizaninis karas veikė kaip inercijos jėga, lemianti maištingosios Lietuvos gyventojų dalies, išgyvenusios po represijų, nesusitakymą su režimu³⁶. Ši tiesiogiai partizaninio karo įkvėpta ir subrandinta organizacija savo įstatuose ir programoje pabrėžė taikų pasipriešinimą – „okupantų ir kolaborantų tikrųjų kėslų demaskavimą, tautinės savimovės skatinimą“³⁷.

Reikšmingų faktų pateikia akademinio jaunimo neginkluotąjį pasipriešinimą analizavęs A. Dabrovskas: „Jaunimo organizacijų statutuose, programiniuose įstatuose atsispindėjo partizanų suformuluotos politinės nuostatos. Partizanų vadovybė rengė dokumentus, kurie pasiekdavo jaunimo organizacijas. 1953 m. partizanai siekė įtraukti jaunuolius į kovą su okupantais ne vien ginklu ir ruošė juos neginkluotam pasipriešinimui.“³⁸

Su partizaniniu judėjimu ryšių ieškojo ir save su juo siejo jaunimo organizacija „Laisvę Lietuvai“. Pasak jos veiklą tyrusios N. Žemaitienės, net 1955 m. „partizaninio karo atgarsiai visuomenėje dar nebuvo išblėję: Pandėlio apylinkėse tebeveikė pora paskutiniųjų partizanų, kaimuose pasitaikydavo partizanų spaudos, moksleiviai persirašinėdavo į dainų sąsiuvinius partizanų dainas“³⁹. Moksleivis Donatas Bičiūnas į organizacijos veiklą Pandėlio mokykloje įsitraukė 1955–1956 m. žiemą, paskatintas bendramokslio Algio Petro Susnio ir perskaitytų pagrindžio laikraštėlio „Laisvės balsas“⁴⁰. Taigi pagrindinė spauda, tarpusavio ryšiai skatino šios ir kitų neginkluotojo pasipriešinimo organizacijų plėtrą. O nuveikė tokios organizacijos nemažai. „Laisvę Lietuvai“ nariai gamino ir platino antisovietinius

lapelius⁴¹, 1958 m. Vasario 16-osios proga Vilniuje iškėlė Lietuvos trispalvę⁴². Organizacija, siejama su partizanais, perėmusi iš jų savo idėjas, subrandino disidentą Petrą Plumpą⁴³. Taip buvo perduodama pasipriešinimo tradicija.

Dar vienas iškalbingas pavyzdys – po grindžio veikėjo Petro Paulaičio biografija. Jis įkūrė pasipriešinimo organizaciją dar nacių okupacijos metu. Vėliau buvo vienas iš Kęstučio partizanų apygardos vadovų, atsakingas už partizanų ideologinę kovą⁴⁴. 1947 m. suimtas, 1956 m. grįžęs iš lagerio, įsidarbino Kaune ir atgaivino savo organizaciją. Į ją įstojo daug Kauno studentų⁴⁵. 1957 m. P. Paulaitis vėl buvo suimtas⁴⁶. A. Liekis pabrėžia šio žmogaus pažiūrų kaitą: „P. Paulaitis pokario metais buvo ginkluotos kovos prieš sovietinius okupantus šalininkas, o 1956 m. [...] kalbėjo, kad pagrindinės organizacijos pirmiausia turėtų skatinti pasyvų pasipriešinimą, Lietuvos išvadavimo siekti politinėmis priemonėmis.“⁴⁷ Tai neabejotinas partizaninio karo nuopelnas, jo paskutinių metų siekio persiorientuoti į neginkluotąją kovą atspindys.

Panaši ir Balio Gajausko gyvenimo istorija. Pirmą kartą jis nukentėjo dar nacių okupacijos metais – slėpėsi nuo mobilizacijos, buvo kalinamas konclageryje. Vėliau, regis, taip pat turėjo ryšių su partizanais. Žinoma, buvo susijęs ir su rusų disidentais – neatsitiktinai tapo Aleksandro Solženicyno „Gulago archipelago“ vertėju į lietuvių kalbą⁴⁸.

Viktoro Petkaus, kito žymaus Lietuvos laisvės kovotojo, biografija taip pat patvirtina ginkluotojo pasipriešinimo įtaką neginkluotajam. Leidinyje „Aušra“ rašoma, kad kai V. Petkus, jaunas nepilnametis vaikinys, kalėjo lageryje, „Lietuvos giriose vyko žūtutinė kova, ir sunku buvo nuslėpti laisvės išsiilgusią dvasią“. Štai kodėl „veikiamas nenumaldomo tėvynės ilgesio jaunuolis pabėga iš Gulago ir per snieguotą tundrą

keliauja tėvynėn“. Tiesa, tikslo jis nepasiekė – pakeliui buvo sučiuptas. Susidūrimas su partizanais V. Petkaus pažiūroms padarė didelę įtaką: „Jis mena Lukiškių kalėjimo kamerą, kur įmestas laukė etapo. Prasivėrė kameros durys, įvedė Lietuvos partizaną. Šis priėjo prie grotuoto lango, pažvelgė į mėlyną dangų ir užtraukė ilgesingą laisvės dainą...“⁴⁹ Toks jaunystėje patirtas ir apsisprendimą stoti į neginkluotą kovą lėmęs įspūdis greičiausiai buvo ne vienintelis. Kai po Josifo Stalino mirties daugelis kalinių buvo paleisti namo, prasidėjo naujas V. Petkaus gyvenimo etapas – „tautos kultūros, jos dvasinių vertybių išsaugojimas, jos kūrybinių galių skatinimas“. Toks suvokimas skatino stoti į naują – neginkluotą – kovą už žmogaus ir tautos apsisprendimo teises⁵⁰.

Partizaninio karo laikus siekia ir Kęstučio Jokubyno pagrindinė veikla. Jis, dar septyniolikmetis gimnazistas, įsitraukė į pokario metais visą Lietuvą apėmusį pasipriešinimo sovietų valdžiai judėjimą. 1948 m., vos pradėjęs studijuoti Vilniaus universitete, buvo suimtas už kelių pagrindinio laikraščio numerių redagavimą ir išleidimą⁵¹.

Rezistento Jono Gruzdzevičiaus neginkluota pagrindinė veikla prasidėjo tada, kai jis, 1952 m. gegužės 20 d. dviračiu važiuodamas iš Nemajūnų į Jiezną, atsitiktinai ant pakelės krūmokšnio rado Dainavos apygardos laikraštį „Partizanas“. Vaikiną sudomino jame išsakytas partizanų prašymas rinkti pokario tautosaką, registruoti partizanų palaikų užkasimo vietas, kad Lietuvai atgavus nepriklausomybę būtų išsaugotas jų atminimas ir galima būtų juos garbingai palaidoti. Rezistentas taip pat pažymi, kad tuo metu „aktyviai veiklai partizanai jaunimo jau neskatin“⁵². Tą pačią dieną partizanų laikraštį J. Gruzdzevičius davė paskaityti suolo draugui. Abu vaikinai nutarė reaguoti į partizanų raginimą, būrė kitus jaunuolius⁵³. Organizacija buvo įkurta 1952 m. birželio mėn.⁵⁴

Su partizaniniu judėjimu ryšius palaikė Vieningosios darbo sąjungos, įkurtos 1949 m., vienas vadovų Adomas Lukaševičius ir kiti šios organizacijos nariai. Tai patvirtina istoriniai šaltiniai⁵⁵. 1950 m. įkurtos Lietuvos jaunimo vyčių sąjungos nario Algimanto Urbšto būdžiamojoje byloje teigiama, kad organizacija orientavosi į patriotinį jaunimo ugdymą, palaikė ryšius su partizanų Ažuolu, iš kurio gaudavo literatūros⁵⁶. Sovietinės slaptosios tarnybos žiniomis, A. Urbštas buvo partizanų ryšininkas. 1950 m. rudenį organizacija pradėjo ieškoti kontaktų su Lietuvos laisvės kovos sąjūdžiu, Pietų Lietuvos partizanų srities Tauro apygarda, troško partizanų patarimų ir paramos. Ryšius pavykus užmegzti, organizacija ėmė gauti partizanų spaudos, ją skaitė ir platino. Iš stipendijų susitaupe pinigų ir įsigiję rašomąją mašinėlę, jaunuoliai pradėjo leisti nelegalų laikraštį „Laisvės keliu“⁵⁷.

Partizaninis karas įkvėpė ir disidentą Zigimą Širvinską. Jis, tarnaudamas sovietinėje armijoje, palaikė ryšius su partizanais⁵⁸. Kariuomenėje kartu su bendraminčiais Z. Širvinskas 1947 m. įkūrė antisovietinę grupę – Lietuvos išlaisvinimo armiją⁵⁹. Suimtas, teistas ir kalintas⁶⁰, 1956 m. grįžęs į Lietuvą, jis vėl įsitraukė į pagrindinę pasipriešinimo veiklą⁶¹, o vėliau tapo vienu iš 45 pabaltijiečių memorandumo signatarų⁶². Neginkluotas antisovietinis pasipriešinimas Klaipėdos mieste taip pat siejamas su partizanais. Į Klaipėdą šis judėjimas atėjo iš provincijos⁶³.

Partizaninis karas kaip įkvėpimo šaltinis, istorinės atminties puoselėtojas ir perdavėjas. Partizaninis karas Lietuvos neginkluotajam pasipriešinimui svarbus ne tik dėl savo faktinės įtakos, bet ir kaip įkvėpimo, padrašinio šaltinio. Partizanai, sovietinės propagandos nuolat juodinami ir vadinami banditais, dalies žmonių atmintyje buvo kryptį nepriklausomybės link rodantys herojai. Idealizuota ar ne, partizaninio karo atmintis

tapo tuo klodu, iš kurio ir neginkluotasis pagrindis sėmėsi dvasinių jėgų, idėjinio įkvėpimo. Šio karo reikšmę jautė ne vienas. Antai B. Gajauskas kaupė Lietuvos partizaninio karo dokumentus ir buvo už tai nuteistas⁶⁴.

Svarbus partizaninio karo laimėjimas – skatinimas ir toliau priešintis okupacijai, išsaugota istorinė atmintis ir valstybingumo tradicija. Šiuo atveju iliustratyvus yra Angelės Paškauskienės pavyzdys. Ji, pokario metais augdama daugiavaikėje, vos besiverčiančioje šeimoje, girdėdavo pasakojimus apie „laisvą Lietuvą, kur žmonėms nebūtų tekę vargti, kaip mums dabar“⁶⁵. Taigi rezistencinė laikysena susiformavo iš žodinės tradicijos ir tikrovės, gyvenamosios aplinkos stebėjimo, lėmusio asmeninį nepasitenkinimą. Neatsitiktinai A. Paškauskienė, kiek ūgtelėjusi, 1962 m. subūrė bendraamžių ir bendraminčių grupelę ir išplatino Jurbarko atsisaukimus, kuriuose žmonės „raginami kovoti už nepriklausomą Lietuvą, prieš bolševikus“. Savo akimis nematyta, bet kitų apdainuota Lietuva žadino jaunatvišką idealizmą, polėkį ir svajonę: „Laisva Lietuva man tuo metu atrodė kaip kokia pasakų šalis, kur visi žmonės gyvena lygūs, taikūs, ir niekam nieko netrūksta.“⁶⁶

Mentalitetą persmelkė to nepažįstamo, bet tokio viliojančio gyvenimo ilgesys. Tuo tarpu tikrovė buvo kupina teroro, baimės, nepriteklių, suvaržymų ir pilkumos. Nenuostabu, kad A. Paškauskienė ir į ją panašūs žmonės daugybę metų priešinosi sovietinei santvarkai, ne kartą kentėjo nuo režimo represijų⁶⁷.

Istorinė atmintis neginkluotąją kovą veikė keleriopai: vieniems darė įtaką savo pačių nepriklausomybės laikų prisiminimai, kitiems – pažįstamų pasakojimai, tretiesiems liudijimu tapo tarpukario laikotarpio spauda. Antai „A. Susnio ir jo draugo Petro Plumpos tėviškėse buvo žurnalų „Karys“ ir „Trimitas“ komplektai, viena kita nepriklausomybės metų knyga; jas jaunimas skaitė ir patys mėgino šį bei tą rašyti.“⁶⁸

Partizanai buvo giliai įsisąmoninę poreikį išsaugoti istorinę atmintį ir tautinę tapatybę. Ginkluotai kovai nuslopūs, tai tapo esminiu pasipriešinimo motyvu ir kryptimi. Pasak A. Liekio, tokį posūkį lėmė ne tik dar partizaninio karo metais puoselėta tradicija, bet ir gyvenamojo meto aplinkybės: 1954–1964 m. „vis daugiau lietuvių ėmė užimti vadovaujančius postus, stoti į LKP“, kitaip tariant, prasižėjo prisitaikymo prie režimo laikotarpis. Imta „suvokti, kad okupacija bus ilga ir sunki. Todėl ypač svarbu darėsi išsaugoti ir gausinti tautos kūrybingąsias jėgas, kelti tautos kultūrą, nes tik esant jai pakankamai aukštai, esant pakankamai tautinei savimonei, lietuviai liks lietuviai, neišstiprės slavų jūroje.“⁶⁹ Lietuvos jaunimas tuo metu troško „taikiomis priemonėmis siekti Lietuvos nepriklausomybės puoselėjant tarpukario Lietuvos gyvenimo tradicijas ir tautinę kultūrą, išsaugant lietuvių tautos savitumą ir kultūrinį paveldą bei kovojant su rusinimu“⁷⁰.

Tad partizaninio karo, kaip neginkluotojo pasipriešinimo Lietuvoje ištakų, reikšmė neginčijama. Jo metu formavosi būsimų neginkluotosios kovos dalyvių savimonė, mezgėsi ryšiai su partizanais, su jais tiesiogiai bendraujant buvo perimamos idėjos ir propagandinės kovos būdai. Paskutinis partizaninio karo etapas tapo istorinės atminties perdavimo ir būsimos neginkluotosios kovos kaip tautinės kultūros ir politinės tradicijos išsaugojimo orientyru.

LAISVĖS PROVERŽIAI SSRS IR SOCIALISTINĖJE STOVYKLOJE KAIP LIETUVOS NEGINKLUOTOJO PASIPRIEŠINIMO PASKATA

Rusijos disidentų sąjūdžio įtaka Lietuvos neginkluotajam pasipriešinimui. Lietuvos neginkluotąjį pasipriešinimą itin smarkiai paveikė po J. Stalino mirties ėmęs formotis

Rusijos disidentų sąjūdis. A. Liekio nuomone, Maskvos disidentai ir Lietuvos laisvės kovotojai ryšius užmezgė 1960 m.⁷¹ V. Klumbys taip pat pažymi, kad Lietuvos neginkluotajam pasipriešinimui „susiformuoti įtakos turėjo ir ryšiai su rusų disidentais, užsimezgę bene 1960 m.“ Septintajame dešimtmetyje iš Rusijos „atėjo žmogaus teisių gynimo idėjos, čia pasireiškusios religinių teisių gynimu“. Gali būti, kad ir su savilaidos fenomenu susipažinta Rusijoje⁷².

Rusijos disidentų sąjūdžio ištakose būta ir lietuvių. Aleksandras Štomas A. Liekiui yra pasakojęs: „[...] savo teoriniais samprotavimais ir aš, manau, nemažai prisidėjau prie gimstančio disidentų sąjūdžio SSRS ir Lietuvoje. Kartu su L. Pinskiu, G. Pomerancu, A. Andriku Maskvoje ir T. Venclova, J. Tumeliu, P. Morkum ir kitais Lietuvoje padėjau A. Ginzburgui leisti pirmąją SSRS savilaidos žurnalą „Sintaksė“.“⁷³ Vėliau A. Štomas, gyvendamas Maskvoje, susipažino su Andrejumi Sacharovu, Aleksandru Galičiumi ir kitais disidentais, „padėjo su jais susipažinti kitiems draugams ir pažįstamiems iš Lietuvos“⁷⁴. Tad įtaka, ko gero, buvo abipusė.

Katalikiškojo pagrindžio, vienos ryškiausių Lietuvos neginkluotojo pasipriešinimo krypčių, ryšys su Rusijos disidentų sąjūdžiu yra labiau nei akivaizdus. Apie tai užsimena ir Ž. Račkauskaitė⁷⁵. E. Jaseliūnas katalikiškąją veiklą laiko disidentine su tam tikromis išimtimis. Jo nuomone, šios krypties atstovai stengėsi veikti pagal sovietinius įstatymus. Antai Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komitetas skelbėsi nesieksiąs politinių tikslų ir veiksias viešai⁷⁶.

Ž. Račkauskaitė savo tyrime išsako mintį, kad „atviros opozicinės veiklos idėjos į Lietuvą atėjo iš Rusijos“. Ji akcentuoja „kai kurių Lietuvos kūrybinės inteligentijos atstovų ryšius su rusų savilaidos leidėjais“. Autorės žodžiais, svarbų vaidmenį tarp jų

atliko Tomas Venclova ir A. Štromas, kurie, kaip minėta, drauge su Rusijos disidentu Aleksandru Ginzburgu prisidėjo prie savi-laidos žurnalo „Sintaksė“ leidybos⁷⁷. Rusijos disidentų veiklos įtaka akivaizdi ir įkuriant Lietuvos Helsinkio grupę.

Aštuntajame dešimtmetyje itin svarbūs buvo Lietuvos neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių ir Sergejaus Kovaliovo ryšiai. S. Kovaliovas padėjo „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ informacijai patekti į platesnę Sovietų Sąjungos erdvę ir užsienį, perspausdindamas šio leidinio informaciją Rusijos „Einamųjų laikų kronikoje“⁷⁸.

Pasak E. Jaseliūno, užsienio ir lietuvių išeivijos istoriografijoje net buvo įprasta Lietuvos neginkluotąjį pasipriešinimą laikyti Rusijos disidentų sąjūdžio dalimi. Iš Rusijos buvo perimtos veiklos formos, legalaus priešinimosi idėja, kalbėjimas faktų kalba, net pats „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ pavadinimas – iš „Einamųjų laikų kronikos“⁷⁹. Iš Rusijos atėjo ir Lietuvoje išpopuliarėjo peticijų rašymas⁸⁰. Vis dėlto toks požiūris neatskleidžia tikrojo Lietuvos neginkluotosios kovos pobūdžio, o visiškai sutapatinti Lietuvos neginkluotąjį pasipriešinimą su Rusijos disidentų sąjūdžiu ir laikyti jį tik pastarojo dalimi būtų istorinė klaida.

Pateikti pavyzdžiai rodo neginčijamas Lietuvos neginkluotojo pasipriešinimo ir Rusijos disidentų sąjūdžio sąsajas. Rusijos disidentų judėjimą galima laikyti „viena iš priešasčių, nulėmusių katalikiškojo pasipriešinimo“ (tad ir visos neginkluotosios rezistencijos) raidą. Didžiausia jo įtaka – naujos formos pasipriešinimui suteikimas⁸¹.

Demonstracijų Lenkijoje, Vengrijos revoliucijos ir Prahos pavasario įtaka Lietuvos neginkluotajam pasipriešinimui. Lietuvos disidentinio judėjimo plėtotei neabejotinai svarbios buvo pasipriešinimo nuotaikos kitose socialistinėse šalyse. Lietuvoje vykusius

procesus svarbu įvertinti platesniame Rytų Europos kontekste. 1956 m. Vengrijos revoliucija ir 1968 m. Prahos pavasaris buvo tarsi injekcijos, leidusios suaktyvinti lietuvių rezistenciją. Istoriografijoje laikomasi nuomonės, kad įtakos pasipriešinimui Lietuvoje galėjo turėti ir Lenkijos įvykiai, ten jau nuo 1955 m. rudens tvyrojusi įtampa ir, žinoma, 1956 m. darbininkų demonstracija Poznanėje⁸². Vis dėlto Budapešto ir Prahos įvykių atspindžiai tiek istoriografijoje, tiek dokumentuose ryškesni, todėl juos aptarsime išsamiau.

Pasipriešinimo bangos iš Lenkijos, Vengrijos ir Čekoslovakijos centrų nuvilnijo per visą tuometinę Rytų Europos erdvę. Pasak Ž. Račkauskaitės, Lietuvos jaunimo pasipriešinimą XX a. septintajame–aštuntajame dešimtmetyje labiausiai skatino „1956 m. įvykiai Vengrijoje, Lenkijoje ir 1968 m. sovietų invazija į Čekoslovakiją“. Jie inspiravo daugelį tiek pavienės, tiek organizuotos opozicinės veiklos atvejų, „opozicinės nuotaikos reiškėsi įvairiose kraštotyros, turizmo draugijose, diskusijų būreliuose“⁸³.

Sunkiau užčiuopti tiesioginį Lietuvos neginkluotojo pasipriešinimo ir nepasitenkinimo nuotaikų Lenkijoje ryšį. Juk, pavyzdžiui, Poznanės protestų pagrindas pirmiausia buvo labiau ekonominis, tuo tarpu lietuvių protestai turėjo aiškų tautiškumo atspalvį. Tačiau 1955 ir 1956 m. abiejose šalyse sustiprėjusios pasipriešinimo nuotaikos leidžia spėti šiuos procesus turėjus sąsają. Lenkijos įvykių įtaką Lietuvos jaunimo neginkluotajam pasipriešinimui išvelgia J. R. Bagušauskas. Jo nuomone, „plačiomis politinėmis demonstracijomis paminėtas Vėlines šeštojo dešimtmečio viduryje Vilniuje ir Kaune“ galima sieti su „Lenkijos ir Vengrijos politiniais įvykiais“⁸⁴. Hipotezę, kad Lenkijos protestai buvo vienas iš Lietuvos neginkluotojo pasipriešinimo stimulų, patvirtina ir kai kurių to meto Lietuvos pogrindžio šūkių retorikos panašumas

į lenkiškąją. Antai 1957 m. KGB atskleista Antikomunistinė lietuvių kovotojų sąjunga viename savo atsišaukimų reikalavo „duonos ir laisvės“⁸⁵. Kaip žinome, būtent duonos reikalavo ir Poznanės protestų dalyviai.

Vengrijos revoliucijos atgarsių reikšmė Lietuvai neabejotina. 1956 m. lapkričio 1 d. vakare Kaune, buvusiose Karių kapinėse, įvyko viena didžiausių pokario Lietuvoje masinių demonstracijų. „Dar dieną tūkstančiai kauniečių, paskatinti Vengrijos sukilėlių drąsos, rinkosi kapinėse prie Nepriklausomybės kovų paminklo. Apie tą demonstraciją pogrindžio leidinys „Aušrelė“ rašė: „...studentai, inteligentai, iš Rusijos konclagerių sugrįžę kaliniai su ašaromis akyse traukė Lietuvos himną“, buvo dainuojamos religinės, patriotinės dainos, skanduojami laisvės šūkiai. „Didžiulė jaunimo demonstracija įvyko ir Rasų kapinėse Vilniuje, prie J. Basanavičiaus kapo.“⁸⁶ J. R. Bagušauskas pabrėžia, kad, be tautinių šūkių, Vėlinių demonstracijoje Kaune 1956 m. buvo skanduojama: „Tegyvuoja Vengrija!“⁸⁷

O štai kaip amžininkai prisimena Prahos pavasarį: „Niekada iš atminties neišdils tos rūsčios dienos. Klausėmės per radiją oficialaus pranešimo, ir širdį gėlė skausmas bei pasipiktinimas.“ Pasak šio anoniminio „Perspektyvų“ autoriaus, „mūsų širdys buvo kartu su čekais ir slovakais“, o „Prahos pavasaris atėjo į mūsų kasdienybę kaip naujo ženklas“. Tai buvo sąmonės lūžis, padėjęs suvokti konformizmą kaip netinkamą taktiką: tokios „išvados kaupėsi sielose, žinoma, ir anksčiau, tačiau tik dabar jos gavo konkretų patvirtinimą“. Taip „Prahos pavasaris įgalino galutinai demaskuoti totalitarizmą“ ir siekti komunistinės santvarkos pertvarkos⁸⁸.

Prahos pavasaris, Vengrijos ir net Lenkijos įvykiai ne tik sustiprino tikėjimą neginkluotos pogrindžio kovos būtinumu, bet ir lėmė sąmonės lūžį, o kartu – konkrečius pasipriešinimo veiksmus Lietuvoje.

SSRS VIDAUS PROCESŲ POVEIKIS LIETUVOS NEGINKLUOTAJAM PASIPRIEŠINIMUI

Negailestinga sovietinė tikrovė. SSRS gyventojus, kartu ir Lietuvos pogrindininkus, priešintis okupacijai neretai vertė paprasčiausias tikrovės stebėjimas, nepasitenkinimas socialine, politine ir ekonomine padėtimi sovietų imperijoje. Jau minėtos A. Paškauskienės pasipiktinimas sovietine tikrove šalia kontrastingų pasakojimų apie laisvos Lietuvos gerovę buvo svarbus motyvas, lėmęs šios moters rezistencinę orientaciją⁸⁹. Nepasitenkinimas kolektyvizacija buvo viena iš priežasčių, paskatinusių Vieningosios darbo sąjungos narį Juozą Petkevičių įsitraukti į pogrindinę veiklą⁹⁰. Nepasitenkinimo kasdienybėje kupinas ir vienas iš „Perspektyvose“ spausdinamų atsišaukimų, išplatintų 1979 m. birželio 7 d. Vilniaus Karoliniškių rajone. Jame piktinamasi privilegijuota ekonomine komunistų partijos, ypač Centro komiteto, padėtimi⁹¹.

Tikėtina, kad neginkluotojo pasipriešinimo atstovams buvo artimas mąstymas, paskatinęs jūreivį Simą Kudirką palikti sovietų karinį laivą ir pasiprašyti prieglobsčio JAV. Anot A. Liekio, šis žmogus „matęs į Sibirą vežamus nekaltus žmones ir masines žudynes. Daugelis jo draugų išėjo į miškus partizanais. Veik visi žuvo. Jam pritrūkę drąsos išeiti su draugais. Apsisprendęs tapti jūrininku.“ Pats S. Kudirka pasakojo: „Aš maniau, kad jūroje galėsiu užmiršti savo tautos tragediją, pabėgti nuo nuolatinio baisaus vaizdo: nebuvo savaitės, kad kur nors miestelio aikštėj nebūtų pamesti išniekinti partizanų kūnai. Norėjau pabėgti nuo bado, kuris siautė kolchozuose, išbėgti nuo neteisybės ir baudžiavos.“⁹²

Tuo tarpu Vytauto Skuodžio biografijoje rašoma: „Nuo 1940 m. birželio 15 dienos, matydamas nuolatinį demokratinių laisvių ir žmogaus teisių pažeidimus Lietuvoje, aš

įsijungiau į lietuvių tautos judėjimą už demokratines laisves ir žmogaus teises, kurios pastoviai ir sistemingai pažeidžiamos mano tėvų gimtojoje Lietuvoje.“⁹³

Maištauti prieš santvarką skatino socialinis ir ekonominis nesaugumas, negalėjimas įsitvirtinti gyvenime, siekti finansinio stabilumo. Nepasitenkinimo socialistine ekonomika esama ir šeštojo dešimtmečio vidurio jaunimo organizacijų atsišaukimuose. Juose reiškiamas pasipiktinimas „komunistinės kukurūzinės“ valdžios absurdiškumu. Ekonominis motyvas, gerovės troškimas ryškėja šalia laisvės ir nepriklausomybės siekio. Kaip minėta, buvo reikalaujama ne tik laisvės, bet ir duonos⁹⁴.

Socialinis nesaugumas ir ekonominis nestabilumas buvo labai aktualūs buvusiems politiniams kalinams ir tremtiniais, kurie sudarė nemenką neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių dalį. Šiems žmonėms buvo taikomi įvairūs gyvenamosios vietos suvaržymai, jie buvo diskriminuojami įsidarbinant, neturėjo galimybės siekti karjeros. K. Jokubynas pasakoja, jog, atlikęs dešimties metų lagerio bausmę, jau nebesistebėjo sunkumais, užgriuvusiais jį „šiapus lagerio tvoros“. Buvo sunku įsikurti, buvęs politinis kalinys net kelis kartus nesėkmingai bandė įsitvirtinti⁹⁵. Akivaizdu, kad iš kalėjimų ir lagerių grįžę „žmonės savo tėvynėje buvo paversti trečiarūšiais“⁹⁶. Tiek ekonominė, tiek įvairios kitos priežastys kėlė žmonėms nepasitenkinimą ir kurstė maišto nuotaikas.

Lageriuose subrendusi neginkluotoji kova. Kita neginkluotojo pasipriešinimo Lietuvoje priežastis susijusi su politinių kalinių grįžimu iš lagerių postalininiu laikotarpiu. Pasak E. Gelumausko, būtent lageriuose buvo išbুলinti neginkluotosios kovos metodai, įgauta sistemingų veiksmų patirties, atsirado įgūdžių, formavosi politinių kalinių sąmoningumas, jų ypatinga

tapatybė, bendruomeniniai ryšiai⁹⁷. Tai lėmė, kad, iki 1956 m. pabaigos iš lagerių išleidus ir amnestavus didžiąją dalį politinių kalinių⁹⁸, jų patirtis buvo pritaikyta ir neginkluotojo pasipriešinimo kovoje laisvės sąlygomis.

Pasitelkusi represinį aparatą, politinė valdžia siekė užgniaužti pasipriešinimo dvasią. Tačiau įvyko atvirkščiai: lageris neretai tapdavo vieta, kur žmogaus dvasia tik dar labiau sustiprėdavo. Lageriuose atsidūrė pati šviesiausia, maištingiausia SSRS ir jos okupuotų teritorijų visuomenės dalis, čia buvo dalijamasi idėjomis. Chruščiovinė destalinizavimo politika sudarė sąlygas vis dar maištingai nusiteikusiems, dar labiau dvasiškai sustiprėjusiems ir tarpusavio ryšius užmezgusiems politiniams kalinams įsilieti į bendrą kultūrinį ir socialinį sovietinio gyvenimo kontekstą.

„Aušroje“ pasakojama, kaip V. Petkus, pirmą kartą atsidūręs GULAG'e, „godžiai sėmėsi žinių iš čia patekusių šviesuolių“⁹⁹. Šie žodžiai patvirtina, kad lageriuose vyko tam tikras socializacijos procesas, kuris padėjo susidaryti rezistentų tinklams.

Kad lageriuose grūdinosi maišto dvasia, patvirtina ir Broniaus Petraičio atvejis: šis 1948 m. suimtas ir nuteistas partizanas 1953 m. dalyvavo Norilsko lagerio sukilime, o, šeštajame dešimtmetyje išėjęs į laisvę, septintajame vėl buvo teisiamas¹⁰⁰. Kaip rašo Ž. Račkauskaitė, Lietuvos rezistentai su Rusijos ir Ukrainos disidentais susitikdavo kalėjimuose ir lageriuose¹⁰¹.

Režimo kaitos įtaka. Negalima nuneigti ir SSRS, kaip centralizuotai valdomos totalitarinės ar pototalitarinės valstybės, politinių vidaus procesų, lėmusių socialines realijas, įtakos atskirų respublikų, tarp jų ir Lietuvos SSR, pasipriešinimo judėjimų raidai. Dauguma istorikų sutinka, kad Lietuvos neginkluotąjį pasipriešinimą veikė vadinamasis atšilimas ir destalinizacija,

vėliau – dalinė brežnevinė restalinizacija. Šią idėją savo darbe pagrindžia ir E. Jaseliūnas. Jo nuomone, Lietuvos pasipriešinimo (pirmiausia katalikiškasis) judėjimas „buvo bendrų procesų, vykusių visoje Sovietų Sąjungoje, dalis, jis atspindėjo bendrus sovietinės visuomenės laikysenos politinės sistemos atžvilgiu pokyčius“¹⁰². Vadinasi, neginkluotos antisovietinės kovos Lietuvoje priežasčių ieškotina ir pačioje valstybės bei visuomenės kaitoje – perėjime iš totalitarinio etapo į pototalitarinį¹⁰³. Galima pritarti E. Jaseliūnui, kad neginkluotojo pasipriešinimo ir savilaidos suaktyvėjimą lėmė politiniai procesai – antroji chruščiovinio atlydžio banga. O sovietinė savilaida kaip tik ir pasirodė penktajame–šeštajame dešimtmetyje¹⁰⁴.

Režimo genezei turėjusi įtakos politika lėmė ir reakciją į ją. Antai nors Lietuvos katalikų bažnyčioje XX a. šeštojo dešimtmečio pradžioje įsitvirtino „sugyvenimo su valdžia“ laikysena¹⁰⁵, nuosaikūs katalikų elgesys neskatino sovietų valdžios atsisakyti Bažnyčios veiklos varžymo ir represijų.

Sovietų valdžios kova su Katalikų bažnyčia, kai kurių jos veiklos formų varžymas, vyskupų represavimas lėmė pagrindinės vyskupų organizacijos – pirmosios pagrindinės Katalikų bažnyčios apraiškos – atsiradimą¹⁰⁶. Galima pritarti minčiai, kad „Lietuvos katalikiškojo disidentinio judėjimo periodinė savilaida formavosi kaip atsakas į sovietų valdžios religinę politiką“¹⁰⁷.

Viena pagrindinių savilaidos kaip svarbios disidentinio judėjimo veiklos formos atsiradimo priežasčių – sovietinė cenzūra ir pastangos ją legaliai apeiti¹⁰⁸. „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikai“ sovietinė politika taip pat turėjo įtakos. Pasak Vlado Lapienio, „jos atsiradimą paskatino tikinčiųjų teisių pažeidimas, sąžinės laisvės varžymas, Katalikų bažnyčios persekiojimai“¹⁰⁹, spaudos ir literatūros cenzūra, religinės spaudos ir literatūros trūkumas ir poreikis.

Neginkluotąjį pasipriešinimą lėmė, o kartu jį aktyvino ir sovietų rusinimo politika. Antanas Terleckas prisimena, kad „po „mokslinės“ konferencijos Taškente 1975 m. prasidėjo globalus rusinimas. Būtent rusinimui ir istorijos klastojimui nusprendė pasipriešinti.“¹¹⁰ Neginkluotai priešintis sovietų valdžiai vertė jos įgyvendinama rusų kalbos vartojimą Lietuvoje skatinanti politika. Šiai temai buvo skirta nemažai Lietuvos neginkluotojo pagrindžio dokumentų.

Karolis Garuckas¹¹¹ rusinimą šalia ateizavimo ir žmogaus teisių varžymo laikė viena didžiausių grėsmių Lietuvai¹¹². „Ginkime savo kalbos teises“, – raginama „Aušros“ straipsnyje¹¹³. Šis pagrindinis leidinys išspausdino ir tekstą skambiu pavadinimu „Gana lietuvi rusinti!“¹¹⁴ Pavojaus varpais skambinama G. Banio straipsnyje „Įgyvendinami Taškento nutarimai“¹¹⁵. Prieš rusų kalbos plėtros viešajame gyvenime politiką pasisakoma Lietuvos laisvės lygos kreipimesi į Lietuvoje gyvenančius rusus. Dokumentas gana radikalus: rusams primenama jų grobiškiška istorija, jie raginami išvykti iš Lietuvos¹¹⁶.

Pagrindžio spauda nuolat skelbė oficialius dokumentus, supažindinančius su rusinimo politikos realijomis ir grėsmėmis¹¹⁷. Antai A. Žolys, norėdamas perspėti dėl rusinimo grėsmės, informavo apie vis platesnį rusų kalbos vartojimą Lietuvos žemės ūkio akademijoje¹¹⁸. Prašymas apginti lietuvių kalbą buvo išsiųstas ir Jungtinių Tautų Organizacijos Generaliniam sekretoriui Kurtui Waldheimui¹¹⁹.

Taigi politinės režimo realijos taip pat skatino Lietuvos neginkluotąjį pasipriešinimą. Lietuvos gyventojus vertė priešintis įvairūs patiriami suvaržymai, kita vertus, represijos tuo metu nebebuvo tokios baisios kaip J. Stalino valdymo metais. Tai teikė drąsos veikti pogrindyje, tikintis blogiausiu atveju atsipirkti KGB tardytojo kabinetu ar lageriu, bet ne sušaudymu ar žiauriais kankinimais.

PROCESŲ VAKARUOSE IR ŠALTOJO KARO ATMOSFEROS REIKŠMĖ LIETUVOS PASIPRIEŠINIMUI

Vakarų kultūrinės įtakos, įvykių ir pokyčių juose atgarsiai. Nors ir atitverta geležinės uždangos, Lietuvos neginkluotoji rezistencija buvo veikiamą ir Vakarų demokratinėje erdvėje vykstančių procesų. Vienas tokių – svarbų impulsą katalikiškajam disidentų judėjimui suteikęs Vatikano II susirinkimas, vykęs 1962–1965 m. Jis, pasak E. Jaseliūno, „paskatino atsinaujinti vienuolijas, kurios penktojo dešimtmečio pabaigoje buvo persikėlusios į nelegalų veikimą“. Kunigai ėmė aktyviai reikštis pogrindyje – rūpinosi katechizacija, misijomis, savilaida¹²⁰.

Vatikano II susirinkimo rezultatu galima laikyti ir aktyvaus Katalikų bažnyčios hierarchų bei pasauliečių dalyvavimo visuomeniniame gyvenime idėją. Vatikano II susirinkimo dokumentuose buvo iškeltas tikėjimo laisvės principas. Todėl neatsitiktinai tikėjimo laisvės suvaržymai tapo ir Lietuvos katalikiškojo pogrindžio veiklą skatinančiu motyvu, suteikė šiai veiklai ideologinį pateisinimą. „Lietuvos katalikų bažnyčios kronika“ nuolat kėlė tikėjimo laisvės varžymo Sovietų Sąjungoje¹²¹ faktus. Vatikano II susirinkimo idėjų veikiami, kunigai įsitraukė ir į žmogaus teisių gynimą¹²².

Rezistencinės savimonės brandai reikšmingos buvo apaštalavimo, kunigų suartėjimo su visuomene idėjos. Po Vatikano II susirinkimo Bažnyčia tarsi tapo socialine struktūra¹²³. Aktyvi evangelizacija į ateizmą orientuotame režime tapo pasipriešinimo forma¹²⁴. Dėl to valdžia ėmė aktyviau persekioti katalikiškojo judėjimo dalyvius, o tai savo ruožtu lėmė jų pasitraukimą į pogrindį¹²⁵.

Vatikano II susirinkimo svarba atsispindi ir pogrindžio spaudoje. Leidinys „Dievas ir tėvynė“ 1976 m. rašė: „II Vatikano susirin-

kimas, šv. Dvasios neklaidingai vedamas, pabrėžė: „Piliečių meilė tėvynei turi būti didžiadvasiška ir ištikima“.¹²⁶ Tad net ir tiesiogiai su religija nesusijusiose tėvynės meilės, nepriklausomybės ir valstybingumo siekio temose kaip argumentu remiamasi Vatikano II susirinkimo dokumentais. Vadinasi, šios idėjos Lietuvos pogrindyje buvo neblogai žinomos, jomis aktyviai vadovautasi. Apibendrinant galima daryti išvadą, kad „katalikiškojo opozicijos sąjūdžio [...] atsiradimą labiausiai paskatino Vatikano II Susirinkimas ir pokyčiai Sovietų Sąjungos valdžioje“¹²⁷.

Lietuvos neginkluotasis pasipriešinimas buvo nevienalypis ir sudėtingas reiškinys, jo priežastys ir įtakos – labai įvairios. Tačiau tai netrukdė neginkluotojo pasipriešinimo srovėms siekti vienybės ir ieškoti tarpusavio ryšių. Dėsninga, kad per vieną srovę (pavyzdžiui, Vatikano II susirinkimas – per katalikiškąją) konkreti Vakarų įtaka pasiekdavo ir kitas. Tačiau Lietuvos neginkluotojo pasipriešinimo genezė, vidinė plėtra ir konfrontacijos – jau atskira tema.

Patirta ir kitų tarptautinių įtakų. Antai XX a. septintajame dešimtmetyje užgimė ir su didžiule jėga per visą Vakarų pasaulį nuvilnijo jaunimo kontrkultūrinis judėjimas. Jis reiškėsi hipių subkultūra, seksualine revoliucija ir studentų bruzdėjimais. Jaunimas atsisakė tradicinių vertybių, nebenorėjo gyventi pagal tėvų ir senelių gyvenimo modelį. Natūralu, kad šio sąmyšio atgarsiai pasiekė ir socialistinę erdvę. Maišto užtaisą čia dar papildė politinis kovos su varžančiu režimu turinys. Pasaulinių tendencijų veikiamas, ėmė maištauti, į neginkluotąjį pasipriešinimą burtis ir Lietuvos jaunimas. Čia rado atgarsį ir hipių judėjimas. Taigi maišto nuotaikų nesustabdė net geležinė uždanga¹²⁸.

Lietuvai įtaką darė ir iš Vakarų ateinančios tenykštės kultūros, gyvenimo būdo tendencijos. Jos taip pat pirmiausia veikė

jaunimą. Nieko keista, kad neorganizuotam akademinio jaunimo pasipriešinimui „būdinga Vakarų kultūrinė įtaka sovietiniame gyvenime: šios kultūros savinimasis ir propaganda, mėginimas kopijuoti Vakarų kultūrinės madas“. O „Lietuvos jaunimo pasipriešinimo formų turinys atskleidė jo nenorą taikytis su sovietiniu gyvenimo būdu“¹²⁹: priešintis tikrovei skatino ne tik varžantis režimo pobūdis, bet ir paprasčiausias noras atmesti visa, kas sena, maištauti prieš tai, kas jau buvo, ir kurti nauja. Juk tradicijų ir esamos tikrovės atmetimas ir buvo Vakarų jaunimo kontrkultūrinio judėjimo veiksnys.

Propagandinio karo ir jo technologinių galimybių įtaka. Lietuvos neginkluotąjį pasipriešinimą veikė naujų žiniasklaidos priemonių atsiradimas ir plėtra. Šios priemonės XX a. buvo aktyviai naudojamos šaltojo karo propagandai. Nors sovietų aktyviai slopinamos, Lietuvą pasiekdavo užsienio radijo stočių programos, jų formuojama ideologija darė neabejotiną įtaką Lietuvos neginkluotajam pasipriešinimui. R. Labanausko nuomone, reikšmingas Lietuvos neginkluotojo pasipriešinimo genezės veiksnys yra „dviejų didžiųjų valstybių (JAV ir SSRS) ideologinės konfrontacijos poveikis Lietuvos visuomenės mąstysenai ir pasaulėžiūros kaitai“¹³⁰.

Lietuvos neginkluotajam pasipriešinimui padėjo plėtotis ir vis didesnės technologinės žiniasklaidos galimybės. Pogrindžio spaudą galima laikyti neabejotina neginkluotojo pasipriešinimo dalimi. Užsienio radijo laidos lietuvių kalba buvo susijusios su vykusia už geležinės uždangos kova dėl Lietuvos laisvės ir atliko veikiau skatinamąją funkciją. Spaudos ir radijo svarbos neginkluotajam pasipriešinimui prielaidas suformulavo dar partizanai¹³¹. Dar daugiau – radiju kaip informacijos prieš okupantų propagandą šaltiniu naudotasi jau per pirmąją sovietų

okupaciją¹³². Tad neginkluotojo pasipriešinimo dalyviai perėmė ankstesnių kartų sukauptą patirtį.

Radijo įtaką neginkluotojo pasipriešinimo formavimuisi rodo šis daug sakantis pavyzdys: 1954 m. sovietų saugumas atskleidė Kauno amatų mokyklos moksleivių grupę, kurios nariai dar iki įstodami į mokyklą „sistemingai klausė antisovietinių nacionalistinių amerikiečių-anglų radijo stočių laidų lietuvių kalba“¹³³. Informacija, sklindanti iš užsienio radijo bangomis, inspiravo antisovietines nuotaikas Lietuvoje. Kad „Amerikos balso“ radijo laidos formuoja „nacionalistines pažiūras ir separatistines nuotaikas“, 1974 m. viename savo dokumentų pripažino ir sovietų saugumas¹³⁴. „Per keletą dešimtmečių susikūrė platus užsienio radijo stočių, transliuojančių laidas lietuvių kalba, tinklas.“¹³⁵ Itin svarbų vaidmenį čia suvaidino „Amerikos balsas“ (lietuviškos laidos pradėtos transliuoti 1951 m.), „Laisvoji Europa“ (1951 m.) ir Vatikano radijas (1949 m.)¹³⁶.

Lietuvos valstybingumo idėjos gynimas ir okupacijos bei aneksijos pasmerkimas – svarbiausios užsienio radijo stočių lietuviškų programų temos. Užsienio radijas nuolat kalbėjo apie partizaninį karą, siekdamas lietuviams priminti, kad mūsų šalis ne savo noru įstojo į SSRS. Išplėtotą ir idėją, kad „sovietinis režimas yra laikinas ir kad anksčiau ar vėliau Lietuva ir kiti kraštai atkurs prarastą valstybingumą taikiu būdu, susiklosčius tam tikroms aplinkybėms, nes komunistinė sistema nuolat iro“¹³⁷. „Pogrindinės organizacijos nuolat kėlė sau uždavinį įsigyti radijo aparatų ir skleisti pasaulio radijo stočių [...] perduodamas žinias“, platinti šią informaciją vietiniams gyventojams „per savo spaudą“¹³⁸.

Laisvės kovotojų teismuose paprastai būdavo pabrėžiama, kad šių žmonių pažiūros susiformavo klausantis užsienio radijo stočių.

Sovietai tai laikė pavojinga veikla – ne veltui tiek dėmesio buvo skiriama radijo bangų trukdžiams. V. Skuodžio, Gintauto Iešmantos ir Povilo Pečeliūno bylos kaltinamojoje išvadoje rašoma: „Visi trys sistemingai klausėsi užsienio radijo laidų, kurios pakeitusios teisiamųjų mąstyseną, ir jie pradėjo antitarybinę veiklą.“¹³⁹ Žinoma, nereikia įsipainioti į sovietinių teismų pinkles ir aklaui patikėti šios kaltinamosios išvados objektyvumu. Vis dėlto jau vien faktas, kad toks kaltinimas teismuose disidentams buvo metamas, rodo, kad draudžiamų radijo stočių buvo klausomasi ir jos buvo pagrindžiui svarbios.

Radijo laidų klausymosi įtaką patvirtina ir Lietuvos neginkluotojo pagrindžio šaltiniai¹⁴⁰. Radijas padėjo skleisti Rusijos disidentų sąjūdžio idėjas. Grupė Lietuvos pagrindininkų „Aušroje“ pasakojo: „Klausydami užsienio radijo laidas, mes ypatingą dėmesį kreipdavome į diktorių pasakymą: „Maskva.““¹⁴¹ „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikoje“ taip pat esama duomenų, rodančių, kad svarbių žinių Lietuvos laisvės kovotojai gaudavo klausydami Vatikano radijo¹⁴².

Taigi ankstesniais laikais neįsivaizduojami nauji komunikacijos būdai darė geležinę uždangą daug lengviau pažeidžiamą. Tai turėjo įtakos ir Lietuvos neginkluotajam pasipriešinimui, jo priežastims, įtakoms, idėjinei genezei ir faktinei plėtrai.

IŠVADOS

Tiek istoriografija, tiek šaltinių analizė patvirtina hipotezę, kad partizaninis karas yra Lietuvos neginkluotojo pasipriešinimo pamatas. Jis pasėjo neginkluotojo pasipriešinimo grūdą, išstbulino propagandinio pasipriešinimo formas, atliko idėjinės sklaidos funkciją ir perdavė ateities kartoms tarpukariu subrandintą Lietuvos valstybingumo idėją.

Rusijos disidentų judėjimas suteikė formą Lietuvos visuomenėje glūdėjusiam ir po partizaninio karo išlikusiam gyvam siekiui priešintis sovietų santvarkai. Ši disidentinio judėjimo forma puikiai atitiko Lietuvos rezistentų, pirmiausia katalikiškojo pagrindžio, poreikius.

Metaforiškai galima pasakyti, kad Lietuvos neginkluotasis pasipriešinimas buvo tarsi upė, kurios ištakomis laikytinas partizaninis karas, esminiu srovę kreipiančiu vingiu – Rusijos disidentų judėjimas, o intakais – įvairios šio judėjimo srovės.

Išskirtinos tiesioginės ir netiesioginės Lietuvos neginkluotojo pasipriešinimo priežastys. Prie tiesioginių priskirtini konkretūs įvykiai ir procesai. Tai partizaninis karas ir jo nuslopinimas bei visas partizanų įdirbis, nulėmęs poreikį ir galimybes priešintis okupantams, taip pat Rusijos disidentų judėjimas, Lenkijos, Vengrijos ir Čekoslovakijos įvykiai bei politinių kalinių ir tremtinių grįžimas į Lietuvą. Netiesiogiai Lietuvos neginkluotąjį antisovietinį pasipriešinimą lėmė technologinės (techninės galimybės, pagrindžio spaudos tradicija ir radijo ryšio tobulėjimas), geopolitinės (Vatikano II susirinkimo nulemti Katalikų bažnyčios pokyčiai, propagandinis šaltojo karo fonas, pro geležinę uždangą prasiveržusi Vakarų propaganda ir jaunimo kontrkultūra), politinės (režimo laisvėjimas vykstant destalinizacijai, vėliau pasireiškęs restalinizacijos procesas, žmogaus teisių varžymas, cenzūra, politinis spaudimas Lietuvos katalikų bažnyčiai ir gyventojų rusinimas), istorinės atminties nulemtos (turėto valstybingumo, nepriklausomos Lietuvos gerovės, partizaninio karo heroizmo sureikšminimas) ir socialinės-ekonominės (nepasitenkinimas socialistiniu gyvenimo būdu, materialinės gerovės siekis) priežastys.

Nuorodos

- ¹ V. Klumbys, „Pogrindžio leidinys „Perspektyvos“ (1978–1981): intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2(12), p. 184–185.
- ² B. Gailius, *Partizanai tada ir šiandien*, Vilnius, 2006, p. 13.
- ³ Ibid.
- ⁴ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naktinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996.
- ⁵ A. Liekis, „Antisovietinis pogrindis ir Lietuvos nepriklausomybė“, *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 1, Vilnius, 1993.
- ⁶ J. R. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius, 1999, p. 83.
- ⁷ *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2007.
- ⁸ *Studentų byla*, Vilnius, 1995.
- ⁹ V. Klumbys, op. cit., p. 179–208.
- ¹⁰ Ž. Račkauskaitė, „Pasipriešinimas sovietiniam režimui Lietuvoje septintajame–aštuntajame dešimtmetyje“, *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 2(4), p. 52–69; 1999, Nr. 2(6), p. 91–106.
- ¹¹ N. Gaškaitė-Žemaitienė, „Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio strategija“, ibid., 1999, Nr. 1(5), p. 24–40; N. Žemaitienė, „Pagrindinė organizacija „Laisvę Lietuvai“, ibid., 2001, Nr. 1(9), p. 118–133.
- ¹² E. Jaseliūnas, „Periodinės savilaidos formavimas: sovietinio disidentizmo reiškiny ir Lietuvos katalikiškasis judėjimas“, ibid., 2002, Nr. 1(11), p. 7–44; To paties, „Vatikano II susirinkimo nutarimų įtaka katalikiškojo pasipriešinimo formavimuisi Lietuvoje“, ibid., Nr. 2(12), p. 61–80.
- ¹³ E. Gelumauskas, „Politinių kalinių bendruomenės susiformavimas ir pasipriešinimas GULAG'o ypatingojo režimo lageriuose (1948–1954 m.)“, ibid., 2004, Nr. 2(16), p. 71–93.
- ¹⁴ J. R. Bagušauskas, „Užsienio radijo laidos tautos kovoje dėl laisvės sovietinio režimo metais“, ibid., 2001, Nr. 2(10), p. 62–91.
- ¹⁵ R. Labanauskas, „Eucharistijos bičiulių sąjūdžio ištakos ir raida 1969–1973 m.“, ibid., 2003, Nr. 1(13), p. 93–113.
- ¹⁶ A. Dabrovolskas, „Lietuvos akademinio jaunimo antisovietinis pasipriešinimas šeštajame–septintajame dešimtmetyje“, ibid., 2011, Nr. 1(29), p. 132–145.
- ¹⁷ L. Pušinskytė, „Neginkluotos pagrindinės organizacijos Klaipėdos mieste 1946–1953 m.“, ibid., 2007, Nr. 2(22), p. 7–24.
- ¹⁸ S. Tichomirovas, „Sergejaus Kovaliovo veikla disidentiniame judėjime ir jo ryšiai su Lietuva“, ibid., 2007, Nr. 1(21), p. 105–125.
- ¹⁹ *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 1–2, Vilnius, 1993.
- ²⁰ *Lietuvos laisvės lyga: nuo „Laisvės šauklio“ iki nepriklausomybės*, kn. 2, Vilnius, 2006.
- ²¹ A. Anušauskas, op. cit., p. 405.
- ²² B. Gailius, op. cit., p. 13.
- ²³ Ž. Račkauskaitė, op. cit., Nr. 2(4), p. 52.
- ²⁴ Ibid., p. 91.
- ²⁵ V. Tininis, „Lietuva politinio atšilimo laikotarpiu“, *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, p. 425.
- ²⁶ N. Gaškaitė-Žemaitienė, op. cit., p. 38.
- ²⁷ Ibid.
- ²⁸ Ibid.
- ²⁹ Ibid., p. 36–37.
- ³⁰ J. Jurašas, „Tarptautiniam Sacharovo vardo tyrinėjimui Kopenhagoje. Lietuvių tautos persekiojimo klausimu“, *I laisvę*, 1975, Nr. 63–64, p. 62–72, cit. iš *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 1, p. 323.
- ³¹ A. Liekis, op. cit., p. 7.
- ³² Ibid.
- ³³ E. Jaseliūnas, „Periodinės savilaidos formavimas...“, p. 14.
- ³⁴ A. Dabrovolskas, op. cit., p. 132.
- ³⁵ Ibid.
- ³⁶ A. Liekis, op. cit., p. 7.
- ³⁷ Ibid., p. 8.
- ³⁸ A. Dabrovolskas, op. cit., p. 132.
- ³⁹ N. Žemaitienė, op. cit., p. 118.
- ⁴⁰ Baudžiamosios bylos Nr. 19803 kaltinamoji išvada, 1958 m. birželio 5 d., Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. 44614/3, t. 6, l. 303.
- ⁴¹ Baudžiamosios bylos Nr. 19803 nutarimas pateikti kaltinimą, 1958 m. kovo 28 d., ibid., t. 3, l. 151; Baudžiamosios bylos Nr. 19803 kaltinamoji išvada, 1958 m. birželio 5 d., ibid., t. 6, l. 275; Nutarimas areštuoti, ibid., t. 3, l. 95.
- ⁴² Ibid.
- ⁴³ Ibid.
- ⁴⁴ A. Liekis, op. cit., p. 11.
- ⁴⁵ Ibid.
- ⁴⁶ Ibid., p. 12.
- ⁴⁷ Ibid., p. 15.
- ⁴⁸ *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 2, p. 130–131.
- ⁴⁹ Ibid., p. 52–54.

- ⁵⁰ Ibid., p. 52–53.
- ⁵¹ „K. Jokubyno 1975 m. vasario 9 d. atviras laiškas SSRS Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo pirmininkui N. V. Podgornui“, *ibid.*, t. 1, p. 267.
- ⁵² J. Gruzdzevičiaus gyvenimo ir rezistencinės veiklos aprašymas, 1998 m. balandžio 10 d., Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) Pasipriešinimo dalyvių (rezistentų) teisių komisija, laisvės kovų dalyvio teisinio statuso byla Nr. G-242.
- ⁵³ Ibid.
- ⁵⁴ Baudžiamosios bylos Nr. 24 nuosprendis, 1954 m., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28608/3, t. 13, l. 193.
- ⁵⁵ Ibid., b. P-14275, t. 16, l. 169–170.
- ⁵⁶ LSSR MGB karo tribunolo 1951 m. rugpjūčio 23–25 d. posėdžio protokolo ištrauka, *ibid.*, b. P-16416, t. 4, l. 97–98.
- ⁵⁷ 1951 m. balandžio 28 d. nutarimas suimti A. Urbštą, *ibid.*, l. 2; A. Urbšto gyvenimo aprašymas, 2001 m. rugsėjo 22 d., LGGRTC Pasipriešinimo dalyvių (rezistentų) teisių komisija, laisvės kovų dalyvio teisinio statuso byla Nr. U-133.
- ⁵⁸ O. Suncovienės anotacija, *ibid.*, laisvės kovų dalyvio teisinio statuso byla Nr. Š-478.
- ⁵⁹ A. Terlecko liudijimas apie Z. Širvinsko rezistencinę veiklą, 2001 m. kovo 6 d., *ibid.*
- ⁶⁰ Baudžiamosios bylos Nr. 6 1976 m. liepos 15 d. kaltinamoji išvada, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47703/3, l. 297.
- ⁶¹ LGGRTC Pasipriešinimo dalyvių (rezistentų) teisių komisija, laisvės kovų dalyvio teisinio statuso byla Nr. Š-478.
- ⁶² „Tarybų Sąjungos vyriausybei, Vokietijos Federatyvinės Respublikos vyriausybei, šalių, pasirašiusių Atlanto chartiją, vyriausybėms, SNO Generaliniam sekretoriui p. Kurtui Valdhaimui“, *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 2, p. 177–181.
- ⁶³ L. Pušinskytė, *op. cit.*, p. 20.
- ⁶⁴ „Apie Balio Gajausko teismą“, *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 1, p. 571.
- ⁶⁵ „A. Paškauskienės 1978 m. gruodžio 31 d. pareiškimas Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto pirmajam sekretoriui“, *ibid.*, t. 2, p. 84.
- ⁶⁶ Ibid.
- ⁶⁷ Ibid., p. 84–87.
- ⁶⁸ N. Žemaitienė, *op. cit.*, p. 118.
- ⁶⁹ A. Liekis, *op. cit.*, p. 8.
- ⁷⁰ A. Dabrovolskas, *op. cit.*, p. 143.
- ⁷¹ A. Liekis, *op. cit.*, p. 19.
- ⁷² V. Klumbys, *op. cit.*, p. 185.
- ⁷³ A. Liekis, *op. cit.*, p. 20.
- ⁷⁴ Ibid.
- ⁷⁵ Ž. Račkauskaitė, *op. cit.*, Nr. 2(4), p. 55.
- ⁷⁶ E. Jaseliūnas, „Periodinės savilaidos formavimasis...“, p. 16.
- ⁷⁷ Ž. Račkauskaitė, *op. cit.*, Nr. 2(6), p. 99.
- ⁷⁸ S. Tichomirovas, *op. cit.*, p. 121.
- ⁷⁹ E. Jaseliūnas, „Periodinės savilaidos formavimasis...“, p. 8.
- ⁸⁰ Ibid., p. 15.
- ⁸¹ Ibid., p. 9.
- ⁸² V. Tininis, *op. cit.*, p. 424.
- ⁸³ Ž. Račkauskaitė, *op. cit.*, Nr. 2(4), p. 59.
- ⁸⁴ J. R. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas...*, p. 187.
- ⁸⁵ Ibid., p. 74.
- ⁸⁶ A. Liekis, *op. cit.*, p. 9.
- ⁸⁷ J. R. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas...*, p. 188.
- ⁸⁸ „Prahos pamokos“, *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 2, p. 37–38.
- ⁸⁹ A. Liekis, *op. cit.*, p. 1.
- ⁹⁰ *Studentų byla*, p. 10.
- ⁹¹ *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 2, p. 99–100.
- ⁹² „Grażinkite Lietuvai nepriklausomybę“, *Į laisvę*, 1972, gegužė, cit. iš *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 1, p. 163.
- ⁹³ *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 2, p. 233.
- ⁹⁴ J. R. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas...*, p. 74.
- ⁹⁵ „K. Jokubyno 1975 m. vasario 9 d. atviras laiškas SSRS Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo pirmininkui N. V. Podgornui“, *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 1, p. 268.
- ⁹⁶ V. Tininis, *op. cit.*, p. 422.
- ⁹⁷ E. Gelumauskas, „Politinių kalinių bendruomenės susiformavimas ir pasipriešinimas GULAG'o ypatingojo režimo lageriuose (1948–1954 m.)“, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, Nr. 2(16), p. 90.
- ⁹⁸ Ibid.
- ⁹⁹ *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 2, p. 52–54.
- ¹⁰⁰ Ibid., p. 243.
- ¹⁰¹ Ž. Račkauskaitė, *op. cit.*, Nr. 2(4), p. 99.
- ¹⁰² E. Jaseliūnas, „Periodinės savilaidos formavimasis...“, p. 7.
- ¹⁰³ Ibid.
- ¹⁰⁴ Ibid., p. 16.
- ¹⁰⁵ Ibid., p. 15.
- ¹⁰⁶ Ibid.

- ¹⁰⁷ Ibid., p. 26.
- ¹⁰⁸ Ibid., p. 16.
- ¹⁰⁹ *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 1, p. 230.
- ¹¹⁰ „Ištrauka iš A. Terlecko kalbos „Kaip mes paruošėme ir paskelbėme 45 pabaltijiečių memorandumą“, pasakytos Lietuvos Respublikos Seime 2003 m. sausio 12 d.“, *Lietuvos laisvės lyga: nuo „Laisvės šauklio“ iki nepriklausomybės*, kn. 2, p. 13.
- ¹¹¹ „K. Garucko 1978 m. lapkričio 16 d. pareiškimas Lietuvos KP CK pirmajam sekretoriui P. Griškevičiui, Lietuvos SSR prokurorui, „Tiesos“ vyriausiajam redaktoriui“, *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 2, p. 58–69.
- ¹¹² „1979 m. kovo 15 d. atviras laiškas Lietuvos KP CK pirmajam sekretoriui P. Griškevičiui“, *ibid.*, t. 2, p. 106–117.
- ¹¹³ „Ginkime savo kalbos teises“, *ibid.*, t. 2, p. 294–298.
- ¹¹⁴ „Gana lietuvių rusinti!“, *ibid.*, t. 2, p. 341–342.
- ¹¹⁵ G. Banys, „Įgyvendinami Taškento nutarimai“, *ibid.*, t. 2, p. 397–398.
- ¹¹⁶ „Lietuvos laisvės lygos tautinės tarybos 1979 m. birželio 15 d. kreipimasis į Lietuvoje gyvenančius rusus“, *ibid.*, t. 2, p. 133–136.
- ¹¹⁷ „Apie tolesnį rusų kalbos mokymo ir dėstymo priemonių tobulinimą sąjunginėse respublikose. SSRS aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos 1978 m. gruodžio 6 d. įsakymo Nr. 1116 išrašas“, *ibid.*, t. 2, p. 106–117.
- ¹¹⁸ A. Žolys, „Rusinama Lietuvos žemės ūkio akademija“, *ibid.*, t. 2, p. 165.
- ¹¹⁹ „Lietuvių kalbos gynimo iniciatyvinės grupės 1979 m. spalio 31 d. raštas SNO Generaliniam sekretoriui gerb. p. Kurtui Valdhaimui“, *ibid.*, t. 2, p. 210–212.
- ¹²⁰ E. Jaseliūnas, „Periodinės savilaidos formavimasis...“, p. 15.
- ¹²¹ E. Jaseliūnas, „Vatikano II susirinkimo nutarimų įtaka...“, p. 70–71.
- ¹²² Ibid., p. 63–65, 76.
- ¹²³ R. Labanauskas, *op. cit.*, p. 97, 109.
- ¹²⁴ Ibid., p. 97, 99.
- ¹²⁵ E. Jaseliūnas, „Vatikano II susirinkimo nutarimų įtaka...“, p. 63–65, 76.
- ¹²⁶ „Tėvynės meilės ir laisvės pagrindai nesugriaunami“, *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 1, p. 395.
- ¹²⁷ R. Labanauskas, *op. cit.*, p. 109.
- ¹²⁸ A. Dabrovoliskas, *op. cit.*, p. 142.
- ¹²⁹ Ibid., p. 143.
- ¹³⁰ R. Labanauskas, *op. cit.*, p. 97.
- ¹³¹ J. R. Bagušauskas, „Užsienio radijo laidos...“, p. 62.
- ¹³² Ibid., p. 63.
- ¹³³ Ibid.
- ¹³⁴ Ibid.
- ¹³⁵ Ibid., p. 71.
- ¹³⁶ Ibid., p. 63–71.
- ¹³⁷ Ibid., p. 87.
- ¹³⁸ Ibid., p. 62–63.
- ¹³⁹ „V. Skuodžio, G. Iešmanto ir P. Pečeliūno 1980 m. gruodžio mėn. teismo procesas“, *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 2, p. 312–313.
- ¹⁴⁰ „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos leidėjų laiškas Jo Eminencijai Berlyno arkivyskupui kardinolui Alfredui Bengschui“, *ibid.*, t. 1, p. 299.
- ¹⁴¹ „Solidarizuojamės su rusų disidentais“, *ibid.*, t. 1, p. 374.
- ¹⁴² Ibid., t. 1, p. 417; „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos leidėjų 1976 m. gegužės 9 d. laiškas Jo Eminencijai kardinolui A. Samore, Jo Eminencijai kardinolui J. Slipij“, *ibid.*, t. 1, p. 409.

Gauta 2011 09 13
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Monika Kareniauskaitė

ORIGINS AND FACTORS OF THE LITHUANIAN UNARMED ANTI-SOVIET RESISTANCE DURING THE SECOND SOVIET OCCUPATION

Summary

The subject of the study in this article is the Lithuanian unarmed anti-Soviet resistance and the factors that determined and supported the resistance during the post-Stalin second Soviet occupation (1953–1990). The study seeks to answer the question why, after the destruction of the armed resistance in occupied Lithuania and reconciliation with the inevitability of Soviet rule by the majority of its people, did the aspiration of some Lithuanian people, despite possible reprisals, to fight the occupational authority using peaceful methods, not fade during the entire period of the occupation. The author sought to determine the origins as well as the social and political inspirations of the unarmed anti-Soviet resistance movement and to discuss the dissemination of the ideas of the movement.

The Lithuanian unarmed anti-Soviet resistance could be compared to a river, which began with partisan warfare. The essential twist that changed the direction of the current of the river was the Russian dissident movement, whereas the various currents of the Lithuanian unarmed resistance were tributaries of the river. The partisan warfare laid the foundation for the Lithuanian unarmed resistance. It helped to enhance methods for the dissemination of the ideas of the resistance, which led to the emergence of an alternative source of information in Lithuania along with Soviet propaganda. The partisan warfare also passed on the idea of Lithuania as a national state nurtured in 1918–1940 to future generations of Lithuanians and preserved the historical memory. Meanwhile, the Russian dissident movement gave a new form to the lurking desire of Lithuanian society to resist the Soviet system. It moved the Lithuanian unarmed resistance to a more universal track and filled the ideology

of the resistance with the struggle for human rights in addition to the wish to restore the state of Lithuania, foster national culture, and combat restrictions on religion. The movement of Russian dissidents encouraged development of such new techniques of unarmed resistance in Lithuania as the writing of petitions and bringing the situation beyond the iron curtain to world attention by providing facts. This also made self-publication more active in Lithuania.

Direct and indirect reasons for the Lithuanian unarmed anti-Soviet resistance during the second Soviet occupation can be identified. Direct reasons would include the partisan warfare which laid the foundation for unarmed resistance, the Russian dissident movement, the 1956 protests in Poland, the 1956 Hungarian revolution, and the 1968 Prague Spring as well as the return of political prisoners and deportees to Lithuania. Indirectly, the Lithuanian unarmed anti-Soviet resistance was determined by technological (technical capacities, the tradition of an underground press, and improvement of radio reception), geopolitical (changes in the Catholic Church after the Second Vatican Council, the propagandistic nature of the cold war, Western propaganda breaking through the iron curtain, and the youth counter-culture), political (loosening grip of the regime during de-Stalinisation, stagnation period of Leonid Brezhnev, human rights restrictions in the USSR, censorship, political pressure on the Lithuanian Catholic Church and Russification of Lithuanian citizens), historical – determined by memory (former statehood, wellbeing in independent Lithuania, giving prominence to Lithuanian partisan warfare), and socio-economic (dissatisfaction with the socialist lifestyle, search for material wellbeing) reasons.

Leono Švedo asmenybė – atvejo studija

Prieš pradėdant rašyti apie Leoną Švedą, reikėtų pasakyti, kad tai bus istorija apie meilę, išdavystę, pyktį ir saugumo tarnybos veiklą. Analizuojant šio poeto, rašytojo, vertėjo likimą, sunku atsispirti įspūdžiui, kad prie šiuolaikinio šios asmenybės suvokimo savo veiksmais ir pastangomis daugiausia prisidėjo Lenkijos Liaudies Respublikos (toliau – LLR) politinė policija. Kolegos iš Vroclavo literatūrinės bendruomenės¹ prisimena L. Švedą kaip nepatiklų neprisitaikėlį, niekados nepasidavusį komunistinei ideologijai, nors atvirai su ja nekovojusį, gyvenusį Lenkijoje, bet visada pabrėždavusį savo lietuvišką kilmę. Šis apsisprendimas jokiū būdu nereiškę nacionalizmo, bet kėlė jam daug problemų.

Anastazijos ir Vilhelmo Švedų sūnus Leonas Švedas (Leon Szwed) gimė 1918 m. sausio 1 d. Smolenske. Po 1917 m. Rusijos bolševikinės revoliucijos šeima persikėlė į Lietuvą. V. Švedas įstojo į Lietuvos kariuomenę, kurioje iki 1926 m. tarnavo kapitonu. Vėliau trumpam užsiėmė žemdirbyste, o 1929 m. persikėlė į Klaipėdą ir pradėjo dirbti saugumo policijoje. V. Švedas 1934–1937 m. buvo tos organizacijos vadovas Pagėgiuose, o nuo 1938 m. dirbo Pagėgių muitinėje. 1935 m. Leono tėvas pakeitė savo pavardę Schwant į lietuviškesnę – Švedas. 1944 m. tėvai emigravo į Vakarų Vokietiją, o iš ten – į

Jungtines Valstijas, kur jau gyveno jų jauniausias sūnus Jonas².

L. Švedas studijavo germanistiką ir anglistiką Vilniaus universitete, bet nutraukė mokslus 1943 m., kai vokiečių okupacinė valdžia uždarė universitetą. Pradėjo rašyti jau gimnazijoje, bet rimtesni kūriniai pasirodė studijų metais. Savo kūrybą, vertimus ir straipsnius apie naująją lietuvių poeziją Leonas spausdino vokiečių okupacijos laikotarpio spaudoje – „Naujojoje Lietuvoje“, „Naujojoje Romuvoje“³. Jau 1941 m. buvo parengęs spaudai pirmą savo eilėraščių rinkinį⁴, bet jo planus sukliudė karas. Į šį rinkinį sudėti kūriniai taip niekados ir nebuvo išspausdinti⁵. Tuo metu poetas užmezgė ryšius su jaunąja literatų karta, kuriai priklausė Vytautas Mačernis⁶, Henrikas Nagys⁷, Eugenijus Matuzevičius⁸. L. Švedą tuometiniai kritikai apibūdino kaip vieną geriausių jaunųjų Lietuvos poetų. Savo beveik programiniuose straipsniuose L. Švedas rašė, kad jo literatūrinė karta ieško individualios meninės raiškos, paremtos egzistencine filosofija ir Vakarų Europos literatūros mintimi⁹. Vis dėlto karas atėmė iš jo kartos galimybę augti ir tobulėti – jaunųjų rašytojų laukė arba žūtis, arba emigracija į Vakarus.

L. Švedas, vildamasis, kad ir naujos visuomeninės santvarkos sąlygomis galės kurti, pasiliko Lietuvoje. Jo viltys žlugo Lietuvos

rašytojų sąjungos suvažiavime, kuris įvyko 1945 m. spalio 25–27 d. Vilniuje. Jame L. Švedas paskelbė modernistinį meną ginantį pranešimą. Lietuvos rašytojų sąjungos pirmininkas Kostas Korsakas¹⁰ apibūdino poetą kaip vokiečių spaudos bendradarbį, kuriam „okupacijos metu pažeistas protas“. Tai buvo aiškus ženklas, kad Vakarų ideologijai artimam poetui nėra vietos sovietinėje literatūroje. Po K. Korsako pasisakymų spaudoje pasirodė daug L. Švedą kritikuojančių straipsnių, jis buvo išvadintas „liaudies priešu“¹¹.

Tokiomis aplinkybėmis jaunas rašytojas kartu su savo lenke žmona Regina Skrzypkowska, su kuria susituokė 1941 m.¹², bei broliais Aleksandru ir Jurgiu emigravo į Lenkiją. Išvažiuoti jam pavyko su padirbtais repatriacijos dokumentais, kuriuos nusipirko Lietuvoje. Lenkijoje Leonas juos tikriausiai iškart sunaikino. Gauti Lenkijos pilietybę jam padėjo kiti dokumentai, išduoti taip pat Lietuvoje *in blanco*. Balandžio 6 d. Švedai atvyko į Gdanską, kur gyveno Leono uošviai. Po metų šeima persikėlė į Vroclavą¹³.

L. Švedas buvo labai atsidavęs savo kūrybai. Kaip ir anksčiau, rašė lietuviškai, bet, padedamas žmonos, pradėjo kurti ir lenkiškai. Nuolatinis pragyvenimo šaltiniu tapo darbas Lenkijos radijo Vroclavo chore, kuriame jis dainavo dešimt metų nuo 1948 m.¹⁴

Saugumo tarnyba susidomėjo L. Švedo asmenybe labai greitai ir, galima sakyti, atsitiktinai: atvykęs į Vroclavą, jis ieškojo ryšių su žmonėmis, kilusiais iš Lietuvos. Taip L. Švedas susipažino su septyneriais metais už save jaunesne Helena Laluk (tuomet – dar Alechnovicz). Vaivadijos Viešojo saugumo skyriaus surinktų duomenų apie H. Laluk šaltinis iš esmės yra jos pačios parodymai arešto metu¹⁵, dėl to būtų sunku įvertinti jų patikimumą. Moteris nurodė, kad ją kartu su tėvu 1943 m. gruodžio mėn. suėmė gestapas. Po dviejų dienų ji buvo paleista, bet prieš tai

turėjo pasirašyti išpareigojimą informuoti vokiečių slaptąją policiją apie komunistų veiklą. Tačiau kitų metų liepą ji pabėgo į Vokietiją, o po karo esą buvo užverbuota Amerikos karinės žvalgybos (*Counter Intelligence Corps*) kairiųjų pažiūrų asmenims sekti. Ištekėjo už amerikiečių kariuomenės padalinių, dislokuotų Miunchene, majoro, kuris netrukus žuvo automobilio avarijoje. Į Lenkiją H. Laluk atvažiavo kaip repatriantė 1948 m. birželį medicinos pagalbos transportu¹⁶.

L. Švedas su ja susipažino per savo jaunesnįjį brolių Jurgį, o šis susitiko su H. Laluk Lenkijai po karo grąžintų žemių parodoje, kur ji tuo metu dirbo. Jurgis ir Helena buvo pažįstami nuo gimnazijos Kaune laikų. Jurgis jai pasiūlė kitą dieną susipažinti su „įžymiu lietuvių rašytoju“. Tačiau šis pirmas susitikimas neįvyko. Tik 1948 m. gruodžio mėn. Helenos bute apsilankė nepažįstamas vyriškis, kuris pasisakė esąs Jurgio Švedo brolis. Leonas prisipažino kurį laiką ją stebėjęs (taip pat ir to neįvykusio susitikimo metu), norėdamas įsitikinti, ar ji verta pasitikėjimo¹⁷. Jis pridūrė, kad „visi Lenkijoje esantys lietuviai turi būti labai atsargūs ir nesiskelbti esą lietuviai“¹⁸.

Nuo pat susidomėjimo L. Švedu ir jo pažįstamais iš Lietuvos pradžios saugumiečiai tų žmonių veikloje įžvelgė grėsmę LLR saugumui ir apibūdino tą reiškinį kaip „lietuvių nacionalizmą“. Bet koks L. Švedo aktyvumas galėjo būti suvoktas kaip maištingas nepriklausomybės ir tautos išsilaisvinimo siekis, nukreiptas prieš Sovietų Sąjungos bei jos satelių stabilumą ir vienybę. H. Laluk, „bendraudama su Leonu Švedu, pažino jį kaip užsidegusį lietuvių nacionalistą, turintį Vroclave daug pažįstamų lietuvių, kurie juo labai pasitiki ir laiko didžiuoju autoritetu bei savo dvasiniu ir idėjiniu vadu“, – 1952 m. gruodžio mėn. H. Laluk suėmimo protokole rašė Viešojo saugumo ministerijos 3-iojo de-

partamento 2-ojo skyriaus 1-ojo poskyrio vyr. referentas. Moteris buvo suimta už pinigų išievojimą Vroclavo parduotuvėse, kuriose dirbo, ir už prekybą perlais Ščecine. Faktiškai nuo 1949 m. saugumo tarnybos ji buvo apklausama byloje „Tautininkas“ („Narodowiec“)¹⁹. Būta įtarimų, kad H. Laluk yra Vakarų žvalgybos agentė. Saugumas žinojo, kad iš vienos amerikietės, su kuria susipažino Amerikos ambasadoje Miunchene, ji gaudavo siuntinių su streptomycinu (antibiotiku, vartotu tuberkuliozei gydyti). H. Laluk vertėsi vaistų prekyba kaip vienu iš būdų užsidirbti pragyvenimui²⁰. Manoma, kad dėl savo kilmės ir ryšių ji gali būti naudinga tiriant vadinamuosius lietuvių nacionalistus. Tarp moters paminėtų pažįstamų buvo ir L. Švedas. Saugumiečiai nusprendė išsiaiškinti šio asmens politinę praeitį, patikrinti jo duomenis Viešojo saugumo ministerijos kartotekoje, ištirti jo veiklą ir pažįstamus Gdanske ir Vroclave²¹.

Tardant H. Laluk (iš pradžių tuo užsiėmė Vroclavo viešojo saugumo tarnybos 1-asis skyrius, o vėliau, nuo 1951 m., – Ščecino viešojo saugumo tarnybos 3-iasis skyrius), apsiribota informacijos apie jos pažįstamus, keliones ir susitikimus rinkimu.

Duomenys nepatvirtino įtarimų, kad ji gali būti Vakarų šnipė, netgi nebuvo rasta vadinamosios kompromituojančios medžiagos, kuri galėtų paliudyti, kad moteris yra užverbuota²². Todėl 1952 m. buvo sudarytas provokacijos planas, pagal kurį su H. Laluk turėjo užmegzti santykius agentas Kvailius (Kwailius)²³. Buvo nutarta, kad jis moteriai prisistatys kaip aršus lietuvių nacionalistas, ieškantis ryšių su Vakarais. Galiausiai agentas turėjo ją įtikinti, kad Lenkijoje veikia gerai organizuotas lietuvių nacionalistų tinklas, laukiantis „nurodymų“²⁴. Vis dėlto toks susitikimas neįvyko, nes kolegės lietuviai, kuriems informatorius pristatė jau parengtą savo legendą, atkalbėjo jį teigdami,

kad H. Laluk ir jos vyras yra saugumo bendradarbiai. Tokiomis aplinkybėmis agentas Kvailius, nenorėdamas būti dekonspiruotas, turėjo įkalbėti pažįstamus parašyti Helenai tokį anoniminį laišką: „Lietuvos patriotai ragina nutraukti bendradarbiavimą su komunistais iš saugumo tarnybos, kitu atveju mūsų komitetas jums paskelbs mirties nuosprendį.“²⁵ Ar toks laiškas iš tiesų buvo parašytas ir įteiktas, nežinoma. Tačiau žinoma, kad H. Laluk, kuri su pertraukomis bendradarbiavo su saugumu iki 1964 m., buvo labai vertinama kaip slaptoji bendradarbė ir turėjo savo aplinkoje gerą vardą. „Tuo metu ji atliko labai svarbias užduotis ir buvo viena geriausių agenčių. Buvo aukštai vertinama, pinigų jai buvo skiriama neskaičiuojant“²⁶, – raporte dėl pakartotinio H. Laluk įtraukimo į agentų tinklą rašė Vroclavo 2-ojo skyriaus viršininko pavaduotojas kapitonas Stanisławas Kopczykas²⁷. Agentės gyvenimo būdas buvo gana laisvas ir prabangus neabejotinai ir dėl to, kad ji išieškojo tarnybinius pinigus. Ji buvo ieškoma prokuratūros dėl ankstesnių finansinių nusižengimų ir nuteista ketveriems su puse metų kalėjimo. Net tada slaptoji tarnyba jos nepamiršo: „Tam tikra prasme jos psichikai teigiamos įtakos turi ir mūsų apsilankymas pas ją kalėjime“²⁸, – rašė vienas iš jos bylą tiriančių karininkų. Sprendžiant iš dokumentų, savo agentę lankantys valdininkai tik atnešdavo jai siuntinius ir pinigų. Nevyko jokių propagandinių ar moralinio pobūdžio pokalbių. Taip moteris susidarė klaidingą nuomonę, kad turinti būti labiau dėkinga slaptajai tarnybai: „Aplinkybių nulemtą sąlyginį paleidimą iš kalėjimo prieš laiką ji priskiria mums (nors mes nieko dėl to nepadarėme), o tai dar labiau priartina ją prie mūsų“²⁹, – tokią išvadą savo raporte padarė kapitonas S. Kopczykas. Vis dėlto 1964 m. H. Laluk kaip agentės paslaugų atsisakyta galutinai, nes, kaip rašoma saugumo raporte,

ji buvo dekonspiruota, piktnaudžiavo alkoholiu ir puoselėjo vis didesnius finansinius lūkesčius³⁰.

Kaip minėta, suimta 1952 m. gruodžio mėn., H. Laluk smulkiai aprašė savo ryšius su L. Švedu. Dvidešimt aštuonių puslapių ranka rašytuose užrašuose, kurie labiau primena literatūros kūrinį, o ne ataskaitą, išsamiai, su tiksliais dialogais ir pastabomis atkurtas kiekvienas susitikimas su rašytoju. Pavyzdžiui, ten cituojami tokie L. Švedo žodžiai: „Ar jūs nejaučiate, kad kambaryje tiesiog tvyro seksualumas, kad mes abu kažko laukiame. Žinome, kad taip yra, bet meluojame patys sau sakydami, kad mus domina poezija, o ne tai, kad pirmiausia esame patelė ir patinas. Sunku pasakyti sau tiesą, todėl kuriame iliuzijas, kad turime aukštesnius idealus negu pojūčiai, deja, psichologija ir filosofija čia menkai tepadeda.“³¹ Moteris išsamiai aprašė ne tik karštas ir aistringas L. Švedo kalbas, jūdvių suartėjimą, bet ir nurodė visų asmenų, su kuriais Leonas susitikinėjo su ja bendraudamas, pavardes³². L. Švedas ir H. Laluk buvo meilužiai ir reguliariai susitikinėjo iki 1949 m. pabaigos. H. Laluk užrašuose rasime informacijos, kad dar 1950 m. vasarį – keletą savaičių prieš jos vestuves – L. Švedas aplankė ją darbe ir eilinį kartą pasiūlė kartu važiuoti į Švediją. H. Laluk sutuoktųjų dieną jo brolis Aleksandras atnešė į jos butą baltų alyvų puokštę su rašteliais: „Laukiu, Leonas.“³³

Galų gale po jos ir kitų liudytojų apklausos byloje atsirado išvada, kad Vroclave ir Pamaryje – Gdansko ir Ščecino vaivadijose – veikia gausi lietuvių nacionalistų grupė, o pats „Leonas Švedas kaip nacionalistinis lietuvių rašytojas, būdamas žymus ir aršus lietuvių nacionalistas, savo priešišku požiūriu į liaudies demokratijos santvarką ir Sovietų Sąjungą daro poveikį kitiems nacionalistams.“³⁴ Tokia gana būdinga charakteristika kartu yra ir saugumo veiklos

L. Švedo atžvilgiu išraiška. Kiekvienas jo susitikimas su kolegomis, su Lenkijoje viešinciais pažįstamais iš Lietuvos, kiekviena jo išvyka iš Vroclavo buvo interpretuojama kaip priešiško požiūrio į „liaudies demokratiją“ išraiška, be to, jis buvo nuolat įtariamasis šnipinėjimu.

H. Laluk, prieš išleidžiamą į laisvę, įsipareigojo bendradarbiauti su saugumu tiriant vadinamosios lietuvių nacionalistų grupės veiklą. Ji pasirinko Reginos slapyvardį – tikriausiai neatsitiktinai, nes toks buvo L. Švedo žmonos vardas. Tačiau seni sentimentai Leonui neleido jai išlaikyti bendradarbiavimo su specialiąja tarnyba paslapties. Vos paleista, po kelių dienų moteris apsilankė pas Jurgį Švedą darbe, norėdama sužinoti, kaip susisiekti su Leonu. Po to susitikimo parengtoje ataskaitoje ji rašė: „Su Jurgiu Švedu susitikau universiteto bibliotekoje, kur jis dabar dirba Periodikos skyriuje. Parašė disertaciją ir apsigynė. [...] Paklausiau jo, ką veikia Leonas. Atsakė, kad dirba Lenkijos radijuje, labai patenkintas darbu, per trejus metus, be savo žmonos, neturėjęs jokios kitos moters.“³⁵ Po šio susitikimo H. Laluk iškart nuėjo pas Leoną ir pasipasakojo jam apie savo suėmimą, parodymus ir įsipareigojimą bendradarbiauti su saugumu³⁶.

1955 m. rugsėjo 4 d. Vroclavo viešojo saugumo tarnyba iškėlė grupinę agentūrinę bylą „Priešai“ („Wrogowie“), kurios pagrindinis įtariamasis buvo L. Švedas. Bylą sudaro du kelių šimtų puslapių tomai. Buvo sekama keliasdešimt lietuvių kilmės asmenų³⁷, tarp jų ir abu L. Švedo broliai – Jurgis³⁸ ir Aleksandras.

Kadangi valdininkai buvo labai suinteresuoti demaskuoti nacionalistinę L. Švedo veiklą, jiems rūpėjo gauti nespausdintų poeto kūrinių. Vienas iš saugumo agentų pristatė eilėraščių rinkinio „Pingvino šeima eina į kiną“ mašinraštį. Laimei, net saugumiečiams nepavyko įžvelgti tautinio

išsivadavimo ar antisocialistinių akcentų tokio tipo eilėraščiuose:

*Sostinėje Varšuvoje
Gyveno sau dramblys.
Nors buvo šlubas,
Svėrė 5 tonas.
Ne viena kvailystė
Gyvenime nutinka,
Taigi norėjo tas dramblys
Tapti braižytoju.³⁹*

Be abejo, operatyvinė veikla, susijusi su L. Švedu, nesiribojo vien jo eilėraščių vaikams analize. Po keliolikos apklausų gyvenamojoje vietoje ir darbe⁴⁰, keliems poeto aplinkos žmonėms⁴¹ pradėjus bendradarbiauti su saugumu, L. Švedas buvo pradėtas nuolat sekti. Jo byloje yra giminaičių ir pažįstamų sąrašas su adresais, telefonais ir smulkiu gyvenimo aprašymu⁴², poeto buto planas⁴³ ir daug įvairių šaltinių pranešimų. Nuo 1952 m. kiekvieną L. Švedo žingsnį sekė budrios saugumo tarnybos agentų akys.

1957 m. lapkričio mėn. L. Švedo byla, kurią iškėlė vaivadijos Viešojo saugumo tarnybos 2-asis skyrius, iš grupinės agentūrinės buvo perkvalifikuota į apskaitinę stebimąją (pagrindinis įtariamasis – L. Švedas). Šią bylą, kurios pavadinimas „Poetas“ („Poeta“), iškėlė jau 3-iasis skyrius⁴⁴. Bylos perkvalifikavimo akte rašoma, kad L. Švedo veikla yra nacionalistinė, bet be šnipinėjimo požymių⁴⁵.

Iš saugumo ataskaitų ir užrašų matyti, kad šiai tarnybai labiausiai rūpėjo L. Švedo ketinimai spausdinti savo kūrinius užsienyje ir dažnos jo išvykos į Pamarį. Tai sukėlė įtarimų, kad jis rengiasi pabėgti į užsienį⁴⁶. Iš tiesų L. Švedas išvertė į lietuvių kalbą Johanno Wolfgango Goethe's „Faustą“, labai norėjo išsiųsti vertimą į Vakarus ir ten išspausdinti. Atrodo, jam nepavyko šio darbo nei išsiųsti, nei juo labiau išspausdinti. Šiandien net

nežinoma, koks to mašinraščio likimas. Poeto brolis A. Švedas yra minėjęs, kad kai H. Laluk prisipažino, jog bendradarbiauja su saugumu, Leono žmona paslėpė kūrinių vertimą teisme, kur tuo metu dirbo⁴⁷.

„Prieš“ byla buvo baigta 1959 m. – iškart po to, kai L. Švedas dingo iš saugumo darbuotojų akiračio⁴⁸. Kelia nuostabą tik tai, kaip jam, nuolat sekiojamam saugumiečių, pavyko gauti užsienio pasą. L. Švedas išvyko pas savo tėvus į Jungtines Valstijas. Sužinojęs apie pabėgimą, saugumas buvo įsitikinęs, kad atgal jis jau nebegriš. Buvo skaitomi L. Švedo laišškai žmonai, kuriuose jis skundėsi sunkiomis darbo sąlygomis (dirbo kroviku) bei tuo, kad lietuvių išeivių jo literatūrinė kūryba nesudomino⁴⁹. Mat išvykdamas poetas tikėjosi, kad jo kūriniai, neįvertinti Lietuvoje ir Lenkijoje, bus pripažinti Vakaruose. 1961 m. pabaigoje L. Švedas grįžo į Lenkiją.

Žinodamas ankstesnį neigiamą šio asmens požiūrį į LLR, jam sugrįžus, saugumas savo ataskaitose neslėpė nuostabos: „Ryšium su Leono Švedo sugrįžimu mums kilo klausimas, kokios pozicijos šio asmens atžvilgiu laikytis. Buvo dvi alternatyvos: pirma, pradėti operatyvinį tardymą siekiant nustatyti jo sugrįžimo priežastis; antra, surengti operatyvinį pokalbį ir rasti pagrindą minėtą asmenį užverbuoti.“⁵⁰ Buvo pasirinkta antroji galimybė. Pokalbis su L. Švedu įvyko 1962 m. kovo 22 d. jo bute. Kaip sakė saugumiečiai, L. Švedo jų apsilankymas nenustebino. Pokalbio pradžioje L. Švedas paminėjo *a propos*, kad Čikagoje jį taip pat aplankė saugumo darbuotojai, tik tai buvo FTB; jie norėję sužinoti, kaip jam sekasi Jungtinėse Valstijose. O „saviškius“ saugumiečius labiau domino jo grįžimo priežastys. L. Švedas sakė nusivylęs Amerika, be to, turint keturiasdešimt metų, jam buvę sunku susirasti gerą darbą. Taip pat minėjo, kad nori įstoti į Lenkijos rašytojų sąjungą (toliau – LRS) ir tikisi, jog tai leis jam spausdinti savo knygas⁵¹. Į LRS jis

tikrai buvo priimtas – dar tais pačiais metais. Ištikimu jo literatūrinės veiklos šalininku ir globėju tapo Tymoteusz Karpowiczius, kurį – *nota bene* – taip pat sekė saugumas (byla „Literatas“⁵²).

Kai 1962 m. balandžio 11 d. saugumiečiai pas L. Švedą apsilankė antrą kartą, jis atrodė labiau pasitikintis savimi, pokalbio metu nerodė susierzinimo, kartais net atsakinėjo į klausimus su panieka. Neslėpė, kad apie ankstesnį jų aplankymą papasakojęs žmonai⁵³.

Tuo metu L. Švedas suartėjo su Irena Galuszko⁵⁴, kuri taip pat dirbo Lenkijos radijo chore. Ja taip pat susidomėjo saugumas⁵⁵. I. Galuszko paskambino L. Švedui kaip tik antro saugumiečių apsilankymo metu. Girdėdama svetimus vyriškus balsus ir gana santūrų L. Švedo kalbos toną, ji suprato, kad pas jį lankosi nekviesti svečiai. Tikriausiai ji nuspėjo, kad Leono telefono pokalbių slapta klausomasi, nes vienas iš bylos tardytojų rašė: „[Švedas ir Galuszko] piktinasi, kad jų klausomasi.“⁵⁶

1962 m. balandžio 28 d. L. Švedui buvo iškelta apskaitinė stebimoji byla „Faustas“. Duomenų, surinktų iki to momento, analizė leido saugumui pateikti kitokią nei anksčiau šio asmens charakteristiką. „Švedo kūriniai tiek formos, tiek stiliaus atžvilgiu labai abejotini, bet kadangi su jo kūryba yra susipažinę lietuvių tautybės asmenys, tai jo nuopelnai ir talentas, kuris LLR pripažinimo nesulaukė, buvo sąmoningai išpūsti. Bet jeigu pavyktų sudominti Vakarų, be abejo, ten jis būtų pripažintas“⁵⁷, – rašė saugumo karininkas.

Kolegos iš LRS gerbė L. Švedą kaip stiprų ir nepalenkiamą žmogų, vis dėlto nemanė, kad jo kūryba išskirtinė. Rašytojas ir žurnalistas Czesławas Ostańkowiczius, bendradarbiavęs su Lenkijos saugumu nuo 1951 m. iš pradžių kaip slapstasis kontaktas Cz. O., o vėliau – kaip slapstasis bendradarbis Janas⁵⁸, savo raporte apie L. Švedą atsiliepė: „Tai, be abejo, garbingas ir sąžiningas žmogus tiek

savo veikla, tiek visuomeninėmis politinėmis mintimis. Jis mano, kad pasipriešinimas „žadina menko talento tarnų pagarbą“, mandagumas yra „žingsnis vergiškumo link“, ir nevertina paviršutiniškų žmonių“⁵⁹. Raporte taip pat užsimenama, kad T. Karpowiczius (to meto LRS valdybos narys) norėjo įtraukti L. Švedą į LRS Vroclavo skyriaus vadovybę, nes laikė jį žmogumi, galinčiu padėti šiai organizacijai savo visuomeniniu aktyvumu ir kūrybingumu. „Mokantis vokiškai ir angliškai, nuolat studijuojantis kalbas ir literatūrą, Švedas išsiskiria kaip ryški asmenybė, intelektu gerokai pranokstanti kolegas“⁶⁰, – toliau rašė Cz. Ostańkowiczius.

Slaptasis bendradarbis Konaras, arba Henrykas Worcellis, ilgametis ir pasitikėjimą pelnęs agentas⁶¹, saugumo tarnybos pageidavimu 1968 m. charakterizuodamas L. Švedą vienareikšmiškai paneigė bet kokią rašytojo veiklą prieš šalies socialistinę santvarką: „Sudėtingas žmogus, gana sunku nusakyti jo psichologinį portretą. Viena vertus, neabejoju, kad socialistinei santvarkai jis nesimpatizuoja (bent jau šiuo mūsų gyvenimo etapu), kita vertus, turėjo galimybę negyventi šioje santvarkoje, lankėsi Amerikoje, bet ir ta santvarka jam neįtiko. Atrodo, yra išsikeičęs ant viso pasaulio ir niekur negali rasti sau vietos. [...] Mančiau, kad toks žmogus – karštakošis, cholerikas – nemoka maskuotis ir netinka konspiraciniam darbui mūsų priešų naudai. Gali reikšti nepasitenkinimą mūsų tikrove (ir tai daro), bet nesugebėtų dirbti slapto darbo svetimose agentūrose, nebent būtų genialus aktorius, bet toks nėra.“⁶² Jeigu H. Worcellis būtų keleriais metais anksčiau įvertinęs L. Švedo „tinkamumą“ saugumo tarnybai, tikriausiai poeto byla būtų buvusi nagrinėjama gerokai trumpiau. Slaptasis bendradarbis Konaras turėjo autoritetą tarp agentų, jo nuomonė buvo svarbi, vertinama ir neretai turėjo įtakos saugumiečių veiksmams⁶³.

Galų gale LLR saugumui nepavyko įrodyti nei L. Švedo šnipinėjimo ar nacionalistinės, nei jokios kitos prieš Liaudies Lenkiją nukreiptos veiklos. Tačiau rašytojas net keliolika metų buvo nuolat stebimas politinės policijos. Tik 1969 m. lapkričio mėn. buvo parengta ir sankcionuota paraiška jo bylą nutraukti. Visi L. Švedui anksčiau mesti įtarimai, siekiant pateisinti smulkmenišką saugumo veiklą jo atžvilgiu, buvo apibendrinti keliais sakiniais: „Per gana ilgą laiką neįrodyta, kad Švedui rūpi politika. Susidaro įspūdis, kad per šiuos metus jis daug ko pasimokė ir daug ką suprato. Nors lojaliu piliečiu ir netapo, jis liovėsi garsiai reikšti savo nederamas ir neatsakingas pažiūras.“⁶⁴ Vis dėlto L. Švedo pavardė, kaip rašė valdininkai, buvo nuolat minima „Kūrėjų“ („Tworcy“)⁶⁵ byloje, iškeltaje Vroclavo literatams. Tos bylos agentų tinklas, ypač septintojo dešimtmečio pradžioje, nuolat plėtėsi.

Minėtoms „Priešų“ ir „Fausto“ byloms saugumiečiai skyrė daug dėmesio: verbavo agentus, atsilygindavo jiems, naudojo sekimo įrangą, tikrino asmenų korespondenciją, rinko informaciją apie įtariamuosius, jų šeimų narius ir pažįstamus, organizavo provokacinius areštus, – taip tose bylose galiausiai atsirado šimtai puslapių dokumentų. Šių procesų analizė leidžia daryti gana slegiančias išvadas. Viena vertus, tokia veikla rodo iš esmės tuščią saugumo organų darbą, juolab kad tos institucijos viduje buvo legalizuoti tik pavieniai aparato elementai. Kita vertus, tai, kad, nesant konkretaus rezultato, bylą buvo galima vilkinti metų metus ir kad valdininkai toliau dirbo pagal tam tikrą „užsakymą“ (pavyzdžiui, siekdami demaskuoti vadinamąjį lietuvių nacionalizmą po karo Lenkijai grąžintose žemėse), rodo, jog pavojaus grėsmė buvo labai perdėta. Tokias išvadas patvirtina byloje „Priešai“ esantys dokumentai, susiję su agentūrine byla L-1, kurią 2-ojo departamento 5-ojo skyriaus 3-iasis poskyris iškėlė

1953 m. rugsėjo mėn. ir baigė 1955 m. Tai buvo operatyvinis žaidimas su amerikiečių žvalgyba, kuriuo norėta Lenkijos lietuvių nacionalistų tinklui „sukurti legendą“ (t. y. netikrą, gerai parengtą istoriją). Galutinis tikslas buvo infiltruoti komunistų agentus į amerikiečių žvalgybos struktūras. Išlikę dokumentai patvirtina nevykusią saugumo tarnybos veiklą, šiuo atveju pasibaigusią visiškai nesėkme⁶⁶.

L. Švedas brangiai sumokėjo už saugumo tarnybos veiksmus. Nuolat sekamas slapto-sios policijos, apie ką gerai žinojo ir pats, jis visą laiką nepasitikėjo aplinkiniais. Literatų aplinkos vertinamas už atvirumą, entuziazmą ir individualizmą, L. Švedas liko visų nuošalyje. Nesiekė draugiškų, nuoširdžių santykių su kolegomis, kultūros renginiuose dalyvavo gana retai. Gal to priežastis iš dalies buvo jo charakterio ypatumai ir nelabai aukštas jo kūrybos vertinimas, bet taip galėjo nutikti ir bijantis pasekmių sau ar kolegoms. Be abejo, šiandien neįmanoma tiksliai nustatyti, koku mastu jo vietą to meto Vroclavo kūrėjų aplinkoje surežisavo saugumas. Tautinės atminties instituto archyve esantys dokumentai neduoda vienareikšmio atsakymo į šį klausimą.

Pats L. Švedas, be jokios abejonės, jautė nuoskaudą, kad jo literatūrinė kūryba nėra deramai įvertinta, ir buvo labai įsižeidęs ant socialistinės valdžios, nes ji, kaip pats manė, riboja jo menines galimybes. Poetas bandė atsisteigti su LLR santvarka jau po jos žlugimo parašydamas knygą „Sonetai KKK 111“ („Sonety KKK 111“)⁶⁷, kurioje yra eilėraščių ciklai „Kremlius“, „Katynė“ ir „Komunistai“. Kadangi tuo metu niekas nesiryžo šios knygos išspausdinti, poetas ją išleido savo lėšomis. Jacekas Trznadelis šio rinkinio recenziją pavadino „Poezija, sukurta iš pykčio“⁶⁸. Savo pyktį ir skausmą L. Švedas išliejo tokiomis eilutėmis:

*Penkiasdešimt metų trunkantis baimės
viešpatavimas
ir negailestingas sulaukėjęs okupantų
teroras,
nebaudžiamas apsėstų tamsuolių valdymas
ir fanatikų beprotiškais žvilgsniais
žmogžudystės.
Baimė suėdė žmones kaip bandą, genamą
marksistiniu botagu, lenininiu rimbu.
Busdavo naktimis apsipylę šaltu prakaitu,
kad trumpam atsikvėptų tarp baimės
ir baimės.⁶⁹*

Nuorodos

¹ Iš straipsnio autorės pokalbių su prof. J. Łukasiewicziumi ir B. J. Kosu.

² Informaciją surinko ir patikrino dr. V. Narušienė, tuo suteikdama neįkainojamą pagalbą. Dr. V. Narušienė, L. Švedo biografijos ir kūrybos tyrėja, knygos „Nepritaपे ir nepritampantis: dvikalbė Leono Švedo kūryba“ (Kaunas, 2003) autorė, susirašinėjo su vyresniuoju poeto broliu Aleksandru, surinko daug L. Švedui artimų žmonių, tarp jų ir antrosios žmonos I. Galuszko, atsiminimų.

³ Išsamią L. Švedo kūrybos bibliografiją žr.: V. Narušienė, „Samotny buntownik poezji litewskiej: litewskojęzyczna twórczość Leona Szwea“ („Vienišas lietuvių poezijos sukilėlis: Leono Švedo kūryba lietuvių kalba“), *Pomosty*, 2008, Nr. 13, s. 159–161. Dėkoju Renatai Pilžis už vertimus iš lietuvių kalbos, kurie labai praturtino šį straipsnį.

⁴ L. Švedas, *Šauksmas. Lyrika*, Vilnius, 1941 (rankraštis), Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos fondai.

⁵ V. Narušienė, „Samotny buntownik...“, s. 155.

⁶ Vytautas Mačernis (1921–1944) – lietuvių poetas egzistencialistas.

⁷ Henrikas Nagys (1920–1996) – lietuvių poetas ir literatūros kritikas, filologijos mokslų daktaras. 1944 m. emigravo į Vakarus, mirė Monrealyje.

⁸ Eugenijus Matuzevičius (1917–1994) – lietuvių poetas ir vertėjas. Kartu su V. Mykolaičiu-Putinu išvertė į lietuvių kalbą A. Mickevičiaus „Poną Tada“. 1954–1958 m. – Lietuvos rašytojų sąjungos patarėjas poezijos klausimais.

Jacekas Łukasiewiczius po Leono Švedo mirties 2003 m. rašė: „Jis nebuvo pirmo ryškumo poetas – ir toks nėra. Bet poezija jam buvo ne vien gyvenimo puošmena ar pramoga. Kūryboje jis susitikdavo su savimi ir buvo įsitikinęs, kad kiti joje sutiks jį.“⁷⁰

⁹ V. Narušienė, op. cit., s. 155.

¹⁰ Kostas Korsakas (1909–1986) – lietuvių literatūros kritikas, poetas, vertėjas, filologijos mokslų daktaras (1965 m.). 1928–1930 m. – literatūros žurnalo „Trečias frontas“ pagrindinis ideologas ir redaktorius, 1933–1941 m. – „Kultūros“ redaktorius (bendradarbiavo su šiuo leidiniu jau nuo 1925 m. Jono Radvilos slapyvardžiu), nuo 1940 m. – Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedros profesorius. Aktyviai rėmė sovietinę santvarką.

¹¹ V. Narušienė, op. cit., s. 155–156.

¹² Leidinys „Współcześni polscy pisarze i badacze literatury. Słownik bibliograficzny“ („Šiuolaikiniai lenkų rašytojai ir literatūros tyrėjai. Bibliografinis žodynas“) (t. 8, Warszawa, 2003, s. 112) pateikia klaidingus duomenis, kad jie susituokė 1950 m.

¹³ Žr. 1 nuorodą.

¹⁴ „Współcześni polscy pisarze...“, t. 8, s. 112.

¹⁵ H. Laluk buvo suimta 1952 m. Ščecine, žr. toliau.

¹⁶ Grupinės agentūrinės bylos registravimo dokumentas, 1955 m. rugsėjo 28 d., Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (Tautinės atminties instituto archyvas Wrocław, toliau – AIPN), 0024/7545, t. 1, l. 22; Bylos „Tautininkas“ („Narodowiec“) 1952 m. gruodžio 15 d. tarnybinės pastabos, ibid., l. 51.

¹⁷ H. Laluk 1952 m. gruodžio 5 d. parodymai, ibid., l. 175–177.

¹⁸ Bylos „Tautininkas“ 1952 m. gruodžio 15 d. tarnybinės pastabos, ibid., l. 64.

¹⁹ Byla „Tautininkas“, kurią iškėlė Viešojo saugumo ministerijos 3-iojo departamento 2-ojo skyriaus 3-iasis poskyris, pradėta nagrinėti 1949 m. gegužės mėn. Jos aktų iki šiol nerasta, pavieniai su

byla susiję dokumentai saugomi byloje „Priešai“ („Wrogowie“), *ibid.*

²⁰ Helenos Alechnovicz ir jos draugų bylos analizė, 1949 m. liepos 9 d., *ibid.*, 0014/2447, l. 3.

²¹ *Ibid.*, l. 4.

²² 1951 m. gruodžio 13 d. operatyvinės veiklos planas, *ibid.*, l. 30.

²³ Asmens duomenys nenustatyti.

²⁴ Operatyvinių veiksmų, taikomų bylos „Tautininkas“ įtariamajai, planas [1952 m.], AIPN, 0014/2447, l. 34.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ 1962 m. birželio 25 d. ataskaita dėl buvusio slaptojo bendradarbio slapyvardžiu Regina pakartotinio verbavimo, *ibid.*, l. 149.

²⁷ Stanisławas Kopczykas (g. 1923 m.) nuo 1945 m. birželio mėn. buvo Jelenia Guroš viešojo saugumo tarnybos darbuotojas, nuo 1950 m. spalio mėn. – Złotorijos viešojo saugumo tarnybos vadovas, nuo 1952 m. kovo mėn. dirbo Vroclavo viešojo saugumo tarnybos 1-ajame skyriuje, nuo 1957 m. sausio mėn. – Saugumo tarnybos Vroclavo komiteto Piliečių milicijos 2-ojo skyriaus viršininko pavaduotojas, nuo 1965 m. lapkričio mėn. – Vroclavo komiteto Piliečių milicijos Pasienio eismo kontrolės skyriaus viršininkas, nuo 1968 m. spalio mėn. – Saugumo tarnybos Vroclavo komiteto Piliečių milicijos 2-ojo skyriaus grupės vadovas, deleguotas į Užsienio reikalų ministeriją, LLR ambasados Paryžiuje neetatinių šifruotojas, nuo 1971 m. vasario mėn. – Saugumo tarnybos Vroclavo komiteto Piliečių milicijos valdybos inspektorius, nuo 1971 m. gruodžio mėn. – Saugumo tarnybos Vroclavo komiteto Piliečių milicijos valdybos vyriausiasis inspektorius, nuo 1975 m. birželio mėn. – Čenstakavos pasų skyriaus viršininkas, nuo 1980 m. balandžio mėn. priskirtas Čenstakavos piliečių milicijos komendanto dispozicijai, atleistas 1980 m. balandžio mėn. Žr. „Twarze wrocławskiej bezpieki. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa we Wrocławiu. Informator Personalny“ („Vroclavos saugumo tarnybos veidai...“), red. T. Balbus, P. Piotrowski, K. Szwagrzyk, Wrocław, 2006, s. 104–105.

²⁸ 1962 m. birželio 25 d. ataskaita dėl buvusio slaptojo bendradarbio slapyvardžiu Regina pakartotinio verbavimo, AIPN, 0014/2447, l. 149.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ 1964 m. spalio 21 d. paraiška dėl bendradar-

biavimo su slaptuoju bendradarbiu Regina pabaišos, *ibid.*, l. 173–174.

³¹ H. Laluk 1952 m. gruodžio 5 d. parodymai (rankraštis), *ibid.*, 024/7545, t. 1, l. 182.

³² *Ibid.*, l. 175–199.

³³ *Ibid.*, l. 193–194.

³⁴ Bylos „Tautininkas“ 1952 m. gruodžio 15 d. tarnybinės pastabos, *ibid.*, l. 71.

³⁵ H. Laluk 1952 m. gruodžio 28 d. paraiška agentūrai, *ibid.*, 024/5834, l. 78.

³⁶ Nutarimas dėl grupinės agentūrinės bylos „Priešai“ iškėlimo šnipų nacionalistų grupei, *ibid.*, 024/7545, t. 2, l. 33; taip pat žr. 1955 m. rugsėjo 28 d. nutarimas dėl grupinės agentūrinės bylos iškėlimo, *ibid.*, t. 1, l. 20.

³⁷ Be L. Švedo ir H. Laluk, tai buvo Janas Bastkiewiczus (g. 1909 m.), Janas Tykon-Tykoniewiczus (g. 1900 m.), Michailas Mielnikas (g. 1910 m.) ir kt.

³⁸ AIPN, 012/5834.

³⁹ L. Švedo eilėraščių vaikams rinkinys (mašinraštis), *ibid.*, 024/7545, t. 1, l. 332–358. Pažodinis vertimas iš lenkų kalbos.

⁴⁰ 1955 m. kovo 5 d. tarnybinis protokolas (kaimynų, gyvenančių su L. Švedu toje pat laiptinėje, sąrašas), *ibid.*, l. 259–260; ranka rašytas 43 Lenkijos radijo Vroclavo choro dainininkų sąrašas su jų asmens duomenimis ir adresais, 1955 m. kovo 1 d., *ibid.*, l. 270–273.

⁴¹ Be H. Laluk, saugumo informatorius dar buvo choro narys slapyvardžiu Kotowskis. Jo asmenybės nustatyti nepavyko.

⁴² L. Švedo giminių ir pažįstamų sąrašas, AIPN, 024/7545, t. 2, l. 173–175. Sąraše yra 18 žmonių. Kiekvienas jų smulkiai apibūdintas nurodant asmens duomenis, ryšį su L. Švedu, šeiminių padėtį ir darbovietę.

⁴³ Sowinskio gatvės (Vroclavas) butų planas, *ibid.*, t. 1, l. 453–454.

⁴⁴ Dokumentų analizė rodo, kad vėliau saugumas kalbėdamas apie L. Švedą šio pavadinimo atsisakė ir įvardijo bylą „Priešų“ („Wrogowie“) vardu.

⁴⁵ 1957 m. lapkričio 25 d. aktas dėl grupinės agentūrinės bylos „Priešai“ perkvalifikavimo, AIPN, 024/7545, t. 1, l. 10; Bylos „Priešai“ medžiagos, susijusios su įtariamuoju L. Švedu ir kitais, analizė, 1957 m. lapkričio 25 d., *ibid.*, l. 17; Apskaitinės stebimosios bylos „Poetas“ operatyvinės veiklos planas, 1958 m. sausio 31 d., *ibid.*, l. 18–19.

⁴⁶ Bylos „Priešai“ medžiagos, susijusios su įtariamuoju L. Švedu ir kitais, analizė, 1957 m. lapkričio 25 d., *ibid.*, l. 13.

⁴⁷ Žr. 1 nuorodą. Tą vertimą minėjo ir prof. J. Łukasiewiczus pokalbyje su šio straipsnio autore, bet byloje radome tokią informaciją: „Š[vedas] Leonas, baimindamasis, kad namuose gali būti atlikta krata, visas „savo“ medžiagas ir kūrinius, padedamas žmonos, paslėpė Vroclave, centriniuose apskrities teismo rūmuose“, 1955 m. lapkričio 4 d. nutarimas dėl grupinės agentūrinės bylos „Priešai“ iškėlimo šnipų nacionalistų grupei, *ibid.*, t. 2.

⁴⁸ 1962 m. kovo 24 d. pastaba dėl preliminarus operatyvinio pokalbio su buvusiu bylos „Priešai“ įtariamuoju L. Švedu, *ibid.*, 024/8167, t. 1, l. 15.

⁴⁹ *Ibid.*, l. 16.

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ *Ibid.*, l. 16–20.

⁵² Daugiau žr.: K. Batorowicz-Wołowiec, „Twardy kark „Literata“. Portret Tymoteusza Karpowicza z peerelowskiego Wrocławia“ („Kietas „Literato“ sprandas. Tymoteušo Karpovičiaus iš LLR Vroclavo portretas“), *Odra*, 2010, Nr. 4, s. 27–34.

⁵³ Pastaba dėl 1962 m. balandžio 11 d. įvykusio antro operatyvinio pokalbio su buvusiu bylos „Priešai“ įtariamuoju L. Švedu, 1962 m. balandžio 14 d., AIPN, 024/8167, t. 1, l. 26–30.

⁵⁴ I. Galuszko (1923–2010) – dainininkė, dainavimo mokytoja. Dainavo Vroclavo operos, ope-
retės ir muzikiniame teatruose, dirbo Lenkijos ra-
dijo Vroclavo chore. Antroji L. Švedo žmona.

⁵⁵ 1962 m. balandžio 16 d. tarnybinis proto-
kolas dėl bylos „Priešai“ įtariamiosios I. Galuszko, AIPN, 024/8167, t. 1, l. 23.

⁵⁶ 1962 m. birželio 2 d. tarnybinis protokolas, *ibid.*, l. 44.

⁵⁷ Apskaitinės stebimosios bylos „Faustas“ 1962 m. balandžio 28 d. operatyvinės veiklos planas, *ibid.*, l. 11.

⁵⁸ Cz. Ostańkowiziaus asmens dokumentų ir

darbų aplankas, laiškų fotokopijos ir telefono po-
kalbių įrašai, *ibid.*, 0014/2027, t. 1–4.

⁵⁹ Slaptojo bendradarbio Jano (Jan) 1964 m. lapkričio 17 d. raportas, *ibid.*, 024/8167, t. 1, l. 76; plg. Slaptojo bendradarbio Jano 1964 m. lapkričio 17 d. raportas, *ibid.*, 0014/2027, t. 2, l. 126.

⁶⁰ *Ibid.*, l. 77.

⁶¹ Plačiau žr.: K. Krajewska, „Przypadek Henryka Worcella“ („Henryko Worcellio atvejis“), *Pogranicza*, 2007, Nr. 4.

⁶² Slaptojo bendradarbio Konaro (Konar) 1968 m. lapkričio 6 d. raportas, AIPN, 024/8167, t. 1, l. 90; plg. Slaptojo bendradarbio Konaro 1968 m. lapkričio 6 d. raportas, *ibid.*, 0014/1325, t. 1, l. 146.

⁶³ Taip, pavyzdžiui, atsitiko nagrinėjant bylas „Triukšmadarys“ („Warchol“) (AIPN, 024/8559), kur įtariamoji Marianna Bocian, ir „Literatas“ (*ibid.*, 024/8613), kur įtariamasis Tymoteusz Karpowiczus.

⁶⁴ 1969 m. lapkričio 10 d. paraiška dėl operatyvinės bylos „Faustas“ užbaigimo, *ibid.*, 024/8167, t. 1, l. 97–99.

⁶⁵ Žr. *ibid.*, 054/1241; 054/1247; 054/528; 032/784, t. 1–2.

⁶⁶ Daugiau žr. 1955 m. lapkričio 10 d. ataskaita dėl bylos L-1 panaikinimo, *ibid.*, 024/7545, t. 2, l. 12–15. Tikėtina, kad byla L-1 turėjo būti panaši į operaciją C-1. Operacija C-1 – tai LLR specialiųjų tarnybų provokacinė veikla prieš ukrainiečių pogrindį; daugiau apie šią operaciją žr.: I. Halagida, *Prowokacja „Zenona“* („Zenono“ provokacija), Warszawa, 2005.

⁶⁷ L. Szwed, *Sonety KKK 111* (*Sonetai KKK 111*), [Wrocław], 1994.

⁶⁸ J. Trznadel, „Poezja stworzona z gniewu“ („Poezija, sukurta iš pykčio“), *Gazeta Polska*, 1994, Nr. 50.

⁶⁹ Cit. iš: *Pomosty*, 2003, Nr. 8, s. 155. Pažodinis vertimas iš lenkų kalbos.

⁷⁰ J. Łukasiewicz, „Wspominam Leona Szwe-
da“ („Prisimenu Leoną Švedą“), *ibid.*, s. 160.

Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio štabo bunkerio archeologiniai tyrimai Daugėliškių miške

IVADAS

2010-ieji žymi naują posūkį Lietuvos ginkluotojo pasipriešinimo tyrimuose. Pernai buvo atlikti trys pirmieji archeologiniai partizanų bunkerio tyrimai: Mėnaičiuose (Radviliškio r.), Daugėliškių miške (Raseinių r.) ir Balandiškyje (Radviliškio r.). Toliau supažindinama su Daugėliškių miške įkurto Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (toliau – LLKS) štabo bunkerio tyrimų rezultatais, atskleidžiama ginkluotojo pasipriešinimo paveldo vietų archeologinių tyrimų būtinybė ir reikšmė.

Daugėliškių miške įrengto LLKS štabo bunkerio archeologiniai tyrimai buvo atliekami 2010 m. gegužės–liepos ir rugsėjo mėn. Visuomeniniais pagrindais veikiantys Ariogalos gimnazijos mokytojai ir moksleiviai buvo pasiryžę atstatyti šį bunkerį (projekto vadovai – gimnazijos Tolerancijos centro mokytojai Andrius Bautronis ir Dalė Ūselienė). Archeologinių tyrimų tikslas – ištirti numatyto atstatyti bunkerio vietą ir surinkti apie ten vykusius istorinius įvykius kuo daugiau archeologinių duomenų.



Archeologinių tyrimų akimirka

ISTORINIAI LLKS ŠTABO BUNKERIO DUOMENYS

Antruoju ginkluotojo pasipriešinimo laikotarpiu po truputį stiprėjant partizaninių junginių centralizacijai, 1948 m. pavasarį viena paskutinių buvo įkurta Prisikėlimo apygarda. Ji buvo suformuota iš buvusios Jungtinės Kęstučio apygardos teritorijos ir įtraukta į Vakarų Lietuvos (Jūros) sritį. Prisikėlimo apygardą sudarė trys rinktinės, Daugėliškių miške įrengtas bunkeris priklausė Maironio rinktinei. Pirmuoju apygardos vadu tapo Petras Bartkus-Žadgaila, štabo viršininku – Leonardas Grigonis-Užpalis.

Partizanų ryšininkas Albinas Kęstutis Bersėnas-Stirniukas, Klajoklis yra vienintelis likęs gyvas istorinių įvykių liudytojas. Gyvendamas tėvo eigulio Juozo Bersėno namuose Molupių kaime, Daugėliškių miško pakraštyje, jis 1948 m. balandžio mėn. drau-



Partizanų ryšininkas Albinas Kęstutis Bersėnas-Stirniukas, Klajoklis

ge su Prisikėlimo apygardos vadu P. Bartkumi ieškojo vietos naujam štabo bunkerui.

Bunkerio Daugėliškių miške statybai 1948 m. balandžio mėn. vadovavo Aleksas Meškauskas-Elytė. Kaip teigia buvęs ryšininkas A. K. Bersėnas, bunkeris buvo įrengtas per savaitę – darbus lėtino molinga žemė ir statybinių medžiagų trūkumas. Bunkerį statė du ar trys žmonės, dar keli partizanai ėjo sargybą. Medienos bunkerui parūpino ryšininkas A. K. Bersėnas. Jis arkliu nuvežė rąstus į Čekiškę (8 km nuo Molupių kaimo) ir atgal parvežė supjautas 2 ir 3 m ilgio lentas.

1948 m. vasarą bunkeryje stengtasi nesilankyti – norėta, kad visiškai išnyktų statybos žymės; nebuvo jame rengiamasi ir žiemoti. Slėptuvėje lankytasi po 1949 m. vasario mėn. vykusio visos Lietuvos partizanų vadų suvažiavimo, kuriame dalyvavo su Daugėliškių miško bunkeriu susiję P. Bartkus ir L. Grigonis. Bunkeris buvo naudojamas kaip laikinoji štabo slėptuvė, jame buvo spausdinami Prisikėlimo apygardos dokumentai, atsisaukimai. 1949 m. rugpjūčio 13 d. Užpelkių miške žuvus P. Bartkui, LLKS štabo bunkerį savo žinion perėmė L. Grigonis.

1950 m. pavasarį L. Grigoniui susirgus plaučių uždegimu, į bunkerį buvo atvesta ryšininkė Marytė Pranevičiūtė-Jurgiukas (vyriausiosios vadovybės ryšių tarp Prisikėlimo apygardos ir Pietų Lietuvos srities įgaliotinė), kuri viena pati savaitę gydė vadą. 1950 m. birželio 6 d. M. Pranevičiūtė buvo sulaikyta, pas ją aptikta partizanų spaudos ir vyriausiosios partizanų vadovybės schema. Nepavykus jos iškvosti, į kamerą buvo pasodinta MGB agentė, ir M. Pranevičiūtė po ilgų tardymų sutiko atskleisti LLKS štabo bunkerio vietą. Pradėjusi dirbti sovietams ir tapusi MGB agente Paulina, ryšininkė turėjo veikti Adolfo Ramanausko-Vanago aplinkoje ir prisidėti prie jo sunaikinimo. Vietiniai partizanai buvo informuoti apie

M. Pranevičiūtės išdavystę (pasak kitų šaltinių, ji pati išsidavė), ir Dzūkijos partizanų karo lauko teismo nuosprendžiu jai buvo įvykdyta mirties bausmė.

1950 m. liepos 21 d. LLKS štabo bunkeryje šeši partizanai susirinko paskutinį kartą. Tai buvo L. Grigonis (g. 1906 m. Rokiškio vls. Pužonių k.), į partizaninį judėjimą įsitraukęs Šiaulių apskrityje 1944 m., A. Meškauskas (g. 1921 m. Krakų vls. Vantainių k.), partizanavęs nuo 1944 m. ir turėjęs savo būrį, Juozas Tomkus-Gabrys (g. 1924 m. Ariogalos vls. Pašilapių k.), Vytautas Kuzmickas-Sakaliukas (g. 1930 m. Pernaravos vls. Duogių k.), į partizanus įstojęs 1949 m., kai tėvai buvo palaikyti buožėmis ir šeimą rengtasi išvežti į Sibirą, Juozas Zinius-Nemunėlis (g. 1916 m. Ariogalos vls. Šilų k.), partizanavęs nuo 1944 m., ir nežinomas partizanas Banga (g. 1928 m.), atėjęs kartu su L. Grigoniu (mokytojas, kaip spėjama, L. Grigonio mokinytis).

Liepos 22 d. 5 val. ryto Bersėnų sodybą apsupo MGB kariuomenė. Ryšininkui A. K. Bersėnui buvo uždėti antrankiai ir pareikalauta parodyti bunkerį ten, „kur upelyje yra vėžių“. Tai buvo užuomina į jo ir M. Pranevičiūtės tarpusavio slaptą žodį (M. Pranevičiūtei paklausus: „Ar tame upelyje yra žuvų?“, o A. K. Bersėnui atsakius: „Ne, tik vėžių“, turėdavo būti priduriama: „Na, tai gerai, eisim gaudyti“).

Ryšininkui bandant kareivius suklaidinti, LLKS štabo bunkerio šturmas jau buvo prasi-dėjęs. A. K. Bersėnas buvo nuvestas prie bunkerio, kur kitapus upelio pamatė gulintį negyvą, kulkų į nugarą suvarpytą A. Meškauską. Prie bunkerio, griežtai įsakius neliesti ginklų, A. K. Bersėnui buvo nuimti antrankiai ir liepta ištraukti žuvusių partizanų kūnus. Šalia įėjimo gulėjo susmukęs L. Grigonis su šautine žaizda kairėje smilkinio pusėje. Kiti trys – V. Kuzmickas, J. Tomkus ir partizanas Banga – gulėjo sukritę ant gyvo likusio J. Ziniaus.

Iš LLKS štabo bunkerio ištraukus žuvusių partizanų kūnus, į jo vidų atlikti apieškos sulipo MGB kareiviai. Jiems brūkštelėjus pasišviesti degtuką, įvyko sprogimas ir kilo gaisras. Kareiviai smarkiai nudegė, ir LLKS štabo bunkerio apieška buvo nutraukta. Po kelerių metų medinės bunkerio konstrukcijos buvo liepta išardyti Vladui Grigarauskui iš Padargupių kaimo.

A. K. Bersėnas, J. Zinius ir suimta šio bunkerio partizanų ryšininkė Elvyra Pliopelytė-Zita buvo tardomi įprastais sovietiniais metodais taikant fizinio poveikio priemonės ir šantažą. Praėjus penkiems mėnesiams po LLKS štabo bunkerio sunaikinimo, 1950 m. gruodžio 26 d. teismo nuosprendžiu visi jie buvo nuteisti 25 metus lagerio.

ARCHEOLOGINIŲ TYRIMŲ DUOMENYS

LLKS štabo bunkeris buvo įrengtas molingoje kalvelėje dviejų bevardžių upelių santakoje. Bunkeriu parinkta vakarinė, tolygiai aukštėjanti kalvelės dalis. Prieš pradėdant archeologinius tyrimus bunkerio vietoje buvo matyti netaisyklinga apie 3 × 4 m dydžio ir 1,5 m gylio duobė. Saugumo dėlei bunkerio aplinką patikrino Lietuvos kariuomenės Juozo Vitkaus inžinerijos bataliono Išminavimo kuopos Išminavimo būrio standartinių sprogmenų neutralizavimo grupė. Buvo ištirtas vienas 4 × 4 m plotas (su išpjovomis – 17,9 m²), išžvalgyta apie 750 m² teritorija. Archeologinių tyrimų metu aptikti radiniai perduoti Raseinių krašto istorijos muziejui, dalis jų restauruojama Vilniaus Prano Gudyno restauravimo centre.

Aptiktos medinės konstrukcijos leidžia atkurti LLKS štabo bunkerį buvus 2 × 3 m dydžio ir 1,5 m aukščio. Nustatytas bunkerio aukštis prieštarauja ryšininko A. K. Bersėno prisiminimams, kad partizanai šioje slėptu-



Atidengtų bunkerio konstrukcijų fragmentas

vėje galėję vaikščioti stacionomis. Bunkerio kampuose ir ilgesniojoje sienos dalyje išlaikant 70 cm tarpus buvo įkalti 14–18 cm skersmens ažuoliniai kuoliukai. Išorinėje pusėje (vidinėje – tik šiaurinė siena) jie buvo apkalti 12–16 cm pločio horizontaliai orientuotomis eglinėmis sieninėmis lentomis. Grindys taip pat buvo eglinės, tačiau jos buvo išlikusios tik rytinėje bunkerio dalyje. Susidariusį grindų aukščio skirtumą kompensavo žemiausioje dalyje išklotos apie 17×17 cm dydžio niveliacinės lentelės.

Ant bunkerio grindų aptiktas smarkiai apnykęs 70×40 cm dydžio dangtis. Jis turėjo būti įrengtas pietrytiniame slėptuvės kampe ir atsiverti į šiaurinę pusę. Pasak A. K. Bersėno, dangtis buvo piltuvo formos, iš išorės jį maskavo didžiųjų skruzdžių skruzdėlynas. Tikėtina, kad bunkerio dangtį iš vidaus pri laikė po nukritusia lubų konstrukcija rastas

išilgai grindų gulėjęs 1,75 m ilgio vamzdis vienu užlenktu galu. Bunkeris buvo užpildas 40 cm storio žemių sluoksniu; atsarginio išėjimo neturėjo.

LLKS štabo bunkerio šiaurės vakarų kampe, tarp anuomet ten augusios eglės šaknų (tyrimų metu šią vietą žymėjo išlikęs kelmas), nustatyta partizanų įrengto vėdinimo kanalo vieta. A. K. Bersėno spėjimu, vandens pertekliui pašalinti bunkeryje turėjusi būti iškasta drenažo sistema. Tačiau jokių drenažo įrenginio žymių neaptikta.

Archeologinių tyrimų duomenys patvirtino ryšininko pasakojimą, kad, MGB kareiviams įlipus į bunkerį ir įžiebus degtuką, įvyko sprogimas ir kilo gaisras. Mat kovodami su pelėsiu, LLKS štabo bunkerio sienas partizanai nuolat apšlakstydavo žibalu. Tikėtina, kad šturmo metu kareiviai ar atsišaudantys partizanai pataikė į žibalo

bakelį ir jį peršovė. Aptikta tai patvirtinančių duomenų – įvairiose vietose ant bunkerio grindų mėtėsi apdegusio ir į daug dalių suskilusio žibalo bakelio fragmentai. Labiausiai apdegęs plotas buvo ties bunkerio anga, degėsiais nuklotas visas grindų plotas ir sienų konstrukcijos, apdegę ir apanglėję ant grindų aptikti radiniai.

LLKS štabo bunkerio archeologinių tyrimų metu aptikti 1059 radiniai. Daugiausia rasta šaudmenų: daugiau nei 250 šovinių tūmelių ir daugiau nei 100 kulkų. Į šiaurės vakarus nuo bunkerio, kitame bevardžio upelio krante, rasta nesprogusi rusiška rankinė granata RG-42, o bunkeryje ir jo aplinkoje – ne mažiau kaip 15 rusiškų ir vokiškų „Eierhandgranate-39“ tipo granatų dalių. Šie radiniai liudija aktyvų MGB kariuomenės puolimą ir ne taip jau dažnai pasitaikydavusį įnirtingą bunkeryje užklyptų partizanų priešinimąsi.

Per bunkerio šturmą kilus gaisrui, MGB kareiviai staigiai nutraukė apiešką, todėl nesurinko visų partizanų turėtų ginklų. Ant grindų buvo aptiktas išardytas ir šturmo metu tikrai nenaudotas karabinas „Mauser K-98“. Šiam ginklui trūko buožės, spynos, diržo ir apsodo su jam priklausančiomis detalėmis. Šalia karabino rasta jo mova ir grandinėle vamzdžiui valyti. Kiek arčiau angos gulėjo revolveris „Nagant“, pagamintas Sovietų Sąjungos Iževsko ginklų gamykloje 1944 m. Revolveris buvo užtaisytas 7 šoviniais, kurių vienas gaisro metu pakilus temperatūrai buvo detonavęs. Šalia revolverio gulėjo automato SVT-40 (38) durtuvas, kurio vienoje plastikinės kriaunos pusėje buvo išgraviruotas žodis „Aras“. Tai vienas iš kelių A. Meškausko slapyvardžių, todėl galima manyti, kad šis ginklas jam ir priklausė.

Priešininkams priskiriami trys 1,3 m ilgio smagai (vieno smagaly s užlenktas), rasti šalia eglės kelmo, į rytus nuo LLKS štabo

bunkerio. Šie įrankiai paprastai buvo naudojami bunkerio vietai nustatyti, dangčiui atverti ar mirusiųjų kūnams išvilkti. Kiek trumpesnis, 45 cm ilgio, strypelis rastas ties bunkerio anga. Tikėtina, kad, prieš mesdami granatas, kareiviai šiuo strypeliu buvo pažymėję bunkerio dangčio vietą kaip taikinį.

Archeologinių tyrimų metu aptikta daug LLKS štabo bunkeryje apsistojusių partizanų buities reikmenų. Tai 7 geležinės ir aliumininės šakutės, 6 įvairios talpos buteliukai, 4 stiklinės, 4 dantų pastos ar skutimosi kremo tūtelės ir jų dalys, 3 šaukštai, 3 dubenėliai, 3 žiesti glazūruoti puodukai, 1 žiesta ornamentuota puodynė, 2 karabino segikliai, 2 sulankstomieji peiliukai, peilio rankena, lėkštė, viryklės maistui gaminti ar pasišildyti rinkė, žibalinė lempa, piltuvėlis, veidrodėlis, lagamino spynelė, rašalinė, siūlų ritinėlis ir kt.

Atskira LLKS štabo bunkerio radinių dalis – partizanų aprangos detalės. Tai 7 įvairių dirželių sagtys, 4 plastikinės sagos, 2 pentinai, 2 kelnų sagtys, 2 užtrauktukai ar jų fragmentai. Taip pat rasta uniformos detalių: 23 žalvarinės sagos su vyčio simboliu ir Lietuvos kariuomenės uniformos atlapo ženkliukas – Gedimino stulpai. Ryšininko A. K. Bersėno žodžiais, uniformas turėjo (nors ne visada jas vilkėjo) visi LLKS štabo bunkeryje buvę partizanai.

Tiriant rastos penkios SSRS 1946–1948 m. apyvartoje buvusios 3, 10, 15 ir 20 kapeikų nominalo monetos. Taip pat paminėtini 2 medaliukai su Šiluvos Švč. Mergelės Marijos su Kūdikiu ir Nekaltojo Prasidėjimo Švč Mergelės Marijos su Malonių spinduliais atvaizdais (nustatė numizmatė Regina Ablėnienė). Dar viename medaliuke galima įžiūrėti Švč. Mergelės Marijos atvaizdą, bet dirbinys stipriai apdegęs, ir nerestauravus jo tiksliau apibūdinti neįmanoma. Pastarieji du medaliukai buvo apvaliame indelyje (ar tiesiog dangtelyje).

Kaip sakytą, 1950 m. pavasarį L. Grigonis smarkiai sirgo plaučių uždegimu. Aptikta šį faktą patvirtinančių radinių: keraminių ir stiklinių vaistų indelių, jodo buteliukas, 11 vaistų ampulių. Viena ampulė likusi nepanaudota, pilna juodos spalvos skysčio. Remiantis A. K. Bersėnu, L. Grigoniui buvo leidžiamas penicilinas, vaistų jam parūpino ryšininkė M. Pranevičiūtė.



Tyrimų metu aptikta nepanaudota vaistų ampulė

Bunkeryje apsistojusiam J. Ziniui aukščiau alkūnės buvo sunkiai sužeista dešinė ranka. Atliekant tyrimus aptiktas nedidelės taisyklingo stačiakampio formos medvilninio audinio skiauteles reikėtų laikyti tvarsliava šio partizano rankai perrišti.

Tyrimų metu rasta su LLKS štabo bunkerio įrengimu susijusių daiktų: pjūklas, plaktuko galvutė, beveik 350 vinių. Kiek neįprastas radinys – trys S raidės formos kapoklės, kuriomis greičiausiai buvo smulkinami iškasto molio grumstai. A. K. Bersėnas prisimena, kad žemė, atsiradusi kasant bunkerį, buvo išbarstyta šalia tekančių upelių vandenyje.

Nemažai partizanų daiktų aptikta už 4 m į šiaurę nuo bunkerio. Po eglės kelmu vos kelių centimetrų gylyje rastas tvarkingai padėtas dubenėlis, 2 šaukštai, 2 šakutės, buteliukas, vaistų indelis, diržo sagtis, kastuvo plokštė, vyris, žibalinės lempos ropė, galvaninis

elementas ir keli žibalo bakelio fragmentai. Iš A. K. Bersėno pasakojimo paaiškėjo, kad siekdamas rasti ginklų 1989 m. LLKS štabo bunkerį bandė kasinėti A. Meškauskas brolis Lionginas Meškauskas. Šiuos savavališkus kasinėjimus buvo įsakyta nutraukti, todėl aptikti radiniai buvo užkasti po netoli bunkerio augusios eglės kelmui. Kartu su šiais daiktais paslėpta L. Meškausko naudoto sulūžusio kastuvo plokštė. Turint galvoje, kad šiaurės rytinės bunkerio dalies stratigrafija buvo suardyta ir be medinių konstrukcijų, galima pagrįstai manyti, kad L. Meškauskas kasinėjo šioje vietoje.

Ant LLKS štabo bunkerio grindų rasti du nedideli žmogaus kaukolės skliauto fragmentai. Prof. Rimantui Jankauskui ir teismo medicinos ekspertei Ramunei Sietienei atlikus šių kaulų fragmentų ir Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) saugomos bunkeryje žuvusių partizanų nuotraukos¹ analizę, nustatyta, kad tai – dviejų partizanų momenkaulių fragmentai. Po didelio galingumo šūvio jie iškrito iš kaukolės ties kulkos išėjimo anga atsiradus lūžiams. Nors šių kauliukų susieti su nuotraukoje matomais partizanais neįmanoma (gali būti, kad nuotrauka retušuota), tačiau versija, kad du partizanai nusižudė ginklų nukreipdami sau į dešinį smilkinį, išlieka labai tikėtina.

LLKS ŠTABO BUNKERIO ŠTURMO EIGOS ATKŪRIMAS

Štabo seržantui Ernestui Kuckailiui atlikus LLKS štabo bunkeryje ir jo aplinkoje rastų šovinių tūtelį ir kulkų bei rankinių granatų fragmentų analizę ir šiuos duomenis susiejus su ryšininko A. K. Bersėno prisiminimais, buvo atkurta bunkerio šturmo eiga.

Kaip minėta, MGB kareiviams vedant suimtą A. K. Bersėną prie LLKS štabo bunkerio, jo šturmas jau buvo prasidėjęs. Ryši-

ninkas prisimena sprogimą, kurį patvirtina rasti dviejų rusiškų rankinių granatų RG-42 fragmentai: žiedeliai, svirtelės ir kt. Tuo pat metu iš šiaurinės pusės du ar trys kareiviai į bunkerį paleido po kelis šūvius – tai patvirtina aptiktos šovinių tūtelių sankaupos. Įvykiams pakrypus tokia linkme, partizanai nusprendė pabandyti išsiveržti iš bunkerio. A. Meškauskas metė dvi vokiškas „Eierhand-granate-39“ granatas ir pasinaudodamas šia akimirka išlipo iš bunkerio, tačiau, nubėgęs apie 18 m, buvo pašautas į nugarą. Vertinant šiandienos požiūriu, partizanas turėjo nedidelę galimybę pabėgti, tačiau, nusileidęs kalvelės šlaitu žemyn, jis vėl pakilo aukštyr ir tapo lengvu taikiniu, nes atsidūrė kareivių akių lygyje. Antras iš slėptuvės bandė išbėgti L. Grigonis, bet bunkerio anga jau buvo visiškai kontroliuojama priešų. Nukautas partizanas sukniubo ties anga ir ją užstojo. Didelės šovinių tūtelių sankaupos į rytus ir pietryčius nuo bunkerio rodo, kad MGB kareiviai smarkiai apšaudė bunkerį iš 1,5–2 m atstumo.

LLKS štabo bunkerio viduje likę keturi gyvi partizanai aktyviai atsišaudė. Suradus visas ant grindų gulėjusias šovinių tūteles ir kulkas, nustatyta, kad partizanai iššovė mažiausiai 30 šūvių. Ištyrus šiuos radinius paaiškėjo, kad buvo paleista mažiausiai 18 šūvių iš pistoleto-kulkosvaidžio PPŠ ir 10 – iš dešimtšūvio SVT-40 (38) bei po vieną šūvį iš pistoleto „Walther P-38“ ir „Mauser C-96“. Visus šiuos ginklus galima atpažinti po bunkerio šturmo surinktų ginklų nuotraukoje².

Štabo seržantui E. Kuckailiui ištyrus visas LLKS štabo bunkeryje rastas šovinių tūteles ir kulkas, buvo nustatyti paskutinių šūvių, nukreiptų į save, komponentai. Tai vokiška kulka, išlėkusi iš 9 mm kalibro pistoleto „Walther P-38“, ir tūtelė, likusi iššovus kulka iš 7,63 × 25 mm kalibro pistoleto „Mauser C-96“. Pastaroji pagaminta Vokietijoje, „Gustav Genschow & Co.“ gamykloje.



Paskutinių partizanų šūvių komponentai: 1) 9 mm kalibro pistoleto „Walther P-38“ kulka; 2) 7,63 × 25 mm kalibro pistoleto „Mauser C-96“ šovinio tūtelė

Jau minėta, kad ant bunkerio grindų buvo rasti du, manoma, nusišovusių partizanų kaukolių fragmentai. Kaip žinome, A. Meškauskas žuvo išbėgęs iš bunkerio kitoje upelio pusėje, L. Grigonis MGB kareivių buvo nukautas lipdamas iš bunkerio, o J. Zinius vienintelis šturmo metu liko gyvas. Taigi aptikti dviejų sau gyvybę atėmusių partizanų kaukolės skliauto fragmentai ir savižudybę liudijantys paskutinių šūvių komponentai priklauso dviem iš trijų LLKS štabo bunkeryje žuvusių partizanų: V. Kuzmickui, J. Tomkui ar partizanui Bangai.

IŠVADOS

LLKS štabo bunkerio tyrimai atskleidė iki šiol visiškai nepanaudotas archeologijos mokslo galimybes. Vykdam tyrimus archeologiniai duomenys buvo lyginami su LYA saugomos bylos informacija ir išlikusio gyvo partizanų ryšininko prisiminimais. Gauti rezultatai vieni kitus papildė, bet neretai ir vieni kitiems prieštarauja bei leidžia daryti išvadą, kad vien archyvinių duomenų ir partizanų ar jų ryšininkų prisiminimų pokario kovų tyrimuose ištis nepakanka. Archeologiniai duomenys tapo dar vienu

ginkluotojo pasipriešinimo tyrimų šaltiniu. Lyginant įvairius šaltinius, tyrimų vertė tik padidėja.

Pokario kovų tyrimų sėkmė – ne vien archeologų rankose. Atliekant čia aprašytus LLKS štabo bunkerio tyrimus prioritetai buvo teikiami kompleksiniam ir tarpdisciplininiam bendradarbiavimui, kurį nusako ekspedicijoje ir jai pasibaigus surinktus duomenis analizuojant dalyvavusių istorikų, ginkluotės ir karo strategijos, teismo medicinos ekspertų, antropologų, numizmatų, dokumentinių filmų kūrėjų ir kitų sričių specialistų bendras darbas.

Tyrimas atskleidė ginkluotojo pasipriešinimo įamžinimo sampratoje esant daug paveldosaugos problemų. Vienas iš įvairių

entuziastų ir patriotų praktikuojamų atminimo vietų įamžinimo būdų yra autentiškoje vietoje atstatomi partizanų bunkeriai. Nors ši veikla turi patį kilniausią tikslą, tačiau, neatlikus archeologinių tyrimų, surinkti duomenys nėra užfiksuojami ataskaitos, kaip dar vieno nepakeičiamo pokario kovų šaltinio, ar publikacijos puslapiuose. Savavališkas ginkluotojo pasipriešinimo paveldo vietų kasinėjimas skurdina pokario kovų tyrimų vertę ir sampratą ir visiems laikams atima galimybę pasinaudoti šiais duomenimis. Išsamius archeologinius tyrimus būtina atlikti kiekvieną kartą vykdant partizanų bunkerių ir žeminių atstatymo ar kitus jų atkasimo darbus.

Nuorodos

¹ Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K-1, ap. 58, b. 25548/3, l. 273.

² Ibid.

Lvove atidarytas memorialinis muziejus

Jeigu kada nors vyksite į Ukrainą ir turėsite galimybę apsilankyti Lvove bei norėsite susipažinti su skaudžiausiais šios šalies istorijos puslapiais, būtinai apžiūrėkite okupacinių režimų aukų memorialinį muziejų „Lonckio kalėjimą“.

2011 m. vasario 23 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) Genocido aukų muziejuje vyko renginys, kuriame Ukrainos išsivadavimo judėjimo tyrimo centro direktorius ir memorialinio muziejaus „Lonckio kalėjimas“ vadovas Ruslanas Zabilyj Lietuvos klausytojams pristatė naują okupacinių reži-

mų aukoms atminti skirtą muziejų Lvove. Renginyje dalyvavo Lietuvos Respublikos Seimo Pasipriešinimo okupaciniams režimams dalyvių ir nuo okupacijų nukentėjusių asmenų teisių ir reikalų komisijos pirmininkas Arimantas Dumčius, Nepriklausomybės Akto signataras prof. Bronislovas Genzelis, LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, kiti garbūs svečiai. Atsakydamas į renginio dalyvių klausimus, R. Zabilyj informavo apie Ukrainoje pasikeitusią politinę padėtį, tautos atminties ignoravimą ir istorikų, tiriančių XX a. istoriją, persekiojimą.



Renginio akimirka. Kalba „Lonckio kalėjimo“ memorialinio muziejaus vadovas Ruslanas Zabilyj; dešinėje – Genocido aukų muziejaus vadovas Eugenijus Peikštenis

Šio kalėjimo pastatui S. Banderos gatvėje – jau 117 metų. Beveik 100 metų įvairūs okupaciniai režimai (lenkų, vokiečių ir rusų) naudojo šį pastatą kaip kalėjimą, jame buvo įsikūrusios visų šių režimų represinių struktūrų administracijos būstinės.

Pirmieji šį neorenesansinį XIX a. pastatą kalėjimui pritaikė lenkų okupantai (1919–1939 m.). 1919–1923 m. buvo pastatytas priestatas, vadinamasis trečiasis kalėjimo korpusas. Be kalėjimo, čia įsikūrė ir lenkų policija, 2-asis lenkų kontržvalgybos skyrius, Lenkijos valstybinės policijos vyriausioji komendantūra ir saugumas. Visos šios struktūros persekiojo ukrainiečių patriotus, ypač OUN (Ukrainos nacionalistų organizacijos) aktyvistus, kovojančius už Ukrainos nepriklausomybę.

Tuo metu OUN vykdė diversijas prieš lenkų okupacinę valdžią, degino lenkų kolonistų valdas, žudydavo atskirus aktyvesnius okupacinės valdžios pareigūnus. Už laisvę kovojančių ukrainiečių areštų daugėjo, ir trečiojo dešimtmečio viduryje jau nebebuvo kur laikyti politinių kalinių, kurių dauguma priklausė OUN. Istorikai apskaičiavo, kad 1935 m. Lvovo kalėjimų kameros buvo perpildytos 108–128 proc. nuo vietų kiekio, o 1937 m. šis skaičius išaugo iki 138–150 proc. Lenkų okupacijos metais Vakarų Ukrainoje buvo represuota 1 220 000 žmonių.

1939 m. Vakarų Ukrainą okupavo Sovietų Sąjunga. Lonckio kalėjimo komplekse iškart buvo dislokuota Lvovo srities NKVD valdyba ir įkurta NKVD Lvovo kalėjimų valdyba.

Pirmosios sovietų okupacijos metu (1939–1941 m.) NKVD Lvoje įkūrė net tris kalėjimus: minėtą Lonckio kalėjimą S. Banderos g. Nr. 1, Zamarstinovo kalėjimą to paties pavadinimo gatvėje ir kalėjimą Gorodockojės gatvėje.

1940 m. OUN veikla vėl sustiprėjo, pagrindinis organizacijos tikslas nuo lenkų okupacijos laikų išliko nepakitęs – Ukrainos

nepriklausomybė. Per šį laikotarpį buvo sušaudyta ir sukišta į kalėjimus apie 35 tūkst. vien OUN organizacijos narių. Ir vėl Lvovo kalėjimai buvo perpildyti. Antai 1941 m. birželio 10 d. Lonckio kalėjime oficialiai buvo 1500 kalinimo vietų, o jame kalėjo 3638 žmonės.

SSRS valstybės saugumo komisaro Vsevolodo Merkulovo 1941 m. birželio 23 d. įsakymu visi suimtieji buvo suskirstyti į dvi grupes: pirmai priklausė tie, kuriuos galima evakuoti (t. y. vežti į Sibiro platybes), o antrai – tie, kuriuos būtina sušaudyti vietoje. Vos per vieną savaitę – 1941 m. birželio 22–28 d. – NKVD Lvoje sušaudė 4000 politinių kalinių (vien tik Lonckio kalėjime – 1681 žmogų), priskirtų antrai grupei. Tomis dienomis visoje Vakarų Ukrainoje buvo sušaudyta apie 22 000 žmonių.

1941 m. birželio 30 d. į Lvovą įžengė Vokietijos kariuomenė – pradėtas kurti naujosios okupacinės valdžios represinių struktūrų ir valdymo aparatas. Lonckio kalėjimo ir buvusios NKVD valdybos patalpose vėl įsikūrė nauji šeimininkai – šįkart gestapas.

Lvoje pirmieji represijas patyrė žydų tautybės gyventojai. Tačiau ir ukrainiečiai nebuvo palikti ramybėje, juolab kad vokiečių kariuomenės įžengimo į Lvovą dieną šiame mieste buvo paskelbtas Ukrainos nepriklausomybės atkūrimo aktas. Vokiečiai suėmė OUN lyderį Stepaną Banderą ir daugelį Nacionalinio komiteto narių.

Sovietų Sąjungai dar kartą okupavus Ukrainą, Lvovo Lonckio kalėjimas vėl buvo pritaikytas represinio NKVD aparato reikmėms. Šiek tiek pasikeitė tik kalėjimo kontingentas – dabar čia kalėjo kautynėse suimti OUN–UPA (Ukrainos sukilėlių armijos) partizanai, jų šeimų nariai, ryšininkai ir rėmėjai. Paskelbus NKVD tardymų ir vadinamųjų trejetų nuosprendžius, jie buvo vežami į tremtį ar Sibiro lagerius.



Lonckio kalėjimo pastatas



Muziejaus ekspozicijos fragmentas

1944 m. pavasarį vien tik Lvoje kovai su partizaniniu judėjimu buvo dislokuotos keturios NKVD brigados ir vienas NKVD kavalerijos pulkas. Represijų mėsmalė vėl veikė visu pajėgumu.

Šeštajame dešimtmetyje Lonckio kalėjime buvo įrengtas centrinis šildymas, nauja signalizacijos sistema, atsirado metalinės lovos. 1960–1970 m. čia daugiausia kalėjo ukrainiečių inteligentai ir disidentai.

Net 1985 m. Sovietų Sąjungoje prasidėjus gorbačiovinei pertvarkai represijos tęsėsi – politiniai kaliniai pradėti išlaisvinti tik 1987 m. 1991 m. balandžio 17 d. Ukrainos Aukščiausioji Rada priėmė Politinių represijų aukų rehabilitavimo įstatymą. Paskelbus Ukrainos nepriklausomybę KGB buvo panaikintas.

Šiandien Lvove, S. Banderos g. Nr. 1, įsikūręs miesto milicijos skyrius ir Ukrainos saugumo tarnyba su savo archyvu. Kalėjimo patalpos pagal ankstesnę paskirtį nebenaudojamos – kaip minėta, čia veikia memorialinis muziejus, kurio ekspozicijose rasite išsamų pasakojimą apie sudėtingą ir kupiną netekčių Ukrainos istorijos laikotarpį.

Ukrainą laisva šalimi šiandien galima laikyti tik su išlygomis. 2010 m. rugsėjo 8 d. šios šalies saugumo tarnybos darbuotojai Kijeve sulaukė minėto muziejaus vadovą R. Zabilyj ir jį keturiolika valandų tardė. Saugumiečius domino išsivadavimo judėjimo istorijos tyrimų, ryšių su Ukrainos ir užsienio isto-

rikais klausimai. Buvo paimtas R. Zabilyj nešiojamasis kompiuteris ir kompiuterinės laikmenos. Rugsėjo 14 d. „Lonckio kalėjimo“ muziejuje atlikta krata, paimti dviejų darbuotojų nešiojamieji kompiuteriai ir standusis diskas su pasipriešinimo judėjimo dalyvių atsiminimais. Ukrainos saugumo tarnyba iškėlė baudžiamąją bylą dėl rengimosi išduoti valstybės paslaptį, neva galėjusią būti Ukrainos saugumo tarnybos archyve saugomuose istoriniuose dokumentuose, su kuriais dirbo daugelis Ukrainos istorikų. 2011 m. vasario 16 d. Ukrainos saugumo tarnybos tardytojas iškvietė R. Zabilyj į apklausą kaip baudžiamosios bylos liudytoją. Jam buvo pateikti tie patys klausimai: ryšiai su istorikais, muziejaus veikla ir iš kur buvo gauti interneto svetainėje www.kgbdocuments.eu skelbiami NKVD veiklos XX a. ketvirtajame–penktajame dešimtmetyje dokumentai.

Ričardas Čekutis

LGGRTC darbuotojų išvyka į Lenkiją, Vokietiją ir Olandiją

2011 m. balandžio mėn. grupė Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) darbuotojų – Genocido aukų muziejaus vadovas Eugenijus Peikštenis, dailininkė Aistė Tarabildienė, Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso vyresn. specialistas Remigijus Černius ir šių eilučių autorė Genocido aukų muziejaus Istorijos skyriaus vedėja Vilma Juozevičiūtė – vyko į komandiruotę užsienyje. Pagrindinis kelionės tikslas buvo nuvežti eksponuoti skirtą Genocido aukų muziejaus kilnojamąją parodą „Smurto kronika: Lietuva 1939–1941 metais“ į Šteinfurto apskrities administraciją (Vokietija). Taip pat ketinome aplankyti bent kelis panašios tematikos muziejus užsienyje, kad būtų pasisemta patirties ir idėjų kuriant naujas ekspozicijas Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse ir Genocido aukų muziejuje.

Iš Vilniaus išvykome balandžio 16 d. Pervaziavę visą Lenkiją, vakarop pasiekėme Vokietijos miestą Potsdamą. Šiek tiek pavaikščioję po Olandų kvartalą, nakvynei apsistojoje „Mercure“ viešbutyje, pro kurio langus vėrėsi nuostabi miesto panorama. Reikėtų paminėti, kad Lietuvoje palikome dar snaudžiančią gamtą, o Vokietijoje mus pasitiko gaivus pavasaris: besiskleidžiantys medžių lapai, žydintys krūmai ir gėlės. Negalėjome atsisgrožėti pavasariškais Potsdamo vaizdais.

Balandžio 17 d. rytą išvykome apžiūrėti Cecilienhofo rūmų, kuriuose 1945 m. vyko Potsdamo konferencija. Susipažinome su ekspozicija ir pafotografavome rūmų interjerą, ypač atkreipdami dėmesį į kambarį, kuriame buvo pasirašyti garsieji Potsdamo

konferencijos dokumentai, lėmę, kad Lietuva ir kitos Rytų Europos šalys buvo paliktos Sovietų Sąjungos įtakos zonoje. Tuo mūsų pažintis su Potsdamu ir jo įžymybėmis baigėsi, nes skubėjome į Berlyną, kur ketinome aplankyti kitus muziejus.

Berlyne pirmiausia nuvykome į Karlo Liebknechto gatvėje įsikūrusį VDR (vok. DDR) muziejų. Jis mus ypač domino tuo, kad supažindina su Rytų Vokietijos buitimi ir gyvenimo būdu socialistinio režimo laikais ir tuo yra panašus į Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse planuojamą rengti ekspoziciją „Projektas – homo sovieticus“. Gausiai lankomas, šiuolaikiškai įrengtas ir interaktyvus muziejus mums padarė neišdildomą įspūdį. Kai kuriomis šio muziejaus kūrėjų idėjomis būtų galima pasinaudoti ir rengiant ekspoziciją Tuskulėnuose. Tačiau tenka pripažinti, kad jame sukaupta labai daug daiktinių eksponatų ir kitos vaizdinės medžiagos, kuo mes pasigirti kol kas negalime. Privačiomis lėšomis įsteigtas ir išlaikomas muziejus Berlyno centre buvo atidarytas 2006 m. Jau po metų jis tapo vienu lankomiausių muziejų ir 2008 m. buvo pristatytas Europos metų muziejaus apdovanojimui. Kad muziejus gausiai lankomas, galėjome įsitikinti ir patys – norint į jį patekti, teko pastovėti netrumpoje eilėje.

Kitas lankytinas Berlyno objektas buvo 2001 m. atidarytas Žydų muziejus. Jo naujas priestatas pasižymi be galo savita architektūra – tai keistas betono zigzagų ir tunelių statinys su neįprastos formos ir dydžio langais. Didelėse erdvėse išdėstytos specialiai šiam muziejui sukurtos vitrinos, standai, kita eksponavimo įranga. Ypač daug įvairių



VDR muziejuje lankytojų netrūksta



Žydų muziejuje stabtelėjome prie interaktyvaus žemėlapio

monitorių, garso ir vaizdo demonstravimo aparatūros. Iš jų išsiskyrė niekur daugiau nematytas oro virpesiams (pūtimui) jautrus monitorius. Sudomino mus ir virtualus fotografijų albumas, interaktyvus žemėlapis, kiti originalūs medžiagos pateikimo sprendimai.

Susipažinę su dviem Berlyno muziejais išskubėjome į Šteinfurtą, kurį pasiekėme vėlyvą tos pačios dienos vakarą.

Balandžio 18 d. rytą mūsų laukė iš anksto suplanuotas susitikimas Šteinfurto apskrities administracijoje. Mus priėmė Pagrindinės ir

personalo tarnybos vadovas Ulrichas Olettis ir šios tarnybos atstovė partnerystės klausimams Anne Frie. Šeimininkai papasakojo apie ilgametę Šteinfurto apskrities partnerystę su įvairiais Lietuvos miestais ir regionais, o mes supažindinome juos su LGGRTC veikla, Genocido aukų muziejaus rengiamomis parodomis ir aptarėme galimybes toliau bendradarbiauti. Apsikeitus dovanomis ir perdavus eksponuoti atvežtą parodą, sveitingi šeimininkai pasiūlė apžiūrėti apskrities iniciatyva restauruotą buv. Gravenhorsto

vienuolyną Hiorstelyje. Į šį objektą mus palydėjo Šteinfurto administracijoje dirbanti lietuvė Vaida. Restauruotame vienuolyne įkurtuose kultūros rūmuose nuolat rengiamos parodos, įvairūs meno projektai. Buvo įdomu susipažinti su vienuolyno komplekso architektūra ir pamatyti, kaip istorinė erdvė pritaikyta eksponuoti šiuolaikinio meno formoms. Grįžę iš Hiorstelio, apžiūrėjome Šteinfurto miestelio centrą, pasigrožėjome pilimi ir greta jos esančiu parku. Taip pažindinantis su Šteinfurtu prabėgo visa diena.



Susitikimas Šteinfurto apskrities administracijoje

Ankstų balandžio 19 d. rytą išvykome į Amsterdamą (Olandija). Jame ketinome apžiūrėti Olandų pasipriešinimo muziejų. Šis muziejus taip pat palyginti naujas, jo ekspozicijos rytinėje Amsterdamo dalyje, Plancijaus pastate, atidarytos tik 2000 m. Jose, kaip ir anksčiau matytuose muziejuose, netrūksta interaktyvių elementų, vaizdo ir garso medžiagos. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad ekspozicijos įrengtos ne vienu metu: ekspozicija, pasakojanti apie kasdienį gyvenimą vokiečių okupacijos metais, žydų per-

sekiojimą ir olandų pasipriešinimą įrengta anksčiau nei ekspozicija, supažindinanti su padėtimi Nyderlandų kolonijose Ost Indijoje, – pastarosios dizainas šiek tiek modernesnis. Apžiūrėjome ir apsilankymo metu keičiamųjų parodų salėje veikusią neįprastą parodą apie meilę karo metais. Kadangi lankėmės paprastą darbo dieną, ekspozicijose matėme daug vaikų su užduočių segtuvais. Pabendravę su darbuotoju sužinojome, kad muziejus nuo pat įkūrimo daug dėmesio skiria edukacijai, darbui su jaunimu: pernai



Olandų pasipriešinimo muziejaus ekspozicijos fragmentas



Interaktyvios Fryderyko Chopino muziejaus ekspozicijos

jame apsilankė per 16 tūkst. moksleivių. Kolega mums dovanojo mokiniams skirtų užduočių pavyzdžių ir pasiūlė apžiūrėti edukacinių užsiėmimų patalpas.

Kadangi dar tą pačią dieną norėjome pasiekti Lenkiją, kitiems Amsterdamo muziejams, kurių Olandijos sostinėje yra

apie keturiasdešimt, laiko nebeliko. Trumpai pasigrožėję miestu išvykome atgal. Tačiau patekę į neįtikėtinas transporto spūstis planuotos nakvynės vietos – Poznanės – nepasiekėme ir nakvojome pakelėje buvusiam Šviebodzino miestelyje.

Balandžio 20 d. keliavome toliau – skubėjome į Varšuvą, kur po pietų mūsų laukė susitikimas su kolega Pavelu Rokickiu iš Lenkijos tautinės atminties instituto. Jis supažindino su savo instituto, Vytauto Didžiojo karo muziejaus ir LGGRTC rengiamos parodos apie Lietuvoje internuotus lenkų karius naujausiais maketais (paroda buvo atidaryta 2011 m. liepos 13 d. Varšuvoje, Lenkijos Seimo rūmuose). Taip pat aptarėme galimybę suaktyvinti keitimąsi kilnojamosiomis parodomis. Po susitikimo, net neužsukę į viešbutį, nuskubėjome į 2010 m. pavasarį Varšuvoje atidarytą Fryderyko Chopino muziejų. Tai vienas moderniausių Europos muziejų. Jame daugybė vaizdo ir garso projektorių, interaktyvių sistemų. Kalba pasirenkama ir monitoriai suaktyvinami muziejaus lankytojiui prilietus juos savo bilietu – specialia lustine kortele. Tačiau

mums šis muziejus buvo įdomus ne tik savo naujausiomis technologijomis, bet ir tuo, kad yra įrengtas ne naujame pastate, o istoriniuose, XVII a. statytuose Ostrogiškių rūmuose. Kadangi Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso ekspozicijos taip pat bus rengiamos restauruotuose dvaro pastatuose, rūpėjo pasižiūrėti, kaip mūsų lenkų kolegos išsprendė moderniausių audiovizualiųjų ir interaktyviųjų technologijų pritaikymo paminkliniuose pastatuose klausimą. Tai, ką pamatėme, sužavėjo ir sukėlė įvairių minčių.

Balandžio 21 d. niekur nebesustodami važiavome namo. Vilnių pasiekėme tos dienos vakare. Grįžome pavargę, bet kupini įspūdžių ir pasisėmę naujų idėjų, kurias sieksime pritaikyti savo darbe.

Vilma Juozevičiūtė

1941 m. Lietuvos gyventojų tremtis įamžinta atminimo lentomis

1941 m. birželio 14–22 d. Lietuvoje įvykdytas pirmasis masinis šalies gyventojų trėmimas į Sovietų Sąjungos gilumą. Nuo jo nukentėjo visų socialinių sluoksnių ir tautybių Lietuvos gyventojai. Tremti pradėta birželio 14 d. 3 val. ryto. Vienas svarbiausių trėmimo tikslų buvo aprūpinti Sibiro ir šiaurinės SSRS sritis nemokama darbo jėga. Jau birželio 15 d.

vakare turėjo būti surinkti visi tremtiniai, bet kadangi to padaryti nepavyko, nes kai kurios šeimos slapstėsi, kitų asmenų nerasta namie, treči trėmimo metu pabėgo, operacija užsitęsė iki birželio 18 d. Tada į Komijos ASSR, Altajaus ir Krasnojarsko kraštus bei Novosibirsko sritį buvo ištremta per 18 tūkst. žmonių.



Atminimo lentos prie Vilniaus geležinkelio stoties atidengimo ceremonija. Iš kairės: Seimo narys Vytautas Gapšys, LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjungos pirmininkas Povilas Jakučionis, AB „Lietuvos geležinkeliai“ generalinio direktoriaus pavaduotojas Albertas Šimėnas ir Vilniaus savivaldybės administracijos direktoriaus pavaduotojas Ritas Vaiginas



Atminimo lenta prie Vilniaus geležinkelio stoties

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) duomenimis, 1941 m. birželio 14–22 d. žmonės buvo vežami į tremtį iš devyniolikos didžiųjų Lietuvos geležinkelio stočių. Kai kuriose iš jų jau anksčiau buvo įrengtos atminimo lentos skaudžioms 1941 m. tremties netektims atminti. Tačiau dar yra geležinkelio stočių, kur ši tragiška data nepažymėta paminklu, kryžiumi ar paminkline lenta. Šiomet, minint šio tragiško įvykio 70-ąsias metines, LGGRTC ėmėsi iniciatyvos bent dalį tokių geležinkelio stočių įamžinti paminklinėmis atminimo lentomis. Jų projekto autorius – skulptorius Jonas Jagėla.

2011 metais 1941 m. birželio 14–22 d. tremtis buvo įamžinta atidengiant paminklines lentas penkiose geležinkelio stotyse: Anykščių (siauruko), Kėdainių, Rokiškio, Šilutės ir Rūdiškių. Paminkline lenta taip pat pažymėtas Vilniaus geležinkelio stoties pastatas.

Birželio 14 d. atidengiant atminimo lentą prie Vilniaus geležinkelio stoties pastato dalyvavo Lietuvos Respublikos Seimo nariai Vytautas Gapšys ir Kęstutis Daukšys, AB „Lietuvos geležinkeliai“ generalinio direktoriaus pavaduotojas Albertas Šimėnas, Vilniaus savivaldybės administracijos direktoriaus pavaduotojas Ritas Vaiginas, Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjungos pirmininkas Povilas Jakučionis ir LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė. Atminimo lentą pašventino Vilniaus Visų šventųjų parapijos klebonas Vytautas Rapalis.

Vilma Dubonienė

Naujos Genocido aukų muziejaus kilnojamosios parodos

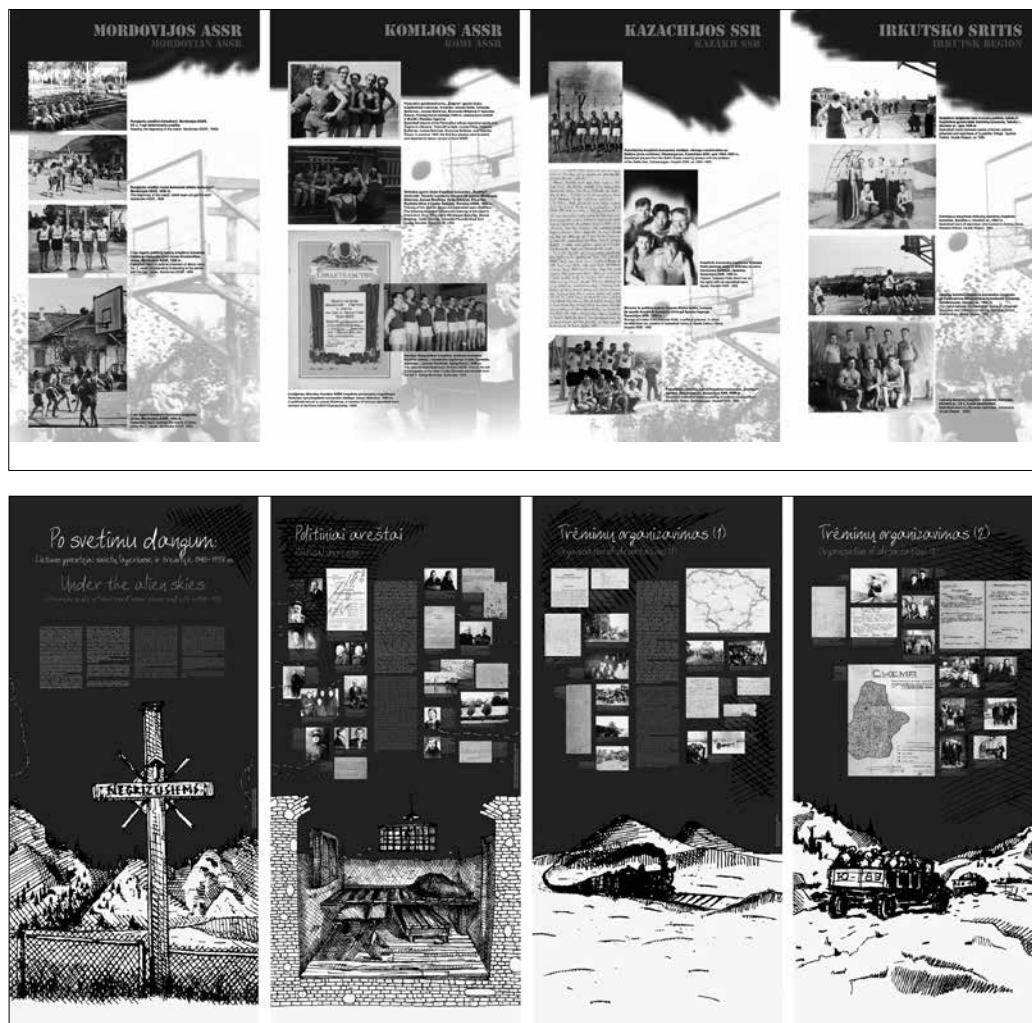
2011-aisiais, Laisvės gynimo ir didžiųjų netekčių atminimo metais, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) Genocido aukų muziejus parengė dvi naujas kilnojamasias parodas.

Pirmosios kilnojamosios parodos muziejuje pradėtos rengti dar tada, kai lankytojai tegalėjo susipažinti su pastato pusrūsyje įrengtu buvusiu KGB vidaus kalėjimu, o muziejus teturėjo vienintelę patalpą, kurioje buvo eksponuojamos kečiamosios parodos. Muziejaus darbuotojų parengtos parodos buvo sėkmingai pristatomos ne tik Lietuvoje, bet ir užsienyje. Bene populiariausia iš tokių – 2004 m. parengta paroda „Karas po karo: ginkluotasis antisovietinis pasipriešinimas Lietuvoje 1944–1953 m.“, kuri apėmė ne tik daugelį Lietuvos miestų ir miestelių, bet buvo rodoma daugiau nei dešimtyje užsienio šalių. Pastaruoju metu, kai Lietuva kartu su keliomis Rytų ir Vidurio Europos valstybėmis siekia, kad totalitariniai režimai būtų teisingai įvertinti Europos Sąjungos lygiu, iškilo būtinybė parengti parodą, pasakojančią apie sovietinio totalitarinio režimo nusikaltimus – Lietuvos gyventojų trėmimą ir kalinimą lageriuose. Mat Vakarų Europos valstybėse apie sovietinio režimo nusikaltimus iki šiol beveik nieko nežinoma, o kilnojamoji paroda galėtų padėti bent šiek tiek užpildyti tą spragą. Rengti tokią parodą paskatino ir Lietuvos žmonių lūkesčiai – buvo praėję nemažai metų nuo paskiausios muziejaus kilnojamosios parodos tremties tema. Tad 2011 m., rengiantis minėti skaudžias 1941 m. birželio ir 1951 m. spalio tremčių sukaktis, ir buvo parengta paroda

„Po svetimu dangum: Lietuvos gyventojai sovietų lageriuose ir tremtyje 1940–1958 m.“

Parodos idėja buvo brandinama porą metų, visą tą laiką rinkta medžiaga. Panaudotos nuotraukos ir dokumentai ne tik iš Genocido aukų muziejaus bei LGGRTC sukauptų rinkinių. Savo medžiaga leido pasinaudoti Lietuvos ypatingasis ir Lietuvos centrinis valstybės archyvai, Lietuvos nacionalinis, Kauno tremties ir rezistencijos, Žemaičių „Alkos“ ir Tauragės krašto muziejai, nemažai privačių asmenų. Be jų pagalbos įgyvendinti sumanymą būtų buvę kur kas sunkiau. Meninį parodos sprendimą pasiūlė UAB „Terra media“. Stenduose vyrauja grafito ir balta spalvos, išryškinančios ne tik eksponuojamos medžiagos autentiškumą, bet ir tremtinių bei politinių kalinių būties tragizmą. Kiekvieno stendo temą vaizdžiai iliustruoja stendų apačioje esantys nespaltoti piešiniai autentiškų piešinių ir fotografijų motyvais. Eksponuojami dokumentai ir nuotraukos pasakoja apie trėmimų organizavimą, politinius areštus, sunkias tremtinių ir politinių kalinių gyvenimo, buities ir darbo sąlygas. Teminiu principu parengti standai nušviečia įvairius kasdienybės aspektus – maitinimąsi, aprangą, tikėjimą, kartu išryškindami tremties ir kalinimo lageriuose skirtumus. Politinių kalinių nuotraukas, laiškus ir dokumentus paryškina stenduose pasikartojantis spygliuotos vielos motyvas.

Kai kurios nuotraukos parodos lankytojams galbūt jau bus matytos (eksponuojamos Lietuvos prezidento Aleksandro Stulginskio, partizanų vado Jono Žemaičio, 1941 m. tremtinės Dalios Grinkevičiūtės, kitų žino-



Parodos „Po svetimu dangum: Lietuvos gyventojai sovietų lageriuose ir tremtyje 1940–1958 m.“ standai

mų žmonių fotografijos), kitos – nematytos ir iki šiol niekur neeksponuotos. Tarp tokių įdomių fotografijų – slapta fotografuotos tremimo scenos, buvusioje Juknaičių parapijos bažnyčioje uždaryti tremiami žmonės, tremtinys Juozas Šakinskas, sėdintis prie pastatyto iš velėnų barako, ir kt. Kadangi paroda skirta ne vien Lietuvos, bet ir užsienio žiūrovams, visi tekstai parengti ne tik lietuvių, bet ir anglų kalba.

Paroda buvo įtraukta į valstybinę Laisvės gynimo ir didžiųjų netekčių atminimo

metų programą ir pirmą kartą visuomenei pristatyta 2011 m. birželio 21 d. Europos Parlamente vykusiame 1941 m. tremties 70-osioms metinėms skirtame vakare „Dabarties akistata su praeitimi“. Šį renginį organizavo Europos Parlamento narys Algirdas Saudargas ir Lietuvos nuolatinė atstovybė Europos Sąjungoje. Su paroda galėjo susipažinti ne tik garbūs to vakaro svečiai – Europos Parlamento Yehudi Menuhino salėje ją buvo galima apžiūrėti iki birželio 24 d. Kitamet parodą numatoma



Europos Parlamento narys prof. Vytautas Landsbergis su žmona Gražina Ručyte-Landsbergiene



Parodą Yehudi Menuhino salėje galėjo apžiūrėti visi Europos Parlamento darbuotojai ir svečiai

pristatyti Varšuvoje ir įvairiuose Lietuvos miestuose.

Antra šiemet parengta kilnojamoji paroda – „Krepšinis sovietų lageriuose ir tremtyje“. Ją atsirasti paskatino ne tik 2011-aisiais paskelbti Laisvės gynimo ir didžiųjų netekčių atminimo metai, bet ir Lietuvoje vykęs Europos vyrų krepšinio čempionatas. Genocido aukų muziejaus ir LGGRTC fonduose saugoma daug unikalių fotografijų, kuriose įamžintos sovietų lageriuose susikūrusios krepšinio komandos, varžybų akimirkos,

tačiau rengiant parodas ar ekspozicijas tremties ir lagerių tema bei kalbant apie tremtinių laisvalaikį paprastai panaudojama vos viena kita fotografija. Europos vyrų krepšinio čempionatas pasirodė tinkama proga priminti apie lageriuose žaistą krepšinį ir parodyti bent dalį sukaupytų fotografijų. Istorikų užsibrėžtus tikslus įgyvendinti padėjo Genocido aukų muziejaus dailininkė Aistė Tarabildienė.

Parodoje supažindinama, kaip XX a. šeštajame dešimtmetyje sovietų lageriuose ir tremties vietose kūrėsi lietuvių krepšinio



Paroda „Krepšinis sovietų lageriuose ir tremtyje“ Genocido aukų muziejaus vidiniame kieme



*Parodoje eksponuojamos nuotraukos
privertė nusišypsoti Algirdą Endriukaitį ir
Albiną Kentrą*

komandos. Medžiaga komponuojama geografiniu principu – atskiruose stenduose matome fotografijas iš Komijos, Mordovijos, Kazachstano, Omsko, Irkutsko ir kitų sričių. Ten, kur kiekviena diena reiškė žūtutinę kovą už išlikimą, kur kiekvienas buvo priverstas kovoti už save, krepšinis tapo vienijančiu ir pasididžiavimą keliančiu veiksmu.

Ši paroda taip pat skirta ne vien Lietuvos žiūrovams, bet ir užsienio svečiams, todėl jos tekstai pateikti lietuvių ir anglų kalbomis. Paroda atidaryta 2011 m. rugpjūčio 24 d.,

likus kelioms dienoms iki Europos vyrų krepšinio čempionato pradžios, LGGRTC Genocido aukų muziejaus vidiniame kieme. Netrukus po pristatymo Vilniuje vienas parodos egzempliorius iškeliavo į Plungę. Dar šiemet susipažinti su paroda galės ir kai kurių kitų miestų gyventojai.

Norisi tikėtis, kad naujosios Genocido aukų muziejaus parodos ras kelią pas savo žiūrovus ir bus sėkmingai eksponuojamos ne vienerius metus.

Vilma Juozevičiūtė

Renginiai Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso Konferencijų salėje

2011 m. kovo 24 d. atidaryta paroda „Ateitininkų keliu“, skirta ateitininkijos šimtmečiui. Paroda supažindina su šimto metų laikotarpiu nuo pat istorinių aplinkybių, leidusių susiformuoti ateitininkų sąjungai, iki 2010 m. Lietuvos nacionalinėje filharmonijoje vykusio jubiliejinio XVI ateitininkų kongreso. Parodos tikslas – supažindinti su sąjungos veikla svarbiausiais Lietuvos istorijos momentais.

Parodos atidarymą vedė ir ateitininkų istorinę raidą apžvelgė ateitininkė Inesa Čaikauskienė. Vilniaus universiteto doktorantas Ramūnas Labanauskas išsamiai pristatė Lietuvos tarpukario inteligentų, tarp

kurių buvo nemažai ateitininkų, vaidmenį politikoje. Ateitininkus pasveikino Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė. Renginio pabaigoje buvo rodomas dokumentinis filmas „Šimtas ateities metų“ (aut. Vytautas Damaševičius ir Juozas Matonis).

Gegužės 11 d. paskelbti KGB veiklos dokumentai. LGGRTC atidarė specialią interneto svetainę www.kgbveikla.lt, kurioje pradėti viešai skelbti originalūs direktyviniai okupacijos laikotarpio KGB padalinių, veikusių Baltijos valstybėse, dokumentai.



Parodos atidaryme pranešimą skaito Vilniaus universiteto doktorantas Ramūnas Labanauskas



KGB veiklos Lietuvoje dokumentų paviešinimas. Iš kairės: Vyriausybės kancleris Deividas Matulionis, Lietuvos Respublikos Ministras Pirmininkas Andrius Kubilius, LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, Seimo Nacionalinio saugumo ir gynybos komiteto pirmininkas dr. Arvydas Anušauskas, Seimo narė Vincė Vaidevutė Margevičienė, Politinių kalinių ir tremtinių sąjungos pirmininkas dr. Povilas Jakučionis

Renginyje dalyvavo Lietuvos Respublikos Ministras Pirmininkas Andrius Kubilius, Vyriausybės kancleris Deividas Matulionis, LGGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė, Seimo Nacionalinio saugumo ir gynybos komiteto pirmininkas dr. Arvydas Anušauskas, Seimo narė Vincė Vaidevutė Margevičienė, Politinių kalinių ir tremtinių sąjungos pirmininkas dr. Povilas Jakučionis.

Ministras Pirmininkas kartu su LGGRTC generaline direktore ir kitais svečiais pagerbė 1944–1947 m. sovietinio totalitarinio režimo nužudytų žmonių atminimą ir padėjo gėlių koplyčioje-kolumbariume.

Gegužės 14–15 d. Tuskulėnų memorialiniame komplekse pirmą kartą vyko renginys „Muziejų naktis 2011“. Jame buvo akcentuojami partizaninio karo, tremties ir netekčių istoriniai įvykiai.

Konferencijų salėje buvo atidaryta Genocido aukų muziejaus fotografijų paroda

„Ir jie mokėjo džiaugtis...“, skirta Partizanų pagerbimo, kariuomenės ir visuomenės vienybės dienai.

Renginyje visuomenė turėjo unikalią galimybę pirmą kartą apsilankyti restauruotuose XIX a. klasicizmo stiliaus Tuskulėnų dvaro rūmuose. Juose kultūrinę dvaro praeities aplinką atkūrė klasikinės muzikos koncertas, kuriame grojo pianistas Jurgis Aleknavičius.

Lankytojams buvo pasiūlytos dokumentinių filmų peržiūros, apžvalginės ekskursijos po memorialinį kompleksą, kurių metu jie galėjo aplankyti koplyčią-kolumbariumą ir pagerbti ten palaidotas 1944–1947 m. sovietinio totalitarinio režimo aukas.

„Muziejų naktyje“ visuomenė turėjo puikią progą susipažinti su projektu „Misija Sibiras '10“, pasiklausyti 2010 m. Sverdlovsko srityje vykusios ekspedicijos dalyvių Emilijos Liaukutės ir Norberto Černiausko įspūdžių.

Buvo parodytas šiemet sukurtas dokumentinis filmas „Misija Sibiras ‘10“.

Šiemet pirmą kartą vykęs renginys prano-ko visus organizatorių lūkesčius – Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse apsilankė daugiau nei 300 lankytojų. Jie ypač džiaugėsi puikiu oru ir galimybe susipažinti su kompleksu, kuris nakties paslapyje atsis-keidė visai kitomis spalvomis ir šviesomis.

Birželio 14 d., minint Laisvės gynimo ir didžiųjų netekčių, holokausto aukomis tapusių Lietuvos gyventojų atminimo metus, buvo lankoma koplyčia-kolumbariumas ir pagerbiamos sovietinio totalitarinio režimo aukos. Konferencijų salėje buvo galima apžiūrėti mokinių piešinių parodą „Piešiu istoriją“.

Rugpjūčio 23 d., minint Europos die-ną stalinizmo ir nacizmo aukoms atminti, buvo atidaryta paroda „Tuskulėnai iko-nografinėje medžiagoje“. Joje atskleista Tuskulėnų dvaro ir jo pastatų istorija įvai-riais laikotarpiais nuo pat XIX a. pradžios iki XX a. pabaigos. Fotografijose atsispin-dėjo Tuskulėnų dvaro rūmų, dvaro ofici-nos, Baltojo dvarelį (F. Valickio vilos), Šv. Teresės koplytėlės ir dvaro parko istorija bei kaita. Rengiant šią parodą buvo panau-dota unikali medžiaga iš Lietuvos valstybės istorijos ir Lietuvos ypatingojo archyvų, Lietuvos nacionalinio ir Lietuvos dailės muziejų, Lietuvos nacionalinės Martyno

Mažvydo ir Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekų, Projektavimo ir restauravimo instituto, Pilių tyrimo centro „Lietuvos pilys“ fondų bei asmeninių Fran-cyszeko Walickio ir Lucynos Antonowicz-Bauer archyvų.

Visuomenė pirmą kartą supažindinta su labai vertinga ir unikalia ikonografinė me-džiaga – planais, brėžiniais, fotografijomis ir piešiniais.

Rugsėjo 16 d. pristatytas dokumentinis filmas „Pavergtųjų sukilimas“. Jis sukurtas siekiant paminėti 1941-ųjų birželio įvykių 70-metį. Filme atsispindi tragiški sukilėlių likimai, jų siekis išsaugoti svarbiausius ša-lies ūkio ir strateginius objektus bei viltis atkurti Lietuvos nepriklausomybę. Filmas sukurtas remiantis 1941 m. Birželio suki-limo dalyvių ir liudininkų pasakojimais, istorikų komentarais ir vertinimais, auten-tiška archyvine medžiaga ir istorinių įvykių rekonstrukcijomis.

Filmo pristatyme dalyvavo jo scenari-jaus autorius ir režisierius Algis Kuzmickas, filmo konsultantas istorikas doc. dr. Sigitas Jegelevičius, viešosios įstaigos „E2K“ direk-torė Agnė Zalanskaitė. Gausiai susirinkusius žiūrovus jie supažindino su filmo kūrybiniu procesu ir medžiagos rinkimu.

Tomas Kazulėnas

Rugsėję Tuskulėnuose – tarptautinių programų renginių gausa

Kasmet Lietuvoje rugsėjo mėnesio kultūrinių renginių gausoje išsiskiria jau tradicija tampantys Europos žydų kultūros dienos ir Europos paveldo dienos programų renginiai. Šių programų iniciatorė – Europos Taryba. Lietuvoje projektų renginius koordinuoja Kultūros paveldo departamentas kartu su miestų ir rajonų savivaldybėmis, o organizuoja įvairios kultūros įstaigos, organizacijos, draugijos ir kiti paveldo populiarinimo entuziastai.

2011 m. prie šių programų pirmą kartą prisidėjo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Tuskulėnų rimties parko memorialinis kompleksas. Rugsėjo 2 d. vilniečiai ir sostinės svečiai buvo pakviesti į dokumentinių filmų peržiūras ir pažintines ekskursijas, skirtas Europos žydų kultūros dienai. Nuo pat ryto memorialinia-

me komplekse šurmuliavusius lankytojus vakare pradžiugino talentingų jaunosios kartos pianistų Kasparo Uinsko, Jurgio Aleknavičiaus ir Emilijos Rožukaitės klasikinės muzikos koncertas Tuskulėnų dvaro rūmuose.

Europos žydų kultūros dienos renginių metu memorialiniame komplekse buvo prisiminti su Tuskulėnais susiję žydų gelbėtojai – Jadvygos ir Vincento Antonovičių šeima ir vyskupas Vincentas Borisevičius. J. ir V. Antonovičiai bei jų dukra Liucina Antonovič-Bauer (Lucyna Antonowicz-Bauer) jiems priklausiusiame Tuskulėnų dvare nacių okupacijos metais slėpė žydo Zalmano Kurgano šeimą, o kituose savo namuose – Bronislavą Malberg. Už kilnumą Antonovičiai apdovanoti Pasaulio tautų teisuolio medaliais, garbės raštais ir Žūvančiųjų



Jaunieji Tuskulėnų lankytojai

gelbėjimo kryžiais. Kitas žydų gelbėtojas ir viena žymiausių Tuskulėnų aukų – Telšių vyskupas V. Borisevičius. Vyskupas slėpė iš Telšių geto pabėgusias žydes, rėmė kitus pabėgėlius ir padėjo iš kalėjimo išlaisvinti ketverių metų Libą Blataitę. Už pasiaukojimą gelbstint žydus vyskupas V. Borisevičius apdovanotas Žūvančiųjų gelbėjimo kryžiumi.

Rugsėjo 19–23 d. Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse pirmą kartą vyko ir kitos tarptautinės programos – Europos paveldo dienos – renginiai. Šiemet jie buvo skirti įvairių istorinių epochų sieninei tapybai kultūrinėse erdvėse pristatyti. Tragiškus XX a. vidurio Lietuvos istorijos įvykius menantis memorialinis kompleksas,

geriausiai žinomas kaip sovietinio totalitarinio režimo aukų, 1944–1947 m. nužudytų Vilniaus NKGB–MGB vidaus kalėjime, amžinojo poilsio vieta, šiais metais visuomenei pristatė Tuskulėnų dvaro rūmus. Su garsiojo architekto Karolio Podčašinskio projektuotais klasicizmo stiliaus rūmais, jų reprezentacinių salių sienų ir lubų tapyba lankytojai galėjo susipažinti apžvalginių ekskursijų po memorialinį kompleksą metu. Buvo pasiūlytos ir dokumentinių filmų „Sieninė tapyba Lietuvoje“, „Tuskulėnų paslaptis“ peržiūros. Specialiai Europos paveldo dienoms buvo pristatytas naujas edukacinis užsiėmimas su interaktyviomis praktinėmis užduotimis „Tuskulėnus kūrusios ir griovusios rankos“.



Visuomenė domisi restauruotu Tuskulėnų dvaro rūmų interjeru



Europos paveldo dienų baigiamasis koncertas Tuskulėnų dvaro rūmuose. Groja Emilija Rožukaitė

Savaitės renginių programą Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse užbaigė klasikinės muzikos koncertas Tuskulėnų dvaro rūmuose, kuriame dvaro praeities kultūrinę aplinką at-

kūrė pianistai K. Uinskas ir E. Rožukaitė. Po Tuskulėnų dvaro rūmų sales pasklido Roberto Schumanno ir Fryderyko Chopino kūrinių garsai.

Eglė Burbaitė

Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso muziejinė ekspozicija „Tuskulėnų dvaro paslaptys“

2011 m. rugsėjo 28-ąją, Tuskulėnų aukų atminimo dieną, lankytojams duris atvėrė Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso muziejinė ekspozicija „Tuskulėnų dvaro paslaptys“.

Oficialus ekspozicijos atidarymas vyko memorialinio komplekso Konferencijų salėje. Jame dalyvavo Lietuvos Respublikos Prezidentė Dalia Grybauskaitė, Lietuvos Respublikos Seimo nariai ir Lietuvos Respublikos Vyriausybės atstovai, Lietuvos kariuomenės vadas generolas leitenantas Arvydas Pocius, Tuskulėnų aukų giminės ir artimieji. Kadangi renginys buvo atviras, į jį susirinko gausus būrys vilniečių ir sostinės svečių.

Sveikinimo žodį susirinkusiems tarė Lietuvos Respublikos Prezidentė. Prisiminimais apie vyskupą Vincentą Borisevičių pasidalijo jo giminaitis Albinas Borisevičius. Žodį tarė Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė. Memorialinio komplekso darbuotojas Remigijus Černius pristatė ekspozicijos koncepciją.

Ekspozicijos atidarymo iškilmių dalyviai koplyčioje-kolumbariume tylos minute pagerbė aukų atminimą. Visų susirinkusiųjų vardu buvo padėtas vainikas.

Prie Baltojo dvarelio, kurio rūsyje įkurta muziejinė ekspozicija, Lietuvos Respublikos Prezidentė ir LGGRTC generalinė direktorė perkirpo juostą – taip visiems susirinkusiems buvo atverta ekspozicija.

Muziejinė ekspozicija „Tuskulėnų dvaro paslaptys“ įrengta keturiose Baltojo dvarelio rūsių patalpose.

Pirmoji ekspozicijos salė „Tuskulėnai XVI–XXI a.“ skirta Tuskulėnų dvaro istorijai. Joje lankytojai gali išvysti vertingą XVII a. antrosios pusės keramikos degimo krosnį, archeologinių tyrinėjimų metu rastus XVI–XIX a. radinius. Salėje esantis kompiuteris su jutikliniu ekranu padeda susipažinti su įdomiais istoriniais šaltiniais ir vertinga ikonografinė medžiaga, pasakojančia apie dvarą, pasižiūrėti vaizdo filmus apie krosnies rekonstrukciją. Dvaro likimas glaudžiai susijęs su Vilniaus ir Lietuvos istorija: XVII a. antrojoje pusėje čia buvo degamos plytos tuo metu statomai barokinei Šv. Apaštalo Petro ir Pauliaus bažnyčiai bei Laterano kanauninkų vienuolynui. Po Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimo dvarą valdė Rusijos general-gubernatoriai. XIX a. viduryje jame rinkosi Vilniaus intelektualai. Antrojo pasaulinio karo metais dvaro savininkai Antonovičiai nuo nacių išgelbėjo žydų šeimą, o po karo sovietų okupacinės represinės struktūros čia užkasdavo NKGB–MGB vidaus kalėjime nužudytus žmones. Istorijos tėkmė, kurioje išryškėja tiek šviesūs, tiek tragiški laikotarpiai, atskleidžia, kad žmogaus rankos gali kurti nuostabius dalykus, bet taip pat gali griauti ir žudyti. Ekspozicijoje tai simbolizuoja pirštų atspaudai. Šis leitmotyvas kartojasi visose salėse. Pirmojoje salėje įrengtas interaktyvus žaidimas „Rankos kuria, rankos griauja“. Lankytojai smėlyje gali nupiešti piešinį, kurį vėliau galės pamatyti Tuskulėnų memorialinio komplekso interneto svetainėje (www.tuskulenumemorialas.lt).

Antrosios salės ekspozicija „Tuskulėnų masinė kapavietė“ lankytojams atskleidžia

sovietinio totalitarinio režimo sukurtą žmonių žudymo procesą. Tai pasmerktojo mirti kelias nuo karo tribunolo salės iki Tuskulėnų duobių. Vitrinose eksponuojami NKGB–MGB vidaus kalėjime nužudytų ir Tuskulėnuose užkastų žmonių artimųjų bei giminaičių dovanoti daiktai. Paveikslėlis, fleita, studijų knygelė byloja apie kasdienį nužudytųjų gyvenimą, jų pomėgius. Vitri-
nos fonas – vykdant archeologinius tyrimus atkastų kapaduobių vaizdai, bylojantys apie pasmerktųjų lemtį. Kitoje vitrinoje eksponuojamos represinių struktūrų karo tribunolų nuosprendžių ir NKGB–MGB dokumentų faksimilės, atskleidžiančios žudymo procesą.

Greta – pasmerktųjų mirti laišakai, stebuklingu būdu iš įkalinimo vietos pasiekę jų giminaičius. Šią siužetinę gyvenimo ir mirties dichotomiją kuriančią liniją vainikuoja eksponuojami archeologinių tyrimų metu kapaduobėse rasti nužudytųjų daiktai: sagos, kryželiai, medaliukai. Greta – dokumentų, liudijančių MGB pastangas 1952 m. sunaikinti Tuskulėnuose užkastus palaikus ir taip nuslėpti nusikaltimą, faksimilės. Sovietinis totalitarinis režimas ne tik žudė žmones, bet ir siekė ištrinti nužudytuosius iš atminties, tarsi jų niekada nebūtų buvę. Dėl to buvo norima masines kapavietes sunaikinti, o tai padaryti nepavykus Tuskulėnų dvaro terito-



Karo tribunolų nuosprendžių ir NKGB–MGB dokumentų faksimilės, atskleidžiančios žudymo procesą. Greta – pasmerktųjų mirti laišakai



Vyskupas Vincentas Borisevičius – nepalūžusios ir kovojančios Lietuvos simbolis

rija beveik visą sovietmetį buvo akylai stebima saugumo. Kapaduobėse rasti žuvusiųjų daiktai atskleidžia, kad atminties sunaikinti nepavyko, o nusikaltimas iškilo į viešumą. Apie tai ir pasakoja salės ekspozicija.

1944–1947 m. Vilniaus NKGB–MGB vidaus kalėjime buvo nužudyti 767 asmenys. Jų kūnai buvo užkasti Tuskulėnų dvaro teritorijoje. Archeologinių tyrimų metu 45 duobėse rasti 724 asmenų palaikai. Keturiuose salės

kompiuteriuose su jutikliniu ekranu pagal abėcėlę sudėti duomenys apie 648 nužudytus asmenis, 119 nužudytųjų bylų buvusiame KGB archyve rasti nepavyko. Lankytojams pateikiami šie nužudytų žmonių duomenys: gimimo metai ir vieta, kada ir koks karo tribunolas skyrė mirties bausmę, kada ji buvo įvykdyta.

Trečioji ekspozicijos salė „Vyskupas Vincentas Borisevičius“ skirta tikėjimo kan-

kiniui, dvasininkui, žmogui, atsisakiusiam bendradarbiauti su sovietų okupacinio totalitarinio režimo represinėmis struktūromis bei pasmerkusiam jo vykdomas represijas ir terorą. 1946 m. lapkričio 18 d. vyskupas buvo sušaudytas Vilniaus MGB vidaus kalėjime, jo kūnas užkastas Tuskulėnuose. Salėje eksponuojama vyskupo mitra, alba, manipulas ir rožinis. Kompiuteryje su jutikliniu ekranu lankytojas pristatomas ganytojo kelias, sovietų saugumo sukurptos jo baudžiamosios bylos dokumentai. Galima pamatyti iškilmingo vyskupo palaikų laidojimo ceremonijos vaizdo siužetą. Vyskupo asmenybė simbolizuoja nepalūžusią ir kovojančią Lietuvą, tikėjimo ir humaniškumo laikyseną žiauraus totalitarinio režimo akivaizdoje. Tai atskleidžiama ir ekspozicijos siužete: pavaizduota aukos ir budelio akistata – vyskupas žvelgia į budelį. Šį efektą sukuria anfiladinė trečiosios salės jungtis su ketvirtąja ekspozicijos sale, skirta egzekucijų vykdytojams. Trečiojoje salėje kabo didelė vyskupo V. Borisevičiaus nuotrauka, o ant galinės ketvirtosios salės sienos – budelio Vasilijaus Dolgirevo, įvykdžiusio per šešis šimtus egzekucijų, nuotrauka. Ši akistata – tarsi sustabdyta akimirka prieš budeliui nuspaudžiant pistoleto gaiduką.

Paskutinės, ketvirtosios, salės ekspozicija „Mirties nuosprendžių vykdymas

1944–1947 m.“ lankytojams atskleidžia, kas tokie tiesiogiai vykdė egzekucijas. Tai sovietų represinių struktūrų pareigūnai, kurių visas gyvenimas buvo susijęs su teroro organizavimu ir represijų vykdymu. Eksponuojama NKGB–MGB karininko palaidinė, ordina ir medaliai, kuriais egzekucijų vykdytojai buvo apdovanoti už „gerai atliktas pareigas“, kitaip tariant – už žmonių žudymą. Keletas jų pelnė aukščiausią Sovietų Sąjungos apdovanojimą – Lenino ordiną, dar kiti buvo apdovanoti už pasižymėjimą fronte, nors nė dienos nepraleido apkasuose. Egzekucijų vykdytojų darbo metodus atskleidžia ekspozicijoje esantys teismo medicinos ekspertų duomenys, kokiais būdais pasmerktieji buvo nužudyti: dalis nušauti, o dalis – užmušti metaliniais įnagiais. Kompiuteryje su jutikliniu ekranu pateikiami buvusio KGB archyve išlikę negausūs egzekucijų vykdytojų tarnybos dokumentai, biografijos. Galima pasižiūrėti ištrauką iš lenkų kino režisieriaus Andrzejus Wajdos filmo „Katynė“.

Ekspozicijos tikslas – atskleisti mūsų šalies visuomenei ir užsienio svečiams, ypač jaunajai kartai, sovietų totalitarinio režimo nusikaltimus Lietuvoje, kad jie nebūtų užmiršti ir niekada nepasikartotų.

Remigijus Černius

Genocido aukų muziejuje – holokaustui Lietuvoje skirta ekspozicija

2011 m. spalio 20 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRCT) Genocido aukų muziejuje atidaryta nauja nuolatinė ekspozicija, skirta nacių okupacijai ir holokaustui Lietuvoje.

Kai prieš devyniolika metų, atsižvelgus į visuomenės valią, buvusiuose KGB rūmuose buvo įkurtas Genocido aukų muziejus, pagrindinis jam keltas uždavinys buvo surinkti ir pateikti kuo išsamesnę informaciją apie sovietų okupaciją: papasakoti apie jos metu patirtas skriaudas, okupacinio režimo nusikaltimus, ginkluotąjį ir neginkluotąjį antisovietinį pasipriešinimą Lietuvoje. Medžiagos rinkimas ir ekspozicijų rengimas užtruko ne vienerius metus. Pirmaisiais muziejaus gyvavimo metais lankytojams buvo siūloma susipažinti tik su buvusiu KGB vidaus kalėjimu, o 2000–2007 m. buvo įrengtos ir kitos ekspozicijos, supažindinančios su nepriklausomybės praradimu ir sovietų okupacija Lietuvoje. Įrengus ekspozicijas, skirtas sovietų okupacijai, atsirado galimybė parengti ekspoziciją ir apie nacių okupacijos laikotarpį Lietuvoje, tuo labiau kad atlikus polichrominius tyrimus buvusio KGB vidaus kalėjimo 3-iojoje kameroje buvo rasti gestapo kalintų žmonių įrašai, datuojami 1942–1944 m. Kadangi toje kameroje dar vyko restauravimo ir konservavimo darbai, ekspozicijos teko šiek tiek palaukti – ji pradėta rengti tik 2011 m. Ekspozicijai buvo panaudotos fotografijos, dokumentai ir daiktai iš Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro, Valstybinio Vilniaus Gaono žydų, Kauno IX forto muziejų, Lietuvos centrinio vals-

tybės archyvo ir privačių asmenų kolekcijų. Ekspozicijos projektavimas patikėtas UAB „Forteco“. Dizainerių pasiūlyta stendų konstrukcijos meninė idėja – tai aliuzija į archyvinės spintas, o kartu ir į grotas, kameras, kalinių gultus. Kameros centre numatytas meninis emocinis objektas – Dovydo žvaigždė. Į ankštą kamerą perkelta žvaigždė simbolizuoja nelaisvę, neteisę ir beviltiškumą. Bet kartu ji ir vilties ženklas: iš už grotuoto lango ant žvaigždės krinta laisvės šviesa.

Ekspozicijoje išskiriamos kelios temos. Pirmojoje, „Nacių okupacija Lietuvoje“, trumpai nušviečiama įvykių chronologija ir okupacinės valdžios vykdytos represijos, Lietuvos gyventojų genocidas. Eksponuojamos fotografijos iš įvairių Lietuvos vietų (Kauno, Vilniaus, Kėdainių, Kelmės r.) ir Kauno IX forto masinėse kapavietėse rasti daiktai. Temoje „Gestapo kalėjimas“ supažindinama su muziejaus pastato paskirtimi nacių okupacijos metais, jame įsikūrusiomis institucijomis ir pusrūsyje veikusių kalėjimu. Įvardyti kai kurie kalėjime kalinti lietuvių ir lenkų inteligentai, antinacinio pogrindžio dalyviai. Eksponuojamos įvairių tautybių kalinių ir pastate nužudytų žmonių (lenkų, lietuvių, žydų) fotografijos. Be galo įdomus eksponatas – Taibės Rozenkrantz laiškas iš gestapo kalėjimo, slapta perduotas draugams į „Kailio“ darbo stovyklą. Greta esančioje sienos atodangoje eksponuojami išlikę 1942–1944 m. suimtų ir kalintų žmonių įrašai. Trečiojoje temoje „Vilniaus getas“ nušviečiama Vilniaus geto istorija nuo jo sukūrimo iki sunaikinimo. Eksponuojama



Centrinis ekspozicijos akcentas – juodu mirties kontūru įrėminta Dovydo žvaigždė



Naujosios ekspozicijos fragmentas

mos įvairios fotografijos ir dokumentų kopijos, pasakojančios apie geto įsteigimą, jo gyventojų darbą, kultūrinį gyvenimą ir geto

sunaikinimą. Lankytojai, norintys šiek tiek daugiau sužinoti apie Vilniaus geto ir jo apylinkių istoriją, gali pavartyti lapus su Valsty-



Muziejaus vadovas Eugenijus Peikštenis su naująja ekspozicija supažindina Ministrą Pirmininką Andrių Kubilių

binio Vilniaus Gaono žydų muziejaus parengta smulkia įvykių chronologija. Temoje „Paneriai – masinių žudynių vieta“ supažindinama su didžiausia masine kapavieta Lietuvoje. Paneriuose buvo šaudomi daugiausia Vilniaus geto ir jo apylinkių žydai, taip pat kitų tautybių asmenys, sovietų karo belaisviai. Eksponuojamas lenkų žurnalisto Kazimierzo Sakowicziaus dienoraščio fragmentas su pažymėtomis 1941 m. rudenį Paneriuose vykusių žudynių datomis. Taip pat galima apžiūrėti sovietų kariuomenės medicinos ekspertų ekshumuojant palaikus darytas nuotraukas. Tema „Kapavietės šalia Titnago g. tyrimai“ nušviečia naujausius žvalgomuosius tyrimus, kurie LGRTC užsakymu 2008 m. buvo atliekami Panerių girininkijos miško parko teritorijoje. Eksponuojamos žvalgomųjų tyrimų metu darytos fotografijos, rasti daiktai, monitoriuje rodomas specialiai šiai ekspozicijai sukurtas

rež. Algio Kuzmicko dokumentinis filmas „Įkaitai. 1941 m. liepa“. Paskutinėje temoje „Pasaulio tautų teisuoliai“ supažindinama su Pasaulio tautų teisuolio vardo suteikimu ne žydų tautybės Lietuvos žmonėms, holokausto metu gelbėjusiems žydus. Eksponuojamos Pasaulio tautų teisuolio Vytauto Žakavičiaus, už žydų gelbėjimą sušaudyto Kauno IX forte, fotografijos, medalis ir garbės raštas. Varstomuose lapuose pateiktas Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Žydų gelbėjimo ir atminimo įamžinimo skyriaus vedėjos Danutės Selčinskajos sudarytas Lietuvos Teisuolių sąrašas, kuriame šiuo metu yra 816 žmonių pavardės.

Išskilmingame ekspozicijos atidaryme dalyvavo Lietuvos Respublikos Ministras Pirmininkas Andrius Kubilius, Jungtinių Amerikos Valstijų ambasadorė Lietuvoje Anne Elizabeth Derse, kiti garbūs svečiai, nes naujoji ekspozicija buvo įtraukta į Ho-

lokausto aukomis tapusių Lietuvos gyventojų atminimo metų programą.

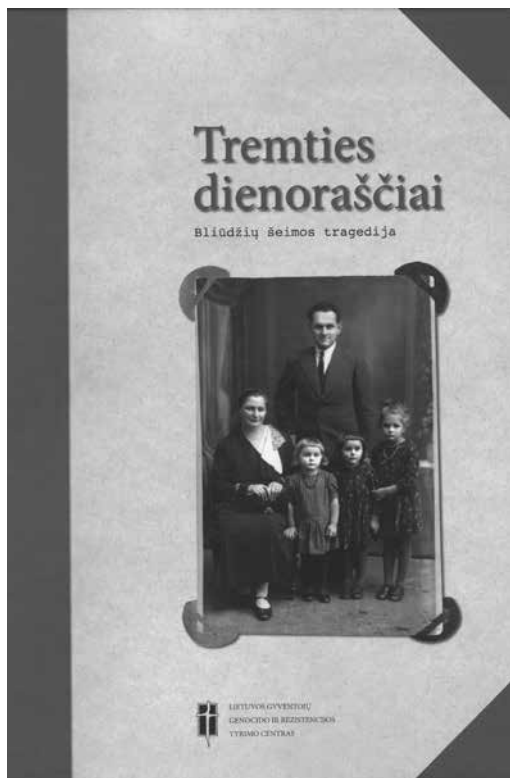
Renginys prasidėjo muziejaus Konferencijų salėje. Įžanginį žodį tarė Genocido aukų muziejaus vadovas Eugenijus Peikštenis, vėliau kalbėjo Ministras Pirmininkas A. Kubilius, LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, Lietuvos žydų bendruomenės pirmininko pavaduotoja Faina Kukliansky, Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus direktorius Markas Zingeris, Pasaulio tautų teisuolio Vytauto Žakavičiaus, už žydų gelbėjimą sušaudyto Kauno IX forte, anūkas Henrikas Vaitkevičius ir Jungtinių Amerikos Valstijų ambasadorė Lietuvoje A. E. Derse. Muziejaus Istorijos skyriaus vedėja Vilma Juozevičiūtė

didžiuliame salės ekrane virtualiai pristatė naująją ekspoziciją. Vėliau svečiai buvo pakviesti į iškilmingą ekspozicijos atidarymą buvusio KGB vidaus kalėjimo patalpose. Dideliu senoviniu raktu kameros duris atkakino Ministras Pirmininkas A. Kubilius. Apžiūrėję ekspoziciją, renginio dalyviai vėl susirinko į Konferencijų salę, kurioje buvo rodomas rež. Algio Kuzmicko filmas „Įkaltai. 1941 m. liepa“.

Nuo 2011 m. spalio 21 d. su naująja Genocido aukų muziejaus ekspozicija gali susipažinti visi vilniečiai ir miesto svečiai.

Vilma Juozevičiūtė

Tremties dienoraščiai. Bliūdžių šeimos tragedija, sud. Elena Stulgienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011, 468 p.



Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, minėdamas septyniasdešimtąsias Lietuvos gyventojų masinio trėmimo metines, išleido knygą „Tremties dienoraščiai“ apie skaudžią Bliūdžių šeimos tremties istoriją. Joje pateikiami autentiški motinos Teodoros Akvilinos Bliūdžiuviienės ir dukters Akvilės Petronėlės Bliūdžiūtės tremties metų dienoraščiai.

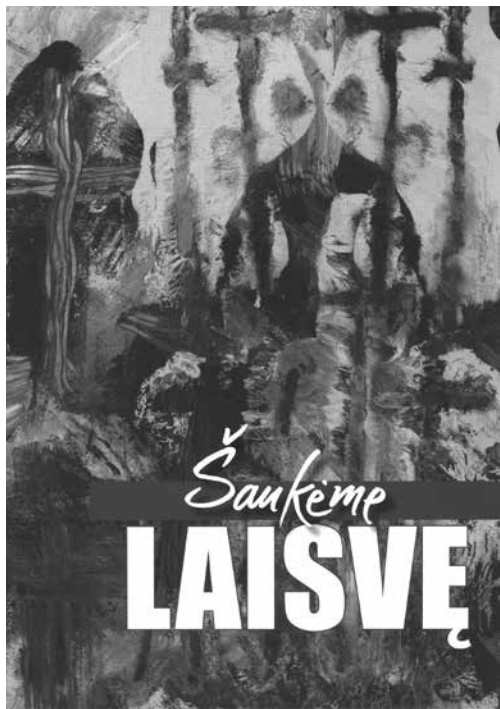
Teodora Akvilina Bliūdžiuviene savo dienoraštį pradėjo rašyti pirmą išvargimo iš namų dieną – 1941 m. birželio 15-ąją – Rokiškio geležinkelio stotyje ir rašė jį iki

1943 m. pradžios. Nedidelėje knygelėje – svarbiausi beveik dvejų tremties metų įvykiai ir faktai. Skuboti, vietomis subraukti ir sunkiai įskaitomi įrašai labai lakoniški, bet informatyvūs. Knygoje pateikiamas visas iššifruotas dienoraščio tekstas.

Akvilė Petronėlė, vadinta Petrute, 1939 m. dešimtojo gimtadienio proga gavo dovanų iš tėvelių gražų sąsiuvinį su užraktuku. Jį labai brangino ir paskyrė slapčiausiems savo užrašams – dainelėms, piešiniais, mieliems atminimams. 1941 m. birželį tą brangią tėvelių dovaną mergaitė išsivežė į tremtį ir išsaugojo per daugelį kratų. Greitai sąsiuvinis buvo prirašytas savo kūrybos apsakymėlių, eilėraščių, maldelių, tremties gyvenimo įvykių, išmargintas piešinukais. Neturėdama kito sąsiuvinio, naujus kūrinius Petrutė rašė ištrindama ankstesnius, todėl kai kurie įrašai sunkiai įskaitomi. Kaip tikra tremties metraštininkė ji sudarė vagono tremtinių sąrašą, užrašė tremtyje ir lageryje mirusių lietuvių pavardes, svarbiausias šeimos įvykių datas, į maistą iškeistų daiktų sąrašus ir maisto kainas. Kūryba Petrutei buvo dvasinė užuovėja. Kai badas būdavo visai nepakeliamas, savo sąsiuvinyje ji piešdavo valgius arba rašydavo, kiek daug pasaulyje yra valgomų dalykų. Dienoraščio negalima perpasakoti, jį tiesiog reikia studijuoti. Knygoje pateikiama iššifruoto dienoraščio ištraukų, bet atidus skaitytojas nesunkiai perskaitys ir visą autentišką Petrutės dienoraštį.

Šeimos gyvenimą iki tremties iliustruoja nepagražintos nuotraukos iš šeimos albumo, išsaugoto sunkiomis tremties sąlygomis. Deja, viena diena – 1941 m. birželio 14-oji – pakeitė ir šios, ir daugelio Lietuvos šeimų likimus. Dešimtys tūkstančių lietuvių negrįžo iš Sibiro platybių, jų palaikai ilsisi toli nuo Tėvynės...

Šaukėme laisvę, sud. Rimantas Jokimaitis, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011, 462 p.



Ir vaikai gynė laisvę, sud. Aldona Daugilytė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011, 52 p.

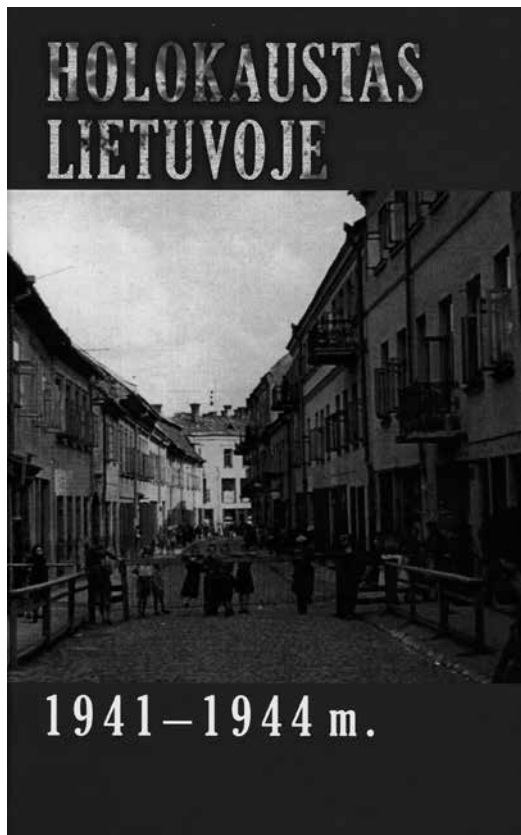


Knyga sudaryta iš 2009–2010 m. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro organizuoto respublikinio konkurso „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“ atrinktų mokinių rašinių. Girdėtos senelių, prosenelių ir kitų artimųjų gyvenimo istorijos jaunųjų kūrėjų sąmonėje sugulė į tautos kančių, laisvės kovotojų herojiškumo ir pasiaukojimo vaizdus, kurie išreikšti teksta ir piešiniais.

Jaunųjų kūrėjų nuoširdumas, gebėjimas teksta pateikti savo požiūrį į istorinius įvykius, perteikti jų esmę piešiniais džiugina ir liudija, kad augančioje kartoje sudygo ir veša tėvų ar senelių pasėta tėvynės meilės sėkla.

Šiame piešimo sąsiuvinį primenančiame leidinyje spausdinamos kelios dešimtys vaikų piešinių, atsiradusių tuoj po tragiškų 1991 m. sausio 13-osios įvykių, kuriuos Anykščių Jono Biliūno trečiaklasė mokytoja išsaugojo iki šių dienų. Piešinėliuose atsispindi vaikų jausmai ir išgyvenimai, patirti sužinojus apie nekaltų žmonių aukas dėl nepriklausomos Lietuvos. Šalia širdies šiluma sušildytų piešinių spausdinami nuoširdūs apmąstymai ir prisiminimai, kuriais, po tragiškų 1991-ųjų sausio įvykių prabėgus dvidešimčiai metų, dalijasi piešinių autoriai. Leidinys skirtas Laisvės gynimo ir didžiųjų netekčių metams.

Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m., sud. Arūnas Bubnys, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011, 608 p.



Holokaustas – bene didžiausia XX amžiaus Lietuvos istorijos tragedija. Per kelis 1941 m. mėnesius buvo nužudyta apie 80 proc. Lietuvoje gyvenusių žydų (150–160 tūkst. žmonių). Dar niekada Lietuvos istorijoje per tokį trumpą laiką nebuvo nužudytas toks milžiniškas skaičius žmonių. Lietuvos žydų bendruomenė iš esmės buvo sunaikinta jau 1941 m. liepos–spalio mėnesiais. Likusieji Lietuvos žydai nužudyti 1942–1945 m. Taigi iš viso nacių okupacijos metais nužudyta 195–196 tūkst.

Lietuvos žydų. Tiesa, ne visi jie nužudyti Lietuvoje, dalis (keliolika tūkstančių žmonių) žuvo nacių koncentracijos stovyklose Vokietijoje, Lenkijoje, Latvijoje ir Estijoje. Nacių okupacijos ir karo pabaigos sulaukė vos 5–10 proc. Lietuvos žydų. Aukų skaičius atskleidžia milžinišką tragedijos mastą. Buvo sunaikinti ne tik žmonės, bet ir šimtmečius kurta kultūra, papročiai, tradicijos, išgrobstytos materialinės vertybės ir kitoks turtas. Holokaustas, kaip istorijos pamoka, parodė ateities kartoms, ką gali padaryti neapykantos apakinti ir moralinę atsakomybę praradę žmonės.

Lietuvos Respublikos Seimas 2010 m. rugsėjo 21 d. nutarimu Nr. XI-1017 2011 metus paskelbė Holokausto aukomis tapusių Lietuvos gyventojų atminimo metais. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras įprasmina šiuos atmintinus metus straipsnių rinkiniu „Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.“, kuriame koncentruotai atskleidžiami įvairūs holokausto istorijos Lietuvoje aspektai. Knygoje skelbiami straipsniai tematiškai suskirstyti į penkis skyrius: „Didieji Lietuvos getai“, „Holokaustas provincijoje“, „Lietuvių policija ir holokaustas“, „Žydų turtas ir kultūros vertybės“ ir „Žydų gelbėjimas“. Knyga atspindi daugelio Lietuvos istorikų įdirbį nagrinėjant holokausto temą per pastaruosius keliolika metų ir kiekvienas, besidomintis šia tema, gali rasti pageidaujamą straipsnį viename leidinyje.

Holokaustą svarbu pažinti ir suvokti siekiant įveikti nacionalistines ir antidemokratinės ideologijas, plėtoti demokratinę visuomenę, ugdyti toleranciją ir kitoniškos kultūros supratimą. Holokaustas nebuvo tik žydų tragedija, tai buvo visuotinis mūsų bendrapiliečių sunaikinimas, visos Lietuvos tragedija, knygos įvade teigia šio leidinio sudarytojas humanitarinių mokslų dr. Arūnas Bubnys.

Partizanas Juozas Lukša. Gyvenimo ir kovos kelias, parengė Dalius Žygelis, Darius Juodis ir Vilius Kyguolis, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011, 24 nuotr. aplankas.



Nuotraukų rinkinys išleistas minint vieno žymiausių Lietuvos partizanų Juozo Lukšos (1921–1951) devyniasdešimtąsias gimimo ir šešiasdešimtąsias žūties metines. Rinkinį sudaro 24 nuotraukos, gautos iš įvairių šaltinių. Aplanke pateikiama trumpa J. Lukšos

biografija. Nuotraukos supažindina su partizano gyvenimo ir kovos keliu: dviem žygiais į Vakarus, veikla užsienyje, susitikimais su lietuvių emigrantais, paskutiniais kovos metais grįžus į Lietuvą.



LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO
IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRO

**LEIDYBOS SKYRIAUS
INFORMACINIAME CENTRE**

GALITE ĮSIGYTI
LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRO LEIDINIŲ
UŽ MAŽIAUSIĄ KAINĄ

MŪSŲ ADRESAS:
DIDŽIOJI G. 17/1, VILNIUS

DARBO LAIKAS
PIRMADIENĮ–KETVIRTADIENĮ 10–18 VAL.
PENKTADIENĮ 10–17 VAL.
ŠEŠTADIENĮ, SEKMADIENĮ – NEDIRBAME

Išsamesnės informacijos apie išleistus arba
planuojamus leisti leidinius galite teirautis
tel. 275 1266 arba apsilankyti interneto svetainėje
www.genocid.lt

JUOZAS BANIONIS

*humanitarinių mokslų daktaras, docentas,
LGGRTC vyresnysis programų specialistas*

STANISLOVAS BUCHAVECKAS

LGGRTC vyriausiasis specialistas

LINA OKULIČIŪTĖ

LGGRTC vyriausioji specialistė

MINDAUGAS POCIUS

*humanitarinių mokslų daktaras,
Lietuvos istorijos instituto jaunesnysis mokslo darbuotojas,
LGGRTC vyriausiasis specialistas-programų koordinatorius*

ALFREDAS RUKŠĖNAS

LGGRTC vyriausiasis specialistas-programų koordinatorius

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ AUTORIŲ DĖMESIUI

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17/1,
LT-01128 Vilnius
Lietuva

Adresas internete: www.genocid.lt

Elektroninio pašto adresas: arunasb@genocid.lt

Faksas (370-5) 279 1033

Telefonai: (370-5) 266 1521, (370-5) 279 1038

Ketvirtame viršelio puslapyje – nacių okupacijai ir holokaustui Lietuvoje skirtos
naujos nuolatinės ekspozicijos Genocido aukų muziejuje,
atidarytos 2011 m. spalio 20 d., bendras vaizdas
(projekto autorė – UAB „Forteco“)

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
2011, 2(30)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorė *Danutė Ulčinskaitė*
Maketuotoja *Dalė Dubonienė*

SL 2015. 2011 11 24. Tiražas 300 egz. 13 sp. l. Užs. Nr. 6231
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, LT-01128 Vilnius
www.genocid.lt
Spausdino Standartų spaustuvė, S. Dariaus ir S. Girėno g. 39,
LT-02189 Vilnius

Kaina sutartinė